

28. évfolyam

2013. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PELYACH ISTVÁN

A kiadvány

Nemzeti Együttműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Gödöllő Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

KEDVES GYULA Török Ignác és a honvéd hadmérnökkar szervezése	5
HAJAGOS JÓZSEF Török Ignác tevékenysége Komárom védelmének megszervezésében	21
HERMANN RÓBERT Heinrich Hentzi, a budavári Leonidász	34
BAJZIK LÁSZLÓ Adalékok gyulai Gaál Miklós 1848–1849-es honvédtábornok mérnöki tudásáról és műveltségéről	61
ZAKAR PÉTER Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága	90
PELYACH ISTVÁN Egy legenda nyomában. Vécsey Károly gróf kézcsókja az akasztófa árnyékában	107

Műhely

KOVÁCS ISTVÁN Lengyel mérnökkari tisztek a szabadságharcban	130
CZEGLÉDI NOÉMI – SZÓKE BALÁZS Hol született Török Ignác?	136

Múltidéző

Gyulai Gaál Miklós 1848-1849-es honvédtábornok hadtudományi írásaiból (Sajtó alá rendezte, fordította, bevezetővel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: <i>Bajzik László</i>)	143
--	-----

Határainkon túl

A zsidó történelem több mint a holokauszt története. Beszélgetés Michael Brennerrel (Készítette és az angol eredetiből fordította: <i>Laczó Ferenc</i>)	173
Michael Brenner műveinek válogatott bibliográfiája	182
MICHAEL BRENNER A német <i>Wissenschaft</i> tól a globális tudományig: zsidó historiográfia a két világháború között (Fordította: <i>Laczó Ferenc</i>)	188

Figyelő

Raguza/Dubrovnik városi jegyzőkönyvei (1395–1397) (<i>Odluke Dubrovačkih vijeća 1395-1397. Reformationes Consiliorum Civitatis Ragusii 1395-1397. Ed. Nella Lonza. Monumenta historica Ragusina, knj. 10. HAZU, Zagreb-Dubrovnik, 2011.</i>)	
JUHÁSZ ÁGNES	200
Egy 16. századi mese és forrásai (<i>Csorba Dávid: Mohács – egy „mesemondó szemével”: emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában [Modus Hodiernus 4], Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2012.</i>)	
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS	203
Kémek a Portán (<i>Kerekes Dóra: Diplomatak és kémek Konstantinápolyban. Múltidéző zsebkönyvtár. Szerkesztő: Horn Ildikó. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.</i>)	
BAGI ZOLTÁN PÉTER	206
Fél évszázad a középkori hadtörténetírás szolgálatában (In memoriam Borosy András [1922. január 10–2011. december 16.]) (<i>Borosy András: Hadakozók, keresztések, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. HIM Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László. Argumentum, Budapest, 2010.</i>)	
FARKAS PÉTER	209
Szlovák–magyar kapcsolatok két 19. századi röpirat tükrében (<i>A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai Romsics Ignác és Roman Holec utószavával. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011.</i>)	
TAMÁS ÁGNES	214
Mítoszteremtés a Kádár-rendszerben (<i>Tulipán Éva: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. HIM Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László. Argumentum, Budapest, 2012.</i>)	
ZOMBORI KATALIN	216
Levéltár és kutatás napjainkban (<i>Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Évkönyv 2010. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 19. Sorozatszerkesztő: Csomor Erzsébet – L. Balogh Béni. Esztergom, 2010.</i>)	
VATAI GÁBOR	218
Számunk szerzői	223

KEDVES GYULA

Török Ignác és a honvéd hadmérnökkar szervezése

Török Ignác honvéd tábornokot leginkább Komárom erődjének megvédelmezőjeként dicsérik, ami mellé, ha ritkábban is, de odakerül „a honvéd hadmérnökkar főnöke” megnevezés is. Mintha ez olyan magától értetődő volna: ha van a szabadságharcnak hadserege, annak vannak hadmérnökei is, s akkor nyilvánvalóan a legkiválóbb hadmérnök a főnöke, aki hősként halt meg vértanútársaival Aradon. A dolog azonban nem volt ilyen egyértelmű, amit már maga az a tény is markánsan jelez, hogy Török Ignác egy hónapig sem töltötte be a hadmérnökkar első emberének beosztását a szabadságharc végnapjaiban. Magát a beosztást is viszonylag későn, az önálló szakcsapatok és szolgálati ágak között legutoljára hívták életre 1849 májusában, s akkor is úgy, hogy nem volt egészen egyértelmű a tartalma. Ahhoz azonban, hogy kellően érzékeljük a probléma súlyát, előbb meg kell ismerkednünk a korszak hadmérnökkarának feladataival, illetve a császári-királyi hadseregen belül alkalmazott szerkezetével, irányítási szisztémájával.

Az Osztrák Császárságnak nevezett birodalom hadereje a napóleoni háborúk lezárul-tával nyerte el azt a szervezeti struktúráját, ami egészen az 1848-as forradalmak kitöréséig lényegi változtatás nélkül működött, és számos területen mintául szolgált a magyar szabadságharc hadseregszervezésének is. Témánk szempontjából a nagy európai háborúk legfontosabb újítását az jelentette, hogy komolyan megnőtt a hadsereg műszaki szolgálatainak súlya, s különösen a hadmérnökkar ársiója emelkedett. A szaktisztek képzésére létrehozott hadmérnöki akadémia Bécsben a legelismertebb és a legkorszerűbb elméleti alapokat nyújtani képes intézmények között volt számon tartva a világon. Igazi elitképzés folyt itt, ráadásul a hadmérnökkarba – más fegyvernemektől és szakszolgálati ágak gyakorlatától eltérően – csakis az akadémián megszerzett képesítéssel lehetett bejutni. S még ennek birtokában sem volt magától értetődő a bejutás a fiatal tiszt számára, mert csak a nyolc (7+ 1) évfolyamos képzést nyújtó tanintézet legjobbjai, a legmagasabb szintű hadtudományos ismereteket is átadó 8. évfolyam elvégzésével kerültek egyenes úton a hadsereg legmegbecsültebbnek tartott tisztikarába, a szakma elitjébe. A többiek csapatokhoz kerültek, ahol nagy szükség volt műszaki végzettségükre, de ezzel együtt is átlagos csapatbiztszti szolgálatot láttak el, s csak különös szerencsével vagy terhes önképzéssel párosult mentori támogatással kerülhetek nagy sokára mégis a hadmérnökkarba. A mérnökari tiszt fizetése is magasabb volt az átlagnál, megegyezett a vezérkari tisztkével. Ennek megfelelően az elvárások is sokrétűek voltak velük szemben, amelyek széles körű feladatokkal párosultak. Bár tevékenységük leglátványosabb része az erődépítészet volt, a szakma csúcsát a várak és erődítmények megtervezése, az elavultak korszerűsítése jelentette, a legtöbben a hétköznapi átlag feladataiként olyan gyakorlati problémák kezelését látták el, mint laktanyaépítés, útépítés, táborhelyek előkészítése vagy éppen tábori sütődék telepítése. Tehát a hadmérnökkar szolgálta ki a hadsereg működtetésével összefüggő igényeket a tervezéstől a kivitelezés és karbantartás

irányításáig. Sőt nem egy esetben – mint az uralkodót szolgáló tisztviselő – katonai vonatkozással egyáltalán nem rendelkező állami műszaki vagy az uralkodóház tagjainak kényelmét szolgáló feladatokat is elláttak.¹ A császári-királyi hadsereg műszaki szolgálatának irányítása két szinten folyt azzal a sajátossággal, hogy az 1840-es évekre jelentős részben azonos személy töltötte be mindkét szinten a vezető pozíciókat. A legfelső irányítást az Udvari Haditanács mellett működő K. K. Genie-Hauptamt végezte, ahol az elvi döntések születtek, illetve megfogalmazódtak a hadseregvezetés (vagy az uralkodó) műszaki vonatkozású igényeinek kiszolgálására hivatott feladatok. A hivatal minden más katonai szervezettől független saját adminisztrációval bírt, beleértve a felbecsülhetetlen szellemi potenciált gyűjtő archívumot is, így ott katonák mellett civil tisztviselők is szolgálatot teljesítettek. A hadmérnökkar a gyakorlati vezetés vonatkozásában a Genie-Corps elnevezésű hadműszaki testületbe volt beosztva. A testületet a főigazgató és a személyéhez beosztott tisztjei, a hadmérnökkar, az aknászkar, valamint az árkászkar alkotta. Az aknász- és árkászkar ezen a hierarchikus besoroláson belül még külön összefogta a Brünnben székelő műszaki dandárparancsnokság.²

Voltaképpen a hadmérnökkar volt a katonai műszaki szolgálatok szakmai irányítója, mintegy a szolgálati ág törzskara. Saját szerepüket egyenesen úgy fogták fel, mint a két fő fegyvernemen (gyalogság és lovasság) kívül eső valamennyi katonaság vezérkara, amit jól kifejezett János főherceg hadseregen belüli kitüntetett állása, már túlmutatva a katonai műszaki szolgálat felügyeletén is. Bár a honvédseregben nem tudták – s bizonyára nem is akarták – teljes egészében átvenni a birodalmi haderő struktúráját, a hadmérnök tisztek hadseregen belüli kiemelkedő fontosságát az is szimbolizálta, hogy a császári-királyi hadseregben viselt egyenruhájuk világoskék alapszíne helyett a sötétzöldet választották. Ez a vezérkariak színe volt, s még a díszítések is azonosan alakultak, így a honvéd hadmérnököket csupán a gallért és kézelőt borító bársony meggyvörös hajtóka színe különböztette meg tőlük.³

A katonai műszaki szolgálatok honvédseregbeli átvételének – nem mindig célszerű voltukon túl – alapvető akadályát jelentette az a tény, hogy nem volt magyarországi kiegészí-

¹ A hadmérnökkar korabeli feladatainak és képzési rendszerének kitűnő ismertetője: Gatti, Friedrich: *Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genieakademie 1717–1869*. Wien, 1901. Talán a hadmérnöktiszteknek a tárgyalt korban tapasztalt, hétköznapi gyakorlati feladatok kezelésére szorítása volt a legfőbb kiváltó oka annak, hogy a hamarosan hírnevessé váló matematikus, Bolyai János mérnökkari százados kivált a testületből.

² A cs. k. hadsereg műszaki szolgálatának szerkezetére, illetve annak változásaira lásd: *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1816 és 1848 között évente kiadott köteteit. Az irányítósíntek párhuzamosságára jellemző, hogy a szabadságharcot megelőzően évtizedeken át a testület főnöke, a tábornagyi rangot viselő János főherceg állt a főhivatal (*K. K. Genie-Hauptamt*) élén, ahol helyettese a hadmérnökkar főnökségét betöltő gróf Theodor Baillet von Latour tábornagyszernagy volt, s az összes szakbeosztást a hadmérnökkar tábornokai és törzstisztjei töltötték be. Hadmérnökkari tábornok volt az aknászokat és árkászokat egybefogó dandár parancsnoka is Mártony Károly személyében. A főigazgató felügyelte a katonai tanintézeteket is, különös tekintettel a bécsi hadmérnök akadémiára és a bécsújhelyi Mária Terézia katonai akadémiára.

³ Az egyenruha sajátosságaira lásd: Margitay Gábor: *Aradi vésznapok*. Budapest, 1890. 45–46. Az egyetlen ránk maradt zeke leírása: Ságvári Györgytől, Cs. Kottra Györgyi (szerk.): *„Fényesebb a láncnál a kard...”* Budapest, 1999. 85. Bár az előírt viselet az atilla volt, úgy tűnik, a vezérkari tisztekhez hasonlóan elsősorban a lovagláshoz kényelmesebb (és sportosabb) rövid zekét részesítették előnyben, legalábbis a viseletükről fennmaradt tárgyi anyag erre enged következtetni. A zeke megtalálható a Hadtörténeti Múzeum egyenruha gyűjteményében O378/Ru. leltári szám alatt.

tésű csapatot, de még az országban állomásoztatott alakulata is csak töredékesen.⁴ A hadmérnök-karba pedig feltűnően kevés magyar került be, s azok is túlnyomórészt az országon kívül eső távoli tartományokban szolgáltak. Ez több tényező következménye volt, de az egyik legfontosabb okot a hadseregszervezés gondjaiba merült Mészáros Lázár hadügyminiszter a korabeli magyar katona mentalitásában látta, amit önkritikusan így summázott: „Mint én is magyar, rossz nevelést kapván autodidaktusságom más irányt vett valóm kielégítésére. A 35 évi szolgálat alatti tapasztalásnak hiányos vagy felületes volt minden technikus előkészülete, mi több, matematika elleni gyűlöletem a felsőbb hadi tudományt parlagon hagyta.” Így aztán a lovasságtól és gyalogságtól eltérően nem volt olyan képzett mag, ami köré fel lehetett volna építeni a császári-királyi hadseregből ismert minta, illetve a korszerű hadsereg követelményei szerint a magyar hadmérnök-kart, mert a magyar fiatalság még mindig a huszárságot favorizálta. Ez persze nem jelentette azt, hogy nem voltak magyar hadmérnöktisztek, sőt... A magyar hadügyi irányítás kifejezetten számított rájuk, bár 1848 végéig még nem a hadiműszaki szolgálat megszervezőiként vagy a hadmérnök-kar felállítása vonatkozásában, hanem széles körű hadtudományi ismereteik folytán az általános katonai vezetésben, illetve a honvéd vezérkar létrehozásában számoltak velük. Jellemző, hogy az egyetlen magyart a hadmérnök-kar táborkari között, Mártony Károly vezérőrnagyot Pétervárad várparancsnokának hívták haza, meglehetősen a gondolattal, hogy az erőd biztosítása mellett majd rá lehet bízni a katonai műszaki szolgálat megteremtését is, de minden elképzelés kútba esett a közvetlenül utazása előtt bekövetkezett váratlan halálával.⁵ A hadmérnök-kar szervezését először feladatul kapó Gyulai Gaál Miklós honvéd tábornok szabadságharcos tevékenységének csak az utolsó harmadában foglalkozott (akkor is csak „félgőzzel”) ezzel az üggyel. Bár ő volt a császári-királyi hadmérnök-kar magyar szolgálatba álló tagjainak rangidős tisztje, 1848 szeptemberében szolgálatra jelentkezve sokkal inkább a hadműveleti tervezésben jeleskedett, mintsem a hadmérnök-kar szervezésében. Pedig ekkor már felvetődött valamiféle műszaki szolgálat megteremtésének az igénye, amit egyelőre *ad hoc* jelleggel próbáltak meg kielégíteni.⁶

A hadmérnök-kar felállításától azonban még messze voltak a szabadságharc hadseregének szervezői. A magyar politikai és katonai vezetés egyaránt az ellenség kiűzésére alkalmas vezérkart és parancsnokságok megteremtését tartotta a legfontosabbnak. Így azután a mérnök-kari, de még az alacsonyabb szintű katonai műszaki végzettségekkel rendelkező tiszteket is a honvédsereg táborkarának (vagyis a magyar haderő vezérkarának) megszervezéséhez vették túlnyomórészt igénybe. Ahogyan azt a vezérkar első tervezetét elkészítő

⁴ Urbán Aladár: *A magyarországi osztrák hadsereg és a hazánkban állomásozó katonaság 1848. áprilisában*. Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, 10. évf. (1963) 2. sz. I. mell.

⁵ *Mészáros Lázár emlékiratai*. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1867. 1. köt. 37., 75. Mártony találmányairól lásd: Irmédi-Molnár László: *Felsőszopori Tóth Ágoston honvédezedes a XIX. századbeli magyar térképezés úttörőjének élete és működése*. A Térképészeti Közlöny 8. sz. különfüzete. Budapest, 1938. 35–36.

⁶ Gaál egy Horvátországba intézendő betörésre tett javaslatot Jellačić előnyomuló csapatainak a háttában szeptember 16-án, majd 23-án széles körű felhatalmazást kapott közelebről meg nem jelölt célra, amivel kapcsolatban a dunántúli hatóságok kötelesek „javaslatait, rendelkezéseit büntetés terhe alatt a legnagyobb készséggel” teljesíteni. Az erre vonatkozó leveleket közli Molnár András (szerk.): *Csány László kormánybiztosi iratai 1848-49*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. 1. köt. 317., 327. Szeptember 5-én már hadügyminiszteri intézkedésben olvashatunk a műszaki csapatok szükségességéről és a hadműszaki szolgálat nélkülözhetetlenségéről. Láng Győző: *A szabadságharc honvédségének műszaki csapatai*. Honvéd, 1948/2-3. sz. 50.

(különben bécsi hadmérnöki akadémiai képzettséggel rendelkező) Klauzál József őrnagy alapvető követelményként meghatározta: „a vezérkarba olyan tiszteket kell választani, akik a hadtudományokban kiképzésüket vagy egy hadi akadémiában vagy más felsőbb hadiintézetben nyerték”. Így indult fényes vezérkari pályafutása három kitűnő mérnökkari tisztnek is: Stein Miksa báró, Szabó István és Hollán Ernő ezredeseknek, a későbbiekben kinevezett vezérkari tisztek jó részének pedig az elvárt iskolai végzettséget a tulli utásziskola jelentette.⁷ Ez lehet a magyarázata annak a különös ténynek, hogy bár a hadseregszervezés irányítói felismerték a katonai műszaki szolgálat megteremtésének a fontosságát – s mi több, hatalmas erőfeszítéssel létre is hozzák azt –, a hadmérnök-szervezet s világos hierarchiával rendelkező, a műszaki feladatokat végző katonaság irányítását kizárólagosan magáénak tudó felállítására 1849 tavaszáig váratott magára. Egészen addig a honvéd vezérkar részének tekintették a mérnökkari szakfeladatokat ellátását is abból a gyakorlatias elgondolásból kiindulva, hogy a vezérkari tisztek jelentős része rendelkezik a szükséges műszaki képzettséggel. Persze hadmérnöktisztek kinevezésére már 1848 szeptemberétől sor került, de egységes testületbe még nem fogták őket (mint a honvéd táborkart), így nem volt hadmérnökkari főnök sem. Jól jelzi a fura helyzetet az a tény, hogy amikor a betegségéből felgyógyuló fővezérnek, Vetter Antal altábornagynak az 1849-es tavaszi hadjárat kellős közepén beosztást kerestek, akkor azt a honvédsereg „mérnök- és táborkari főfelügyelője” címben találják meg – ha csak ideiglenesen is.⁸ A magyar hadmérnök-szervezésére és hivatali főnökének kinevezésére csak ezt követően kerül sor. Ebben az időben azonban a honvédsereg mérnökkara már nagyobb részben a polgári életből a honvédelem szolgálatába lépett mérnökökből állt. Ez a tény csak részben magyarázható a hadmérnökök vezérkarba kerülésével.

Annak ellenére, hogy nem a katonai műszaki tudományok jelentették a vonzóerőt a katonáskodásra hajló magyarországi fiatalság számára, a császári-királyi hadmérnök-szervezetben szolgáltak olyan létszámban magyarok, hogy az magja lehetett volna egy honvéd hadmérnökkarnak. Jelentős részük azonban a birodalom távoli tartományaiban szolgálva nem kapott lehetőséget a hazatérésre, s kiszakadva a hazai közegből – jelentős részük a szakmában elmélyedve eleve idegenkedett a politikától – teljesen bizonytalanok voltak a forradalmi események sodrában. Török Ignác mérnökkari alezredes ugyan nem sorolható ebbe a kategóriába, a Magyar Nemes Testőrség tanáráként igenis figyelemmel kísérte a császárvárosból a reformkori politikai eseményeket, mégis 1848. szeptember végi Magyarországra érkezésekor Komáromban meglehetősen bizalmatlan légkör vette körül. Helyzetét nehezítette, hogy a körülményekkel sem volt egészen tisztában, kapcsolatrendszerét újra kellett építenie, mivel 1830 óta mindvégig az országon kívül tevékenykedett. Mindezek ismeretében már nem is olyan meglepő, hogy nem Török Ignác kezdte szervezni a magyar hadmérnökkart, egészen az év végéig kizárólag a komáromi erődrendszer műszaki problémáinak kezelésére koncentrált, s a vár mérnökkarának újjászervezésén, helyesebben megszervezésén munkálkodott. Az már más kérdés, hogy itt kristályosodott ki az a módszer – a profinak te-

⁷ A vezérkar felállítására vonatkozó tervezet közreadta: Gyalóky Jenő: *Magyar vezérkar terve 1848-ból*. Hadtörténelmi Közlemények, 25. évf. (1924) 165–168. Ennek mérnökkari bázisára mutat rá Kedves Gyula: *A komáromi vár „szürke eminenciása” Asserman Ferenc ezredes (avagy kikből szervezték a honvédsereg vezérkarát?)* In: Kiss Vendel (szerk.): *Komárom ismeretlen csillogai*. Komárom, 2013. 153. és 155–158.

⁸ Vetter fővezérnének névlegessé válásáról, majd annak kényes vonatkozásairól és a válsággal fenyegető személyügyi probléma rendezéséről lásd bővebben: Hermann Róbert: *Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei*. Budapest, 2007. 230–236.

kintett hadmérnökök és az önkéntesen szolgálatot vállaló vízi, vasúti, bányá- és vármegyei „mindenes” mérnökök amalorganizálásával –, amellyel jól működő, a katonai követelményrendszerrel még kielégíteni képes, de a forradalmi körülményekhez kellő rugalmassággal igazodó honvéd mérnökcart lehetett teremteni.⁹

A magyar hadmérnökkar megszervezésének feladata nem véletlenül szállt Gyulai Gaál Miklósról, bár 1848 folyamán kétségtelenül jóval kevesebb hadmérnöki tevékenységet végzett, mint Török Ignác. A forradalmi kormányzatok előtt jóval ismertebb volt, s ami a leglényesebb – akkor jelentkezett szolgálatra, amikor a magas rangú hivatásos katonák sorra hagyták el a magyar szolgálatot 1848. szeptember derekától. Zala megyei birtokos nemesként komoly összeköttetésekkel, támogatókkal rendelkezett, s szeptemberi megnyilatkozásai arra utaltak, hogy a nagy felkészültségű hadmérnök alezredes profizmusa mellett a magyar kormány igazi elkötelezettségű hazafit is nyer személyében. Ez utóbbi azonban azt is jelentette, hogy nem egyszerűen szakemberként, hanem egyenesen katonai vezetőként, a jövő lehetséges hadvezéréként számoltak vele. „Valóságos nyereségnek tartom a tábori tisztnek hiányában” – lelkendezett Csány László kormánybiztos szeptember 20-án a „tábori mérnöki karból nyugalmazott alezredes”-ről, aki nem mellékesen kitűnő érzékkel egyenesen a Jellačić ellen összevont haderőhöz érkező István főhercegnél ajánlotta fel szolgálatait.¹⁰ Nagy ívű (esetenként kissé fantaszta ízű) tervei nyomán a hadművelési tervezésben, sőt decembertől magában a vezetésben alkalmazták, így hiába lett az elsőnek kinevezett honvéd mérnök ezredes, ez csak névlegesen tette a magyar hadmérnökkar fejevé, valójában az aradi ostromsereg parancsnoklása, a császári kézen lévő erőd zárolásának irányítása volt a feladata. A mérnökkar szervezését csak a kezére bízott seregtesten belül tudta ellátni, ahogyan azt Török Ignác is tette Komáromban, bár utóbbi teljes jogkörű parancsnokként csak 1849. január közepétől. Gaálnak a hadtestparancsnokságtól való leváltását követően pedig azért nem volt módja ténylegesen összefogni az egységes hadmérnökkar irányába mutató szervezést, mert aradi fiaskója miatt hadbírói vizsgálat alá vonták. A honvédsereg két hadmérnök tábornoka tehát 1849. május elejéig nem is vehetett részt a hadmérnökkar szervezésének gyakorlati irányításában.¹¹

Kifejezetten mérnökari feladatot látott el s 1848 őszén minden bizonnyal a legközismertebb ilyen katona volt a már említett Klauzál József őrnagy, aki a hadügyminisztérium egyik osztályát is vezette, de éppen ekkorra derült ki szervezői fogyatékosága. Bár ő soha nem tartozott a császári-királyi hadsereg mérnökkarába, a bécsi hadmérnök akadémia el-

⁹ Török császári-királyi hadmérnöki szolgálati helyeit összefoglalja: Hajagos József: *Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja*. In: Horváth László (szerk.): *Egy küzdelmes év katonái*. Gyöngyös, 1998. 126–128.; a magyar modernizációval és reformokkal való szimpatizálására lásd: Kedves Gyula: *Török Ignác, a katonai nevelő*. In: Csikósné Hunics Györgyi (szerk.): *50 éves a gödöllői Török Ignác Gimnázium. Jubileumi tanulmánykötet*. Gödöllő, 2005. 25–26., 32.

¹⁰ *Csány László kormánybiztosa iratai*, 1. 317. Csány László különben nagyon sokáig favorizálta Gaált, még a megalázó aradi fiaskója előtti napokban is az ekkor már tábornoki rangot viselő hadmérnökben látta a komoly hadvezért, s Kossuthhoz 1849. febr. 3-án, majd 6-án írott leveleiben Bem helyetteseként vagy tábornoki főnökként kívánta alkalmazni Erdélyben. *Csány László kormánybiztosi iratai*, 2. 154., 160.

¹¹ Gaál Miklós felmentésére a hadbírói eljárás alól április 28-án került sor, Török Ignác Komáromból való távozására pedig május 1-jén. Gaál addigi tevékenységére lásd: Szarka Lajos: *A tábornok bére*. Hévíz, 1997., továbbá: Gyulai Gaál Miklós *honvédtábornok emlékirata az 1848/49. évi magyar szabadságharcról*. Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, 32. évf. (1985) 1. sz. 129–149.; Török Ignác addigi, túlnyomó részt komáromi tevékenységére lásd: Hajagos: *Török Ignác, a szabadságharc*, 128–129., 132–141., továbbá: Vidos Géza: *Nemescsói Török Ignác tábornok*. Székesfehérvár, 1941. 14–24.

végzésével hadmérnöki képesítése volt, így azon mérnöktisztek közé sorolhatjuk, akiket a honvéd vezérkar felállításába vontak be. A lemondott Batthyány-kormány miniszterének bátyja a tervezésnél még komoly szerepet játszott, de a testületben már nem, így 1849. májusi nyugalmazásáig amolyan köztes állapotban volt a vezérkar és a mérnökkar között.¹² Tevékenysége mindenesetre túlnyomórészt műszaki jellegű volt, a budai védősáncok építését vezényelte, illetve a pesti és szegedi sáncok terveit készítette. Bár hivatali előlétele alapján foglalkozhatott volna a hadmérnökkar szervezésével, ilyen jellegű feladatot egyáltalán nem, még helyi jelleggel sem bíztak rá. Hadmérnöki teendőket az elsők között végzett még október közepén, amikor is a főváros megerősítésére vonatkozó részletes tervezete (még vezérkari tevékenység jelleggel készült) október 15-i átadása nyomán az Országos Honvédelmi Bizottmány ráruházta az erődítési munkálatok irányítását. November 27-én már „vegytiszta” mérnökari munkaként a Budára vezető Mészáros út megerősítésére, illetve műszaki biztosítására vonatkozó terv elkészítését kapta feladatul.¹³

Látható, hogy vezető akadt volna kettő-három is a honvéd hadmérnökkar számára, de kiből is lehetett megszervezni azt? A császári-királyi hadsereg hadmérnökkarában a forradalom kitörése idején 19 magyar tiszt szolgált, ami – ha valamennyien a honvédseregbe léptek volna is – nem jelenthetett minden igényt kielégítő személyi alapot a magyar hadműszaki szolgálat felállításához. Nagyobb részük azonban haza sem jutott Magyarországra, csupán 9 került a magyar kormány szolgálatába. Az események előrehaladtával heten támogatják a kibontakozó szabadságharcot, közülük a következő 6 fő szolgált mindvégig:

Gyulai Gaál Miklós alezredes	(csak 1849-ben végez tényleges mérnökari munkát)
Török Ignác alezredes	
báró Stein Miksa főszázados	(októbertől döntő részben vezérkari tevékenységet végez, mindvégig vezérkari testületbe tartozik)
Hollán Ernő főhadnagy	(szeptember 15-től szintén a vezérkari testületbe tartozik)
Szabó István főhadnagy	(szeptember 15-től szintén a vezérkari testületbe tartozik)
Nemegyei Bódog hadnagy	(októbertől szintén a vezérkari testületbe tartozik) ¹⁴

¹² Hellebronth Kálmán: *A magyar testőrségek névkönyve 1760–1918*. H. é. n. (Budapest, 1939.) 213.; Hermann Róbert: *A Klauzál család katonatajjai*. www.klauzal.hu A délvidéki hadseregnél betöltött vezérkari főnöki tevékenységéről szóló jelentését közreadja: *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der Ungarischen Revolution 1848–49*. Hrsg. Von Elisabeth Gmoser, Hermann Róbert, Thomas Kletečka, Lenkefi Ferenc. Wien–Budapest, 2005. 17–20.

¹³ *Kossuth Lajos Összes Munkái*. 13. köt. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén, I. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1952. 295–296., 570. Klauzál 1849 áprilisában kérelmezte nyugalmazását (az ötvenöt éves őrnagy már nyugalmazott es. kir. tisztként kapott alkalmazást a magyar hadügyminisztériumban), amire május 3-án került sor, így a honvéd hadmérnökkar hivatali megszervezésének idején már nem volt szolgálatban.

¹⁴ Rövid életrajzukra lásd: Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. vonatkozó szócikkei. Schilling Boldizsár ezredes 1848 decemberéig szolgált a magyar kormányt, Penz Miklós frissiben nyugalmazott főszázados Eszék 1849. februári kapitulációjával vált ki a magyar haderőből (már mint honvéd alezredes). A legérdekesebb Mares László főszázados esete, akit bár honvéd őrnagynak neveztek ki, előljárói nem engedték haza Magyarországra, egyébként őt már a vezérkarba nevezték ki az 1848 őszi bevett gyakorlat szerint.

Még rosszabb volt ez az arány a műszaki csapatoknál, ahol az árkász- és az aknászkarokban egyetlen magyar sem szolgált, s az utászok 92 fős tisztikarából is csak két magyart ismerünk, ám egyikük sem vett részt a szabadságharcban. Kiemelkedő szerepet játszott viszont a honvédsereg műszaki szolgálatának megszervezésében, majd irányításában egy Győrbe települt német kereskedő fia, Szodtfried Ferdinánd utász főhadnagy, aki a tullni utásziskola tanáraként jelentkezett az alakuló honvéd gyalogság csapattisztjének. 1848 októberétől az utászkar szervezésében jeleskedett, a későbbiek során azonban emellett danárparancsnokként is szerepelt, míg végül 1849 júliusában a vezérkarba helyezték.¹⁵

Nagyobb merítési lehetőséget – annak ellenére, hogy számuk tekintélyesebb volt – a Magyarországon szolgálatot teljesítő hadmérnökök csoportja sem jelentett. Bár a császári-királyi hadmérnökcart komoly mértékben érintették a forradalmi változások, s a tüzéség mellett legnagyobb arányban itt található a polgári elem, a szabadságküzdelmekben való feladatvállalásuk birodalomszerte elenyésző volt. Az 1848-as forradalmakban nagy többségük sokkal inkább az általuk generált háborút (mint a katonai karrier felgyorsulására alkalmat nyújtó szerencsés helyzet) s nem a szabadságjogok kiszélesítésének a lehetőségét látta.¹⁶ Tucatjával kerültek ezek után az itáliai hadszíntérre, s az 1848 elején Magyarországon létező 37 mérnökkari tiszti beosztás legnagyobb részében változás következett be, vagy hosszabb ideig betöltetlen maradt. A főhadparancsnokságokhoz beosztott kerületi erődítési igazgatók (5 fő) mellett további 6 törzstiszt jelentette a szakág magyarországi vezetését, amely szinte teljes egészében kicserélődött. A 11 főből csupán egy maradt eredeti beosztásában, a temesvári kerületi erődítési igazgató, Simonovitz Pál őrnagy, de a szerb származású tiszt 1848 októberétől szembekerült a kibontakozó szabadságharcra.¹⁷ A rangidős Andreas Zimmer vezérőrnagy a budai kerület éléről került nyugállományba még februárban, helyére Galíciából Schilling Boldizsár ezredes érkezett, de a kolozsvári polgárcsalád sarjadéka az év végén elhagyta a magyar szolgálatot, s a bevonuló császári csapatok parancsnokságán jelentkezett Pozsonyban.¹⁸ A szlavóniai kerületi igazgató, Franz Lack ezredes áthelyeztette magát, s 1849 tavaszán császári tábornok lett. Franz Kayser ezredes Péterváradról nyugalmaztatta magát. A három alezredesből ketten magyarok, őket már megismertük. Gyulai Gaál Miklós az erdélyi erődítési kerület élére került 1848 januárjában, de szolgálati helyére utazva súlyosan megbetegedett, s februártól a nyár derekéig gyógykezelés alatt állt, majd birtokára utazott Zalába, s nyugalmaztatását kérte. Az 1848. szeptember 5-én kiadott uralkodói rendelet helyezte nyugállományba, így a jeles hadmérnök már nyugalmazott alezredesként állt a szabadságharc szolgálatába.¹⁹ A károlyvárosi erődítési kerület élén helyé-

¹⁵ Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 666. Szodtfried a későbbiekben is a magyar függetlenség és Kossuth híve, részt vett az emigrációs mozgalmakban és az itáliai magyar légió szervezésében. Lukács Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Budapest, 1987. 307.; Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei*. Budapest, 1986. 461.

¹⁶ A kilenc mérnökkari tábornokból 1848 folyamán öt kivált, s helyükbe a tizenkét ezredesből 1848 folyamán hat, 1849-ben további kettő lépett, míg három ezredest nyugalmaztak – *Militär-hand-Schema über sammtliche k.k. active Generale und Stabsoffiziere, mit Rang uns Austellung*. Wien, 1849. (Kézirat a Hadtörténeti Múzeum Könyvtárában.)

¹⁷ Cs. k. alezredesként Temesvár császári védői között hunyt el mint a vár erődítési igazgatója 1849. július 25-én, *Militär-Schematismus*, 1850. 696.

¹⁸ Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 744. Az 1850-ben lefolytatott alaposabb császári vizsgálatok nyomán fény derült a honvédsereg szolgálatában végzett pozsonyi erődítési tevékenységére, ezért rangfosztással büntették az akkor már nyugalmazott tisztet.

¹⁹ Szarka Lajos: *Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok életrajza*. Doktori értekezés tézisei. Budapest, 2011.

be érkező Török Ignác alezredest szeptember derekán helyezték át Komáromba a nyugállományba helyezett harmadik alezredest, Karl Schauroth felváltására. Török szeptember 25-én érkezett meg, s másnap – ha csak néhány napra, ideiglenesen – már át is kellett vennie a kiemelt fontosságú erőd parancsnokságát.²⁰

A Magyarországon beosztott négy további mérnökkari őrnagy közül három áthelyeztetete magát, így a péterváradai és aradi várak helyi erődítési igazgatói. Péterváradon Stein Miksa főszázados vette át a beosztást, de őstől már a honvéd vezérkarban tevékenykedett. Aradra báró Lucas Cesati főszázados érkezett, az olasz hadmérnököt a forrongó Lombardiából helyezték át óvatosságból. A császári hadvezetés csereberéje ügyes húzásnak bizonyult: az Aradra beosztott Deési György hadnagyot Itáliába vezényelve nemcsak az olasz és magyar szabadságmozgalmat fosztották meg egy-egy ígéretes katonai szakembertől, de saját haderejüknek is előnyt biztosítottak ezzel. Arad magyarokkal szembeni védelmét Cesati szervezte ügyesen, míg Deési olyan mértékben túnt ki az olasz egység megteremtése ellen folyó itáliai háborúban, hogy 1849 végén már alszázadosi rangban Piacenza helyi erődítési igazgatóságát látta el.²¹ Adamich őrnagy Budáról nyugállományba vonult, Kirchner őrnagy Komáromból Linzbe került.

Az alacsonyabb beosztású tisztek között még kedvezőtlenebb volt a szabadságharcot támogatók aránya. A tizennégy századosból csupán egy fő (Stein), míg négy tiszt egyenesen a honvédsereg ellen harcolt a szembeforduló erdélyi és bánági főhadparancsnokságok utasításainak engedelmeskedve. A hét főhadnagyból csak gróf Theodor Dembinski szolgált a magyar mérnökkarnál, ő is csak 1849. május elejétől, amikor is sikerült a temesvári várórségből kiszöknie az erőd zárolását megkezdő magyar csapatokhoz.²² Ebből a rangosztályból ketten is a honvédsereg ellen küzdöttek. A hat hadnagyból egy fő a honvédseregben (Nemegyei), egy pedig ellene tevékenykedett. A végső összevetés teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy az országban lévő császári-királyi mérnökkari tisztekből nem lehetett megszervezni a magyar hadmérnökkart. A 37 számításba jöhető emberből csupán öt tiszt szolgált a szabadságharcot, akik közül az egyetlen Dembinski számított idegen honosnak. Ehhez képest a honvédsereg ellen harcolt nyolc mérnökkari tiszt. Az igazán meglepő az, hogy ezek a csoport többségét alkotó századosok és főhadnagyköréből kerültek ki a legnagyobb arányban, a két rangosztály majdnem harmadát tették ki.

A legkedvezőbb arány Török Ignác rangosztályában, az alezredekéknél tapasztalható, ahonnan a két honvéd hadmérnök tábornok kikerült, és senki sem folytatta a császári haderőben szolgálatát. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a császári-királyi mérnökkarból a magyar tisztek csoportjában kimutatott hat embert egy magyarországi beosztású idegen származású tiszt egészítette ki, a hét főből azonban Török Ignác mellett csupán Dembinski őrnagy látott el mindvégig mérnökkari feladatot, s Gyulai Gaál tábornok tartozott még a honvéd mérnökkarba.²³

²⁰ Szinnyei József: *Komárom 1848–49-ben (Napló-jegyzetek)*. Budapest, 1887. 31.

²¹ Cesatira lásd naplóját az aradi ostromzáróról, részletét közli Kovács István: *Arad 1848. december 4-i ostroma lengyel önkéntesek és egy császári mérnökkari tiszt szemével*. Életünk, 1998. Különszám 1848–49 150. évfordulójára. 558–561.; Deésire lásd: *Militär-Schematismus*, 1850. 479.

²² Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 300–301.; átállítására: Potemkin Ödön: *Az 1849-ik évi magyar hadsereg feloszlásának okai az aradi és a temesvári táborozással*. Pest, 1867. 162.

²³ A mérnökkari beosztások alakulására lásd: a *Militär-Schematismus* 1848–1850 közötti kötetek összehasonlítását.

Ezek után nem meglepő, hogy a honvéd mérnökkar kialakítása 1848 őszén eléggé *ad hoc* jellegűnek minősíthető. Azt is mondhatnánk, hogy oda nyúltak, ahová lehetett, s a szakmai kvalitások mellé – esetenként elé is – a megbízhatóság került. Talán ez okozta azt a sajátos állapotot is, hogy egészen 1849 tavaszáig nem is igen törekedtek külön szervezet-szerű mérnökkar kialakítására, hanem azt a tábornoknak nevezett vezérkari testületbe osztva működtették. Markánsan kitapintható hadmérnökkar inkább csak az erődökben alakult, ezek közül is elsősorban a Török Ignác működésével fémjelezhető Komáromban, illetve a Gyulai Gaál Miklós vezénylete alatti aradi ostromseregekben.

Az első mérnökkari tiszti kinevezések a várakba történtek, az erődítési igazgatói pozíciók betöltésére. Így 1848. szeptember 3-án került sor Penz Miklós honvéd őrnagy kinevezésére a mérnökkari tisztek nélkül hagyott Eszék erődítési igazgatói beosztásába. A februárban nyugalmazott mérnökkari főszázados azonban nagyon visszafogottan viselkedve kísérletet sem tett az erőd mérnökkarának kialakítására, a műszaki munkálatokat szakemberek híján elhanyagolták. Még a honvédek ilyen irányú felhasználása is csak kivételes esetekben történt meg, kevés sikerrel. Az eltávozott császári-királyi mérnökkari tisztek pótlására nem került sor, pedig az 51. honvéd zászlóalj századosaként a várba került Ludwig Villani bécsi hadmérnöki akadémiai végzettséggel rendelkezett. A tisztt, akinek a felesége magyar volt, végül is zászlóalj parancsnokaként tette le a fegyvert Eszéken.²⁴ A következő kinevezés Lipótvárba szólt október 16-án, ahol a megbízhatóság már felülírta a szakértelmet. Báró Mednyánszky László honvédőrnagy ugyanis nem volt hadmérnök, bár hadműszaki ismeretekkel azért rendelkezett, a Magyar Nemes Testőrségben szolgálva 1838–1842 között éppen Török Ignác oktatta erre a tudományra. Nem is végezte rosszul tevékenységét Lipótvárban, de megfelelő szakemberek nélkül képtelen volt a szükséges hadműszaki szolgálat megszervezésére. Kinevezése az erődítési igazgatói beosztásba elsősorban arra szolgált, hogy a megbízhatatlan várparancsnokot (Karl Bibra ezredes) ellenőrizze, majd annak erélytelen utódát (Thanhoffer Ferenc alezredes) esetleges megingásakor leváltsa. Bár a reménytelen helyzetben 1849. február 2-án fel kellett adni a védhetetlenné vált erődöt, Mednyánszky megfelelt a belé helyezett bizalomnak, s mindvégig határozottan tiltakozott a megadás ellen. Emiatt vált aztán 1849. június 5-én a huszonkilenc éves őrnagy a honvéd hadmérnökkar első, megtorlásként kivégzett vértanújává Pozsonyban.²⁵

Igazi mérnökkart először Török Ignác tudott megszervezni Komárom erődjében. Pedig neki éppen úgy beosztott hadmérnökök nélkül kellett elkezdenie tevékenységét, mint eszéki kollégájának. Az erődítési igazgatói pozíció átvételét követő napokban ugyanis az utolsó két műszaki tisztt is elhagyta beosztását.

Az ország legnagyobb erődítménye 1848 elején még hat beosztott hadmérnökkel rendelkezett. Josef Kirchner őrnagy és Gustav Stelczyk főszázados áthelyezésük nyomán magasabb beosztásba kerülve helyi erődítési igazgatók lettek Linzben, illetve Spalatoban. Josef Kussenitz alszázados a bécsi hadmérnöki akadémia tanára lett. Az év első felében tör-

²⁴ Penz és Villani életrajza: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 562., 704. Az idegen származású mérnökkari tisztek közül az erődítési igazgató, Konrad Petrasch főszázados Veronába, a beosztott Sigmund Malinowski és Guido Zatti főhadnagyok Olmützbe és Bécsbe kerültek. *Militär-Schematismus*, 1850. 476., 478. A hadmérnöki tevékenység elégtelenségére lásd: Rabár Ferenc: *Az eszéki vár 1848–1849-ben*. Életünk, 1998. különszám 514–515., 519–520.

²⁵ Lipótvári tevékenységére lásd: Hajagos József: *Mednyánszky László báró*. In: Hermann Róbert (szerk.): *Vértanúk könyve*. Budapest, 2007. 165–167. Támogatására a francia hadseregben hadmérnöki feladatot ellátott lengyel emigráns tisztt, Aleksander Szubert főhadnagyot osztották be, aki szintén fogságba esett; működéséről nem maradtak fenn adatok.

tént áthelyezések ellentételezésére csak Szabó István főhadnagy érkezett Csehországból, de őt, amint láttuk, már szeptember 15-én az elsők között helyezték át az alakuló honvéd vezérkarba. Csak honvédtiszti pályafutása utolsó szakaszában végez majd komolyabb hadmérnöki tevékenységet Temesvár ostrománál, de akkor is vezérkari tisztként mint az V. hadtest vezérkari főnöke. Három magyar hadmérnök volt még Komáromban: Ghyczy Béla hadnagy Itáliába az árkászkarhoz nyert beosztást a nyár folyamán, Nemegyei Bódog szeptemberben került a Jellačić ellen összevont haderő vezérkarába, Dósa Antal alszázados pedig október elején indult Zarába a helyi erődítési igazgatóság átvételére. Vele egy időben távozott a komáromi árkászok parancsnoka is, Cäsar Questl alszázados. Nemegyei novemberben rövid időre még visszatért Komáromba, de ekkor már vezérkari őrnagyként, s a mérnökparaszervezésébe nem kapcsolódott bele. Rövidesen Szegedre vezényelték az itt készülő erődítési tervek véleményezésére, illetve Heinrich Hentzi vezérőrnagy esetleges itteni alkalmazása nyomán ellenőrzési feladatokat végzésére. Ez utóbbira végül nem került sor, mint ahogy Nemegyei további mérnöki tevékenységére sem, mert a fiatal vezérkari tiszt bálul sikerült seregparancsnoki feladatba vágott, majd hosszadalmas hadbíróági vizsgálat után újra vezérkari tevékenységet látott el.²⁶

Török Ignácnak így gyakorlatilag újonnan kellett szerveznie az erőd mérnökparaszervezését, aminek során hadmérnök képesítésű tisztre nem támaszkodhatott. Komoly támaszt jelentett számára viszont két hivatásos és egy kilépett tiszt, akik kisebb-nagyobb mértékben rendelkeztek hadműszaki ismeretekkel. Leginkább egykori nemes testőrségbeli tanítványa, Karl Popparich százados segítette, aki horvátországi illetősége ellenére elítélte lázadó szerb határőr alakulata eljárását, s a magyar kormány szolgálatába állt. Török őt kérte segédtisztjének, s különösen fájdalmasan érinthette, hogy tisztjei közül éppen tanítványa hagyta el az év végére válságosra fordult magyar ügyet.²⁷ A továbbiakban két német származású tiszt köré építette ki a komáromi mérnökparaszervezést. November elején került vissza az itteni tüzérségnél szolgált Johann May vezérkari százados, akit Török jó érzéssel állított a Duna jobb partjának építésének élére. A bombászkarnál alapos tüzérségi ismeretekre szert tett tiszt hamar feltalálta magát a műszaki-építési problémák megoldásában is, így a munkálatok jó ütemben haladtak. Bár May mindvégig a vezérkari testületben maradt, komáromi hadmérnöki tevékenysége meghatározónak bizonyult. Munkája tette lehetővé, hogy a várórség 1848 áprilisáig szilárdan kézben tartsa a Csillagsáncnak nevezett dunai hídfőerődöt – amelynek a birtokában tudtak hidat verni a Dunán –, hogy lehetővé tegye a beérkező fősegreg átkelését az április 26-i csata megvívásához.²⁸ Franz Heinrich százados november közepén érkezett Komáromba, ő bécsújhelyi katonai akadémiai végzettséggel és tizenkilenc éves gyalogsági tiszti szolgálati múlttal kapott kinevezést a honvéd mérnökparaszervezésébe. Törököt a tervek elkészítésében, illetve azok pontos kivitelezésének az ellenőrzésében támogatta leginkább. Voltaképpen Török Ignác után ő volt a komáromi várórség legképzettebb hadmérnök tisztje, bár sohasem szolgált a császári-királyi hadmérnökparaszervezésben. A várparancsnoksági tisztre került erődítési igazgató őt szerette volna utódának, a várvédelmi bizottság s még inkább a debreceni kormányzati szervek azonban a politikusi szárnyakat bontogató s mindegyiknek felett Kossuthhoz hű Thaly Zsigmondot támogatták, így Török húzta a kinevezéssel az időt, s tavaszig gyakorlatilag ő képviselte a haditanácsban a Klapka hadmérnökparaszervezést is. Vé-

²⁶ *Militär-Schematismus*, 1848–1850. kötetek összevetése; Nemegyeire lásd: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 540–541. és Kossuth Lajos *Összes Munkái*, XIII. 485.

²⁷ Hellebronth: *A magyar testőrségek* vonatkozó szócikke

²⁸ Hajagos: *Török Ignác*, 132–133. Török May tevékenységét dicsérő dec. 23-i jelentése ugyanott 130–131.

gül csak Klapka nevezte ki erődítési igazgatónak 1849. szeptember közepén Thaly elzárását követően. Ezzel együtt is Heinrich keze alatt dolgoztak a polgári mérnökökből kinevezett hadmérnökök szinte mindvégig. Jól megértette magát velük, hiszen a hadseregből való kilépését követően 1840-től közöttük dolgozott, honvédtisztté válását közvetlenül megelőzően a Lánchíd építésének egyik mérnöke volt.²⁹ A mellé beosztott Baranyai József vármegyei mérnök és báró Clauer Adolf vasúti mérnök szintén volt katona, hat-hat év gyalogsági tiszt, illetve kadéti szolgálat főhadnagyi rangban emelte őket a mérnökkarba. Mindketten a jobb parti sáncok építésénél tevékenykedtek, majd januártól a Nádor vonal kiépítésénél.³⁰ Decemberben már katonai előélet nélkül neveztek ki a komáromi mérnökkarba honvédtiszteket, akik zökkenőmentesen illeszkedtek be a már jól működő hadmérnöki szervezetbe. Dobner János és Mazur Pál gróf Pállfy Lipót uradalmi mérnökei voltak. Dobner a főmérnök, Mazur a Pozsony megyében fekvő stomfai uradalom mérnöke. December 20-án helyezték őket – akkor még katonai rendfokozat nélkül – a mérnökkarba, csakúgy, mint egy pozsonyi vízmérnököt, Rothbauer Antalt. Dobner személyében Török Ignác megtalálta a műszaki szakcsapat parancsnokát is, ugyanis ebben az időben már 3000 főnyi munkássereg dolgozott a sáncépítésekénél, amihez a hét beosztott hadmérnök és a császári-királyi hadseregtől örökölt néhány tucatnyi árkász kevésnek bizonyult. Megkezdődött Komáromban egy utász század szervezése, függetlenül a Szodtfried által irányított utászkar felállításától, mert januártól a vár elszigetelődött. Márciusra állt fel a század, ami utász századosi kinevezést hozott Dobnernek. Mazur Pált ebben az időben a hajóhíd helyreállításával bízták meg, szakmai segítőként az ehhez nyilván jobban értő Rothbauer beosztásával, még mindig civilként. Mazur ugyan nemzetőr századosi rangot viselt márciustól, tiszti rangban azonban csak Török Komáromból való távozását követően léptek a mérnökkarba. A várparancsnok ugyan előléptette őket, de a hadügyminisztériumi kinevezés csak hónapokkal később érkezett meg, ami jól jelzi a Török Ignác által megvalósított mérnökkari szervezés szokatlanságát, újszerűségét.³¹

Várparancsnokká emelkedve a kitűnő hadmérnöknek megnövekedett a szabadsága a civil szféra bevonására Komárom erősítése céljából. Már nemcsak a mérnökkar bővítésére törekedett a polgári mérnökök bevonásával, de az utász század felállításánál a környékbeli mesteremberekre is sikerrel támaszkodott, sőt január–február folyamán százával szerződtette az ácsokat a tábori erődítmények építésénél. Még a város vezetésével is igyekezett közös nevezőre jutni, nem is sikertelenül, az anyagi problémák ellenére. Márciusra mégis végzetesen megromlott a viszonya a politikai ellenőrzést gyakorló kormánybiztossal, s ezáltal Kossuth bizalmát is elveszítette. Ebben katalizátor szerepet játszott Thaly Zsigmond, éppen annak a polgári mérnöki elemnek a képviselője, amelynek a hadmérnökkarba történő beemelésével Török nemcsak egyetértett, de zökkenőmentesen meg is tudta valósítani. Az is

²⁹ *Militär-Schematismus 1822–1841 közötti kötetek és Bona: Tábornokok és törzstisztek*, 378. Különös, hogy Klapka 1849 nyarán a vezérkarba nevezi ki őrnagynak, sőt az erődítési igazgatói beosztás mellé adott alezredesi rang sem a mérnökkarba szól, ami arra mutat, hogy a szabadságharc végéig sem tisztultak le a honvéd hadmérnök- és mérnökar kialakításának elvei, és a két testület mindvégig átjárható maradt mindkét irányába.

³⁰ *Militär-Schematismus*, 1829., 845.; Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 221.; Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2008. 1. köt. 228. Kinevezésükre lásd: *Közlöny*, 1848. évf. 155. sz.

³¹ Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 308., 500.; kinevezésükre lásd: Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 274., *Közlöny* 1849. évf. 141. sz. Végül mindketten őrnagyi rangban tették le a fegyvert. Rothbauerre lásd: Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 1998–99. 3. k. 56.

kétségtelen, hogy a sokkal inkább tudós-tanár alkata nem volt alkalmas a kemény kezet kívánó várparancsnoki beosztáshoz, s az elhatalmasodó intrikákkal terhelt viták során egyre erélytelenebbnek bizonyult. Február második felében Puky Miklós kormánybiztossal kölcsönösen jelentették fel egymást Kossuthnál, de ez nyilvánvalóan nem segítette a bizalom helyreállítását. Már a kemény munkával működésképpé fejlesztett komáromi hadmérnökkaron belül is jelentkeztek problémák. Mindez Thaly személyével függött össze.³²

1849 februárjában két olyan tiszttel fejlesztették a vár mérnökkarát, akik az önkéntes nemzetőrrel kerültek Komáromba, mi több, jóval radikálisabb gondolkodásúak voltak, mint az addig alkalmazott polgári mérnökök. Kallinger Izidor, Székesfehérvár huszonkilenc éves városi főmérnöke ugyan nem jelentett komoly súlyt, már csak azért sem, mert a 70. honvéd zászlóalj főhadnagyaként csak ideiglenesen teljesített mérnöki szolgálatot, a mérnökkarba hivatalosan csak április 1-jén helyezték. Thaly Zsigmond azonban elismert reformpolitikus volt, komoly politikai háttérrel mind Komárom térségében, mind pedig a debreceni országgyűlésben és a kormányserveknél. Jogvégtettsége mellett a helyi közvélemény ügyes mérnöknek is ismerte, aki a harcmezőn is helytállva sebesülten érkezett az erődítménybe. Az önkéntes nemzetőrszázados rövidesen a mérnökkart találta a legalkalmasabb szolgálati helynek tehetsége kibontakoztatására, s kellő támogatottsággal kezdeményezte odahelyezését. Úgy gondolta, hogy egyúttal megszerzi a gazdátlanul vélt erődítési igazgatói beosztást is, ez utóbbit azonban Török nem támogatta. Ő ugyanis egyáltalán nem tartotta nagyra Thaly mérnöki szaktudását, és mindenképpen gyakorlott katonát kívánt erre a posztra állítani. Február 9-én még udvariasan körülírja ezt a kormányhoz írott jelentésében. „Ami Thaly százados urat illeti, tehetségeihez mért körülményeinknél állásához képest alkalmaztatni fog.” Ezt a február 21-i mérnökkari századosi kinevezéssel megoldottnak vélte, azonban rosszul számolt, mert Puky időközben elküldött javaslatának hatására Kossuth február 22-én intézkedett Thaly őrnagyi kinevezéséről, ami rangidőssé tette a komáromi mérnökkarban.³³ Török kénytelen volt belenyugodni abba, hogy a „táblabíró” legyen az erődítési igazgató, de igyekezett azt üres címmé változtatni, s Heinrich századosot tekintette a szakmai munka irányítójának. Thalyt még a várvédelmi bizottmányba sem hívta meg, mondván, maga képviseli a hadmérnökkart, a nála jóval agilisabb politikus-mérnök azonban Pukyn keresztül megtalálta a módját tervezetei beterjesztésének. Bár a kormánybiztos hamar kiábrándult Thaly erőszakos modorából, Török Ignác ellehetetlenítése már bevégzett tény volt. Így aztán áprilisban már hiába értettek egyet Thaly jellemzésében: „ő egy nyughatatlan cortes [...] sem a polgárság, sem a katona nem szereti.” Bár Puky konkrétan kérte az erődből való eltávolítását, nyomatékul jól lefestve („mert ha valaki az ő zsarnok ideáját nem követi, tanácsát nem kéri, annak halálos ellensége, ellene kész – kibékülve legnagyobb ellenségeivel is – alattomosan mindent elkövetni... [...] ha elmegyen nagy molytól szabadul meg Komárom”), a vérmes természetű őrnagy megtartotta az erődítési igazgató posztját azt követően is, hogy Török átadta a várparancsnokságot a felváltására érkező Lenkey János, majd Guyon Richárd tábornoknak.³⁴ Amikor Török Ignác rövidesen elhagyta Komáromot, egy jól szervezett erődítményi mérnökkart hagyott hátra, ami mintát jelenthetett a honvéd hadmérnökkar pontosan körülhatárolt szervezeti felállításához.

³² Hajagos: *Török Ignác*, 134–140.; Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 76., 98–100. Török nehézségeit fokozta a tüzéségen belül kiobbant személyi ellentét is Krivácsy és Mack között.

³³ Kossuth intézkedése Thaly kinevezésére: *Kossuth Lajos Összes Munkái*, XIV. 285. Török jelentését közli: Hajagos: *Török Ignác*, 159–160.

³⁴ Az elmérgesedett helyzetet részletesen bemutatja: Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 106–107.; Puky levelére lásd: Hajagos: *Török Ignác*, 141.

Ezt a munkát azonban ekkor még nem ő irányította. Bár Gyulai Gaál Miklós honvéd tábornokkal szemben hadbíróági vizsgálat folyt, annak lezárultával beosztást kellett adni számára, s jobb híján őt bízták meg a honvéd hadmérnök-szervezésével. Török Ignác ezt követően érkezett Debrecenbe, s miután erélytelen katonának festették le a Komáromból érkező kormánybiztosi tudósítások, őt már csak névleges beosztással tisztelték meg: Gyulai Gaál helyettese lett, egyúttal el is távolították mellőle, Buda várfalainak lebontásával bízva meg. Azonban nem csak a bizalmatlanság hozta ezt a döntést. Az aradi ostromsereg egykori parancsnoka harcra kudarca mellett fel tudott mutatni szervezési eredményeket az ostromsereg mérnök-szervezési terén. Erre támaszkodva, huzamosabb idő óta Debrecenben tartózkodva s főleg jobb kommunikációs és érdekérvényesítő készségével elérte, hogy őt tekintésék a honvédsereg hadmérnökei között a legértékesebbnek. Török Ignác nem tudott mit kezdeni azzal a makacsul terjedő gyanúval, hogy Komárom kis híján az erélytelenül védett Eszék sorsára jutott, ami ugyan távol állt a valóságtól, de jelentős mértékben rontotta megítélését.³⁵ Gyulai Gaál Miklós a komáromhoz hasonló módszerrel alakította ki seregtete mérnök-szervezését, bár itt nem várdelem, hanem ostrom volt a feladat. Itt is egy vezérkari tiszt köré épült a mérnök-szervezés. Boros Ignác őrnagy a tulli utász iskolában ismerkedett meg a hadműszaki szolgálat alapjaival, s bár a császári-királyi seregben mindvégig a székely gyalogos határőrségnél szolgált, megfelelően látta el az ostromsereg műszaki feladatainak koordinálását. Talán Boros vezérkari tiszt besorolása árulja el legjobban azt, hogy 1849 tavaszáig leginkább csak Komáromban, Török Ignác keze alatt folyt következetesen a mérnök-szervezés. Gaál ostromseregében ugyanis a Boros Ignác vezérkari őrnagy által irányított csoport „tábor erősítési osztály” megnevezést viselt. Az osztályhoz tartozott, de csak átmenetileg (bár Gyulai Gaál parancsnoki tevékenységét majdnem teljesen kitöltően) a lengyel légió egyik hadmérnök tisztje, Andrzej Grochowalski főhadnagy, aki a bécsi hadmérnöki akadémián szerezte képzettségét, de nem került a császári-királyi mérnök-szervezésbe, gyalogsági tiszt volt a forradalom előtt. Szaktudása komoly segítséget jelentett decembertől február elejéig, amikor is a légióval együtt elvonult Damjanich seregtetejével, hogy ott vezérkari tiszt legyen. Két polgári mérnökből kinevezett hadnagy alkotta még az aradi ostromtábor mérnök-szervezését: Margitay Gábor állami mérnök és Herr Ádám városi mérnök, mindketten Aradról. Már októbertől a műszaki munkálatok irányításával foglalatostkodtak, tiszt kinevezés nélkül is. Kezüik alá helyi mesteremberek vezetésével tevékenykedő, önkéntesekből álló kisebb-nagyobb csoportok dolgoztak; műszaki csapattest alakítására ekkor még nem került sor.³⁶ Ez az ígéretes alap fejlődött tovább Vécsey Károly tábornok hadtestparancsnoksága alatt, aki hadműszaki képzettség hiányában is pontosan látta, milyen meghatározó szerepe van a jól működő mérnök-szervezésnek. Széles hatáskört biztosítva Boros számára, áprilisban további két polgári mérnököt neveztek ki mérnök-szervezési hadnaggyá Hild Sándor és Silberleitner József személyében. Felállítottak egy utász-osztályt is, ahová alighanem a legfiatalabb honvéd hadműszaki tisztként osztották be a tizenhat éves Vucskics Ágoston utász hadnaggyot.³⁷

Rövid ideig az aradi mérnök-szervezést erősítette az a kitűnő, újszerű műszaki megoldásaival komoly nemzetközi hírnevet szerző vízmérnök, aki személyében szimbolizálta a reformkori

³⁵ Vidos Géza: *A honvédség műszaki szolgálata 1848–49-ben*. Magyar Katonai Szemle, 9. évf. (1939) (X. kötet) 212–229.

³⁶ Margitay: *Aradi vésznapok*, 33–34.

³⁷ Csikány Tamás: *Arad az 1848/49-es szabadságharcban*. In: *Az aradi vár története*. Budapest, 1998. 140.; Potemkin: *Az 1849-es év*, 51–53.; a tisztek életrajzaira lásd: Bona: *Hadnagykönyvek és főhadnagykönyvek* vonatkozó szócikkei.

építkezéseken megizmosodó magyar műszaki értelmiség hazafiságát s a honvédseregben történő komoly civil feladatvállalást. Mihalik János a tulli utásziskola elvégzését követően 1842–1844 között a császári-királyi aknász kar tisztjeként szolgált, s képességeire jellemző, hogy ilyen rövid idő alatt is főhadnagy lett. A hadseregből kilépve Itáliában a Pó szabályozásánál szerezte meg vízmérnöki tapasztalatait, majd a Ferenc csatorna mérnöke lett. Október végén elsőként kapott úgy mérnökkari századosi kinevezést, hogy az nem erődbe szólt, hanem a bácskai hadtest műszaki szolgálatának vezetésére. Tulajdonképpen a fiatal Hollán Ernő vezérkari őrnagyot váltotta fel, aki hadmérnök lévén ekkor vette át a Komárom utáni legfontosabb erőd, Pétervárad erődítési igazgatói beosztását. Jól együttműködtek a későbbiekben, hiszen Hollán mindvégig a Délvidék kulcsát jelentő vár védelmét szervezte, Mihalik pedig többnyire a délvidéki hadszíntéren ténykedett. Köré épült fel a délvidéki haderő hadmérnöki szolgálata, pedig nem volt hadmérnöki végzettsége, s a katonasággal is felhagyott már. De rugalmasan reagálva a változó helyzethez, hallatlan kreativitással megáldva képes volt a szerteágazó tevékenység koordinálására és a hivatásos hadmérnökök tiszteletének kivívására, legyen szó Szeged erődítési terveiről vagy átkelőhelyek készítéséről a Tiszán vagy a bácskai csatornákon. Egészen a mérnökkari alezredesi rangig emelkedett. Ez a mentalitás vezeti a szabadságharc leverését követően is, amikor megtervezi és meg is építi 1854-ben a világ első teljesen betonból készült hajózsilipjét Bezdánánál.³⁸

Török Ignác honvéd tábornok július derekáig alig foglalkozott a hadmérnök kar szervezésével. Júniusban a párkányi hídfő erődítése kötötte le, júliusban pedig az óriási szegedi erődített tábor tervezését és kiépítését irányította, rohamtempóban.³⁹ Nem szervezte a kart a hadmérnökkari főnök sem, mert május 8-án a Tihany környéki erődítési munkálatok kidolgozásának feladatát bízta rá a kormány. Júniusban a helyszínre utazva még a Zala és Veszprém megyei nemzetőrsek újjászervezésének felügyeletét és a népfelkelés szervezését is megkapta teendőként, s tulajdonképpen elszakadt a kormány szervezettől. A hadmérnök kar szervezése az egyes hadszínterek szükségleteinek megfelelően a helyi elképzelések szerint folyt, Erdélyre például egyáltalán nem gyakorolt befolyást a központi elképzelés. Ezen próbált segíteni Török Ignác – egyelőre saját hatáskörben a szegedi sáncok építésének vezetőjeként –, amikor sorra vont be a hadmérnök kar tényleges szervezetébe a polgári életből a honvédseregbe állt mérnököket. Egy-egy hadmérnök tiszttel mellé, jobb esetben a körülötte kialakult műszaki törzsbe osztotta be őket. Így lett egy kitűnő vasúti mérnök, Wilhelm Gottwald a sáncrendszer dorozsmai szakaszának építésirányító hadmérnöke. A budai sáncolásnál még civilként működő mérnököt ugyan Vetter altábornagy vezérkarába nevezték ki 1849. július 2-án századosnak, de a Szegedre érkező Török azonnal átvette a mérnök karba.⁴⁰

1849. július 17-től, Gyulai Gaál Miklós honvéd tábornok nyugállományba helyezésétől vezette Török hivatalosan is a honvéd hadmérnök kar. Az általa eddig alkalmazott elv szerint akarta egységes szerkezetűvé formálni, de a rendelkezésére álló idő már túl kevésnek

³⁸ Császári-királyi szolgálatára lásd: *Militär-Schematismus*, 1842–1845 közötti kötetek; polgári tevékenységére: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*, 8. köt. 1258., honvédtiszti pályájára: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 514–515.; műszaki újításaira: Mihalik András: *Az első magyar betonépítmény, mint a világ első, teljesen betonból épült hajózsilipje*. Műszaki Szemle, 14. sz. Kolozsvár, 2001. 32–35. Hasonló mentalitású volt a honvédseregbe mérnökkari századosként került Asbóth Sándor is, aki azonban végleg a vezérkarba került, s Kossuth szárnysegéde lett.

³⁹ A párkányi hídfőre vonatkozó jelentését közli: Hajagos: *Török Ignác*, 190–193.; egyéb tevékenységére lásd: Vidos: *Nemescsói Török Ignác*, 39–40.

⁴⁰ Bona: *Századosok*, 397. Gottwald a sáncépítés vezetése közben hunyt el augusztus első napjaiban, vélhetően a Szeged környékén tomboló kolera áldozataként.

bizonyult. Az alapok lerakását, a személyi állomány összeválogatását el tudta végezni. Bevonta a hadmérnökkarba azt a Petzelt József alezredest, aki elindította a katonai oktatást, de a Hadi Főtanoda működésének szünetelése miatt beosztás nélkül volt. A legnagyobb tekintélyű magyar polgári mérnök az aradi várerődítés tisztje lett. Török Ignác tábornok a „mérnökkari igazgatóság főnöke” elnevezést kapva beosztásként, hatáskörébe vonta a hadsereg egész műszaki szolgálatát. A további ellenállás központi bázisává kiszemelt, július 1-jén elfoglalt aradi erődöt megszemlélve Csanádról a tábori hadseregtől azonnal oda rendelt egy utász századot. A vár erődítési igazgatóságához utasított egy polgári mérnököt, s a Komáromba bevált módszer szerint egyelőre civilként (próbaidőre) alkalmazták, hogy idővel mérnökkari tisztnek nevezhessék ki. Beosztott oda még egy műszaki ismeretekkel rendelkező honvéd hadnagyot is. Tevékenysége, a személyi válogatás arra mutat, hogy a császári-királyi hadmérnökkar mintájára kívánta véglegesíteni a honvéd hadmérnökkar szerkezetét, annak bürokratikus járulékaik nélkül. Azt az egykor megismert, jól működő szakszolgálatot még hatékonyabbá akarta tenni a polgári mérnökökben rejlő kreativitás felhasználásával. Gondot fordított a hadmérnökkar hátterét jelentő, azt kiszolgáló műszaki csapatok formálására, az addig hiányzó szakmai tagolódás megteremtésére, mert addig az utász zászlóaljakban vonták össze minden szakág katonáját. Komáromban már volt árkász alegység, s épp akkor kezdődött meg egy hidász csapat szervezése, amikor elhagyta az erődöt. A hadmérnökkar főnökeként most már általános elvként tervezte az árkász-, aknász- és hidász-csapatok felállítását.⁴¹

Török Ignác tehát kevesebb mint egy hónapig irányította csak a honvéd hadmérnök-kart, akkor, amikor már nem sok lehetősége maradt a válságosra fordult hadi helyzet miatt. A Komáromban alkalmazott szervezési elvek azonban általános érvényűvé váltak a magyar hadmérnökkar felállításánál. A polgári mérnökök, sőt a műszaki tudással rendelkező szakemberek fokozott bevonása pedig megteremtette a lehetőséget a korszerű, hatékonyan működő magyar katonai műszaki szolgálat megteremtésére is.

⁴¹ Hadtörténelmi Levéltár 1848-49-es gyűjtemény 42/147; Lósy-Schmidt Ede: *A szabadságharc mérnökvezérei és mérnök vezetői*. Magyar Technika, 4. évf. (1948) 3. sz. 48–55.

GYULA KEDVES

Ignác Török and the Organization of the Corps of Honvéd Military Engineers

Ignác Török is mostly known as the defender of the castle of Komárom as well as the leader and organizer of the corps of honvéd military engineers, this characterization is only partially true. He was in full charge of leading the corps of military engineers in the last month of the war of independence only, he had much more to do with the organization of the corps.

Establishing an organizational unit for Hungarian military engineers started in the spring of 1849 only, when Ignác Török, stationed in the fortress of Komárom, set about the task locally. This was where those organizational principles were developed which provided a model for establishing the general corps of engineers. The paper points out that human resources, which were mostly available for other arms and services, were not sufficient for launching the military engineering service. The military engineer officers of the imperial and royal army, even though there were a surprisingly high number of them, were mostly stationed outside of Hungary, so they could not constitute a base for the military engineering corps. There were only six persons who were in service throughout the Hungarian war of independence, and all of them were compelled every now and then to participate in services other than military engineering. Of the military engineer officers in service in Hungary only three were fighting for the cause of the war of independence, and two of them belonged to the previous group. All this meant that establishing a corps of military engineers was only possible through involving civil engineers.

Török's empathic and teacher-like temperament (he had been an instructor at the Noble Guards) made him ideal for the organizational job. However, it proved to be a rather challenging task to accommodate the civilian mentality of discussing politics to disciplined military thinking. Overcoming such problems were mostly successful when leadership roles were given to civilian engineers who had done military service in the imperial and royal army before either as military engineers or in some other services (like János Mihalik, for example).

Dictated by necessity, the stopgap to place all military engineer officers with excellent military education in the new general staff was also a huge problem, which, until the spring of 1849, practically prevented the establishment of the Hungarian corps of military engineers (mainly due to the lack of cadres). It was only in May 1849 that a chief was appointed to lead the corps of military engineers, but general Miklós Gyulai Gaál was mostly involved in other areas. Because of this, it was Ignác Török who had to deal with the tough organizing task, which he could only start as an appointed chief in July, when the war of independence was already about to collapse. In spite of this, he attained spectacular results, his organizational principles used in Komárom were applied throughout the army. The involvement of civil engineers and other technical experts made it possible to establish a modern, effective military engineering service, which the military engineer general, who died as one of the martyrs of Arad, led resolutely until the day the council of war in Arad decided to surrender.

HAJAGOS JÓZSEF

Török Ignác tevékenysége Komárom védelmének megszervezésében

Az ötvenhárom éves Török Ignác mérnökkari alezredest 1848 szeptemberében – a Magyarország és Ausztria közötti küzdelem megindulásakor – helyezték át a horvátországi Károlyvárosból Komáromba erődítési igazgatónak.

Ekkor már hosszú, tapasztalatokban gazdag szakmai pálya állt mögötte. A bécsi hadmérnöki akadémiát 1816-ban végezte el, majd hadmérnökként a Habsburg Birodalom különböző helyein teljesített szolgálatot. 1816–1817-ben Bécs, 1817–1822-ben Peschiera, 1822-ben Peitelstein, 1822–1827-ben Velence, 1827–1831-ben Komárom volt az állomáshelye. Első komáromi szolgálata alatt 3 hónap után Lipótvárra rendelték, ahol 11 hónapig tartózkodott. Innen szintén 11 hónapra visszakerült Komáromba. Ezután 6 hónapra Galíciába rendelték (1830–1831), ahol a mislenicei és andrichai sáncok építésében vett részt. Ezután ismét Komáromban szolgált 6 hónapig majd innen Észak-Itáliába került, 1831–1832-ben Veronában, majd 1837-ig az árkaszttestület Észak-Itáliába kikülönített századába beosztva Piacenzában (Pármai Hercegség) és Mantovában szolgált. 1837–1839-ben a galíciai Tarnówbá osztották be. Időközben 1818-ban előléptették főhadnaggyá, 1823-ban alszázadossá, 1830-ban pedig főszázadossá. Peschiera, Komárom, Lipótvár, Verona és Mantova a várerődítések, Velence a hadikikötő erődítése, míg első galíciai szolgálata a sánctáborok készítése terén nyújtott számára gyakorlati ismereteket.

Tarnówból 1839 májusában áthelyezték a Magyar Nemesi Testőrséghez, ahol az „Ideiglenes és tartós erődítések” tanára lett, alörmesteri beosztása megfelelt a hadsereg századosi rendfokozatának. A korábban elsősorban udvari protokolláris őrszolgálatot ellátó testőrséget 1837–1838-ban gróf Haller Ferenc testőr-alkapitány javaslatára átszervezték, ettől kezdve a testőrök magasabb szintű tisztképzésben is részesültek. A testőrséghez történő áthelyezés szakmai elismerést is jelentett tehát Török Ignác számára a kitüntető udvari szolgálat mellett. A testőrségnél eltöltött szolgálati évei (1839–1846) alatt az 1848–1849-es szabadságharcnak több mint ötven tisztjét tanította, például Görgei Artúr és Klapka György tábornokokat, Máriássy János és Korponay János ezredeseket, valamint Krivácsy József alezredest is, az utóbbi Komáromban – még tüzérszázadosként – hónapokig Török alárendeltje lett. A testőrség oktatói között volt az érintett időszakban Répásy Mihály és Csepely János is, az előbbi a szabadságharcban szintén tábornokként, míg az utóbbi őrnagyként, majd alezredeként a Komárom városi nemzetőrség parancsnoka lett. Török Ignácot alörmesteri beosztásának megtartása mellett 1841-ben előléptették mérnökkari őrnaggyá.

1846 áprilisában visszahelyezték a mérnökarba, és Galíciába, a leMBERGI erődítési igazgatósághoz osztották be. Innen 1848 februárjában került át a horvátországi Károlyvárosba erődítési igazgatónak, és előléptették alezredesté. 1848. augusztus 6-án előbb Aradra, majd – a korábbi elhatározást megváltoztatva – Komáromba rendelték erődítési

igazgatónak, ahol nyugdíjba vonuló egykori akadémiai évfolyamtársától, báró Karl Schaurath alezredestől kellett átvennie beosztását.¹

Komárom 1848 őszét megelőző állapotában is a Habsburg Birodalom (és természetesen Magyarország) legkiterjedtebb erődjei közé tartozott. Az elhanyagolt Öreg- és Újvárat 1808–1809-ben állították helyre, és ekkor készültek el a Vág- és a Duna-hídfő (Csillagsánc) erődítményei is. Ideiglenesen földsáncokkal a monostori Homokhegyet is megerősítették, illetve a Csallóköz irányából is biztosították. Az erődítési munkálatoknak az volt a célja, hogy létrehozzák a birodalom legjelentősebb raktárbázis erődítményrendszerét, amelynek 200 000 fős hadsereg befogadására is alkalmasnak kellett lennie. Ugyanakkor a haderő dunai partváltásait és ennek révén a hadműveletek támogatását is lehetővé kellett tennie. A célok megvalósítására további nagyszabású terveket dolgoztak ki, ezek megvalósítását azonban a napóleoni háborúk lezárulása félbeszakította. A terveket többször átdolgozták, a tervezett erődöket kisebb haderő befogadására méretezték, de az elképzelésekből 1848-ig kevés valósult meg. 1810-ben egy hatalmas laktanya, 1815-ben pedig egy parancsnoki épület létesült az Újvárbán. 1827-től 1839-ig tartott az Öregvár korszerűsítése, amely során a raktározási célokra alkalmasabb kazamatarendszert is kapott. (A munkálatokban részt vett első komáromi szolgálata idején Török Ignác is.) 1833-tól kezdték meg a Nádor-vonal állandó jelleggel történő kiépítését, amely során öt bástyával és az azokat összekötő falakkal zárták le az erődítményrendszert a Csallóköz felől. Ennek a legészakabbi, V. bástyája 1848 szeptemberében még nem volt befejezve. 1839-ben Pflügl mérnökkari százados elkészítette a Dunától délre állandó jelleggel megvalósítandó monostori és újszónyi sáncok tervét is, de azokat 1848-ig nem kezdték el építeni.²

A magyar kormány 1848. június 18-án intézkedett a vár biztosításáról. A kormányzat elképzelése szerint Komáromban 15 000 fős helyőrség elhelyezését és számára négy hónapra elegendő élelmiszer raktározását kell megoldani. Az elvégzendő munkálatokról és a szükséges költségekről báró Karl Schaurath alezredes, mérnökkari igazgató elkészítette a kért tervezetet. Véleménye szerint a meglévő „bombamentes” helyiségek (épületek, kazamaták) szükség szerint elegendőek a tervezett nagyságú helyőrség számára. Amennyiben a két hídfőerődben is elkészítik a régóta tervezett blokkházakat, akkor a helyőrség szolgálaton kívüli része is biztos fedezékben pihenhet. Az erődítési munkák közül a mellvédek, a lőpadok, utak, gyülekező helyek felújítását, illetve újabbak kialakítását, a hídfőerődökben a szükséges cölöpzetek elkészítését tartotta a legfontosabbnak. Ezek elvégzését három hónap alatt vélte megvalósíthatónak. Az erődítési munkálatokra 1 200 000 forintot, a tüzérség fejlesztésére 100 000 forintot kért. Az élelmezési hivatal a készlet felhalmozására 934 000 forintot igényelt.³ A szükséges munkálatokból szeptemberig alig valósult meg valami.

¹ KA Conduite-Listen. Karton 52 Ingenier-Corps. Fasc 72/I. No. 199. Vidos Géza: *Nemescsói Török Ignác tábornok*. Székesfehérvár, 1941. 1–14. Hajagos József: *Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja*. In: Egy küzdelmes év katonái. Mátrai Tanulmányok. Szerkesztette Horváth László. Gyöngyös, 1998. 125–130.

² Az 1809-es erődítési munkálatokról lásd: Csikány Tamás: *Komárom, a szűz vár – 1809*. Budapest, 2012. Az erődítményrendszer egészének kiépülésére lásd: Gráfel Lajos: *A komáromi erődrendszer a hadtörténeti várépítéssel tükrében*. In: Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Az 1. Komáromi Napok alkalmából rendezett tudományos tanácskozás előadásai, 1992. április 26. Komárom, é. n. 11–26.; Gráfel Lajos: *Nec arte Nec Marte – a komáromi erődrendszer*. Komárom, 1999.; *Komárom katonaváros*, 25. (www.Habsburg.org.hu/files/hti_szakmai/monostori_komarom-pdf).

³ Szinnyei József: *Komárom 1848-49-ben*. Budapest, 1887. 9–10.; *Komárom katonaváros*, 27–28. (www.Habsburg.org.hu/files/hti_szakmai/monostori_komarom-pdf).

Török Ignác megérkezése egybeesett az erődítmény magyar kézre kerülésével. Az 1848 tavaszán a helyőrséget képező 3 zászlóaljból kettőt elvezényeltek a Délvidékre a szerb lázadók ellen harcoló erőkhöz. Szeptember közepén mindössze a 62. (Turszky) gyalogezred 1. zászlóalja (körülbelül 360 fő) és az 5. (Belvardo) tüzérezred körülbelül 50 katonája tartózkodott a belső erődítményekben. Ezek az őrszolgálat ellátására is elégtelenek voltak, így a vár parancsnoka, báró Friedrich Wilhelm Mertz altábornagy arra kényszerült, hogy esztergomi és komáromi nemzetőröket fogadjon be az Öreg- és az Újvárba. Az újabb és újabb nemzetőri csapatok befogadásával szeptember 24-re gyakorlatilag magyar ellenőrzés alá kerültek a belső erődítmények is. Az idős Mertz, aki a magyar kormányzat parancsait a megelőző hónapokban csak kényszerből teljesítette, belátta, hogy megbízható csapatoktól megfosztva képtelen az erődítményt megtartani a császár hűségén. Szorult helyzetéből nyugdíjazását kérve igyekezett megszabadulni. Erre végül szeptemberben megkapta az engedélyt a magyar és az osztrák hadügyminisztériumtól is. Távozására szeptember 28-án került sor. Ideiglenesen a megérkező Török Ignácnak adta át a vár parancsnokságát, mert a lemondások és nyugdíjba vonulások következtében ő lett az erődítmény rangidős tisztje. A magyar kormány azonban erre a posztra báró Majthényi István alezredest kívánta állítani, aki már szeptember 10-e óta a várban tartózkodott, s aki a nemzetőrökre támaszkodva egyre inkább átvette az irányítást a belső erődökben is. A helyzetet átlátva Török Ignác átadta neki a várparancsnokságot, ugyanakkor ténylegesen is átvette az erődítési igazgatóságot.⁴

Majthényi és Török ettől kezdve saját beosztásukban igyekeztek mindent megtenni az erődítményrendszer védelme érdekében. Lövegeket állítottak fel, elsősorban a dunai hídfőerődben, amit Jellačić csapatainak az esetleges megjelenése tett szükségessé. Mindenütt elkezdtek a szükséges földmunkák végzését és a felújításokat. A dunai hídfőerődön kívül gyenge pontnak számított a vág-dunai hídfőerőd is, melynek a felszereléséhez, felfegyverzéséhez szükséges pénz kiutalását szeptember 28-án kérte a hadügyminisztérium a pénzügyminisztériumtól.⁵

A komáromi erődítési igazgatóság más esetben is komoly pénzügyi hiánnyal küszködött. Török Ignác október 14-én a pénzügyminisztérium által még augusztusban kiutalt 16 000 forint 3600 forintot kitevő hátralékát sürgette a várerődítés számára, melynek elmaradása a munkálatok félbeszakítását eredményezheti. A munkák leállása leginkább a Nádor-vonal félkész állapotban lévő V. bástyáját fenyegette. Problémát jelentett az aprópénz hiánya is. Október 13-án Majthényinak írt jelentésében 1-2 forintos bankjegyeket, illetve ezüst 20 krajcárosokat igényelt, mert „a munkások az 5 ft-os bankjegyeket nehezen tudják váltani, hiszen az itteni nagy tűzvész [szeptember 17-én – H. J.] miatt a kereskedők és iparosok igen keveset vagy egyáltalán nem keresnek. Így a legjobb akaratuk szerint sem tudnak pénzt váltani – ezáltal viták, nézeteltérések támadhatnak a munkások között.”⁶

Bár Török Ignácot kezdetben sokan bizalmatlanul fogadták – jórészt azért mert nem ismerték és a magyar hatóságoktól függetlenül helyezték Komáromba – munkája révén egyre jobban elfogadtatta magát a katonai és polgári hatóságokkal. Az Országos Honvédelmi Bizottmány kérésére Sárközy József Komárom városi kormánybiztosnak kellett róla biztos információkat gyűjteni, és ő már azt jelentette, hogy Török magyar érzelmű, megbízható és kiváló képességű hadmérnök. Az utóbbit megerősítette Schilling Boldizsár ezredes,

⁴ Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 10–31.; Hermann Róbert: *Klapka György tevékenysége 1848 márciusától 1849 elejéig*. In: *Komárom és Klapka György 1848/49-ben*, 48–50.; Hajagos: *Török Ignác*, 127–128.

⁵ MOL H 75 HM Ált. ir. 1848:5696.

⁶ MOL H 2 OHB 1848:1598.

budai erődítési főigazgató is, aki a császári hadsereg hadmérnöki főigazgatósága számára október 30-án szolgálati jellemzést készített Török Ignácról. Ez tartalmazta, hogy kiválóan alkalmas erődítési munkálatok irányítására. (Korábban Lembergben Schilling – még alezredesként – Török Ignác közvetlen előjárója volt helyi erődítési igazgatóként.)⁷

Az, hogy Komáromban egy magas rangú, kiváló képzettségű hadmérnök teljesít szolgálatot, hamarosan fontossá vált a magyar kormányzat számára is. A hadügyminisztérium a meglévő tervek alapján már október végén elrendelte Komárom további erődítését, ami elsősorban a Dunától délre tervezett erődítmények, sáncok megépítését jelentette, az október 30-i schwechati vereség után ugyanis számolni kellett a császári erők támadásával. A magyar katonai vezetés Pozsonyt védhetetlennek tartotta, ez is szükségessé tette Komárom további megerősítését, felkészítését egy esetleges ostrom visszaverésére, noha a megelőző hónapokban leginkább újabb csapatok felszerelési bázisaként játszott szerepet.

November 5-én Mészáros Lázár hadügyminiszter és báró Hrabovszky János altábornagy, budai főhadparancsnok helyszíni szemlére érkeztek Komáromba. Ennek alapján Mészáros Lázár az OHB-nak írt jelentésében módosítani kívánta az elrendelt erődítési munkálatokat. A déli védműveknél fontosabbnak tartotta a Nádor-vonal befejezését, valamint az Apály-sziget és a Vág-vonal megerősítését. A monostori és az újszónyi sáncok elkészítését a rendelkezésre álló idő alatt kivihetetlennek minősítette. Mészáros észrevételei hasonlóságot mutatnak Török Ignác aradi hadbírósi jegyzőkönyvének azon részletével, mely szerint ő ellenvéleményt nyújtott be a Monostor-hegy, valamint a Duna jobb partjának megerősítése ellen. Ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy Mészáros kifogásai Töröktől származhattak. Az OHB azonban ragaszkodott a Dunától délre tervezett erődítések elkészítéséhez, amelyeknek 50 000 fős haderő befogadására is alkalmasnak kellett lenniük.⁸

A komáromi erődítési igazgatóság általános viszonyok között 5-6 hadmérnökből, ugyanannyi számvevőszéki hivatalnokból és népes segédszemélyzetből (pallérok, kút-, zsilip-, árkázmesterek, sáncizedesek, ácsok) állt. A kilépések és elvezénylések következtében Török Ignác október elején egyedül volt hadmérnökként Komáromban, s az odavezényelt tisztjeiből (Franz Heinrich százados, báró Clauer Adolf, Baranyai József, Popparich Károly főhadnagyok) október–november folyamán egy új mérnökkari testületet kellett szerveznie. November közepén rövid időre visszakerült a testületbe a korábban ott szolgáló Szabó István főhadnagy is. December végén három korábbi polgári mérnökkel (Dobner János százados, Mazur Pál főhadnagy, Rothbauer Antal hadnagy), 1849 januárjában újabb két fővel (Thaly Zsigmond százados, Kallinger Izidor hadnagy) bővült a hadmérnöki testület. A várerődítésnél tevékenykedett az eredetileg tüzerőtisztként ott szolgáló Johann May százados is. Az OHB által elrendelt erődítési munkálatokban Török irányításával May, Heinrich, Clauer, Szabó, Baranyai és Popparich vettek részt.⁹

Török nagy eréllyel kezdte meg az elrendelt munkálatok végrehajtását. A szükséges napi 3000 fős munkaerőt az OHB jórészt a környező településekről és vármegyékből biztosította, de az is előfordult, hogy távolabbi helyekről, például Abaúj vármegyéből érkeztek munkások.¹⁰ A munkálatok előrehaladásáról Kossuth november 29-én elismerően írt a vár

⁷ MOL H 2 OHB 1848:1072.; KA Conduite-Listen. Karton 52 Ingenier-Corps. Fasc 72/I. No. 199.; Vidos: *Nemescsói Török Ignác tábormok*, 14–15.

⁸ MOL H 2 OHB 1848:2530.; Vidos: *Nemescsói Török Ignác tábormok*, 21–22.; Hajagos: *Török Ignác*, 128–129.

⁹ Hajagos: *Török Ignác*, 129–130.; Szabó István jelenlétéről Török Ignác 1848. november 30-i jelentése – MOL H 2 OHB 1848:4382.

¹⁰ MOL H 2 OHB 1848:2530., 2615., 2685., 4124.

parancsnokának, az időközben tábornokká előléptetett Majthényinak. A levélben azt is közölte, hogy Törököt érdemei elismeréséül ezredessé léptette elő, ugyanakkor elrendelte a Nádor-vonal Vágra csatlakozó szárnyának a megépítését, valamint folytatásaként a Vág-vonal megerősítését.¹¹

Török 1849. december 2-án tett jelentést a munkálatokról az OHB-nak. Ebben leírta, hogy reményei szerint néhány napon belül használhatók lesznek a Duna jobb partján épülő sáncok, amelyek földmunkái már majdnem készen vannak, kivéve a hídfőerődhez (Csillagsánc) legközelebb eső X. számút. Az ácsmunkákról jelentette, hogy azok elkészülte még sok időt igényel. Beszámolt a szeptemberi tűzvészben leégett háztetők kijavításáról, lovassági tanyák és a város által kivitelezett jégtörők készítéséről is. A november 29-én elrendelt erődítési munkálatok terveinek az elkészítésével May századost bízta meg, s a kivitelezéshez újabb 1200 munkást kért.¹² December 23-án újabb jelentést küldött az OHB-nak. Ebben jelentette, hogy az újszónyi sáncok közül az I., II., III., IV. és V. számú csekély ácsmunka kivételével készen van, a VI. számún pedig már kevés tennivaló van. Jelentette azt is, hogy a karácsonyi ünnepek alatt az újszónyi sáncok építése szünetelni fog, mert ezekre a napokra nem tudtak munkásokat biztosítani. Az itteni munkálatok befejezéséhez egyébként még tíz-tizenkét napra van szükség. A Nádor-vonal Vágra csatlakozó szárnyáról azt jelentette, hogy mellvédjét felmagasították, s ágyúállásokkal látták el. A Vág-vonalon sánckosarakat készítettek, amelyeket mellvédekkel láttak el, s a sánckosarakat földtöltésekkel kötötték össze. Itt a munkálatok karácsonykor is folytatódtak, mert 600 esztergomi napszámos az ünnepek alatt is vállalta a munkát. Az elvégzett munkán túl Török beszámolt aggodalmairól is. Véleménye szerint ha a még teljesen be nem fejezett erődítmények az ellenség kezére kerülnek, az nagy károkat okozhat Komáromnak.¹³

Török aggodalmai nem voltak alaptalanok. A császári főerők támadása december közepén indult meg a Duna mentén, amely elől a magyar csapatok kénytelenek voltak visszavonulni. A december 16-i nagyszombati vereség után a Duna északi partján visszavonuló alakulatok december 19-én érték el Komáromot. Közülük Kosztolányi Mór alezredes dandárja Komáromban maradt a várórség megerősítéséül, a többi csatlakozott Görgei tábornok hadtestéhez. Az erődítmény december 29-én – a bábolnai ütközet másnapján – került harcérrintkezésbe a császári csapatokkal, vagyis a Török által szükségesnek vélt tíz-tizenkét nap nem állt rendelkezésre az újszónyi és monostor-hegyi sáncok befejezésére. A jobb parti erődítési munkálatok kényszerű félbeszakításán kívül súlyos problémát jelentett a várpáncsnok személye is. Az események súlyosra fordulásával az OHB, személy szerint Kosuth bizalmi emberének számító Majthényi tábornok elbizonytalanodott, korábbi határozottságát elveszítette. A főváros január eleji feladása után reménytelennek ítélte a magára hagyott erődítmény helyzetét, nyolc napnál tovább nem tartotta azt védhetőnek. Az a benyomása alakult ki, hogy a politikusok távozása Pestről nem más, mint menekülés, s őt Komáromban sorsára hagyták. Így a vár vezető beosztású tisztjeivel együtt megfogalmazott, a vár feladását követelő felszólításokra adott elutasító válaszok ellenére a küzdelmet elveszítettnek, befejezettnek tartotta, s ebből kiindulva az 1849. január 7-i haditanácson lemondott tisztségéről.¹⁴

¹¹ Kossuth Lajos *Összes Munkái*. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1952. 13. köt. 589.

¹² MOL H 2 OHB 1848:4627.

¹³ MOL H 2 OHB 1848:6659.

¹⁴ Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 68.; Komáromi Értesítő 1849. február 26., 27., a haditanács január 7-i jelentése Majthényi lemondásáról: MOL H 2 OHB 1849:361.; Hajagos: *Török Ignác*, 133., 152.

A megüresedett várparancsnoki tisztséget ideiglenesen azonnal be kellett tölteni valakivel az OHB végleges intézkedéséig. Beosztásánál fogva elsősorban a várórség parancsnoka, Kosztolányi Mór alezredes jöhetett szóba, őt azonban rangban megelőzték Török Ignác és Meszlényi Jenő ezredek. Kettejük közül Török volt a rangidős, a térparancsnoki tisztséget betöltő Meszlényi – Kossuth sógora – azonban jobban bírta az OHB bizalmát. Kosztolányi és több magas rangú tiszt rábeszélése nyomán végül Török Ignác vállalta el ideiglenesen a várparancsnokságot, s erről a vár haditanácsa január 7-i jelentésében tájékoztatta az OHB-t.¹⁵ A jelentéssel a futár, Komáromy István százados január 13-án ért Debrecenbe, és Kossuth még ezen a napon Meszlényi Jenő ezredest nevezte ki várparancsnokká. A kinevezési rendelettel a futár január 19-én érkezett vissza Komáromba. A haditanács másnapi ülésén azonban Meszlényi nem vállalta a parancsnokságot, így továbbra is Török maradt a parancsnok. A haditanács erről még aznap jelentést tett az OHB-nak, s ebben kiemelték, hogy „a várparancsnok többszöri változtatása mind ellenségünk, mind saját ügyünk tekintetében ártalmas hatású volna [...], de különben is Török Ignác érdemes és lelkes mérnökkari ezredes úrban összpontosulván a közbizalom, kérjük a tisztelt Bizottmányt, méltóztassék nevezett ezredes urat utólagos királyi jóváhagyás reményében tábornok és itteni várparancsnokul kinevezni...” Török a haditanács jelentését kiegészítette a vár védelmi állapotának leírásával, és reagált a Kossuth által még Majthényinak címzett január 4-i levélre, amely nyilatkozásra szólította fel a tiszteket arról, „hogy Komárom várát semmi körülmények közt soha nemcsak föl nem adják, de utolsó emberig védeni fogják rendíthetetlenül”. Török a védelmi hiányosságok és problémák felsorolása után a következőkkel zárta jelentését: „...igaz, mindezek mellett vannak segedelmek, az itt levő hadsereggel sokat lehet tenni és egy hatalmas ellenségnek is erélyesen ellenállni, s neki minden esetre igen sok kárt okozni. – Megelégedhetik tehát a tisztelt Honvédelmi Bizottmány, ha egy igaz hazafi annyit ígér, hogy a várat minden kitelhető erővel a végpillanatig oltalmazandja.”¹⁶

A haditanács jelentésével Thaly Zsigmond százados indult Debrecenbe. Kossuth a jelentés árvétele után hozzájárult Török várparancsnoki kinevezéséhez, s január 28-i dátummal előléptették tábornokká is. A komáromi haditanácshoz írt január 29-i válaszában pedig hangot adott megelégedésének, hogy az új várparancsnok és „a várórségi haditanács között a kölcsönös bizodalomnak azon őszinte kapcsolatát látja fennforogni, mely a nemzet azon főkincsének, mely a kormány által önök hű kezeire van bízva, biztosítását foglalja magába [...] Török tábornok azon nyilatkozatával, hogy a várat minden kitelhető erővel a végpillanatig oltalmazandja, a honvédelmi bizottmány teljesen meg van elégedve”. Török előléptetésekor Kossuth kinevezte Puky Miklóst Komárom vármegye kormánybiztosává, mivel a korábbi kormánybiztosok január közepén beosztásukat odahagyva eltávoztak a városból.¹⁷ Thaly a kinevezési okirattal és az új kormánybiztossal február 4-én érkezett vissza Komáromba.

Török várparancsnoki teendőit január 7-étől az erődítmény haditanácsára támaszkodva látta el, amely a szakterületek vezetőiből és a magasabb beosztású csapattisztekből állt. Március 13-tól emellett megalakult a Várvédelmi Bizottmány, amelybe bekerült Puky Mik-

¹⁵ MOL H 2 OHB 1849:361.

¹⁶ A haditanács január 20-i jelentése MOL H 2 OHB 1849:1164. Kossuth Majthényinak írt január 4-i utasítása MOL H 2 OHB 1849:41. *Kossuth Lajos Összes Munkái*. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1953. 14. köt. 35–37.

¹⁷ MOL H 2 OHB 1849:1089. *Kossuth Lajos Összes Munkái*, 14. 267–269.

lós kormánybiztos is, többi tagja jórészt megegyezett a haditanáccsal.¹⁸ A várórség körülbelül 11 000 főt tett ki, amit a következő alakulatok alkottak: a 2. (Sándor) gyalogezred III. zászlóaljja, a 34. (Porosz herceg) gyalogezred III. zászlóaljának két százada, a 7. honvédszászlóalj egy százada, a 15. honvédszászlóalj három százada, a 6-6 századból álló 18., 37., 40., 46., 57., 64., 70. és 71. honvédszászlóaljak, a 13. (Hunyadi) huszárezred egy százada, az 1. honvéd lovas üteg és a vartüzérség. Az utóbbi 300 darabot meghaladó különböző úrméretű lövegekkel rendelkezett. A várórség 4 dandárra volt felosztva.¹⁹

Január folyamán az erődítményrendszer körülzárása még nem volt teljes, mert a Vág felől február 7-ig nem mutatkoztak császári csapatok. Ramberg altábornagy parancsnoksága alatt mindössze két dandárnyi ellenséges erő tartózkodott Komárom környékén, amelyek létszáma 5-6000 fő volt. A védők több sikeres rajtaütést is végre tudtak hajtani ellenük, január 13-án és február 1-jén Nyárasdnál, február 6-án a csallóközi Eperjesnél, február 8-án Párkányánál. Ebben az időszakban a Duna és a Vág jeges áradása nagyobb gondot jelentett, mint az ellenség. Elsodorta a Dunán a várat a Csillagsáncsal összekötő hajóhidat a jégtörők ellenére, s veszélyeztette a kazamatákban tárolt élelmiszert is. Lipótvár 1849. február 2-án történt kapitulációjával kedvezőtlenebbé vált Komárom helyzete. Simunich altábornagy Lipótvárt ostromló csapatai csatlakoztak a körülzáró erőkhöz, és ezzel a Vág felől is bezárult az ostromgyűrű. Simunich átvette a körülzáró hadtest parancsnokságát, amelynek létszáma körülbelül 14 000 főre növekedett. A folyók áradása ugyan még március közepéig távol tartotta az ostromlókat, de azok ezt az időt felhasználták a dandárok közötti összeköttetések kiépítésére. Így egymást támogatva sikeresen visszaverték a várórség kitörési kísérleteit február 8-án Érsekújvárnál, február 12-én Ógyallánál, február 14-én, 17-én és 24-én Ószőnyénél, valamint február 22-23-án Hetényenél.²⁰ Komárom tényleges ostromára március közepétől került sor. Az ostromhoz szükséges tüzérségi állásokat március 17-től építették ki a monostori Homokhegyen, ahonnan március 20-tól kezdték meg a rendszeres ágyúzást és bombázást. Elsősorban a még szeptemberben tűzvész által sújtott várost lőtték, hogy a megfélemlített polgárok maguk kérjék a vár feladását. Az ostromsereg parancsnokságát március 30-tól átvevő báró Ludwig Welden tábornagy – az aznapi feladásra való felszólítás elutasítása után – elrendelte a Csillagsánc, majd másnap a Vág-vonal elleni támadást. Ezek kudarca után rendelkezett az újszónyi ostromágyú-telep elkészítéséről a Csillagsánc rendszeres lövetése érdekében. Ennek a módszeres ostromára törekedtek a továbbiakban.²¹

Töröknek mint a körülzárt, majd ostromlott erődítményrendszer parancsnokának számos feladatot kellett megoldania a haditanáccsal, majd később a Várvédelmi Bizottmány-nal együttműködve. Többek között ezek közé tartozott a vár erődítményeinek kiegészítése, felkészítése egy nagyobb szabású ostromra, új alakulatok szervezésével növelni a lovasságot és a műszaki csapatokat, gondoskodni a csapatok megfelelő felszereléséről. Biztosítani kellett a betegek elhelyezését, a kazamatákban tárolt élelmiszerkészlet megóvását, pótlását, ki

¹⁸ A haditanács tagjaira lásd MOL H 2 OHB 1849:361., 1089., a Várvédelmi Bizottmány tagjaira lásd Török Ignác Puky Miklóshoz írt március 13-i és március 17-i leveleit: MOL H 109 Puky Miklós kormánybiztos levelei 1. d. Közli Hajagos: *Török Ignác*, 179., 182.; Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 98.

¹⁹ A várórség február 14-i jegyzéke MOL H 2 OHB 1849:2690. Közli Hajagos: *Török Ignác*, 163.; Hajagos József: *Komárom 1848 szeptemberétől decembertig*. Életünk. Különszám. 1998. 538–539.

²⁰ Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 71., 97.; Kosztolányi Mór február 13-i jelentése MOL H 2 OHB 1849:2690. Közli: Hajagos: *Török Ignác*, 161–162.; Hajagos: *Török Ignác*, 135., 137.

²¹ Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 107–111.

kellett alakítani a polgári lakossággal való együttműködést, csökkenteni a sűrűlódásokat, feszültségeket, fenn kellett tartani a katonai fegyelmet. Mindeközben feladata volt az ellenség tevékenységének megfigyelése, akadályozása, valamint a vár és a várórség működéséhez szükséges pénzügyi fedezet biztosítása is. A következőkben Török Ignácnak a vár védelmi képességeinek a növelése és a pénzügyi fedezet biztosítása terén kifejtett tevékenységével foglalkozunk.

1849. január elején Komárom nem volt kellően felkészülve egy nagyobb szabású ostrom visszaverésére. A monostori hegy birtokában az ellenség ostromágyúival elérhette és rombolhatta a belső erődítményeket. A Duna befagyása esetén akár át is kelhettek volna, hiszen a Hadi-sziget és a Duna északi partja nem volt védművekkel ellátva. A két hídfőerőd sem volt megfelelően felkészítve, tüzérségi eszközökkel ellátva egy nagyobb ostrom visszaverésére. A Nádor-vonal északi csatlakozó szárnya és a Vág-vonal ideiglenes erődítési munkálatai a téli fagyok miatt nem fejeződtek be, egy ellenséges támadás könnyen be is vehette azokat. Északabbra az Apály-sziget felől is sebezhető volt az erődítmény. A hiányosságok és azok kiküszöbölésére teendő intézkedések a haditanácsi ülések rendszeres tárgyát képezték.

A hiányosságokról és azok veszélyéről Török Ignác az OHB-nak is beszámolt január 20-i jelentésben. A monostori hegyről várható ellenséges bombázás veszélyeinek a csökkentésére az Újvárban található kiterjedt laktanya és parancsnoki épületek fatetejének a leszedését és földdel való befedését javasolta. Ezt a későbbiekben jórészt meg is valósították, bár ez sok embert vett igénybe, és a szükséges földet is messziről kellett a helyszínre hordani. A kezdetektől törekedtek egy összefüggő tüzérségi tűzrendszer kialakítására, melynek érdekében egyre több löveget állítottak a falakra és a sáncokra. A Hadi-szigeten a kedvezőtlen téli időjárás ellenére is sáncok, tüzelőállások építését kezdték meg, amelyekbe később lövegeket is vontattak. A fagyott talaj miatt ezek a védelmi művek csak részben és hiányosan valósulhattak meg. A sziget megfelelő megerősítése a tényleges ostrom idején márciusban és áprilisban is folytatódott. Török a sziget és a város között állandó talphíd építését is elrendelte, s ennek irányításával március 19-én Mazur Pál századost és Rothbauer Antal hadnagyot bízta meg. Március 25-én már majdnem készként számolt be a talphídról Puky Miklósnak.²² A sziget nyugati csúcsának megerősítésére Török Thaly Zsigmond őrnagy tervét fogadta el Mack József tüzér alezredesével szemben. Thaly újabb mellvédek, ütegállások, mozsártelepek építését, előkészítését javasolta, továbbá a megközelítő utak védelmének a javítását. Ezzel szemben Mack a Nádor-vonal I. számú bástyájában, a szigeten és a belső erődítményekben felállított újabb nehézlövegek összefüggő tűzrendszerével akarta távol tartani az ellenséget a szigetre történő átkeléstől. Miután a császáriak Újszónyt is megszállták, szükségessé vált a sziget déli partjainak sáncokkal való megerősítése, melynek terveit Mack József készítette el. Jausz Imre őrnagy, szigetparancsnok április 9-én Pukyhoz írott leveléből azonban az tűnik ki, hogy a sáncokat meglehetősen hanyagul építették meg. Jausz szerint alacsonyak és vékonyak voltak, nem nyújtanak kellő védelmet sem az embereknek, sem az ágyúknak.²³ A Komáromot ábrázoló 1849-es haditérképek alapján a Duna északi partján is készültek különböző sáncok, lőállások.

A december végén félbehagyott Vág-vonali sáncok befejezését is elrendelte Török. Február 25-én azt kérte Pukytól, hogy szólítsa fel a komáromi lakosokat a sáncok építésében való segédkezésre. A szükséges munkaerő azonban a következő hetekben sem állt ki, mire

²² Hajagos: *Török Ignác*, 182., 183.

²³ Hajagos: *Török Ignác*, 144.; Jausz Imre április 9-i levele MOL H 109. Puky Miklós kormánybiztos iratai 2. d. 29-30.

Török március 7-én megismételte kérését. Gyakorlatilag ezt követően indultak meg itt a munkálatok.²⁴ A Vág-vonal védelmét szolgálta az a február 26-i intézkedés is, amely elrendelte a sáncoktól nem messze fekvő Zichy-major lerombolását, mivel akadályozta a sáncokból való tüzelést, és védelmet nyújthatott az előrenyomuló ellenségnek; hasonló okokból kivágták a környező fákat is. Ezen munkákat az ellenség közelsége miatt a katonaság végezte.²⁵ A Nádor-vonal biztosítása érdekében február 28-án elrendelték a Duna mentén a fokok átvágását, hogy a mélyebb területek elárasztása révén megnehezítsék az ellenség előrenyomulását a Csallóközben. Ily módon az ottani őrség létszáma is csökkenthető volt, egy részét máshol alkalmazhatták.²⁶

Komoly feladatot jelentett egy új hajóhíd elkészítése a vár és a Csillagsánc között, mivel a régít januárban elsodorta a jég. A híd építésének ötletét Török már február 20-án felvette Pukynak, s a következő napokban a kormánybiztos közvetítésével a város és a várparancsnokság meg is állapodott annak építéséről. A város vállalta a költségek meghitelezését, a hídanyagok jelentős részének és a munkaerőnek a biztosítását. Az erődítési igazgatóságra a hídanyag kiegészítése maradt. A híd építése március elején kezdődött el, melynek irányításával Török Mazur Pál századost bízta meg. Az ellenséges ostromkészületek előrehaladásával egyre sürgősebbé vált a híd mielőbbi befejezése, ami azonban lassan haladt. Ennek oka az építkezésen dolgozó ácsok és hajóépítők szétszéledése volt, akik nehezen viselték az egyre hevesebbé váló ellenséges ágyúzást, amely a városban is komoly károkat okozott. A károk ráadásul a várost is korábbi álláspontjának felülvizsgálatára készítették. Amtmann Jenő polgármester március 26-án arra kérte Puky Miklós kormánybiztos, hogy a hidat állami költségen építsék fel, Puky és Török azonban ragaszkodott a korábbi megállapodáshoz. A városi tanács április 3-án már arra szólította fel a kormánybiztos, hogy intézkedjen a hajóhídnak az ágyúzástól védett Vág vizébe való vontatásáról. Török a valós veszélyek ellenére ragaszkodott a hídépítés befejezéséhez, ami végül április 7-én el is készült. Nem sokáig vehették hasznát, mert április 12-én a császári tüzérség elsüllyesztette az egyik tartóhajóját, s ezáltal használhatatlanná vált.

Török egy állandó talphíd (tutajhíd) építését is szükségesnek tartotta a Vágon át az Apály-szigetre. Ez által növelni lehetett a blokkházakkal megerősített sziget védelmi képességeit. Az ebben való közreműködésre február 25-én kérte fel Puky kormánybiztos, s ez a híd a későbbiekben el is készült.²⁷

Miután a lakosságot egyre nehezebben lehetett bevonni az erődítési munkálatokba, a várparancsnokság márciusban elhatározta egy utászszázad felállítását, amelynek megszervezésével Baranyai József századost bízták meg. Az utászok sem tudták azonban fedezni a szükséges munkaerőt, így továbbra is próbálkozni kellett a polgári lakosság bevonásával, illetve egyre nagyobb mértékben őrszolgálatot nem teljesítő katonákkal végeztették el a szükséges teendőket.²⁸

A felsorolt műszaki munkákban Török Ignác fontos szerepet játszott. A terveket ugyan nem ő, hanem Johann May, Thaly Zsigmond, Mack József és Mazur Pál készítették, de célszerűségük és megvalósíthatóságuk elbírálásánál Töröké volt a döntő szó. Az erődítési tervekről a felsorolt személyekkel külön tanácskozásokon döntött, s komoly erőfeszítésébe ke-

²⁴ MOL H 109 Puky Miklós kormánybiztos iratai 1. d. 140., 201. Közli: Hajagos: *Török Ignác*, 169., 177.

²⁵ MOL H 109 Puky Miklós kormánybiztos iratai 1. d. Közli: Hajagos: *Török Ignác*, 170.

²⁶ MOL H 109 Puky Miklós kormánybiztos iratai 1. d. Közli: Hajagos: *Török Ignác*, 172–173.

²⁷ Hajagos: *Török Ignác*, 143.

²⁸ Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 78–82., 140.

rült, hogy biztosítani tudja a kivitelezésükhöz szükséges emberi, anyagi és nem utolsósorban pénzügyi erőforrásokat is.²⁹ Az erődítmény pénzügyi szükségleteinek biztosítása az erődítési feladatok megvalósításánál is nehezebbnek bizonyult. Az erre vonatkozó előzetes tervezések még 1848 őszén megindultak. Batthyány Lajos gróf 1848. szeptember 20-án 15 000 fős helyőrséget feltételezve rendelte el az erődítmény havi pénzügyi szükségletének a kiszámítását, október 22-én az OHB már 20 000 fős hegyőrség féléves szükségleteinek a kiszámítására utasította a hadügyminisztériumot. Mammlicher Ferdinánd hadügyminiszteri tanácsos ezt a létszámot alapul véve csak az élelmezés fedezésére havi 154 972 forintot tartott szükségesnek. A tervezetnek megfelelően a következő hónapokban meg is indult az élelmiszerkészletek felhalmozása, és a vár különböző pénztárainak – erődítési, élelmezési, tüzéségi – feltöltése. Novemberben és decemberben 573 931 forintot fizetett ki a komáromi sőhivatal e pénztárak számára, ennek jelentős részét el is költötték élelmiszerek beszerzésére és az akkor zajló erődítési munkálatokra. A sőpénztáron keresztül fizették ki a várőrség havi illetményeit is, ami novemberben 76 247, míg decemberben 89 841 forintot tett ki.³⁰

Januártól kezdve azonban a sőhivatal számára a pénzügyminisztérium nem tudott újabb összegeket átutalni, így a meglehetősen lepadt várparancsnoksági pénztárakból kellett a szükséges katonai kiadásokat fedezni, melyek igen tetemesek voltak, csak januárban 144 986 forintot tettek ki. A nehézségek előre láthatók voltak, ezért a haditanács január 7-i jelentésében arra kérte az OHB-t, hogy a vár fenntartására legalább 200 000 forintot küldjön ezüstben vagy 1-2 forintos bankjegyekben. Az igényelt pénz megérkezéséig a kritikussá vált pénzügyi helyzetet úgy hidalták át, hogy Halassy Ede, Komárom megyei kormánybiztos 65 000 forint kölcsönt vett fel Komárom városától. A várparancsnokság a futár visszaérkezéséig csak 40 000 forintot tudott biztosítani a kiadásokra saját pénztáraiból, de enyhítette a pénzhíányt a január 13-i sikeres kitérés során a nádszegi sőhivatalból átvett 30 000 forint is. Komáromy István százados az igényelt 200 000 forint helyett azonban csak 150 000 forintot tudott hozni Debrecenből, azt is többnyire 100 forintos címletű bankjegyekben. Átmenetileg javult tehát a pénzügyi helyzet, s január 20-án azt jelentette a haditanács az OHB-nak, hogy a kapott pénz és a pénzmaradvány február végéig elegendő lesz. További könnyítést jelentett a Thaly Zsigmond által Debrecenből hozott 150 000 forint, amelynek felét egy új huszárosztály felállítására, a másik felét a várőrség kifizetéseire kellett fordítani. Mindezek ismeretében Török február 9-i jelentésében már úgy vélte, hogy március 16-ig elegendő pénzzel rendelkeznek, hiszen a következő másfél hónapra a várőrség ellátására, a várerődítés és az élelmezési hivatal kiadásainak fedezésére, valamint a katonaság felruházására 317 762 forintra van szükségük.³¹

Komárom szoros körülzárása márciusban a pénzügyi helyzetet is jelentősen megnehezítette. Az április végéig igényelt pénz nem érkezett meg, mivel az azzal elindított futárok nem tudtak bejutni a várba. Ebben a helyzetben kényszermegoldásokra volt szükség. Török február 26-án arra szólította fel Puky Miklós kormánybiztos, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket a pénzellátásra. Puky a következő napokban a várban felhalmozott gabonakészletek egy részét eladta komáromi kereskedőknek, s ebből 56 000 forint bevételre tett szert. Fellner Antal állami gabonaügynökségi igazgatótól átvette a nála lévő 65 740 forintot, s pár ezer forintra árverezésekből is szert tettek. Az így előteremtett összegekből képesekké

²⁹ Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 106–107.

³⁰ Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 418–419., 422–424.; Hajagos: *Török Ignác*, 136.

³¹ Török 1849. február 9-i jelentése MOL H 2 OHB 1848:2689. Közli: Hajagos: *Török Ignác*, 158–159.; Hajagos: *Török Ignác*, 136.

váltak a márciusi és az április eleji kiadások fedezésére.³² Átmenetileg is nehezebben volt megoldható az aprópénzek hiánya. Török január 28-án arra utasította a sóházat, hogy csak fémpénzekért adhatják el a sót a vásárlóknak, így akarta elérni, hogy ezüst 20 krajcárosok nagyobb mennyiségben kerüljenek forgalomba. A rendeletet ellenezte a megyei és a városi vezetés is, mert azt hátrányosnak tartották a lakosságra nézve, továbbá célszerűtlennek is vélték az aprópénz forgalmának növelésére. Hosszadalmas vita után végül abban állapodtak meg, hogy fele-fele arányban fém- és papírpénzért kell értékesíteni a sót. A sóhivatali tisztségviselők ezek után valóban a sóeladás növekedéséről számoltak be, az így nyert kis címletű pénzek azonban csak enyhíthették, de meg nem oldhatták a nagycímletű papírpénzek felváltásának problémáját.³³

Az aprópénzek hiányát végül helyi szükségpénzek, hadipénzek nyomtatásával kívánták enyhíteni. E célból jött létre a Pénzváltás Ügyi Bizottmány, melynek tagjai Puky Miklós kormánybiztos, Amtmann Jenő polgármester, Katona Zsigmond városi képviselő, gróf Esterházy Pál alezredes és Thaly Zsigmond őrnagy lettek. A 8 krajcáros helyi pénz megtervezésével április 4-én Mazur Pál századost bízták meg, aki azt április 6-ra el is készítette. Ennek elfogadása után, április 11-én kezdték meg a nyomtatását a Siegler Antal nyomdatulajdonostól átvett kézisajtón.³⁴

A szükséges erődítési munkálatok elvégzése és a pénzügyi szükségletek biztosítása lehetővé tette, hogy Komárom kitarson a körülzárás, majd a tényleges ostrom időszakában. Török Ignác tehát jól vizsgázott mint várparancsnok, ugyanakkor nem tudta megakadályozni a tisztikaron belüli ellentétek kialakulását, melyek súlyos belső feszültségeket eredményeztek. Az okok között szerepelt a bezártság, de az is, hogy a kormányzat közel azonos posztra több személyt is kinevezett, akik között személyeskedésig menő torzsalkodás alakult ki. Ez okozott vizályt például Mack József alezredes és Krivácsy József százados között, akik az erődítmény tüzéségének szervezői, irányítói voltak. Az ellentétek másik gerjesztője Thaly Zsigmond volt, aki a haditanács futárjaként együtt érkezett vissza Debrecenből a kinevezett új kormánybiztossal, Puky Miklóssal. A helyi ismeretekkel nem rendelkező kormánybiztos teljesen Thaly befolyása alá került, aki viszont ellentétben állt a várórség parancsnokával, Kosztolányi Mórral és Török Ignác várparancsnokkal is. Thaly a Török várparancsnokságával megüresedett erődítési igazgatói beosztást magának akarta megszerezni, s ehhez elnyerte Puky támogatását. Török azonban nem sokra értékelte Thaly mérnöki képességeit, s vele szemben Franz Heinrich százados előléptetését és kinevezését szorgalmazta. Puky kérésére az OHB mégis Thalyt léptette elő őrnaggyá, aki az erődítési igazgatóság tényleges vezetését ennek ellenére sem tudta átvenni, mert Török továbbra is érvényesítette ott saját befolyását.

Török és Puky között komoly hatásköri vitákra is sor került, s jelentéseikben kölcsönösen felpanaszolták a másik tetteit az OHB-nak. Puky minden jószándéka ellenére részesévé vált a tisztek közötti intrikáknak. Kormánybiztosi hatáskörének túlzott érvényesítésére törekedett ott, ahol annak becsületét lejáratták elődei, akik a vészterhes napok bekövetkezésekor elhagyták Komáromot. Így Thalytól is befolyásoltan, a problémákat és hiányosságokat a valóságnál súlyosabbnak tüntette fel az OHB-nak írt február 14-i és 21-i jelentéseiben. Február 14-én többek között a következőket írta a várparancsnokról Kossuthnak: „...tudományosan mívelt katona, s véleményem szerint jó hazafi is, de annyira gyáva, hogy a dolgok legkisebb komoly állása úgy megzavarja, hogy esztét veszítve valóban megbetegszik, s

³² Szinnyei: *Komárom 1848-49-ben*, 421.; Hajagos: *Török Ignác*, 145., 170., 188., 189.

³³ MOL H 109 Puky Miklós kormánybiztos iratai 1. d. 25–28., 126–127., 130., 145., 197.

³⁴ Szénássy Zoltán: *Komárom ostroma 1849-ben*. Komárom, 1989. 141–142.

éppen a veszély pillanatában, ahol reá legtöbb szükség van, más gyámolítására van szüksége.” Nem hízelgőbbek február 21-i sorai sem. „Török egészen Kosztolányi kezében van, amaz gyáva, ez szemtelen, zsarnok, és katonai rendeleteiben ügyetlen...” Kossuth Törökbe vetett bizalmát azonban véglegesen talán a következő sorok ingatták meg: „...netalán történhető ostrom esetébe[n] a várparancsnokság, úgy látszik, hajlandó arra, hogy semmi beleszólásom ne lehessen [a védelmi kérdésekbe] még akkor is, ha ő capitulálni akarna – mit feltenni nem szabad –, de minden történhető a világon.”³⁵

Érthető, ha ilyen jelentések után Kossuth bizalma megingott Törökben és Kosztolányiban, s elkezdte keresni lehetséges utódaikat. Végül március 10-én várparancsnokká Guyon Richárdot, a várórség parancsnokává pedig Lenkey János ezredest nevezte ki, mindkettőjüket előléptetve tábornokká, ők azonban nem tudtak bejutni a körülzárt várba. Így a hazárállással határos mulasztásokkal vádolt parancsnokoknak kellett helytállniuk a március közepétől meginduló tényleges ostrom közepette. Puky vádaskodásainak alaptalanságát legjobban éppen e nehéz körülmények közötti helytállásuk bizonyítja. Tették a feladatukat, úgy, hogy április 4-ig még leváltásukról sem értesültek.³⁶ Lenkey Jánosnak végül április 10-én sikerült bejutnia a várba, s másnap Török Ignác neki adta át a várparancsnokságot.³⁷

A Görgei vezette magyar főerők április 22-én északról, majd április 26-án délről is felmentették Komáromot. Török ezek után elutazott Debrecenbe. További megbízásait mint magas rangú, nagy tapasztalatokkal rendelkező hadmérnök kapta. Őt bízták meg a magyar csapatok által május 21-én visszafoglalt budai vár erődítményeinek lebontására vonatkozó terv kidolgozásával, majd júniusban a Párkány és Esztergom környéki erődített hídfő terveinek az elkészítésével és a kivitelezés irányításával. Ezek után júliusban a szegedi sánctábor megépítésével, végül az aradi vár erődítményeinek a felülvizsgálatával foglalkozott. Beosztását tekintve a hadügyminisztérium mérnökkari főnökének, Gaál Miklós tábornoknak volt a helyettese, majd annak nyugalomba vonulása után 1849. július 24-től ő lett az említett osztály vezetője. Hadmérnöki tudása, tapasztalata minden beosztásában, megbízásában megnyilvánult. A szabadságharc eseményeinek alakulása lehetetlenné tette, hogy a vezetésével készült sánctáborokat (Újszőny-Monostor, Párkány-Esztergom, Szeged) felhasználja a magyar katonai vezetés, de Komárom ostromra való felkészítésével és megvédésével így is maradandót alkotott.

³⁵ Puky február 14-i jelentése MOL H 2 OHB 1849:3600., Puky február 21-i jelentése MOL H 2 OHB 1849: 2803.

³⁶ Ekkor jutott be a várba a március 10-i kinevezéseket és más tudósításokat hozó futár.

³⁷ Kossuth március 10-én Töröknek írott levele MOL H 2 OHB 1849:3160. Közli: *Kossuth Lajos Összes Munkái*, XIV. 632–633.; Hajagos: *Török Ignác*, 146.

JÓZSEF HAJAGOS

Ignác Török's Role in Organizing the Defense of Komárom

After several years of service, Ignác Török arrived in Komárom as a fortification administrator with ample experiences in military engineering in September 1848. From 7 January till 11 April 1849, he was also the constable of the castle. The extensive fortification system was one of the most important storage fortresses of the Habsburg Empire, but was not built to withstand a real siege. On behalf of the National Defense Committee, it was Török's task as fortification administrator to build ramparts in the Újszóny and Monostor-hegy region. These, however, had not been completed by the time the imperial armies laid the assault. Beside the construction of fortifications south of the Danube, preparations for defending the castle against a siege were also started. This included setting about fortifying the northern side at the river Vág and the Apály island. The construction works continued even during the siege of Komárom. The capture of the mountain Monostor-hegy by the imperial army made it necessary to fortify the Hadi island on the Danube. They continuously tried to upgrade the artillery system in the fortification by deploying heavy cannons, while they also constructed several bridges on the Danube and the river Vág to support the movement of troops.

After consulting experts, it was Török who, as constable, made the decisions about the fortification works. He also managed to secure the funds necessary for the defense of the isolated fortress. It was due to his efforts that, from January 1849, Komárom could successfully withstand the attack of the imperial forces, which first circumvented then, from the middle of March, laid siege to the town. On 11 April 1849, he handed over his constable title to general János Lenkey, who had managed to get into Komárom. The Hungarian political and military leadership made use of his military engineering knowledge and experience later, too, for example, during the construction of a bridgehead near Esztergom and Párkány as well as a fortified camp in Szeged.

HERMANN RÓBERT

Heinrich Hentzi, a budavári Leonidász

A svájci származású, debreceni születésű Heinrich Hentzi von Arthurm vezérőrnagy 1848–1849-es magyarországi pályafutása – ha hihetünk a szakirodalomnak – alapvetően kudarc volt: a gondjára bízott egyik erődöt, Péterváradot sikertelenül próbálta a szerb felkelők kezére játszani; a másikat, az erődnek csak nagy jóindulattal nevezhető Buda várát pedig minden kitartása és hősiessége ellenére sem tudta megvédeni Görgői hadseregével szemben.

Svájci származás, debreceni születés¹

Heinrich Hentzi von Arthurm egy svájci eredetű család sarjaként 1785. október 24-én született Debrecenben. Nagyapja, Samuel Hentzi Bernben 1740-ben összeesküvést szőtt a városi tanács ellen, amiért száműzték, de rövidesen visszatérhetett. Miután azonban újabb összeesküvésbe keveredett, 1749-ben halálra ítélték és kivégezték, családját pedig száműzték. Özvegye, Josephine Korbisch bárónő és gyermekei ezek után a Habsburg Birodalom területén telepedtek le. Apja, Ludwig Hentzi cs. kir. szolgálatba lépett, s az 1. dragonyos ezred ezredesként fejezte be katonai pályáját. Házasságából két fiú született.

Ludwig a császári-királyi hadseregben szolgált, majd nyugállományú századosként az erdélyi Tordán telepedett le. Ő is magyar nőt vett feleségül, Torda város egykori híres főhadnagyának, Osztrovich Józsefnek a lányát, s Orbán Balázs szerint „Tordára telepedvén, testestől-lelkestől derék magyar emberré vált”. 1848 novemberétől a város térparancsnoka volt, s személyes fellépésével több ízben is megmentette a várost a román felkelőcsapatok pusztításaitól. Orbán szerint „Tordán még most is áldva említik mint Torda egyik legnagyobb jóltevőjének nevét”.²

Heinrich 1804-ben került hadapródként a cs. kir. mérnökkarba. 1804. szeptember 1-jétől 1805. augusztus 31-ig a bécsi mérnökkari akadémián tanult Bourgois tábornok parancsnoksága alatt. 1805. szeptember 1-jén nevezték ki főhadnaggyá, s 1806. július 31-éig a morvaországi Olmützben szolgált Ocrini tábornok alatt. Itt az erőd franciák általi körülzárása alkalmával visszaszerzett egy a franciák által elfoglalt élelmiszerszállítmányt. Innen

¹ Hentzi életére lásd: [Zeerleder, Bernhard:] *Erinnerung an zwei Berner, die k. k. Generale Franz Wuyß und Heinrich Hentzy*. Frauenfeld, 1850.; Schweigerd, C. A.: *Oesterreichs Helden und Heerführer von Maximilian I. bis auf die neueste Zeit in Biografien und Charakterskizzen*. 3. köt. Wien, 1854. 1456–1463.; Hirtenfeld, Josef: *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder*. Wien, 1857. 2. k. 1677–1681.; Reiner Bertalan: *Hentziről*. In: Magyar kultur-képek. Budapest, 1891. 111–136.; Supka Géza: *1848–1849*. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Fábri Anna. Budapest, 1985. 386–396.

² Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. 1. k. Budapest, 1986. 406., 409–411.

Prágába került, ahol összesen egy hónapot töltött, parancsnoka Szereday tábornok volt. Ezt követően a birodalom egyik legfontosabb erődjébe, a csehországi Theresienstadtba helyezték át 1806. szeptember 1-jén, s 1808. május 31-éig itt kamatoztatta képességeit. Innen került első magyarországi állomáshelyére, Komáromba az ottani erődépítészethez, ahol Chasteller és Dedovich tábornokok alatt szolgált 1813. november 30-ig, s részt vett a komáromi erőd kiépítésében.³ Közben 1809. március 1-jén alszázadosá (*Kapitänlieutenant*) léptették elő. Az 1809. évi hadjáratban a Csalóközben néhány kisebb vállalkozásban vett részt a franciák ellen.

1813. december 1. és 1814. augusztus 31. között Wimpffen altábornagy parancsnoksága alatt a cs. kir. hadsereg vezérkarába beosztva szolgált a franciák elleni hadjáratokban. Auxonne blokádja alkalmával Pontarlier-nál hidat vert a Saone-on. (Ezért a vezénylő tábornok, Hessen Homburg herceg külön megdicsérte.) Részt vett a déli hadsereg Saint George, Lyon és Voreppe mellett vívott ütközeteiben, s az utóbbi alkalommal a hegyeken át Grenoble-ig vezette a rábízott hadoszlopot, amellyel körülvette a várost, miután a francia őrszemeket visszaűzte, s két ágyút is elfoglalt tőlük. Haditetteiért Wimpffen altábornagy kiüntetésre terjesztette fel.

1814. szeptember 1-je és október 31-je között ismét Komáromban tevékenykedett, Weisskirch alezredes parancsnoksága alatt. Innen november 1-jén a tiroli Innsbruckba helyezték át, ahol 1815. február végéig szolgált Hackher alezredes alatt, majd 1815. március 1. és 1816. február vége között ideiglenes kerületi mérnökkari igazgatóként bizonyította önállóságát. Közben 1815. július 10-én (fő)századosá léptették elő. Innsbruckból Hackher magával vitte Olmützbe, ahol 1816. március 1-je és november 30-a között állomásozott. Innen visszakerült Komáromba Neuhauser alezredes parancsnoksága alá 1816. december 1-jén, s 1817. július 31-éig szolgált a „szűz várban”. Előjárói elégedettek lehetek tevékenységével, mert 1817. augusztus 1-jén ideiglenes kerületi és helyi mérnökkari igazgatóként áthelyezték a Magyar Királyság másik fontos erődtényébe, Péterváradra, s 1819. július 31-ig töltötte be e posztot. Alighanem jól, mert 1819. augusztus 1-jétől immáron tényleges helyi mérnökkari igazgató volt Dedovich altábornagy parancsnoksága alatt, s e beosztást is két éven át, 1821. július 31-éig töltötte be.

Pályafutásának további időszaka nehezebben követhető, mert 1847-ben kiállított előmeneteli jegyzéke (*Conduite-Liste*) vonatkozó része hiányzik. 1828. július 5-én lett őrnagy, 1834. június 23-án alezredes, 1841. március 19-én pedig ezredes. Közben szolgált Károlyvárosban, Wadowicén, Eszéken és Temesváron. Lombardiában (Mantovában) a Pietol erőd építésével és az erődöt a Pó és Mincio áradásaitól biztosító építkezésekkel foglalkozott. 1842. október 15-én helyezték át az árkászkarhoz, s nevezték ki annak főnökévé. Innen 1845. október 15-én került át az aknászkarhoz. 1844. július 17-én negyvenéves kiváló szolgálata elismeréséül „von Arthurum” előnévvel osztrák nemesi rangot kapott. 1848-ban Krakkóban volt három hónapig dandárparancsnok Franz Schlik altábornagy, a város katonai kormányzója alatt. (E minőségében talán már részt vett az április 26-i krakkói forradalom leverésében is.) Közben 1848. május 6-án, miután Theodor Baillet de Latour tábornagy hadügyminiszter lett az osztrák kormányban, egy másik mérnökkari tábornokot pedig nyugalmaztak, s ezáltal a mérnökkarban szolgáló tábornokok száma kettőre csökkent.

³ Az erőd kiépítésére lásd: Csikány Tamás: *Komárom, a szűz vár, 1809*. Budapest, 2012., Hentzire lásd: 34.

kent, az osztrák minisztertanács javasolta az uralkodónak Hentzi vezérőrnagy elöléptetését, amit Ferdinánd császár és király május 9-én jóvá is hagyott.⁴

Hentzi felesége a magyar nemesi családból származó Bertalan Eleonóra, Komárom város főorvosának leánya volt. Házasságukból két gyermek született; a fiú maga is a cs. kir. hadseregbe lépett, s 1847-ben a mérnökkarban szolgált főhadnagyként. Lánya Mollináry Emil 45. gyalogezred századoshoz ment feleségül. Hentzi pályafutásáról, vagyoni helyzetéről, képességeiről, tudásáról, valamint egyéni tulajdonságairól abból az 1847. október 31-én Brünnben kiállított viseleti jegyzékből tájékozódhatunk, amelyhez hasonlóan minden évben minden cs. kir. tisztról kiállítottak. Eszerint rendelkezik saját vagyonnal, valamint 7000 forint értékű házassági kaucióval 5%-os értékpapírokban, évenkénti kötelezettsége 350 forint, s a kamatok a feleségét illetik.

Korábbi előmeneteli jegyzékei szerint különleges tevékenysége és sok tapasztalata folytán nagyobb erődítési munkálatok vezetésében kiváló szolgálatokat nyújthat, azonban erődítési tervei és előterjesztései nélkülözik a szükséges tudományosságot, ezért alapos átvizsgálást igényelnek. Az aknászkar parancsnokaként szigorúan ügyel a rendre és a fegyelemre. Emellett komoly tevékenységet fejt ki a legénység kiképzésében, valamint a rend és a fegyelem fenntartásában, azonban elméleti kiképzésükhöz hiányzik a türelme és a rendszeres eljárás, a gyakorlati kiképzéshez az ezen szakban (tudniillik az aknászatban) nélkülözhetetlen tökéletes gyakorlati ismeretek és tapasztalatok. Az egyéb szolgálati ágak tekintetében eléggé ismeri a gyalogsági szolgálatot, s a hadjáratoknak és olvasmányainak köszönhetően általában a hadvezetés tudományát. Földrajzi ismeretei kiterjednek a birodalom egészére (kivéve Dalmáciát), valamint Németország és Franciaország egy részére. Németül, magyarul, olaszul és franciául beszél, s némi erdészeti ismerettel rendelkezik. Egészségi állapota jó és kitartó; nem egészen nyílt és egyenes természet, kedélyállapota változó és hangulatától függő, becsvágó, hirtelen, és nem mentes a szenvedélyességtől. Képességei jók, a polgári személyekkel szemben nem eléggé előzékeny. A katonai testületben hajlamos a szigorúságra, s nemigen kedvelt. Alárendeltjeitől gyakran többet követel, mint amire képesek, s nem elég jóindulatúan gondoskodik róluk. Sok igyekezetet mutat, fáradhatatlan, különösen akkor, ha ezzel észrevétetheti magát. Jó gazda, nem iszákos, nem új szerencsejátékot, nem adósságcsináló. Noha nem civakodó, de nem is békés természetű. Többször figyelmeztették, hogy mutasson több nyugalmat és pártatlanságot. Egyébként a szolgálatban lendületesen tevékeny, de kevés tekintettel van alárendeltjei teljesítőképességére. A felszerelésben előírás szerinti, az előléptetésnél soha nem mellőzték. A „megérdemli-e az előmenetelt?” kérdésre a minősítést aláíró Martony Károly altábornagy azt írta, hogy „a hadseregezzredesi rangjában” (*„In seinem Arme-Obersten Range”*) – azaz nem érezte alkalmasnak Hentzit a tábornoki előléptetésre. A minősítést felterjesztő Latour tábornagy, a cs. kir. mérnökkar főnöke azonban a megjegyzés rovatban kifejtette, hogy Hentzi nagy lendülete és tettereje miatt megérdemli a vezérőrnagy elöléptetést, s a magasabb tevékenységi kört a mérnökkarban. Ezzel János főherceg, a cs. kir. mérnökkar főigazgatója is egyetértett.⁵

Mint látható, Hentzi végigszolgált a Habsburg Birodalom egész területét, s kiváló magyarországi helyismerettel rendelkezett. Arad és Gyulafehérvár kivételével valamennyi jelentős magyarországi erődítményben szolgált, részt vett Komárom kiépítésében, s négy évben át volt ideiglenes, majd tényleges helyi mérnökkari igazgató Péterváradon. Magyaror-

⁴ *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. I. Abteilung. Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848. 20. März 1848 – 21. November 1848.* Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kleťka. Wien, 1996. 167.

⁵ Kriegsarchiv, Wien, Qualifications-Listen. Név szerint.

szági kapcsolatairól keveset tudunk. 1833 szeptemberében, amikor Temesváron szolgált, ott volt megfigyelőként Széchenyi mellett, amikor a gróf az Al-Duna szabályozási munkálataival foglalatzkodott. 1835. január 30-án egy előterjesztésben – immáron alezredesként – „gyermetegnek” minősítette Széchenyi tervét, amely csupán a magyar nimbuszt szolgálja, s az a célja, hogy a kormánnyal dacoskodjon. Ugyanakkor elismerte, hogy az útvonal jó, „ha gazdaságosan és ésszerűen építik ki”.⁶ Kimondottan barátságatlanul nyilatkozott tehát a gróf tervéről, s láthatólag politikai jellegű fenntartásai is voltak vele szemben.

1891-ben jelent meg Reiner Bertalan Hentziről írott jellemrajza, amelynek adatait a szerző olyan személyektől szerezte, akik személyesen ismerték Hentzit. Köztük volt többek között Blazsovits Károly egykori honvéd őrnagy, majd alezredes is, aki 1848-ban egy ideig Péterváradon, majd Hrabovszky János altábornagy budai főhadparancsnok mellett a fővárosban szolgált. (Hentzivel Budán találkozhatott.)⁷ Reiner szerint Hentzit Temesvárott kimondottan szerették, mert az ő mérnöki munkásságának köszönhetően épült meg az úgynevezett *Gesundheitsgraben*, amely a várban lévő szennyvizet a Béga folyó egyik holtágába vezette, s ez jelentősen javította a város egészségi viszonyait. Amikor az 1840-es években, immáron az árkászkar főnökeként Bruck an der Leithában tartották a műszaki csapatok tavaszi gyakorlatait, Hentzi gyakran bejárt Bécsbe, „sokat és előszeretettel társalkodott a fiatal tisztek körében, és őt, mivel amikor csak tehetett, magyarul beszélt, telivér magyarnak tekintették, annál is inkább, mert neje, született Bertalan, a komáromi városi fizikusnak [főorvosnak] leánya lévén, egy magyar nemesi családhoz tartozott”. Hentzi „jó pajtás hírében állott; megnyerő, mulattató képessége, udvarias lénye, beszédének folyása sok barátot szereztek meg számára”. Reiner szerint közéjük tartozott Mészáros Lázár, a későbbi hadügyminiszter, illetve Vukovics Sebő, a későbbi bánági kormánybiztos, majd a Szemere-kormány igazságügyi minisztere, akivel még Temesvárról ismerték egymást. Reiner szerint Hentzi és Mészáros a hadsereg legműveltebb katonái közé tartoztak, s jobban vonzotta őket „a tanulószoba néma csendje a harcmezőnél, melyre a háború véres kockái perdültek alá”.⁸

A két jellemzés eléggé eltér egymástól. A történész természetesen inkább hajlamos hinni az egykorú hivatalos minősítésnek, mint a némileg mentegető-megszépitő, másodharmadkézi információkon alapuló leírásnak. A helyzet azonban korántsem ennyire egyszerű, amint látni fogjuk, s a „Hentzi-ügy” feltárása még tartogathat meglepetéseket. Hozzáteendő, hogy Vukovics emlékirataiban csupán egy-két helyen említi Hentzit, de viszonyuk ennek alapján nem tűnik különösebben barátinak.⁹ Ugyanezt mondhatjuk el Mészáros Lázár memoárjairól is. Noha a hadügyminiszter nem annyira ellenséges Hentzivel, mint kortársai többsége, az emlékiratokban nyoma nincs az állítólagos barátságának.¹⁰ Ugyanakkor Hentzi egy 1848. október 14-én az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett levelében hivatkozott Mészároshoz fűződő barátságára.¹¹

⁶ *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Negyedik kötet. (1830–1836). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. *Gróf Széchenyi István összes munkái* 13. k. Budapest, 1934. 416., 422., 459.

⁷ Reiner: *Hentziről*, 112., 126–127.

⁸ Reiner: *Hentziről*, 116., 118–119.

⁹ *Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből*. S. a. r. Besseney Ferenc. Budapest, 1894. 351.

¹⁰ *Mészáros Lázár emlékiratai*. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1866. 1. köt. 162–163., 2. köt. 208.

¹¹ Magyar fordításban közli Tábori Kornél: *Titkosrendőrség és kamarilla. Akták – adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból*. Bevezetőjét írta Marczali Henrik. Budapest, 1921. 119.

Véletlenségből várparancsnok

Hentzit a cs. kir. hadügyminisztérium 1848. július 22-én kelt rendeletében Krakkóból Brassóba helyezték át dandárparancsnoknak. (Erdélyben tudomásunk szerint korábban nem szolgált.) Állomáshelye felé tartva útközben, a Duklai-hágón áthaladva azonban újabb utasítást kapott: menjen Péterváradra, s vegye át az ottani várparancsnokságot. Pétervárad parancsnokává korábban, június 13-án az uralkodó Kőszeghi Martony Károly vezérőrnagyot nevezte ki (ő írta Hentziről 1847-ben az előbb idézett, nem túl hízelgő jellemzést). Martony azonban röviddel ezt követően, éppen amikor új állomáshelyére indulóban volt, meghalt. Mivel a kinevezés a magyar kormány kimondott kívánságára történt, s miután a magyarországi beosztásokat a cs. kir. hadügyminisztérium csak a magyar kormánnyal egyeztetve tölthette be, feltételezhető, hogy Hentzi kinevezése nem volt ellenére a magyar kormánynak sem, sőt Reiner szerint maga Mészáros Lázár hadügyminiszter kezdeményezte.¹² Ennek azonban Mészáros emlékiratában semmi nyomát nem találjuk.

Hentzi állítólag három feltételt szabott a kinevezés elfogadása fejében: 1.) nem kell esküt tennie a magyar alkotmányra; 2.) megmarad brassói dandárparancsnoki állása, fenntartja rangját és előléptetésre való jogát; 3.) nem kell volt bajtársai ellen harcolnia. A három feltétel közül az első önmagában elég pimasz volt, a harmadik pedig emellett még lehetetlen is, hiszen a délvidéki szerb felkelők katonailag legértékesebb elemét a fellázadt cs. kir. határőrezredek alkották. Az osztrák kormány továbbította e feltételeket a magyar kormányhoz, amely augusztus 17-én Nagyszombatra küldte a választ azzal, hogy jöjjön Budapestre, ahol megtárgyalják kívánságait.¹³

Hentzi ezt követően augusztus 19–23-a körül néhány napot Bécsben töltött, majd Budapestre utazott.¹⁴ Itt, későbbi álltása szerint, ekkor már nem akartak tudni pétervárad ki-nevezéséről, hanem Batthyány Lajos miniszterelnök, Kossuth Lajos pénzügyminiszter, Szemere Bertalan belügyminiszter, de még István nádor is arra próbálták meg rávenni, hogy vegye át a délvidéki magyar hadsereg vezérkari főnöki tisztét Verbászon. Hentzi tizenkét napig ellenállt a kérésnek, mondván, hogy őt az uralkodó Pétervárad várparancsnokságával bízta meg. Állítása szerint már a kinevezési okmányai is készen voltak, sőt Kossuth ellenkezésének legyőzése végett pénzt is ajánlott neki.

Mészáros Lázár hadügyminiszter ekkor már a délvidéki hadsereghez távozott, hogy tájékozódjon a helyzetről. Itt azonban kiderült, hogy ideiglenesen át kell vennie a fővezérséget a Szenttamás második, augusztus 19-i ostroma alkalmával alaposan leszerepelt Philipp Bechtold altábornagytól. Hentzi megkínálása a vezérkari főnökséggel – ha megtörtént egyáltalán – nyilván a vezéri válság rendezését is célozta volna, hiszen egy jó vezérkari főnök egy közepes hadvezért is képes sikeressé tenni. Önmagában ez is mutatja, hogy a magyar kormányzat milyen kényszerhelyzetben volt, hiszen egy frissen előléptetett, komolyabb háborús tapasztalattal, illetve nagyobb egységek irányításának gyakorlatával nem rendelkező vezérőrnagy is szóba jött az egyik legfontosabb harctéri beosztás betöltésékor. Némi kételyt csak az ébreszt ezzel kapcsolatban, hogy az ajánlatnak Hentzi 1849. január 8-án Windisch-Grätzhez intézett igazoló jelentésén kívül sehol nincs nyoma. Pontosabban Hentzi a szeptember 23-án a cs. kir. hadügyminisztériumhoz intézett jelentésében utal arra, hogy Buda-

¹² Reiner: *Hentziről*, 118.

¹³ Hentzi – cs. kir. hadsereg főparancsnoksága, Buda, 1849. jan. 8. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. (ÖNB) Handschriftensammlung (HSS) Series nova 358. Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849. Briefe und Aktenstücke aus der von Lacroix'schen Autographen-Sammlung. (Lacroix-gyűjt.) Band 2. 119–121. f. Magyar fordításban közli Supka: *1848–1849*, 400–403.

¹⁴ Hentzi – OHB, Pétervárad, 1848. okt. 24. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-21f.

pestről csak „a magyar királyi hadügyminisztérium sokféle akadékoskodása” után tudott elindulni.¹⁵

Pétervárad 1848-ban az Al-Duna vidékének legfontosabb vára, a szlavóniai és szerémségi főhadparancsnokság székhelye volt, alá tartozott a Szlavónia és a Szerémség területén, valamint az úgynevezett szerémi generalátushoz tartozó határőrvidéken állomásozó cs. kir. katonaság. Az erődben hadszertár működött, azaz innen látták el hadianyaggal és fegyverrel a főhadparancsnokság alá tartozó alakulatokat háború idején.

A főhadparancsnokság vezetője a 71. életévét taposó Hrabovszky János altábornagy volt. 1848 májusában a délvidéki szerb mozgalmak kibontakozása után ő jelentette a magyar kormánynak, hogy Szerbia fenyegető magatartást tanúsít, s beavatkozni készül Magyarországon. A magyar kormány erre május 15-én határozott a délvidéki erődök, köztük Pétervárad harckészültségbe helyezéséről. A vár őrségét ekkor a magyar kiegészítésű 39. (Dom Miguel) és az 32. (Ferdinand d'Este) sorgyalogezred egy-egy zászlóalj, valamint egy 16. (Zanini) sorgyalogezredi olasz zászlóalj négy százada képezte, kiegészítve kisebb létszámú huszársággal.

Miután a délvidéki szerb mozgalom egyre veszélyesebb szint öltött, a magyar kormány június 8-án utasította Hrabovszkyt, hogy Karlócát, a főodbor székhelyét szállja meg, s veszen véget a szerbek fegyveres készülődéseinek. A támadásra június 12-én került sor: a 950–1000 főnyi különítmény hat ágyúval benyomult ugyan Karlócára, szét is űzte az ott gyakorlatozó felkelőket, de aztán a környékről érkező, immáron túlerőben lévő szerbek elől kénytelen volt visszavonulni az erődbe. Pétervárad ettől kezdve tizenöt hónapon át tényleges ostromállapotban volt. A szerb felkelők először a Karlóca felé vezető úton hánytak sáncokat, majd több irányból is igyekeztek korlátozni a várórség mozgását. Miután a helyőrség nagyjából az erőd, illetve a vele átellenben fekvő, az erőddel hajóhíd által összekötött Újvidék őrizetére volt elegendő, nagyobb aktivitást csak abban az esetben tanúsíthatott volna, ha jelentősebb erősítéseket kap.¹⁶

Az őrség mozgásterét még inkább szűkítette, amikor augusztus 30-án a szerbek elfoglalták és feldúlták Temerint és Járeket. Ezáltal ugyanis megszakadt az összeköttetés a bácskai magyar erők és a pétervárad erőd között, s Szenttamástól a római sáncokon át Titelig, onnan pedig a Perlasz–Tomasevác–Alibunár–Strázsa vonalon összefüggő szerb vonal jött létre. Az ezen a napon Verbászon tartott haditanácsban Bechtold egyenesen azt javasolta, hogy az egész mozgó haderőt vonják vissza Szegedre.¹⁷ A hadihelyzet szeptember végéig sem javult, sőt a szeptember 21-én Mészáros által Szenttamás elfoglalására indított újabb támadás kudarca, majd a bácskai erők egy részének a Dunántúlra indítása miatt a magyar haderő ebben a térségben defenzív állásba szorult.

¹⁵ Hentzi – cs. kir. hadügyminisztérium, Pétervárad, 1848. szept. 23. No. 1133. KA Ministerium des Kriegswesens (Kriegsministerium) Präsidiale. (KM Präs.) 1848:5480.

¹⁶ Pétervárad 1848–1849. évi történetére lásd: Csikány Tamás: *Pétervárad, a Duna Gibraltárja*. Éleltünk, 1998. Különszám. 618–622. A karlócai ütközetre, illetve a Temerin és Járek elleni támadás következményeire lásd: Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken*. Budapest, 1901. [Reprint kiadás, Zenta – Újvidék, 2009.] 23–25., 55–57.

¹⁷ Beöthy Ödön – Batthyány, Verbász, 1848. szept. 12. Közli: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. 2. köt. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Budapest, 1999. 1291–1292. Lásd még: Olchváry: *A magyar függetlenségi, 55–58.*; *Mészáros Lázár emlékiratai*, I. 126.

Hentzi szeptember 17-én indult útnak Budapestről.¹⁸ Pétervárad északról történt elvágása miatt kétségkívül kockázatos volt, hogy a Duna bal partján próbálja megközelíteni az erődöt. Az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett október 22-i igazoló jelentése szerint azonban nem azért döntött úgy, hogy a magát augusztus végén semlegesnek nyilvánító Eszékig megy gőzhajóval, hanem azért, mert Olmützből útnak indított bútorait, mérőeszközöket s különösen negyvennégy évi szolgálata során összegyűjtött katonai kézikönyvtárát eleve Eszékre küldte vasúton, illetve gőzhajón, s innen indította tovább Péterváradra.¹⁹ (Windisch-Grätzhez intézett igazoló jelentése szerint attól tartott, hogy a kormány erőszakkal visszafordíthatja a Péterváradra vezető útról, s ezért utazott le gőzhajón a semleges Eszékre.) Eszékéről visszatért Apatinba, itt azonban megtudta, hogy a római sáncokban tanyzó szerb felkelők miatt csak erős fedezettel juthat be a Duna bal partján álló Péterváradra. Ezért úgy döntött, hogy Eszékéről a Vukovár–Illok–Karlóca útvonalon, a Duna jobb partján próbál meg eljutni Péterváradig. Útközben állítólag igyekezett felvilágosítani a dolgok állásáról „a sokféle hazugság által igen felizgatott határőröket”, s rábírní őket, hogy térjenek vissza békés foglalatosságukhoz.²⁰ Noha a további útjában érintett Verőce és Szerém megye ekkor már Jellačić csapatainak ellenőrzése alatt állott, s a szlavóniai cs. kir. csapatok is felmondták az engedelmisséget a magyar kormánynak, ez az útvonal még mindig kevésbé veszélyesnek tűnt, mint a hadműveletek által érintett bácskai területeken át vezetőek. (Az erőd folyami megközelítése szintén lehetetlen volt, mivel Apatintól lefelé a Dunát már a szerbek, illetve a horvátok ellenőrizték, s például szeptember közepétől már a tüzéséggel jól felszerelt „Mészáros” hadigőzös drávaszögi tartózkodása is egyre kockázatosabb volt.)²¹

Ferdinand Mayerhofer ezredes alább ismertető levele szerint Hentzi szeptember 20-án már tudott arról, hogy Jellačić csapatai Veszprémig (!) nyomultak elő. Hogy ezt honnan vette, nem tudni, hiszen a magyar csapatok szeptember 21-én ürítették ki a várost, s a bán csapatai nem a Balaton északi, hanem a déli partján nyomultak előre, azaz meg sem fordultak Veszprém környékén.

Illokról Csalmára, onnan pedig Iregen át Karlócára utazott Hentzi tovább. Ott volt a szerb felkelőket irányító főbizottmány (fődbor) székhelye, ott székelt Josip Rajačić pátriárka, de gyakori vendég volt a már említett Mayerhofer ezredes, az Osztrák Császárság belgrádi konzulja is, aki afféle katonai–politikai tanácsadóként működött a felkelők mellett. Hentzi néhány órát töltött Karlócán, találkozott Mayerhoferrel. A konzul a találkozó tényét közölte Jellačićcsal, azzal, hogy Hentzi lelkesedik a bán ügyéért, s hogy ő, Mayerhofer azt reméli, hogy Hentzi befolyása révén lehetséges lesz a csajkásokat átvinni a péterváradhi hídon, s hozzájuthatnak mindenféle hadiszerekhez és egyéb segítséghez.²² Mayerhofer terve ugyanis az volt, hogy a Péterváradot Újvidékkel összekötő hajóhídon áttörve viszi fel a titeli csajkás flotillát a Dunán, s így teremti meg az összeköttetést a bán seregével – csakhogy ezt saját erőből nem tudta megoldani, hiszen a péterváradhi erőd ágyúai a

¹⁸ Lásd még az OHB-hoz intézett okt. 14-i jelentését, magyar fordításban közli: Tábori: *Titkosrendőrség*, 119.

¹⁹ Hentzi – OHB, Pétervárad, 1848. okt. 24. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-21f.

²⁰ Hentzi – OHB, Pétervárad, 1848. okt. 24. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-21f.

²¹ Urbán Aladár: *A „MÉSZÁROS hadigőzös” 1848-ban*. In: *Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2009. 326–329.

²² Mayerhofer – Jellačić, Karlóca, 1848. szept. 20. este 6 óra. KA Alte Feldakten (AFA) Karton 1910. Slovenische (recte: Slavonisches) Generalkommando (SGK). 1848-10-8c.

folyásiránnyal szemben felfelé haladó csajkákat könnyedén szétlőhették. A beszélgetésről ez az egyetlen korabeli feljegyzés. Maga Hentzi október elején Blagoević altábornagynak, a péterváradai főhadparancsnoknak csak annyit említett, hogy Karlócán látta Mayerhofert (azaz nem beszélt vele).²³ Október 24-én az OHB-nak benyújtott védőiratában azt írta, hogy Karlócán átutazóban Rajačić meghívta magához, s a vacsorán körülbelül tizenkét személy vett részt. Itt ő az augusztus 19–23. közötti bécsi eseményekről, illetve a bécsi élet néhány különös jelenetéről számolt be, másról nem esett szó.²⁴ Rajačićcsal kétségkívül beszélt, mégpedig a dunai hajózás megnyitásáról az Apatin alatti szakaszon, ahogy ez Latourhoz intézett jelentéséből kiderül.²⁵

Hentzi szeptember 21-én érkezett meg Péterváradra, és szeptember 22-én vette át a várparancsnokságot Johann Zahn altábornagytól, aki egyben a főhadparancsnokság hadosztályparancsnoki beosztását is betöltötte. Szeptember 23-án jelentést írt útjáról a cs. kir. hadügyminiszternek, Latour tábornagynak. Ebben nagy elégtétellel állapította meg, hogy a Határőrvidéken történt átutazása során a rangjának kijáró tisztelettel fogadták, s a legelőzékenyebben segítettek utazását. Tudatta, hogy Csollich őrnagy a 9. (péterváradai) határőrezredből két új zászlóalj (5. és 6.) állított fel, s a Duna jobb partját Vukovártól Kamenicig megtisztította az ott portyázó rablónépségtől (ezek irreguláris szerb felkelők voltak). Kifejtette, hogy „igen kívánatos lenne, ha a hajózás, amely Apatintól el van zárva, megnyitnák, ami Mészáros vezénylő tábornok–hadügyminiszter és a karlócai érsek úr megállapodása által, melyre ez utóbbi teljes készségét nyilvánította, akadálytalanul és mielőbb megvalósíthatnák”. Ugyanakkor jelezte, hogy miután Blagoević főhadparancsnok helyben tartózkodik, Zahn hadosztályparancsnok pedig valamennyi csapat vezényletét, ide értve a várórségét is viszi, neki csak igen korlátozott működési köre és passzív szerepe van.²⁶ Már e jelentésből érzékelhető, hogy Hentzi a fellázadt reguláris szerb határőröket nem tekintette egyértelműen ellenségnek, s egy nappal a várparancsnokság átvétele után immár fenntartásai voltak előljáróival szemben. Ezzel is magyarázható, hogy a várparancsnokság átvételéről szóló jelentést csak szeptember 26-án juttatta el a főhadparancsnokság vezetőjéhez, Blagoević Imre (Mirko Blagoević) altábornagyhoz.²⁷ Ugyanezen a napon kérte, hogy a továbbiakban is aktív szolgálati állományban s az ezzel összefüggő javadalmak élvezetében megmaradhasson.²⁸

Hentzi megérkezésének időpontjában a péterváradai főhadparancsnokság tényleges hatásköre az erőd közvetlen környezetére és Újvidék városára terjedt ki: gyakorlatilag Blagoević keze addig ért el, ameddig a vár ágyúinak lőtávolsága terjedt. Szerém és Verőce megye, valamint a szlavón határőrvidék Jellačić, a szerémségi határőrvidék pedig a szerb felkelők ellenőrzése alatt állott. Hiába nevezték Blagoevićet főhadparancsnoknak, Johann Zahn altábornagyot pedig hadosztályparancsnoknak – gyakorlatilag ugyanúgy erődpa-

²³ Blagoević – Mészáros, Pétervárad, 1848. okt. 7. No. 965/p. . Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. (HM Ált.) 1848:8102.

²⁴ Hentzi – OHB, Pétervárad, 1848. okt. 24. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-21f.

²⁵ Hentzi – cs. kir. hadügyminisztérium, Pétervárad, 1848. szept. 23. No. 1133. KA KM Präs. 1848:5480.

²⁶ Hentzi – cs. kir. hadügyminisztérium, Pétervárad, 1848. szept. 23. No. 1133. KA KM Präs. 1848:5480.

²⁷ Hentzi – péterváradai főhadparancsnokság, Pétervárad, 1848. szept. 26. No. 1138. KA AFA Karton 1910. SGK 1848-9-9.

²⁸ Lásd erre: Mészáros – Péterváradai főhadparancsnokság, Budapest, 1848. okt. 6. No. 7924/2024. KA AFA SGK 1848-10-14.

rancsnokként funkcionáltak, mint a frissen megérkezett Hentzi. A fizikai bezártság pedig felerősíthette az ellentéteket, különösen akkor, ha a frissen megérkezett erődparancsnok – teljes joggal – megpróbálta gyakorolni jogkörét egy olyan időszakban, amikor a többiek is csupán ugyanezekkel a jogkörökkel élhettek.

Egy végzetes levél

Hentzi péterváradai tevékenységéről viszonylag kevés forrást ismerünk. A későbbi visszaemlékezések kezdettől a magyar ügy ellenségeként mutatják be, az iratok ugyanakkor nem mindenben támasztják alá ezt az értelmezést. Röviddel megérkezése után azonban történt valami, ami alapvetően megváltoztatta sorsát.

Október 2-án Csány László, a dunántúli hadsereg teljhatalmú királyi biztosa egy nagy kötegni, Zala megyében az ottani népfelkelők és mozgósított nemzetőrök által a horvátoktól lefoglalt hivatalos levelet küldött a fővárosba Pázmándy Dénesnek, a képviselőház elnökének. A zsákmányolt iratok (266 levél) között volt Ferdinand Mayerhofer ezredesnek Jellačićhoz írt, fentebb már idézett levele is. Csány az irathalmazból ezt tartotta igazán fontosnak, mondván, „abból láthatjuk, hogy állunk Péterváradal is”.²⁹ A levél már október 3-án a fővárosban volt, s a végrehajtó hatalmat szeptember 28-a óta gyakorló Honvédelmi Bizottmány október 3-án intézkedett az ügyben. Egyrészt elküldték másolatban Beöthy Ödönnek, illetve Vukovics Sebőnek, a bácskai, illetve a bánsági területek királyi biztosainak, s külön is felhívták figyelmüket Mayerhofer Péterváradal kapcsolatos terveire.³⁰ Utasította a testület a bánsági (temesvári) főhadparancsnokságot, hogy tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a (13.) karánsebesi törzsszállomáshelyű oláh-bánsági határőrezred ne csatlakozzon a szerb felkelőkhöz.³¹ Hentzinek a bizottmány nevében maga Mészáros Lázár hadügyminiszter, illetve Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke írt. Mayerhofer tervére utalva felszólították, „minden igyekezetét oda fordítsa, hogy csajkák a péterváradai híd alatt át ne szállíttathassanak”. A levélben közölték, hogy Jellačić a szeptember 29-i pákozdi csata után „erejében végképpen megtörve” Győr felé vonul vissza, majd hozzátették: „...annyival inkább elvárjuk tehát Önnek hazafiúi buzgóságától, hogy körében mindent elkövetend, ne hogy a visszavonuló ellenséges seregek bármely oldalról segítséget nyerhessenek.”³²

Október 4-én Mészáros Lázár hadügyminiszteri minőségében írt a péterváradai főhadparancsnokságnak. Az utasításhoz másolatban mellékelte Mayerhofer levelét, s leteremtette a főhadparancsnokságot amiatt, hogy a szüret ürügyén gyakorlatilag fegyverszünetet kötött az erőd körzetében a szerb felkelőkkel, ami lehetővé tette, hogy azok ennek időtartama alatt egy zászlóaljat dobjanak át a Duna jobb partjáról a bal partra. Ezt követően kiemelte, hogy Mayerhofer levele szerint mind Blagoević, mind Zahn, mind Hentzi egyetért az ő (Mayerhofer) tervével. Ő maga – írta – ezt mindaddig hazugságnak tekinti, amíg az ellen-

²⁹ Közli: *Kossuth Lajos összes munkái*. 13. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. S. a. r. Barta István. Budapest, 1952. (KLÖM XIII.) 68–69. és *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849*. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. 1. köt. 338–339.

³⁰ Közli KLÖM XIII. 76.

³¹ Közli: Hermann Róbert: *Kossuth Lajos és Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan iratai 1847–1848*. Századok, 136. évf. (2002) 6. sz. 1364–1365.

³² A fogalmazvány alapján közli: Urbán Aladár: *Az Országos Honvédelmi Bizottmány kezdeti tevékenysége dokumentumok tükrében, 1848. szeptember 30. – október 7.* Hadtörténelmi Közlemények, 107. évf. (1994) 4. sz. 97. Az aláírókat az eredeti tisztázatról tudjuk. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-6c.

kezőjéről meg nem győződik. Ugyanakkor felszólította Blagoevićet, hogy a jövőben vagy teljes mértékben tiltsa meg az efféle értekezéseket Mayerhoferrel, vagy ha mégis sor kerülne ilyenre, azok tartalmát azonnal jelentse, hogy a hadügyminisztérium abban a helyzetben legyen, hogy a jelen zavarok közepette az eddig magukat mindig derekasan és becsületesen viselő jellemek ellen könnyen keletkezhető vádakot vissza tudja utasítani. Végül reményét fejezte ki, hogy Blagoević tartja magát ahhoz a korábbi nyilatkozatához, hogy a főhadparancsnokságot őfelsége, a császár és király által szentesített törvények értelmében fogja vezetni, s hogy ugyanezen lojális érzelmeket ébreszti fel az alá rendelt tábornokokban és tisztokban, s semmi olyat nem tesz, ami akár az erőd, akár a Bács megyében működő hadsereg biztonságát a legkisebb mértékben is veszélyeztetné.³³

A gyorsfutárral küldött levél október 5-én délután 4 órakor érkezett meg Péterváradra, s Blagoević utasította Hentzit, hogy erőteljesen figyeljen arra, miszerint egyetlen sajká se juthasson át a péterváradhi hídnál. Hentzi valóban „hazafiúi buzgóságot” tanúsított az utasítás teljesítésében: először szóban referált a megteendő intézkedésekről, majd október 6-án írásban is eljuttatta a főhadparancsnoksághoz az ezzel kapcsolatos tervezetet. Szerinte egyedüli kockázatot az jelent, ha a felső szakasról kövel terhelt hajókkal szétszakítják a hajóhidat, majd ezt követően a csajkák gőzhajóvontatással áthaladnak az erőd alatt. Ez azonban még így is kockázatos vállalkozás, mert mind a vontatókat, mind a csajkákat a felállított 28 várágú könnyedén megsemmisítheti. Ha pedig éjszaka kerülne sor a vállalkozásra, a Duna-parton megfelelő távközökben felállított, szurokkal és kátránnyal bekent szalmafonatokkal jelt lehet adni a vártüzérségnek, illetve meg lehet világítani a folyót annyira, hogy az ágyúk eltalálják a hajókat. Javasolta, hogy a vízimalmokat, illetve a polgári hajókat távolítsák el a várágúk hatóköréből, s hogy a vártüzérséget 168 főnyi, a lövegek kiszolgálását végző személyzettel erősítsék meg.³⁴

Blagoević október 7-én válaszolt Mészáros levelére. Ebben igyekezett megnyugtani a hadügyminisztert afelől, hogy az erődben található tisztikar tökéletesen megbízható, s hogy természetesen továbbra is az áprilisi törvények értelmében fog működni. Közölte Hentzi magyarázatát a Mayerhoferrel történt találkozási (tudniillik, hogy nem találkoztak, Hentzi csupán látta őt). „Mindaddig semmi okom nincs azt hinni, hogy Hentzi tábornok téves rokonszenvet táplálna, sőt ellenben csak azt mondhatom róla, hogy ő mint erődparancsnok szolgálati kötelességei teljesítésében igen szorgalmas.”³⁵ A levélben foglaltakat Blagoević közölte Zahnnal és Hentzivel is.³⁶ Mészáros válaszában reményét fejezte ki, hogy Blagoević alárendeltjeit az övéhez hasonló lojális érzelmek jellemzik, s hogy a továbbiakban ők is az uralkodó június 7-i kéziratának szellemében fognak működni.³⁷

Hentzi tényleges politikai nézeteiről árulkodik az az igen részletes jelentés, amelyet október 6-án juttatott el Latourhoz „kivételes helyzetéről”. Először is a hadügyminiszter tudomására hozta, hogy az osztrák monarchia „általános kincsének” épült erődöt „a független, a többi államkötelektől elválasztott magyar korona tulajdonaként” kezelik, s a király és uralkodó akarata ellenére Verbásznál felállított haderőt látják el készleteiből, hogy ez által meg-

³³ Mészáros – péterváradhi főhadparancsnokság, Budapest, 1848. okt. 4. No. 7831/1931. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-8a.

³⁴ Hentzi – főhadparancsnokság, Pétervárad, 1848. okt. 6. No. 1217. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-6b. Másolatát lásd: MNL OL HM Ált. 1848:8347.

³⁵ Blagoević – Mészáros, Pétervárad, 1848. okt. 7. No. 965/p. MNL OL HM Ált. 1848:8102.

³⁶ Blagoević – Zahn és Hentzi, Pétervárad, 1848. okt. 7. No. 965/p. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-8.

³⁷ Mészáros – Blagoević, Budapest, 1848. okt. 11. MNL OLHM Ált. 1848:8102.

hosszabbítsák ellenállásukat az alkotmányos királlyal és császárral szemben. Példaként említette, hogy eddig összesen több mint 14 000 lőfegyvert szállítottak el az erődből, s annak készlete immáron csak 1394 darabot számlál. Emellett a várórséget is más célokra használják, amint az a Hrabovszky által június 12-én Karlóca ellen végrehajtott támadás alkalmával is történt, amikor alig maradt helyőrség az erődben, s ha a kivonuló csapatokat elválták volna, az erőd könnyen a „rácok” (*Raitzen*) kezére kerülhetett volna. Mindezt még tekinthetnénk a Monarchia közkincsét alkotó erőd sorsa feletti jogos aggodalomnak is, a továbbiakban azonban Hentzi kifejtette, hogy a főhadparancsnokság továbbra is engedelmeskedik a magyar kormánynak, holott az Lamberg meggyilkolása után *de facto* nem létezik. A nádor is elhagyta helyét, amikor Jellačić Buda kapui előtt áll, készen arra, hogy a császári szónak és akaratnak erővel érvényt szerezzen, s amikor a végrehajtó hatalmat egy harminc hazaárulóból álló klub gyakorolja. Példaként sorolja, hogy a főhadparancsnokság minden további nélkül követi a magyar kormányzat azon rendeletét, amely megtiltja az osztrák kormánynak vagy nem magyar hatóságoknak szóló jelentések továbbítását. Amilyen készséget árul el a főhadparancsnokság a magyar kormányzat utasításainak teljesítésében, olyannyira vonakodik ezt megtenni a birodalom másik feléből jövő utasításokkal. Így például mindeddig nem tették közzé az uralkodó két, szeptember 22-én Magyarország népeihez, illetve a hadsereghez intézett, a magyar kormány ténykedését elítélő manifesztumát, miután azok nem a magyar minisztérium útján érkeztek. Ilyenkor mindig arra hivatkoznak, hogy el kell kerülni a színmagyar (*ungarisches Vollblut*) és a pesti emisszáriusok által felizgatott helyőrség felingerlést. Jóllehet, ez igaz, de éppen ezért kellene mindent elkövetni a várórség felvilágosítására – vagy annak más csapatokkal való felváltására, amire eddig egyetlen lépés sem történt. Hentzi szerint az a hír terjed, hogy a pesti nemzetgyűlés szétszóródása után a forradalmi bizottmány, az abból alakult Országos Honvédelmi Bizottmány a verbászi magyar haderő maradékával Péterváradra fog bezárkózni, és onnan fogja folytatni üzenetét. Ez ugyan nem valószínű, de mégsem lehet kizárni, s ha mégis bekövetkezik, az Pétervárad teljes romlását hozná magával. Ilyen körülmények közepette – miután működését elöljárói megbénítják, s csupán a várrabok felügyeletére korlátozzák – utasítást kér, hogy ez esetben maradjon-e Péterváradon, vagy inkább menjen Mitrovicára vagy Vinkovcára, s ott helyezze magát Jellačić parancsai alá, amire őt a Felsőleges dinasztia iránti ragaszkodása és az osztrák monarchia fenntartására irányuló élénk igyekezete indítja.³⁸

Mészáros ugyanezekben a napokban válaszolt Hentzi szeptember 26-án benyújtott kérésére, amelyben az aktív állományban s ezzel összefüggő javadalmak élvezetében történő meghagyását kérte. Miután ígéretet tett a kérés teljesítésére, azzal folytatta, hogy a hadügyminisztérium teljes bizonyossággal számít arra, hogy a nevezett tábornok „ezen, osztályrészéül jutott kedvezményt elismerve, mindig első és legszentebb kötelességének tekinti az őfelsége által legfenségesebben szentesített törvényeknek s az ez év június 7-i legkegyelmesebb kéziratokkal közzétett határozatoknak feltétlenül hatályt szerezni; valamint minden, a hadügyminisztériumtól kapott rendeleteket teljes valójukban pontosan és lelkiismeretesen teljesíteni”.³⁹

³⁸ Hentzi – cs. kir. hadügyminisztérium, Pétervárad, 1848. szept. 23. No. 1133. KA KM Präs. 1848:5480.

³⁹ Mészáros – Péterváradai főhadparancsnokság, Budapest, 1848. okt. 6. No. 7924/2024. KA AFA SGK 1848-10-14. A levelet Blagoević okt. 12-én másolatban közölte Hentzivel. Uo. 1848-10-14.

A változások viharában

Úgy tűnt tehát, hogy Mayerhofer levelének – főleg Blagojević megnyugtató nyilatkozata után – nem lesz különösebb következménye Hentzire nézve, néhány nap múlva azonban két esemény is felborzolta a kedélyeket. Az egyik az volt, hogy az aradi várparancsnok, Johann Berger altábornagy október 4-én – az uralkodó szeptember 22-i, a magyar kormány működését rosszálló kiáltványára hivatkozva – felmondta az engedelmisséget a magyar kormányzatnak, s felszólította a várost a magyar csapatok eltávolítására, illetve a városban lévő lövegek átadására, s ellenkező esetben a város bombázásával fenyegetőzött, amit aztán október 7-ét követően több ízben meg is tett. A másik fontos, az események további menetét alapvetően befolyásoló esemény pedig az uralkodó október 3-i dátummal kibocsátott manifesztuma volt, amely az országot a haditörvények alá rendelte, feloszlatta a magyar országgyűlést, s az ország teljhatalmú katonai és politikai kormányzójává Jellačićot nevezte ki.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány erre reagálva október 8-án körrendeletben utasította valamennyi magyarországi várparancsnokot, hogy hét nap alatt tűzesse ki a magyar lobogót, s esküdjön hűséget a kormánynak, „ellenkező esetre mindenki, ki ezen két köteleiséget elmulasztaná, mint haza áruló tekintetik, s mint ilyen, törvényen kívülnek nyilvánítatik, és bárki által is megfogathatnak, és agyon lövettethetik...”⁴⁰

Másnapra, október 9-ére olyan jelzések jutottak el az OHB-hoz, hogy Pétervárad „nincs biztos kezekben”, ezért utasították Hrabovszky János altábornagyot, a magyarországi (volt pétervárad) főhadparancsnokot, hogy mint teljhatalmú országos biztos menjen Péterváradra, s a várparancsnokot az ottani tisztikarral együtt szólítsa fel: „akarnak-e a magyar alkotmányhoz hívek lenni, az országgyűlés s a fennálló kormány rendeleteinek s parancsainak feltétlenül engedelmeskedni?” A hűségeseket fel kell esketni az alkotmányra, „az alkotmány iránti hűséget megtagadó minden tisztet, legyen az bármily rangú, a várparancsnokot úgy, mint az utolsó zászlótartót azonnal elbocsátani”.⁴¹

Október 10-én az OHB utasította valamennyi főhadparancsnokságot is, hogy az alájuk tartozó tisztek tegyenek szóban és írásban engedelmisségi nyilatkozatot a kormánynak, a rendeletet nem teljesítők pedig „nemcsak hivatalokból időre felfüggesztesztek, hanem végképp el is mozdíthatnak, és semmi igényt a magyar hon bár mi hivatalára, vagy kegyeletére számot nem tarthatnak”.⁴²

Ezzel egy időben, október 10-én megérkezett Péterváradra az uralkodó október 3-i manifesztuma. Blagojević – Tóth Józsefnek, az 5. honvédszászlóalj századosának a jelenlétében – úgy nyilatkozott, hogy állása „a magyar alkotmánnyal szemben nehéz”. Többször bizonyította, hogy ragaszkodik a magyar alkotmányhoz, „mert én Magyarországot mindenekfelett szeretem és becsülöm; de mint katona kétszeresen tartozom öfelsége parancsait teljesíteni. E manifesztum Magyarhon jelen alkotmányára nézve leverő hatású; Kossuth csakugyan túlfeszíté a dolgot”. Az erődben a katonák és a tisztek természetesen olvasták a manifesztumot, de délelőtt 11 órakor sor került annak nyilvános kihirdetésére is az úgynevezett Ezredes téren. A tisztek egy része éljenzett, a legénység síri csendben hallgatott, ekkorra ugyanis Beöthy megbízottja („egy lelkes őrmester”) révén már tájékoztatta a legénységet arról, hogy a manifesztum „sokkal ördögibb mesterséggel koholt cselszövénye a kamarillá-

⁴⁰ Közli KLÖM XIII. 126–127.

⁴¹ OHB – Hrabovszky, Pest, 1848. okt. 9. Közli: KLÖM XIII. 137–138.

⁴² Közli KLÖM XIII. 155., a pétervárad főhadparancsnokságnak küldött példány alapján Thim József: *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. 3. köt. Budapest, 1930. 133–134.

nak, mint minden eddigi”. A 32. és 39. gyalogezredek legénysége a kihirdetés után ki is jelentette, hogy nem hajlandó engedelmeskedni a manifesztumnak, nem hajlandó elhagyni a várat, s később inkább egy szálig elesni, mint hogy Jellačićot a várba bebocsássák.

A manifesztum felolvasása után Blagoević mindenesetre bezáratta a várkaput, s nem engedte be az addig a várbeli postahivatalba szabadon bejáró honvédeket, néhány órával később azonban visszavonta a rendeletet. Lényegében patthelyzet alakult ki. A várral átellenben lévő Újvidéken állomásozó 16. (Zanini) gyalogezred négy századának olasz katonái örömmel, a szintén ott lévő magyar huszárok bosszankodva hallgatták a manifesztumot. A szerb polgárság lelkesen fogadta azt, sőt a magyar bankjegyeket sem akarták elfogadni. Szluha Pál, a 6. honvédszászlóalj hadnagya arról számolt be parancsnokának, Szabó Zsigmond őrnagynak, hogy a 39. gyalogezred legénysége örülne, „ha valaki őket ellenséges indulatú tisztjeik parancsa alul felmentené”.⁴³

Október 11-ére azonban megérkezett Jellačić visszavonulásának, a Roth-hadosztály ozorai fegyverletételének, valamint az október 6-i bécsi forradalomnak a híre, ami alapvetően a magyar kormányzathoz lojális tisztek és katonák helyzetét erősítette.⁴⁴ Ennek ellenére – mivel az előző napon a várórségnek csak egy része volt jelen – október 11-én ismét kihirdették a manifesztumot. Október 12-én az újvidéki városi tanács megkérdezte Blagoevićet, hogy a manifesztumban megfogalmazott ostromállapot miatt felfüggeszék-e üléseiket, de a főhadparancsnok azt válaszolta, hogy mindenben az addigi rendet kövessék, „s mindenbe az eddigi rendes és törvényes kormányznak engedelmeskedjenek”. Ugyanakkor sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a manifesztumot kénytelen volt kihirdetni, de mindezt csak azért tette, mert annak nyomtatott példányai addigra már mind Újvidéken, mind Péterváradon elterjedtek.⁴⁵

Hentzi szerepéről Beöthy megbízottjának, Aranyossi Ferenc élelmezési biztosnak a jelentéséből tudunk. Eszerint a tábornok október 11-én és 12-én is kirukkoltatta a 32. (Ferdinand d’Este) gyalogezred 3. zászlóaljának a várban állomásozó négy századát, s fel akarta őket eskettetni Jellačić hűségére. „A front elé személyesen állott, és magyar hangon élteté a bánt” – írta Aranyossi. Csakhogy a négy század nem volt hajlandó felesküdni, „s inkább meghalni készek, mint hazájukat ily csúfos módon elárulni”. Október 12-én a sorból kilépett 12 közvitéz, s „bátor szívvel oda nyilatkozott, hogy ők a bánt el nem ismerik, s hazájukhoz ragaszkodnak”, mire Hentzi kardjával dühösen a földre csapott, s mind a 12 főt bezáratta, „kik alkalmasint mint a tegnapiak is, 50 bottal bűnhődendnek”. Aranyossi szerint a 32. gyalogezred katonái nem bíznak tisztjeikben, kivéve Hertzinger őrnagyot és Rabovszky századost, s küldöttséget akarnak meneszteni a verbászi táborba Mészáros Láz-

⁴³ Szabó Zsigmond – Beöthy Ödön, Ókér, 1848. október. 11. (Szluha Pál hadnagy hírei alapján) MNL OL OHB 1848:1611.

⁴⁴ Kivonat egy Beöthy Ödönhöz intézett, 1848. okt. 11-én Újvidéken kelt levélből. Közlöny, 1848. okt. 20. No. 132. 653. Közli még Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848-1849*. Pest, 1869. 2. köt. 133–135. A levélíró valószínűleg Tóth százados volt. Lásd erre: Beöthy – OHB, Verbász, 1848. okt. 12. MNL OL H 2. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (OHB). 1848:1611. Beöthy ugyanebben a levélben panaszkodott, hogy az általa okt. 9-én Újvidékre küldött Aranyossi Ferenc eddig egyetlen betűnyi jelentést sem küldött neki. V. ö. MNL OL H 2. Kossuth Polizei Akten (KPA) 198. Lásd még: Beöthy – Mészáros, Verbász, 1848. okt. 11. MNL OL HM Ált. 1848:8207.; uő. – Kossuth, hely és dátum nélkül [uo., ugyanakkor] MNL OL KPA 669.; Szabó Zsigmond – Beöthy, Ókér, 1848. okt. 11. (Szluha Pál hadnagy hírei alapján) MNL OL OHB 1848:1611. Ld. még „Ujvidék, oct. 11-kén 1848.” Pesti Hirlap, 1848. okt. 21. No. 193. 988.; Kossuth Hirlapja, 1848. okt. 20. No. 96. 451.

⁴⁵ Haczell Márton – Beöthy Ödön, Újvidék, 1848. okt. 13. No. 3. MNL OL OHB 1848:1201.

ár hadügyminiszterhez. A 39. (Dom Miguel) gyalogezred ezredese statáriumot akar rendelni mindazok ellen, akik a bánra nem akarnak felesküdni. Aranyossi úgy vélte, ha ez bekövetkezik, a várórség fel fog lázadni a tisztek ellen. Egyébként a 39. gyalogezred katonái rendszeresen olvassák a hírlapokat, s arról is tudnak, hogy a képviselőház érvénytelennek és törvénytelennek minősítette az október 3-i manifesztumot. Aranyossi szerint október 11-én az újvidéki szerb lakosság le akarta fegyverezni a városban tartózkodó 39. gyalogezred katonáit, de ezt az 1. huszárezred ott lévő századai megakadályozták. Aranyossi sürgette, hogy az Újvidéken lévő olasz legénységű 16. (Zanini) gyalogezred századait váltsák fel magyarokkal (ezek ugyanis az említett lefegyverzési kísérletet „hidegvérrel nézték”), s az erődbe is hozzanak újabb magyar csapatokat. Tudatta azt is, hogy a városi magisztrátus munkájában a magyar és német polgárok nem vesznek részt, „azok egyedül csak a rácok érdekéből vannak”.⁴⁶

Az október 10-én történekről Beöthy Ödön kormánybiztos október 11-én értesült, s azonnal jelentette azt Kossuthnak, az OHB elnökének, valamint Mészáros Lázár hadügyminiszternek. Az utóbbinak küldött jelentésében aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy Blagojević „Mayerhofer ismert ármánykodásaira hajulván, Jellačić részére fogna nyilatkozni, és eszerint a dunáni közlekedést megnyitván s ennyivel tágitván, ezt egyedül a szerbek és Jellačić részére használandja...” A Kossuthnak szóló levélben megemlítette, hogy a kihirdetésnél a 39. gyalogezred legénysége „némi szerepet jádzott”.⁴⁷

Másnap, október 12-én újabb hírek érkeztek a történekről Tóth századostól, majd Szabó Zsigmondtól, a 6. honvédszászlóalj őrnagyától, Aranyossi Ferentől Beöthy egyelőre nem kapott jelentést.⁴⁸ Beöthy mindezt jelentette az OHB-nak, Aranyossit pedig arra utasította, hogy „tegye magát kapcsolatba és érintkezésbe az ott lévő Don Miguel ezredjével, hahogy a szükség úgy hozandja, magától idézzen elő forradalmi állapotot”.⁴⁹ Ugyanekkor Péterváradra küldte Haczell Márton képviselőt és kormánybiztosot, hogy ott, illetve Újvidéken hirdettesse ki az OHB október 8-án kelt, a magyarországi várórségek parancsnokaihoz intézett rendeletét mind a parancsnokoknak, mind a katonaságnak, mind pedig az újvidéki városi tanácsnak. Haczell szóbeli utasítást is kapott Beöthytől, amihez írásban hozzátette: „...alkalmasint Ön előtt is tisztába áll a dolog, hogy csak úgy és másként boldogulni nem lehet.”⁵⁰ Haczell október 12-én este érkezett meg Újvidékre, s beszámolt Beöthynek arról, hogy október 10-én és 11-én megtörtént a manifesztum kihirdetése, ugyanakkor a hírek szerint Blagojević október 12-én a katonaság előtt azt törvénytelennek nyilvánította. Állítólag azért, mert a katonaság „árulástul félvén” a kihirdetés óta folyamatosan fegyverben volt, az ágyúkat a német tüzérektől elfoglalta, s Blagojević attól tartott, hogy a katonaság gyanakvása miatt lázadás tör ki. Közölte, hogy a tisztikar a legnagyobb tiszteletet tanúsítja Blagojević iránt, „a vár commandanst azonban mindenki gyűlöli, s minél előbbi eltávolítását ohajtja”. A tisztek azt beszélnek, hogy a várparancsnok, azaz Hentzi „legközelebb a rácokhoz által volt, s vélek több órákig értekezett”. Félő – folytatta Haczell –, hogy határőröket akar

⁴⁶ Aranyossi Ferenc – Beöthy, Újvidék, 1849. okt. 12. MNL OL OHB 1848:1551.

⁴⁷ Beöthy – Mészáros, Verbász, 1848. okt. 11. MNL OL HM Ált. 1848:8207.; uő. – OHB, uo., uakkor, uo. KPA 198.; uő. – Kossuth, hely és dátum nélkül [uo., ugyanakkor] MNL OL KPA 669.

⁴⁸ Szabó Zsigmond – Beöthy, Ókér, 1848. okt. 11. (Szluka Pál hadnagy hírei alapján) MNL OL OHB 1848:1611.; Beöthy – OHB, Verbász, 1848. okt. 12. MNL OL OHB 1848:1611.

⁴⁹ Beöthy – OHB, Verbász, 1848. okt. 12. MNL OL OHB 1848:1611.

⁵⁰ Beöthy – Haczell, Verbász, 1848. okt. 12. No. 270. MNL OL H 114. Különböző kormánybiztosok iratai. Haczell Márton iratai. (Kkb. Haczell-ir.)

becsempészni a várba, „s vélek a Miguelek [a 39. gyalogezredi legénység] erélyességét s hazafiságokat paralizáltatni”.⁵¹

Ugyanezen a napon felkereste Blagoevićet, aki azt mondta neki, hogy az október 3-i manifesztumot azért hirdette ki a katonaságnak, hogy tudassa velük annak tartalmát, „de egyszersmind értékre adja azt is, miképp azon okirat nem a magyar hadügyminisztérium útján érkezvén, kötelező erővel nem bír, s továbbra is a királynak s az alkotmányra tett esküjükhöz hívek maradni kötelesek”. Emellett megígérte, hogy október 17-éig kitűzeti a nemzeti zászlót a vár falaira. Haczell szerint Mészáros hadügyminiszternél el kell érni Hentzi várparancsnok mielőbbi áttételét „akárhova, s más neveztesen rögtön helyébe, mert ez itt valóságos mételey”. A kormánybiztos azt is leszögezte, hogy Hentzi „egy huszár ordinánc kíséretébe Karlovica [Karlóca] felé lovagolt, és ott az úton több rác urakkal titkos értekezést tartott, a huszár ezt mind nekem, mind Hrubby kapitánynak nyilván elbeszélte”.⁵²

Beöthy a két jelentést továbbította az OHB-hoz azzal, hogy ezekből kitűnik, miszerint a péterváradai ügyek „tetemesen jobbra fordultak”, de érdekes módon a Hentzivel kapcsolatos kitételekre nem reagált.⁵³ A „jobbra fordulás” valóban bekövetkezett: október 14-én megérkezett a kormány október 8-i utasítása a magyar zászló kitűzésével kapcsolatban. Ezt követően október 15-én Blagoević hivatalosan kihirdette a képviselőház október 8-i határozatát az október 3-i manifesztum törvénytelenességéről, s egyben kitűzette a magyar zászlót: a felsővárban a nagy zászlórúdra, az alsóvárban a főőrségre, illetve a tábornoki szállásra, végül a hídfőszáncra és az újdéki kapu főfalára.⁵⁴

Október 16-án Beöthy is beszámolt a történetekről az OHB-nak. Tudatta, hogy a kívánt eredmény elérésére Lenkey János huszárszázadát is Péterváradra küldte, s felkészült arra, hogy akár erőszakkal is fellépjen Blagoević ellen; erre azonban nem volt szükség, mert a főhadparancsnok – akit fiatal koruk óta ismer – végül a magyar ügy barátjának bizonyult. Ellenben Hentzi rossz és ellenséges érzelmű, rajta keresztül Pétervárad „egy második, még veszélyesebb Aradként nőhetne a fejünkre”.⁵⁵

Ugyanezen a napon Hentzi is jelentést intézett a kormányhoz. Ebben tudatta, hogy az OHB október 8-i rendelete alapján megtörtént a magyar zászló kitűzése, valamint az említett rendelet 2. pontja értelmében „a királynak és a hazának hűséget, ragaszkodást és engedelmességet fogadok, mint ez magától értetődik, mivel én a magyar királyi minisztérium ez év augusztus 20-i E 5120. számú rendeletével, és őfensége a főherceg nádor jóváhagyásával neveztettem ki ezen fontos helyre, és minden ez irányú kötelezettségeimet teljes mértékben és minden körülmények közepette legjobb erőmmel és tudásommal kell teljesítenem”. A nyilatkozat igen figyelemreméltó, főképp ha összevetjük ezt a Latourhoz intézett jelentésekkel, s ismerjük azt a szerepet, amit Hentzi az elmúlt napokban játszott. Az OHB október 8-i utasításának teljesítése ugyanis valóban döntő jelentőségű volt: aki ezt elfogadta, az szembehelezkedett az október 3-i manifesztumban megnyilvánult uralkodói akarattal. Hentzi azonban nem fejezte be ennyivel a levelet, hanem azzal folytatta, hogy előljárói,

⁵¹ Haczell Márton – Beöthy Ödön, Újvidék, 1848. okt. 13. MNL OL OHB 1848:1201.

⁵² Haczell Márton – Beöthy Ödön, Újvidék, 1848. okt. 13. No. 3. MNL OL KPA 171. Kivonatossan közli Thim: *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés*, III. 138–139.

⁵³ Beöthy – OHB, Verbász, 1848. okt. 14. MNL OL OHB 1848:1201.

⁵⁴ Hentzi – OHB, Pétervárad, 1848. okt. 16. No. 1264. MNL OL HM Ált. 1848:8729. Lásd még: az OHB 1848. okt. 17-i utasítását a péterváradai főhadparancsnoksághoz. Közli KLÖM XIII. 231.

⁵⁵ Beöthy – OHB, Verbász, 188. okt. 16. Német fordítás. MNL OL OHB 1848:1333. Közli Thim: *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés*, III. 141.

Blagoević és Zahn olyan értelemben fogják fel az ő szerepét, miszerint „alárendelt passzív” állásban van, s így nem tudja teljesíteni a várparancsnokságból fakadó feladatokat. Egyébiránt ebben a korlátozott tevékenységi körben is mindenkor „szorgalommal és velem születt tevékenységgel” fogja teljesíteni szolgálati kötelességeit s Blagoević parancsait, „teljes energiával a többi helyőrség példájára és lelkesítésére”, és ezáltal mindenkor bizonyítani fogja, „hogya a haza javáért igaz odaadással vagyok lelkesülve”.⁵⁶

Hentzi korábbi megnyilatkozásai és október 11–12-én játszott szerepe alapján nem könnyű értelmezni a fenti sorokat. Több megoldás is elképzelhető. Az első az, hogy október 14–15-én felfedezte magában a született magyart, s ezért adott hűségnyilatkozatot az OHB-nak, ez azonban kevésbé valószínű. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy rájött, vesztett pozíciót próbál védeni; Blagoević és Zahn némi tétovázás után teljesítették az OHB utasításait, a várőrség (pontosabban, annak legénységi állománya) pedig nem hajlandó követni az uralkodói akaratot. Hentzi menteni akarta a menthetőt, s ezzel a lelkes nyilatkozattal jó pontokat akart szerezni a politikai vezetésnél, mellesleg pedig tett egy-két oldalvágást Blagoević és Zahn felé is, talán abban a reményben, hogy ezáltal nagyobb szerephez juthat. Hentzi az „átállást” már október 14-én megkezdte, amikor egy az OHB-hoz intézett levelében mintegy mellékesen megjegyezte, hogy Mészáros hadügyminiszter „mint jó hazafit és barátot” ismeri őt.⁵⁷ Bármi volt is a célja, igen kockázatos játékba kezdett. Ha ugyanis a fenti nyilatkozat valamilyen módon nyilvánosságra kerül, elveszíti az uralkodó és az osztrák kormány bizalmát. Ha viszont Budapesten figyelembe veszik október 11–12-i szerepét s az ellene emelt egyéb vádakot, e nyilatkozat sem mentheti meg a felmentéstől.

Így is történt. Először Mészáros Lázár hadügyminiszter küldött egy megbízottat Stein Miksa őrnagy személyében Péterváradra. Stein az erődben szolgált korábban, azaz jó hely- és helyzetismerettel rendelkezett. Október 16-án indult el Pestről, s 19-én érkezett meg Péterváradra. Jelentésében részletesen beszámolt arról, hogy Blagoevićben és Zahnban bízni lehet, ugyanakkor jelezte, hogy Hentziben néhány furcsa akciója, így Péterváradra vezető útvonala, a szerbekkel folytatott tárgyalása stb. miatt nem bíznak a csapatok, s legjobb lenne őt eltávolítani az erődből.⁵⁸ Erre rövidesen sor is került, s alighanem Beöthy október 16-i jelentése, azon belül az Aradra történő utalás lehetett az utolsó csepp a pohárban. Ennek megérkezése után születhetett az OHB azon, szövegszerűen jelenleg nem ismert utasítása, amely elrendelte Hentzi leváltását, illetve Újvidék városának katonai kormányzat alá helyezését.

Hentzi alighanem biztosnak érezhette a helyzetét, mert október 19-én (más forrás szerint 18-án) ismét történt valami, ami aligha volt alkalmas arra, hogy erősítse iránta a bizalmat. Beöthy Ödön kormánybiztos tiszteletére Újvidéken nagy fáklyászenét rendeztek, majd este 7 és 8 óra között a kormánybiztos vezetésével mintegy 3000 bácskai magyar 60 nemzetiszínű zászló alatt fáklyákkal felvonult a várba, Blagoević előtt is tisztelegni akarván nagy „örömjaj és éljen-riadásokkal”. Hentzi a tömeg elé sietett, s megkérdezte tőlük, hogy kik ők és miért jöttek. Az emberek „Éljen a várparancsnok!” kiáltásokkal fogadták, mire „az eddig magyar hazafiságot színlett várparancsnok” be akarta zárni a kapukat „az üdvözleni jött hű magyarok előtt”. Néhány magyar katona azonban emlékeztette őt a kormány legújabb utasítására, Blagoević pedig visszavonta Hentzi utasítását. A felháborodás akkora

⁵⁶ Hentzi – OHB, Pétervárad, 1848. okt. 16. No. 1264. MNL OL HM Ált. 1848:8729.

⁵⁷ Magyar fordításban közli Tábori: *Titkosrendőrség*, 119.

⁵⁸ Stein – Mészáros (?), Verbász, 1848. okt. 19. ÖNB HSS Lacroix-gyűjt. Band II. 65–68. f. Magyar fordításban közli Supka: *1848–1849*, 39–399.

volt, hogy Hentzi életét is veszély fenyegette volna, ha néhány magyar tiszt ki nem menti őt.⁵⁹

Beöthy október 20-án Újvidékre ment, ahonnan beküldte Blagoevićnek az OHB október 10-én kelt, a főhadparancsnokságokhoz intézett körrendeletét azzal, hogy bizton reményli annak hazafiságától a rendelet teljesítését.⁶⁰ Október 21-én pedig arra hivatkozva, hogy Hentzi személyesen találkozott Jellačićsal, Mayerhoferrel, Rajačićsal, s hogy ezen találkozó eredményéről mit sem közölt előljáróival, valamint parancsnoksága egész ideje alatt a haza ügye iránt semminemű rokonszenvet nem mutatott, sőt minden alkalommal gyalázta azt, s kétértelmű magatartása révén nem tudta megszerezni a nemzet bizalmát, az OHB rendelete alapján utasította Blagoevićet, hogy Hentzit a várparancsnokságból azonnal függesse fel, s azt adja át Zahn altábornagynak. Mindezen túl akadályozza meg Hentzit abban, hogy írásban vagy szóban értekezessen az ellenséggel, s minden lépését szigorúan figyelje.⁶¹ Ezt követően rövid jelentést küldött az OHB-nak: „Hentzi vezérőrnagyot felfüggesztettem hivatalából – altábornagy Zahnt helyettesítettem – Újvidék városát katonai kormán [sic!] alá helyeztem. – Bővebb tudósítást később.”⁶²

Blagoević még aznap utasította Hentzit a várparancsnokság átadására, Zahnt pedig annak átvételére, s másnap mindkettőjükkel közölte Beöthy utasítását.⁶³ Hentzi a rendeletet október 21-én este kapta meg. Későbbi beszámolói szerint azonnali leváltása a helyőrség és a nép előtt a hazaárulás gyanújába keverte, egyben kitette őt a nép bosszújának, olyannyira, hogy ha tisztársai nem sietnek a segítségére, „a modern népi igazságszolgáltatás engesztelő áldozata” lett volna belőle.⁶⁴ A tábornok másnap levelet írt az OHB-nak, s miután ismertette leváltása körülményeit, közölte, hogy „összetört szívvel” kénytelen a következőket kijelenteni:

Négyheti szolgálata alatt minden kötelességét és kötelezettségét híven és tevékenyen hajtotta végre, s mindenkit felszólít arra, hogy ennek ellenkezőjét bizonyítsa.

E tekintetben hivatkozhat Blagoević tanúságára, s kéri, kérdezzék meg tőle, vajon nem teljesítette-e minden parancsát.

Az OHB október 8-i utasításának vételét követően október 16-án hűségnyilatkozatot adott.

⁵⁹ Egy szemtanú: Pétervárad, oct. 24. KH 1848. okt. 29. No. 104. 464. A cikk írója szerint „Ő magyar születésű, de nevét még nem tudom, mert igen új ember.” A szerkesztői jegyzet szerint „E gyönyörű magyar embernek neve Hinczy.” Pesti Hírlap, 1848. okt. 31. No. 201. 1020–1021. Az első cikk okt. 18-ra, a második 19-re datálja az eseményt. Ugyanakkor nem zárható ki, hogy a két cikkben összemosódik a fáklyászene napja Hentzi leváltásával, ugyanis Hentzi későbbi írásaiban egyértelműen elmozdításának napjára datálja az őt fenyegető népitéletet. (A kronológiai bizonytalanságot jelzi, hogy Hentzi elmozdítását a Kossuth Hírlapja okt. 29-i számában megjelent tudósítás tévesen okt. 20-ára teszi.)

⁶⁰ Beöthy- Blagoević, Újvidék, 1848. okt. 20. Német fordítás. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-11-4b.

⁶¹ Beöthy- Blagoević, Újvidék, 1848. okt. 21. Német fordítás. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-21b.

⁶² Beöthy – OHB, Újvidék, 1848. okt. 21. Sk. tisztázat. MNL OL OHB 1848:1713.

⁶³ Blagoević – Hentzi és Zahn, Pétervárad, 1848. okt. 21., okt. 22. No. 1003/Praes., ad No. 1003/Praes. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-21., a. A parancsnokváltás tényét másnap jelentette a hadügyminisztériumnak is. Uo. 1848-10-21c.

⁶⁴ Hentzi – cs. kir. hadsereg főparancsnoksága, Buda, 1849. jan. 8. Magyar fordításban közli Supka: 1848–1849, 400–403.

Ófelsége azért választotta ki őt erre a posztra, mert 37 évig szolgált a mérnöknárnál, 7 évig volt az árkász- és utászkar főnöke, s mert ő az, aki igazán átlátja Pétervárad többemeletes, a támadásokat aknákkal alkalmazásával kivédő védelmi rendszerét.

Mindezek fényében gyalázatos leváltása életének legszerencsétlenebb eseménye, amelynek szégyenét csak azon öntudattal tudja elviselni, hogy azt soha nem érdemelte meg. Katonai becsületének ezen önkényes megsemmisítése után kénytelen kijelenteni, hogy nem képes többé a magyar hadseregben szolgálni, s az október 8-i OHB-rendelet értelmében kéri elbocsátását a szolgálatból. Miután az év elején tifuszon esett át, s egészségi állapota az állandó izgatottság s a mostani keserű sértés következtében olyannyira rosszabbodott, kénytelen nyugdíjaztatását kérni.

Az egy héttel ezelőtt még a haza iránti hűségét bizonygató tábornok ezután kifejtette, hogy noha Debrecenben született, „mégsem vagyok magyar nemzetiségű, mivel atyám, a János-dragonosok ezredese svájci és berni patrícius volt, én így katonagyermek vagyok, s születésem véletlen helyéből annál kevésbé lehet a magyar hadseregben való szolgálati kötelezettséget levezetni, miután képzettségemet saját vagyonomból Bécsben kaptam, és katonai ismereteimet és tudásomat nem magyar államköltségen szereztem”. Joggal kérheti tehát, hogy az említett október 8-i rendelet értelmében bocsássák el a magyar szolgálatból, annál is inkább, mert e lehetőség biztosítására október 20-án Beöthy az egész helyőrség előtt ígéretet tett. Miután megismételte elbocsátási kérelmét, közölte, hogy Grazba szándékozik menni, ahonnan elindítja nyugdíjaztatásának ügyét.⁶⁵

Péterváradtól Budapestig

Hentzi ügyében október 25-én Blagoević is felírt a hadügyminisztériumhoz.⁶⁶ A jelentést Mészáros október 28-án átküldte az OHB-nak, amely másnap azzal küldte vissza, hogy „a letartóztatott Hentzi várparancsnok iránt a kellő intézkedéseket tegye meg a hadügyminiszter úr”.⁶⁷ Mészáros október 31-én újabb megkereséssel fordult az OHB-hoz, s azt javasolta, hogy Hentzit – kérésének megfelelően – családjával együtt engedjék Bécsbe távozni, hogy ott nyugdíjaztathassa magát. Az OHB november 1-jén kelt válaszában közölte, hogy „hazánk viszonyainak jobbra fordulásáig” nem lehetséges Hentzi Bécsbe utazását engedélyezni.⁶⁸ Mészáros azonban november 2-án kifejtette, hogy Hentzi „még hadi törvényes ítéletileg kárhóztatva nem lévén, a fennálló hadi törvények értelmében, mint csak gyanúsított egyén, egész díjának élvezetében marad mindaddig, míg az ítélet reá a »vétkest« ki nem mondotta”. Így már csak az államkincstár költségeinek kímélése szempontjából is célszerű lenne a magát nyugdíjaztatni kívánó tábornokot elengedni, s kérte, hogy az OHB döntsön az ügyben.⁶⁹ A válasz november 4-én született meg: eszerint Hentzi „addig el nem távozhat, míg ítélet által a kereset alól felmentve nem lesz. Inkább addig fizetését húzhatja, de oly

⁶⁵ Hentzi – OHB, Pétervárad, 1848. okt. 22. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-10-21f.

⁶⁶ Lásd erre: Blagoević – HM, Pétervárad, 1848. nov. 15. No. 1063/p. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-11-6.

⁶⁷ Fogalmazvány. MOL OHB 1848:1884. Mellette Mészáros okt. 28-án kelt, 8916/HM. E. számú kísérőirata.

⁶⁸ Mészáros – OHB, Budapest, 1848. okt. 31. No. 9048/3028. MNL OL OHB 1848:2000. Mellette az OHB válaszában fogalmazványa.

⁶⁹ Mészáros – OHB, Budapest, 1848. nov. 2., No. 9222/3162. MNL OL OHB 1848:2261.

helyre tétessék, hogy mindenki iránt árthatlan legyen”.⁷⁰ Minderről a minisztérium november 7-én értesítette a péterváradai főhadparancsnokságot.⁷¹

November 14-én az időközben a lajtai táborból Budapestre visszatért Kossuth kért felvilágosítást Mészárosától, hogy Hentzi Péterváradon van-e még; egyben utasította, hogy ha ott lenne, azonnal rendelje fel Budapestre.⁷² Mészáros másnap kelt válaszában közölte Kossuthal, hogy a tábornok még mindig Péterváradon tartózkodik, de utasítja a főhadparancsnokságot, hogy „nevezett őrnagyvezér urat, ki noha kapott tudósítások szerint beteges, mégis rögtön Pestre” utasítsa. A hadügyminiszter ezt még aznap meg is tette.⁷³ November 19-én kelt újabb válaszában Mészáros mentegette Hentzit, mire Kossuth november 21-én ismét utasította, hogy intézkedjen „Hentzi őrnagyvezér Pestre jövetele végett, hol azután az Országos Honvédelmi Bizottmány a további szükséges rendelkezéseket megteendi”.⁷⁴

November 20-án Hentzi írt a verbászi (bácskai) magyar hadtest parancsnokságának, s arra hivatkozva, hogy értesülése szerint Szeged városának megerősítését tervezik, felajánlotta, hogy ha megkapja a város térképét, elkészíti az erre vonatkozó tervet, amelyet két hét alatt meg is lehetne valósítani.⁷⁵ Eder vezérőrnagy az ajánlatot továbbította a hadügyminisztériumhoz, s november 25-én Mészáros a Hentzi levelében foglalt ajánlatot „melegen pártolva” továbbította Kossuthnak azzal, hogy „Szegednek érdekes fekvése s abból kifolyó fontossága különös figyelt érdemel”.⁷⁶ Kossuth aznap kelt, sajátkezű utóíráttal ellátott válaszában elfogadta az ajánlkozást, de csak azzal a feltétellel, ha Hentzi Pestre jön, s ott készíti el azt.⁷⁷ Mészáros másnapi levelében közölte, hogy Hentzi betegeskedése miatt kénytelen lesz talán elhalasztani Pestre jövetelét, ezért hozzájárulást kér ahhoz, hogy Hentzi, amint egészsége engedi, egyenesen Szegedre utazzék.⁷⁸

November 30-án Kossuth tudatta Beöthyvel is, miszerint Hentzi felajánlotta a bácskai hadtest parancsnokságának, hogy „tevéketlenségben lévén örömmel elvállalná Szeged városának megerősítése vezetését”. Miután azonban az OHB-nak „oka vagyon a nevezett egyén jellemében nemű kétséget helyeztetni, ajánlata csak azon szempontból fogadtatott el, mivel a bizottmány jobb szereti őt a biztos szellemű Szegeden, mint akár Budán, akár Péterváradon tudni, s Szegeden lévén kapacitását felhasználni nem látja célszerűtlennek”. Arra kérte Beöthyt, hogy Blagoević útján egy megbízható segédtszert rendeltesen Hentzi mellé, s utasítsa Egressy Gábor szegedi kormánybiztost, „hogy Hentzi irányában – nem sértő, de biztos vigyázatú felügyelettel legyen”.⁷⁹ Beöthy a rendeletet december 5-én kapta meg, s utasította Haczell Márton kormánybiztost, keresse fel Blagoevićet a tiszt kirendel-

⁷⁰ Nyáry Pál – Mészáros Pest, 1848. nov. 4. Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-11-ad 6. Nyáry Pál aláírásával. Fogalmazvány. MOL OHB 1848:2262.

⁷¹ HM – péterváradai főhadparancsnokság, Budapest, 1848. nov. 7. No. 9373/3273. Fogalmazvány. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-11-6.

⁷² Közli: KLÖM XIII. 453.

⁷³ Mészáros – Kossuth, péterváradai főhadparancsnokság, Budapest, 1848. nov. 15. No. 9589-9593/3489-3493. Fogalmazvány. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-11-6.

⁷⁴ Mészáros nov. 19-én kelt, 9731. számú átiratát, illetve Kossuth válaszában fogalmazványát lásd: MNL OL OHB 1848:3396. Kossuth válaszában tisztázat áld. Uo. HM Ált. 1848:9798.

⁷⁵ Hentzi – verbászi hadtest parancsnoksága, Pétervárad, 1848. nov. 20. MNL OL OHB 1848:3701.

⁷⁶ Mészáros – Kossuth, Budapest, 1848. nov. 25. MNL OL OHB 1848:3701.

⁷⁷ Közli: KLÖM XIII. 549.

⁷⁸ MNL OL HM Ált. 1848: 9893.

⁷⁹ Közli: KLÖM XIII. 607.

sével kapcsolatban, s győződjön meg arról, hogy Hentzi „Szegedre és nem másfele veszi útját”⁸⁰

December 1-jén Kossuth Szegedre küldte Nemegyei Bódog századost, hogy a Mihalik mérnök által Szeged erősítésére kidolgozott terv végrehajtását kezdje meg. Ugyanakkor értesítette a hadügyminisztériumot, miszerint nem ellenzi, hogy Hentzi Szegedre utazzon, s „ott az erősítésnek tervezete iránt javaslatot tévén, a mennyiben ez a Hadügyminisztérium által jóváhagyott tervvel némely pontokban egybevágna, azonnali végrehajtását is vezesse, amennyiben pedig eltérne, a Hadügyminisztériumhoz jóváhagyás végett felterjeszse”. Ugyanakkor leszögezte, Hentzi csak akkor kaphat bármilyen megbízatást, ha „az ország iránti hűségéről, s kormány iránti engedelmességről reversalist” ad; Szegedről pedig a kormány engedélye nélkül el nem távozhat.⁸¹ December 10-én Mészáros ilyen értelemben utasította a péterváradi főhadparancsnokságot azzal, hogy ha Hentzi nem vállalná ezeket a feltételeket, a korábbi rendeletek értelme szerint Budapestre kell jönnie.⁸²

Eközben Hentzi december 10-én (!) közölte a főhadparancsnoksággal, hogy nem szándékozik eleget tenni az OHB november 14-i, öt Budapestre rendelő parancsának, mert annak tartalma ellentétben áll az ő október 22-i és 24-i elbocsátási kérelmeivel, hiszen nem szándékozik a magyar hadseregben szolgálatot teljesíteni, kéri teljes elbocsátását. Az OHB október 10-i rendelete értelmében neki erre joga és lehetősége van, amint ezt Beöthy október 20-án személyesen is megerősítette, s amint ez az Eszéken szolgáló tisztek egy részével meg is történt. Ismét hivatkozott arra, hogy csak véletlenül született Magyarországon, nem magyar nemzetiségű, s nem köteles a magyar hadseregben szolgálni. Kérte a főhadparancsnokságot, járjon közbe annak érdekében, hogy a Határőrvidék felé elhagyhassa Péterváradot. Levele végén kifejtette: bízik a „magas nemzeti hatalom” lojalitásában, a nemzetgyűlés nagylelkű érzelmében s az október 10-i rendelet hí betartásában, valamint abban, hogy a régről ismert magyar nemzeti jellemről elképzelhetetlen az egyszer adott szó visszavonása.⁸³

December 11-én Kossuth ismét utasította Beöthyt, hogy Hentzit, „kiről most szintűgy csak azt méltóztatik írni, hogy Péterváradon léte veszélyes – tehát akárhová, de el kell vitetni – méltóztatásuk minden legkisebb halasztás nélkül Szegedre expedíálni”.⁸⁴ Másnap azonban megérkezett Haczell Márton kormánybiztos Pétervárad veszélyeztettségéről és Hentzi bujtogató tevékenységéről írott december 5-i jelentése, mire Kossuth utasította Haczellt, hogy Hentzit azonnal küldjék Pestre.⁸⁵ Ugyanakkor utasította Mészároost is, hogy Hentzi „a legvilágosabb árulást folyton folytatván azonnal őrizet alatt ide kísértessék. Egy pillanatig tartó ott létele is veszélybe döntheti Péterváradot.”⁸⁶

⁸⁰ Beöthy – Haczell, Verbász, 1848. dec. 5. MNL OL Kkb. Haczell-ir.

⁸¹ Mindkettőt közli KLÖM XIII. 618-619.

⁸² HM – péterváradi főhadparancsnokság, Budapest, 1848. dec. 10. No. 11167/2267. (Az iktatószám nehezen olvasható) Fogalmazvány. KA AFA Karton 1910. SGK. 1848-12-4.

⁸³ Hentzi – péterváradi főhadparancsnokság, Pétervárad, 1848. dec. 10. MNL OL OHB 1848:2816.

⁸⁴ Közli: Hermann Róbert: „Ez volt az év! Csudáknak éve!” *Az 1848–1849 évi forradalom és szabadságharc dokumentumai Dobák Géza gyűjteményéből*. Budapest, 1994. 44–45.

⁸⁵ Haczell jelentését lásd: MNL OL OHB 1848:5063. Kossuth dec. 12-én kelt válaszát közli: KLÖM XIII. 716–717. Haczell dec. 7-én kelt újabb jelentésében ismét Hentzi tevékenységével magyarázta az idegen származású tisztek egy részének Péterváradról történt szökését. MNL OL OHB 1848:5365.

⁸⁶ Közli: *Kossuth Lajos összes munkái*. XV. köt. *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*. S. a. r. Barta István. Budapest, 1955. 878–880.

Időközben azonban – Kossuth november 30-i és december 1-jei rendelete következtében – Haczell Márton kormánybiztos december 10-én átírt Zahn altábornagynak, a főhadparancsnokság helyettes vezetőjének Hentzi ügyében. Zahn december 13-án közölte Haczell-lel, hogy miután Hentzi kijelentette, nem hajlandó Szegedre menni (azaz nem volt hajlandó hűségnyilatkozatot adni), Wenzler 39. gyalogezredbeli hadnagy felügyelete alatt aznap Budapestre küldte őt.⁸⁷ A tábornok végül december 18-án érkezett meg Budapestre.⁸⁸

A hadügyminisztérium még december 14-én közölte az OHB-val, hogy Hentzi vonakodik eleget tenni a rendeletnek, „főleg azon okból, mivel a kormány azoknak, kik a magyar ügy mellett szolgálni nem akarnak, elbocsátásukat kimondá”. Kossuth erre közölte, hogy „az olyan várparancsnokok, kik az ellenséggel cimborálnak, elébb hadi törvényszék elébe állíttatnak”. Időközben azonban Hentzi megérkezett a fővárosba, ezért a levél hátuljára Tóth Bódog fogalmazó rávezette: „Miután Hentzi tábornok Pestre már feljött, az elintézés felesleges.”⁸⁹

December 22-én Kossuth arra utasította Haczell kormánybiztost, hogy szedje össze a Hentzi árulására vonatkozó adatokat, „hallgattasson tanúkat, vegyen Blagoevics és Zahn tábornoktól reá vonatkozó nyilatkozatokat, s mind azokat küldje ide kurír által, miszerint a Hentzi ellen megindítandó hadügyi eljárás azonnal megkezdethessék”.⁹⁰

Hentzi szerint Budapestre érkezését követően azonnal Kossuth elé vezették, aki fölényes hangon adta tudtára, hogy haditörvényszék elé állítják, s mint hazaáruló nem kerüli el megérdemelt jutalmát; mire ő kijelentette volna, hogy nem ismeri el a haditörvényszék illetékességét, s egyetlen kérdésére sem válaszol. Erre azonnal Budára vitték, ahol a Fortuna-fogházban őrizet alá helyezték.⁹¹ Kossuthal történt találkozásáról maga Kossuth is megírta a saját verzióját négy és fél évtizeddel az események után. Eszerint Hentzi „...nyílt ajtók mellett, sokaknak szemeláltára, osztrák tábornoki egyenruhája teljes díszében térdre borult lábaim előtt, esdekelve, hogy vegyem oltalmam alá családját, s hűségesnek vallva magát a magyar haza iránt kért, nyújtsak neki alkalmat hasznos szolgálatot tenni a hazának; siettem őt felemelni az arcomat pirító helyzetből, a kért oltalmat megadtam, a kívánt alkalmat kiszolgáltattam”, amit Hentzi azzal viszonzott, hogy később Buda várát védte a magyar sereg ellen, Pestet pedig agyonbombáztatta.⁹² Alighanem ez is azon esetek közé tartozik, amikor a találkozó tényén kívül egyik fél verzióját sem fogadhatjuk el hitelesnek!

Buda védelmében⁹³

Hentzi Budapest kiürítésekor a fővárosban maradt, s szolgálattételre jelentkezett a bevonuló cs. kir. csapatoknál. 1849. január 8-án igazoló iratot nyújtott be Windisch-Grätz tábor-

⁸⁷ Zahn – Haczell, Pétervárad, 1848. dec. 13. No. 1135/p. MNL OL Kkb. Haczell-ir.

⁸⁸ MNL OL H 95. Országos Rendőri és Postaosztály iratai. 1848:47. Urbán Aladár szíves közlése. Hentzi 1849. jan. 8-i jelentése szerint dec. 17-én érkezett Pestre. Supka: 1848–1849, 402.

⁸⁹ Közli: KLÓM XIII. 774.

⁹⁰ Közli: KLÓM XIII. 857.

⁹¹ Supka: 1848–1849, 402.

⁹² Kossuth – Kovács Etelka, Turin, 1893. szeptember 25. Közli *Kossuth Lajos iratai* X. köt. S. a. r. Kossuth Ferenc, Budapest, 1904. 417.

⁹³ Buda ostromára lásd: Újhegyi Béla: *Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Adalékul a hazai történelemhez*. Temesvár, 1892. 137–230. Igen jó, osztrák szemszögű összefoglalást ad még Blasek, Heinrich – Rieger, Franz: *Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe*. Wien, 1898. I. Theil. – II. Abschnitt. 380–400. Több szemtanú emlékiratát, valamint az ostromra vonatkozó ok-

nagyhoz,⁹⁴ aki hihetőnek tartotta a védőiratot, mert – ellentétben a fővárosban található többi cs. kir. tábornokkal, akik ellen hadbíróági vizsgálat indult – fontos feladatot kapott. A herceg a budai vár parancsnokává nevezte ki, s megbízta annak megerősítésével. A tábornok feladatának igyekezett eleget tenni, Buda ugyanis egyáltalán nem volt komoly erődítménynek mondható. A környező magaslatokról be lehetett lőni a várba, előtte nem voltak előművek, amelyek a várfalak megközelítését és megrohanását megnehezítették volna. A várban nem volt kút, s a várórség vízellátását egy a Vízivárosban, a Lánchíd budai hídfőjénél lévő szivattyútelep biztosította. Hentzi az omladozó bástyákat és falakat kijavíttatta, a vízmű védelmére egy cölöpvédművet építtetett, melyet összekötött a Lánchíd budai hídfőjével. 1849 januárja és áprilisa között mindent megtett annak érdekében, hogy akár egy fővárosi megmozdulásnak, akár a pesti oldalról esetleg előretörő magyar haderő dunai átkelésének elejét vegye.⁹⁵ Amikor a cs. kir. főserég 1849. április 22-én kiűrtette a fővárost, Hentzi vezetésével jelentős védőrséget hagyott hátra Buda várában. Létszáma valamivel kevesebb, mint 5000 főt számlált, zömét az egy-egy olasz, illetve ukrán–lengyel serezedi és két horvát határőrezredi zászlóaljából álló gyalogság alkotta. Hentzi a falakon és a védművekben 85 (más forrás szerint 92) löveget helyezett el.

Komárom felszabadítása után az április 29-én tartott magyar haditanács úgy döntött, hogy nem üldözi az ellenséges főseréget, hanem egy nagyszabású demonstrációval megpróbálja visszaszerezni Budát. Ennek elhatározásakor a magyar haditanács a beérkező hírek alapján azzal a lehetőséggel számolt, hogy a demoralizáltnak vélt várórség – a magyar hadsereg óriási túlerejét meglátván – esetleg harc nélkül feladja a várat. Ezzel magyarázható, hogy Görgei Artúr vezérőrnagy, a magyar honvédsereg főparancsnoka nem hozott ostromagyúkat Buda alá.

A magyar főserég május 4-én zárta körül a várat. Ezen a napon Görgei egy hadifogoly tisztt, Adalbert Stefan vértess főhadnagy útján megadásra szólította fel Hentzit, s becsületes hadifogságot kínált cserébe. Levelében csípős megjegyzéseket tett „az úgynevezett budai várra”, amelynek védelme igazi donquijote-i feladat. Egyben közölte, hogy Pest felől nem fogja ostromolni a várat, s hozzátette: ha Hentzi ennek ellenére lövetné Pestet vagy szétrombolná a Lánchídat, a vár bevétele után az őrség nem számíthat kegyelemre. A várparancsnok hasonlóan csípős stílusban közölte, hogy Buda 1849 januárjában, Görgei gyors elvonulása idején még tényleg nem volt erősség, de azóta azzá alakították át, „melynek szerencséje lesz Önnek a leghatározottabban ellenállni”. Felszólította Görgeit, hogy hagyjon fel a vár lövetésével, mert kénytelen lesz Pestet hatalmas ágyútűzzel támadni.⁹⁶

Görgei ugyanezen a napon elrendelte, hogy a Kmety György ezredes vezette hadosztály foglalja el a vízédművet, ugyanis abban reménykedett, hogy a szivattyútelep szétrombolá-

mányok tekintélyes részét közli Katona Tamás (szerk.): *Budavár bevételeinek emlékezete 1849*. S. a. r. Hermann Róbert, Pelyach István és Tirts Tamás. Ford. Kurucz György és Pingiczer Klára. Pro Memoria. Budapest, 1989. A MTA pályázatára készült, de csak megírása után hetven évvel látott napvilágot Aggházy Kamill: *Budavár bevétele 1849-ben*. 1-2. köt. Budapest Főváros Levéltára. Budapest Történetének Forrásai. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Hermann Róbert, Czaga Viktóriai, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya. Budapest, 2001. Az újabb összefoglaló munkák közül lásd még: Sugár István: *A budai vár és ostromai*. Budapest, 1979. 289–310.; Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Budapest, 1998. 491–551. Külön nem jegyzetelt adataink ezekből a munkákból származnak.

⁹⁴ Supka: *1848–1849*, 400–403.

⁹⁵ Lásd erre: Spira: *A pestiek*, passim. Egy intézkedését magyar fordításban közli Supka: *1848–1849*, 403–404.

⁹⁶ A levélváltást közli többek között Katona: *Budavár*, 61–64.

sával a várórséget rövid időn belül megadásra kényszerítheti, a támadás azonban a vár-ágyúk tüzeiben összeomlott. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a vár gyors bevételére nincs remény, Görgei tehát írt Guyon Richárd tábornoknak, a komáromi vár parancsnokának, hogy küldjön ostromágyúkat Buda alá. Guyon május 6-án útnak is indított négy huszonnégy fontos és egy tizenhét fontos ostromlöveget, s ezek május 8-án meg is érkeztek. A magyar fővezér közben elrendelte a Naphegyen a réstörő, illetve emellett egy leszerelő üteg állásának kiépítését. (A leszerelő üteg feladata a réstörő üteg fedezése volt a várlövegekkel szemben.) Az ütegállások május 14-ére lettek nagyjából készen, s 15-éről 16-ára virradó éjjel vontatták ide be a lövegeket.

Hentzi eleinte nem foglalkozott a réstörő üteg építésével, annál inkább igyekezett beváltani Pest lövetésére vonatkozó fogadalmát. Május 4-étől kezdve szinte minden nap lövette Pestet. Különösen május 9-én és 13-án zúdított élénk tüzet Pestre, s ennek során megsemmisült az Al-Dunasor gyönyörű klasszicista épületegyüttese. A lövetést később a cs. kir. történetírók azzal indokolták, hogy a védők tartottak a vár vízellátását biztosító Duna-parti vízvédmű Pest felől történő lövetésétől, ám a testvérváros bombázása már akkor megkezdődött, amikor a magyar tüzérség még nem tett ilyen irányú kísérletet. Görgeit és a magyar tisztikart joggal háborította fel a terrortámadás, ezért a május 18-ai éjjeli roham előtt arra utasította csapatait, hogy ne ejtsenek foglyokat, Hentzi kézre kerítésére pedig díjat tűzött ki.⁹⁷

A május 5–16. közötti előkészítő szakaszban az ostromsereg sem maradt tétlen. Május 5-én az alkonyati órákban Kmety csapatai ismét megközelítették a vízvédművet, mire Hentzi elkezdte bombáztatni a Vízivárost, erre a magyarok visszavonultak. Május 11-én Hentzi elrendelte, hogy hajtsanak végre kitörést a vízivárosi kórházakban lévő osztrák sebesültek és betegek kimentése érdekében. Az első kísérletet a magyarok visszaverték, ám amikor a cs. kir. csapatok reggel 7 órakor nagyobb erővel megismételték azt, már sikerrel jártak. Oka volt ennek az is, hogy az őrálló magyar századok meglehetősen hanyagul látták el a szolgálatot. Május 16-án végre megkezdték munkájukat az ostromlövegek, s másnapra rést lőttek a Fehérvári-rondellától délre lévő falszakaszon. Az estig tartó ágyútűz során egy lövedék meggyújtotta a várpalota tetőzetét, mire Hentzi másnap bosszúból ismét Pestet lövette. Görgeit ez annyira felháborította, hogy elrendelte: május 17-éről 18-ára virradó éjjel a csapatok indítsanak erőltetett felderítést a vár ellen, amely kellő siker esetén tényleges támadásba mehet át, ez azonban kudarcba fulladt.

Hentzi ekkor már érezte, hogy az ostrom komolyra fordult. Május 18-án megpróbálta eltorlaszoltatni a rést, de az éjszakai felhőszakadás elvitte az egész torlaszt. A réstörő üteg ellen egy leszerelő üteget állított fel a Fehérvári-rondellán, s május 19-én sikerült is két magyar löveget ideiglenesen elnémítania, de a rés egyre tágult. Ezen az éjjelen ismét kísérletet tett a rés eltorlaszoltatására, de az erős magyar puska- és ágyútűzben a cs. kir. utászok nem tudtak komoly munkát végezni.

A döntő roham május 21-én hajnali három óra tájban indult meg, s kezdetben csak nehezen nyert teret, mert a résnél a védők nemcsak szemből, de oldalról is lőtték az ostromlót. Az I. hadtest Nagysándor József vezérőrnagy által személyesen vezetett rohamoszlo-

⁹⁷ Közli: *Aradi Ereklémúzeum. Okmánytár.* Válogatott iratok és dokumentumok. Okmánytár az Aradi Ereklémúzeum anyagából (1836–1892). A reformkor, a forradom, a szabadságharc, a megtorlás, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai. Szerkesztette Hermann Róbert. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Hermann Róbert, Pelyach István, Szoleczky Emese és Tóth Orsolya. A magyar fordításokat készítette Hermann Róbert és Pelyach István. A bevezető tanulmányt írta Hermann Róbert. A bevezető tanulmányt németre fordította Pingiczer Klára. H. és é. n. [Szeged, 2012.] 241–242.

pa a déli rondella mellett lőtt rés ellen indított támadást, de csak többszöri próbálkozás után sikerült azt elfoglalni. Egy másik hadoszlop Máriássy János ezredesnek, az I. hadtest hadosztályparancsnokának vezetésével a réstől jobbra indult rohamra, s Máriássynak végül sikerült a várkerteken át a rést védők oldalába kerülni, s ezzel az ott rohamozók bejutását is elősegíteni.

Hentzi, aki korábban a vízvédmű védelmét irányította, az I. hadtest betörése miatt előállt válságos helyzetben a Szent György téren maga állt csapatai élére, s a 12. (Vilmos) gyalogezred századainak rohamot vezényelve megpróbálta visszaűzni a honvédeket. Gyilkos sortűz fogadta őket, mely leterítette Gorini mérnökari századost, s a cs. kir. csapatok hátrálni voltak kénytelenek. Hentzi azonban nem adta fel, újabb rohamot vezényelt. „Csak előre! – kiáltotta. – Rohamra, fiúk! Ki kell vernetek őket!”⁹⁸ Az újabb kísérlet alkalmával Hentzi altestébe (más forrás szerint a gyomrába) golyó fúródott. A tábornok bal kezét sebére szorította, s hangtalanul hanyatlott le Kristin főhadnagy karjaiba, aki néhány ember támogatásával kivonszolta őt a harcból, és segédtisztjének, Josipovich hadnagynak a gondjaira bízta. A várparancsnok eleste után reggel 7 órára a vár a honvédek kezébe került, utoljára a várpalotában védekező cs. kir. csapatok adták meg magukat.

Hentzi elestéről rengeteg mendemonda terjedt, s többen is maguknak tulajdonították azt a dicsőséget, hogy Hentzi az ő lövésüktől találva esett volna el. Volt olyan, aki szerint menekülés közben érte a golyó. A legvalószínűbbnek tartható verzió szerint a zalai 47. honvédszászlóalj katonái lőtték le: a szemtanúi beszámolók Hertelendy Kálmán és Csillagh László századosokat, valamint Püspöky Grácián zászlótartót nevezik meg.⁹⁹ Ugyanakkor a közvetlenül az ostrom után keletkezett beszámolók nem említenek nevet.

A várparancsnokot sebesülése után az Iskola téren lévő kórházépületbe vitték, s a Moritz Bartl főorvos irodájában lévő ágyra fektették. Bartl szerint „a puska lövés áthatolt a testen, bemeneti nyílása a gyomortájékon volt, a mellcsont aljától jobbra, kimeneti nyílása pedig a mellkas hátsó részén, jobbra”. (A magyar források szerint a bemeneti nyílás hátul, a kimeneti elől volt.) Bartl a kötözéssel foglalatzkodott, amikor egy honvédtiszt, Rónay János, a 28. honvédszászlóalj főhadnagya rontott be a szobába, s Hentzit fogolynak nyilvánította. Rónay kérdésére Bartl közölte, hogy a kötözés után Hentzi szállítható állapotban lesz. Miután a főorvos befejezte a seb ellátását, a tábornokot hordágyra fektették, s könnyű gyapjútakaróval betakarták. Rónay igyekezett barátságosan bánni Hentzivel, mire az jobbát nyújtotta neki, a főhadnagy azonban kijelentette: „Bármennyire becsülöm tábornok urat mint katonát, de olyan ellenséggel, ki Pestet minden igaz ok nélkül lövette – kezét nem fogok.” Hentzi ezen megütközött, s megkérdezte Rónayt, milyen rangban szolgál. „Főhadnagy” – felelte Rónay. „Akkor az úrnak tudnia kell, hogy az én ágyúim a Városligetig hordanak, s ha akarom, Pestet halomra lövetem, és én csak demonstráltam. Nekem parancsolva volt.” Rónay nyolc horvát hadifogollyal felemeltette a hordágyat, s szakasza kíséretében a főőrtanyára vitette, egyben utasította Bartlot s a tábornok magánszolgáját, hogy tartson velük. Mivel az élénk napfény bántotta Hentzit, Rónay zsebkendőjével letakarta az arcát, a

⁹⁸ Vogel. Gustav (?): *Budavár védelme 1849. május 4-től 21-ig von Hentzi cs. kir. vezérőrnagy által*. Ford. Pingiczer Klára. In: Katona: Budavár, 254.

⁹⁹ Novák Mihály: *Zalavármegye az 1848-49. évi szabadságharcban*. 2. bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906. 243–245. Megjegyzendő, hogy Csillagh 1849. dec. 28-án arról adott bizonyítványt Hertelendynek, hogy nem az lőtte le Hentzit. Haász Gabriella – Kunics Zsuzsa – Megyeri Anna: *1848–1849 relikviái Zala megye múzeumaiban*. In: *A szabadságharc emlékei Zalában 1848–1849*. Szerk. Béres Katalin. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2., javított, bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1999. 202.

Dísz téren azonban többen felismerték a sebesültet, s Rónaynak minden erőfeszítésére szüksége volt, hogy „személyét és kíséretét a legnagyobb bántalmaktól” megóvja. A főőrtanyán Asbóth Lajos ezredesnek tett jelentést, mire az utasította, hogy vitesse a sebesültet a főhadparancsnokság épületébe. Itt az első emelet egyik belső szobájában helyezték el, amelynek ablakai Pestre néztek. Bartl a tisztiszolgával megvettette az ágyat, majd ismét megvizsgálta a sebesültet, s kijelentette, hogy a seb halálos. Rónay őrt állított a külső szobaajtó elé, amire szükség is volt, mert rengetegen akarták látni a tábornokot. „...amennyire megértettem, többen csodálattal adóztak a vitéz tábornoknak” – írta később Bartl a látogatókról.

Hentzit először Asbóth Lajos ezredes kereste fel, de járt nála Nagysándor József vezérőrnagy, Máriássy János alezredes, Hajnik Pál rendőrfőnök és Kószegi András törzsorvos is. Ez utóbbi szintén megvizsgálta, s osztotta Bartl azon véleményét, hogy a tábornok menthetetlen. „Ha fiatalabb lenne, úgy talán kigyógyulhatna a sebéből, de így aligha” – mondták az orvosok Hajnik Pálnak. A rendőrfőnök kétszer is felkereste, s az est folyamán megkérdezte tőle, akar-e valamiképpen a családjáról rendelkezni. Hentzi azt válaszolta, „hogy két leányáról már gondoskodott, ő pedig egyebet nem kíván, mint meghalni – jelentette Hajnik Szemerének. – Ő, úgymond, szerepét kijátszá, s áldozatul esett, az eddigi bánásmóddal igen meg van elégedve, s csak arra kért, hogy humane bánjunk vele; lám, úgymond, én a hidat sem bántottam, pedig ezt tehettem volna.” Hajnik erre elmondta, hogy Hentzi ugyan nem, de Allnoch fel akarta robbantani a hidat. Hentzi erre egy szót sem szólt. Végül bevallotta, „hogy fél az akasztófától, s hogy csak ez ne történjék rajta, hanem hogy halhasson meg sebében”.¹⁰⁰

Hentzi aggodalma nem volt alaptalan. Görgei már május 4-i, megadásra felszólító levelében azzal fenyegette, hogy ha az ostrom folyamán lövetné Pestet, s fel akarná robbantani a Lánchidat, úgy Buda bevetele után az egész várőrséget kardélre hányatja, s családjának jövőjéről sem állhat jót. A vár bevetele után pedig Bátorfi Sulcz Bódog ezredesnek Pest bombázására és a Lánchíd felrobbantási kísérletére utalva kijelentette: „...ha ma meg nem hal, ezen nyomorult hőst holnap felakasztatom.” Majd hozzátette: „Egy ily tábornok nem érdemli meg a hős nevet.”¹⁰¹ Görgei tisztikara kíséretében maga is felkereste Hentzit, s megkérdezte tőle, van-e valami utolsó kívánsága. A haldokló felemelte a fejét, „tekintetében fájdalom és megvetés tükröződött, s anélkül, hogy választ adott volna, visszahanyatlott, és ismét elfordította fejét.” Görgei maga is látta, hogy „a haldoklóval már egy felsőbb hatalom leszámolt”.¹⁰²

Rónay főhadnagy is többször felkereste Hentzit, s „résztevő jóindulattal” érdeklődött nála, van-e valami kívánsága, de Hentzi a kérdésekre – valószínűleg a kézfogás visszautasítása miatt – nem válaszolt. Este 6 óra tájban az újabb kérdésre a következőt mondta: „Semmit, mint meghalni”. Rónay visszakérdezett: „De mint családos ember, mért kívánja a halált, mikor még sebéből kigyógyulhat?” Erre Hentzi teljes őszinteséggel azt válaszolta: „Mert tartok tőle, hogy Görgei felakasztat.” Este 9 órakor Bartl jelentette Rónaynak, hogy a tábornok olyan rosszul van, hogy aligha éri meg a reggelt. A főhadnagy bement hozzá, s megkérdezte tőle, nem kíván-e a családjára nézve rendelkezni. „Nem. Mikor a várat bezártam, minden dolgaimat elintéztem” – válaszolta Hentzi. Bartl szerint ő beszélt vele utoljára, s kérdésére, hogy nincs-e valami kívánsága, azt felelte, hogy minden dolgát elrendezte, és kötelessége teljesítésének tudatában nyugodtan néz a halál elébe.

¹⁰⁰ Hajnik – Szemere, Pest, 1849. máj. 21. Közli: Katona: *Budavár*, 516–519.

¹⁰¹ Egervári Ödön: *Bátorfi Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharczból*. Pest, 1870. 71.

¹⁰² Bayer József: *Budavár ostroma 1849-ben*. In: Katona: *Budavár*, 130.

Este 11-kor Bartl közölte Rónayval, hogy Hentzi igen rosszul van, „és minthogy igen valóságos érzelmű, lelkészt kívánna magához”. Rónay kiküldött négy honvédet, akik másfél óra múlva azzal tértek vissza, hogy nem találtak lelkészt, így Hentzi minden jóakarattal ellenére lelki vigasz nélkül maradt.¹⁰³ (A korabeli hírek szerint Hentzi utolsó szavai ezek voltak: A magyarok mégiscsak igazán derék/becsületos emberek. Ezt azonban a szemtanúi beszámolók nem erősítik meg.)

A sebesült május 22-én éjjel 1 órakor halt meg. „...az akasztófától félelem hihetőleg sietette halálát – jelentette Szemere Bertalan miniszterelnöknek Hajnik Pál. – A nagyközönség sajnálja, hogy életben nem maradt, inkább szerette volna látni akasztását vagy agyonlövését.”¹⁰⁴ Rónay reggel 8 órakor jelentkezett a magyar főparancsnoknál, s kérte, hogy intézkedjék a holttest felől, őt pedig mentse fel az órálás alól. Görgei erre egy tisztet küldött ki, aki fél 10-kor átvette a holttestet Rónaytól. Hentzit és Allnochoth május 23-án reggel 10 órakor temették el. Mindegyikük holttestét egy-egy festetlen koporsóba tették, majd a koporsókat feltették egy parasztkocsira, s egy szakasz huszár kísérte ki őket a temetőbe, „nehogy a közönség részéről valami bántalomnak legyenek kitéve” – jelentette Szemerének Hajnik.¹⁰⁵

Hentzi koporsóját a főparancsnokság utasítására Neuhold István asztalos készítette el hitelbe. Miután nem fizették ki számára a munkát, június 30-án kérte a hadügyminisztériumtól a pénz utalványozását. Ekkorra azonban már alapvetően megváltozott a hadihelyzet: az orosz csapatok betörték az országba, a Haynau vezette cs. kir. főszereg pedig Komáromig tört előre. A hadügyminisztériumban a Szegedre költözésre készülődtek, s a beadványt csak július végén Szegeden vették elő újra. Miután azonban Budát ekkorra ismét cs. kir. csapatok szállták meg, Neuhold kérését *ad acta* tették. Ám ha valamilyen rejtékúton mégis elküldték volna Neuholdnak a pénzt, azzal sem kezdhették volna sokat, hiszen a cs. kir. csapatok ekkorra az ország egész területén betiltották a Kossuth-bankókat, s büntetés terhe alatt előírták beszolgáltatásukat. A derék asztalos tehát elveszítette a koporsó árát; legalábbis nem tudunk arról, hogy a Hentzit később hősként tisztelő abszolutisztikus rendszer kárpótolta volna őt a veszteségért.¹⁰⁶

Noha Buda bevétele után az osztrák oldalon először felvetődött a gyanú, hogy Hentzi árulása okozta a vár elesését, hősi halála önmagában cáfolta ezt a feltételezést. I. Ferenc József 1850-ben poszthumusz a Katonai Mária Terézia rend lovagkeresztjét adományozta neki, s fiát bárói rangra emelte. Hentzi elesténeke helyén a császári kormányzat 1852-ben emlékművet emelt, amelyet csak 1899-ben helyeztek át a budai hadapródiskola udvarára, ahol a vár védelmében elesettek földi maradványai is nyugszanak. 1918 októberében az emlékművet szétszedték. A tömegsírt rejtő föld alatti termet 1999-ben hozatta helyre a Honvédelmi Minisztérium, hogy aztán a privatizáció következtében az ingatlannal együtt ez is magántulajdonba kerüljön.¹⁰⁷

¹⁰³ Hentzi halálára lásd Rónay, illetve Bartl visszaemlékezéseit, mindkettőt közli: Katona: *Budavár*, 149–157., 299–301.

¹⁰⁴ Hajnik – Szemere, Pest, 1849. máj. 22. Közli: Katona: *Budavár*, 528–529.

¹⁰⁵ Hajnik – Szemere, Pest, 1849. máj. 23. Közli: Katona: *Budavár*, 531–532.

¹⁰⁶ MNL OL HM Ált. 1849:31875.

¹⁰⁷ Czaga Viktória: *A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. (A Hentzi-emlékmű története)*. In: *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 6. Szerk. Hausner Gábor. Budapest, 2003. 79–112.; Borbély János: *Heinrich Hentzi Magyarországon („Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”)*. *Aetas*, 21. évf. (2006) 4. sz. 88–114.

RÓBERT HERMANN

Heinrich Hentzi, the Leonidas of Buda Castle

Major general Heinrich Hentzi von Arthurm, who defended the castle of Buda during the siege of the *honvéd* army, was born in Debrecen on 24 October 1785 into a family of Swiss origin. He entered the imperial and royal army as a cadet in 1804, and was promoted to lieutenant in 1805. He participated in the campaigns against Napoleon in 1805, 1809 and 1813-1815, then he was promoted to major in 1828, lieutenant-colonel in 1834 and colonel in 1841. He was advanced to commandant of the imperial and royal pioneer corps in 1842, was granted title of nobility in 1844, then promoted to major general in 1847.

He was a hard soldier, not too popular, but an expert in his field. In 1848, he became the commander of the garrison in Pétervárad, but when he was suspected of planning to hand over the fortress to the Serbian rebels, he was arrested in the middle of December 1848, sent to Pest and kept in home detention. At the beginning of January 1849, he remained in town after the evacuation of the capital. After the imperial and royal armies entered the town in January 1849, he reported for military service before field-marshal Alfred zu Windisch-Grätz, the commander in chief of the imperial and royal army, and the prince promoted him to commander of the castle of Buda.

In 1848-1849, Buda could not be regarded as a state of the art fortress, but Hentzi did his best to make it defensible. The castle was connected to the Chain Bridge through a wooden fortress, which protected the water pump that provided water supply for the defenders in the castle. Between 4 and 21 August 1849, Hentzi could quite vigorously defend Buda against Görgei's armies, but his decision to bombard Pest was completely unjustifiable. On 21 May, he was fatally wounded during the decisive assault, and died on 21 May. Even though after the capture of Buda, first it was suspected that it was the commander's treason that led to the fall of the castle, his death was in itself a clear denial of this theory. Franz Joseph I posthumously awarded him with the cross of the Order of Maria Theresa, and made his son a baron.

BAJZIK LÁSZLÓ

Adalékok gyulai Gaál Miklós 1848–1849-es honvédtábornok mérnöki tudásáról és műveltségéről*

Gyulai Gaál Miklós az 1848–1849-es szabadságharc egyik legképzettebb, nagy műveltségű mérnök tábornoka volt. Írásunkban elsősorban sokoldalú és magas szintű mérnöki ismereteire kívánunk rámutatni, nem mellőzve azonban széles körű műveltségének bizonyítékait sem. Gaál a szabadságharc tábornokaként jutott el pályája csúcsára. Szolgálati kötelezettségei teljesítése közben eddig nem ismert, számos hadtudományi vonatkozású írás is kikerült a keze alól. Személyiségének, képzettségének megismeréséhez röviden ismerkedjünk meg családi hátterével és az oktatását, képzését szolgáló iskolaéveivel.

A család és a szülőhely

Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok származása és genealógiája részletesen ismert. Szeretnénk megismerni a jellegénél fogva írásunkban csak a család ismert kiindulási adatait és a tábornok személyével szorosabban összefüggő rokon kapcsolatokat említjük. A családi hagyományok szerint egyik ősiük érdemeiért telekadományt kapott Gyula városában Hunyadi János kormányzótól, és ebből az előzményből ered a „gyulai” nemesi előnév használata. Az oklevelekből valóban kimutatható a család egyik őse, bizonyos „Ispán” Gál nevű gyulai várnagy a 16. század elejéről.¹

Gyulai Gaál Miklós kilenc testvér közül ötödik gyermekként született gyulai Gaál Mihály és dezséri Bachó Krisztina házasságából 1799. február 14-én a Zala vármegyei Szegváron.² Az apa Zala vármegye táblabírája volt. A pécsi születésű dezséri Bachó Krisztinával³ 1787-ben vagy 1788-ban⁴ kötött házasságából kilenc gyermek ismert, közülük hárman még korai gyermekkorukban meghaltak. Gyulai Gaál Mihály 1817-ben kelt végrendeletében egyenlő arányú örökösödési joggal az akkor még élő négy fiú gyermekére hagyta az ingatlan birtokot, a két lány örökségként fejenként tízezer forintot kapott. A végrendelet megírásának közvetlen kiváltó oka az lehetett, hogy Gaál apja agyvérzést kapott, a jobb oldalára

* Ez az írás a szerző Gaálról írott és kiadás előtt álló monográfiáján alapszik.

¹ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, é. n., 299.

² A család szegvári és hosztóti történetével kapcsolatos itt következő részletek Palágyi Klára: *Hosztót Hosszútót*. (Hosztót, 2000.) könyvéből valók a szerző szíves, szóbeli engedélye alapján.

³ A nemesi előnév egy Trencsén megyei helységnévből származik, amely egyidejűleg „Dezér”-ként is előfordul. Predikátumként használja így Gaál Miklós is anyja családjára. A „Dezsér” alakot az 1898. évi IV. t.c. alapján belügyminiszteri rendelet véglegesítette. A családnév ejtése Nagy Iván utalása alapján „Bakó” lehetett.

⁴ Palágyi: *Hosztót*, 116–117. oldalakon található családfa alapján vélelmezett (!) adat.

megbénult, majd a következő év november 23-án meg is halt.⁵ Gaál Mihály halálát követően – kiváltképp a négy fiú sorsának egyengetésében – az özvegy erős támaszt és évekig tartó segítséget kapott egyik atyai unokafivéréától, akiről évekkel később így emlékezett meg a fiatal főhadnagy Gaál: „[A jó Bachó nagybátyám uram] ...egész figyelmemre érdemes. Életem legveszélyesebb korában és idején bölcs kézzel vezetett, és szerencsésen kimentett az ifjúság minden tévedéséből.”⁶

A szegvári és hosztóti Gaál birtok gazdálkodása erdőművelésből, gabonatermelésből, a közelben fekvő kohári malom bérbeadásából és állattartásból állt. Főként juhokat tartottak, és szembetűnő, hogy ebben az időben a két faluban kevés volt a ló. A szegvári kúriához tartozó 10 ökörnek és 30 marhának elkülönített istállója volt, de külön istállóban állt a 6 ló is. A családi birtok terményfeleslegét a kőszegi, a soproni, a sárvári és a szombathelyi vásárokon értékesítették.⁷

A gyulai Gaál család temetkezési helye a hosztóti katolikus templomban van, és ezt a templomhajó észak-nyugati falán ma is meglévő emléktábla is jelzi. A kriptá kialakítása az 1770-es évekre tehető, és a gyulai Gaál család 14 ismert nevű tagja, köztük Gaál Miklós szülei és Gaál Brünbnben, három hónapos korában meghalt első Gyula fia is itt van eltemetve, de vélelmezhetően további három családtag is itt nyugszik. A kriptának volt külső bejárata is, azonban ezt 1955-ben földfeltöltéssel elzárták. Gaál Miklós szülőhelyének mai neve Zalaszegvár, a település Veszprém megyében fekszik. Gaál Miklós emlékét a katolikus temp-

⁵ Palágyi Klára szíves figyelemfelhívása alapján 2008 tavaszán felkerestem Dr. Nemeshegyi Péter jezsuita professzor urat, aki gyulai Gaál Miklós legidősebb leányának, Emmának egyenes ági le származottja. Az ő közvetítésével jutottam el Tállay Ferencné Dr. Kausz Saroltához és fivéréhez, Dr. Kausz Ivánhoz, aki gyulai Gaál Miklós irathagyatékának jogos örököse. Dr. Kausz Iván előzetes hozzájárulásával Dr. Kausz Sarolta volt szíves betekintésre, másolásra és publikációs célra átadni számomra az irathagyatékot, amely két, jól elkülöníthető részből áll. Az egyik gyulai Gaál Miklós császári-királyi tisztí pályájának kezdeteitől a szabadságharc bukásáig terjedő időszakra vonatkozóan tartalmaz részben eredeti iratokat, részben Gaál kezétől származó másolatokat és fogalmazványokat. Ezeket rendeztem, és iratjegyzékkel ellátva visszajuttattam Dr. Kausz Saroltának. A másolati példány birtokomban van. A továbbiakban ezekre a *Gaál iratok* rövidítéssel hivatkozom. A másik rész egy 19. század végéről származó vízjel vonalazású keményítáblás füzet, 401-től 756-ig terjedő oldalszámozással. A kézi oldalszámozásban ismeretlen okból a 734. oldalt a 744. követi, de ez az alaki hiba nem érinti a szöveg folyamatosságát. A füzet túlnyomóan a Gaál és anyja, dezséri Bachó Krisztina közötti levelezést tartalmazza a fiatal es. kir. tisztí paduai szolgálati idejéből. Az oldalszámozás egy első elveszett vagy lappangó füzetre utal. A leveleket az örökös családi hagyomány szerint Gaál Miklós fiának, gyulai Gaál Gyulának felesége másolta a füzetbe, de szinte számtalan belső, megerősítő információ alapján az eredeti levelekről és/vagy azok másolatairól. A füzetet másolás után ugyancsak visszajuttattam Dr. Kausz Saroltának. A másolati példány ugyancsak a birtokomban van. A továbbiakban e füzetre *Gaál levelek* rövidítéssel hivatkozom. Az eredeti részek idézésénél változatlanul megtartom a füzet írásmódját, és csak a tollhibának tartott helyeken hívom fel (*sic!*) a figyelmet. Gaál apja halálának körülményeiről a No. 28. számú, 1823. április 15-én kelt levél informál.

Dr. Kausz Iván a teljes gyulai Gaál irathagyatékot 2010. november 4-én Dr. Hende Csaba honvédelmi miniszter úrnak adományozta azzal az igénnyel, hogy az irathagyaték a Hadtörténelmi Intézet Hadtörténelmi Levéltárában a „*personalia*” algyűjteményben nyerjen végső elhelyezést, ami meg is történt, de e kézirat lezárásáig a levéltári jelzetet nem ismertem.

⁶ *Gaál levelek*, No. 33., Padua, 1823. április 30. 586–587. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „[der gute Herr Onkel Bachó] ...verdient meine ganze Aufmerksamkeit. Er hat mich in den gefährlichsten Alter u. Zeit meines Lebens mit weiser Hand geleitet u. glücklich allen Ihrthümer der Jugend entrissen.”

⁷ Palágyi: *Hosztót*, 44–48.

lom homlokfalán vésett kőtábla őrzi – csekély pontatlanságokat tartalmazó szöveggel.⁸ Az egykori Gaál-kúria ma már nem áll. Az I. Katonai Felmérés Szegvárt is ábrázoló szelvénye alapján azonban bizonyosra vehető, hogy a kastély a falu déli oldalán ábrázolt, fekvő „E” alaprajzú épület lehetett a viszonylag nagy, környező telekkel.

Gyulai Gaál Miklós hagyományos iskolai tanulmányait a szülői házban kezdte, majd még gyerekként Sopronba küldték német szóra szoktatni és általános tanulmányait tovább folytatni. Feltehető, hogy a birtok felesleges terményeinek itteni rendszeres értékesítése során alakultak ki a család soproni kapcsolatai. Sopronban tartózkodása idején kitűnt a számtan és rajz tudásával, ennél fogva szülei a bécsi Mérnökakadémiára küldték tanulni.

A bécsi Mérnökakadémián

A nagyhírű és nagy hagyományú k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademiét 1717-ben alapították III. Károly uralkodása alatt, kezdeményezője azonban Savoyai Jenő herceg volt. Hosszú fennállása során ez az intézet képezte a Habsburg Birodalom mérnöktisztjeinek nagy részét a birodalom minden nemzetiségéből. Egyebek között itt kezdte tanulmányait 1807-ben Henryk Dembiński, 1810-ben az Aradon kivégzett Török Ignác, sőt világhírű matematikusunk, Bolyai János is az akadémia növendéke volt 1818-tól négy évig. A növendékeket 9 és 15 éves korhatárok között vették fel és osztották be előzetes kikérdezés, vizsga alapján szellemi fejlettségüknek, érettségüknek megfelelő osztályba az akadémia nyolc osztálya közül.

Az akadémia tanterve igen sok területet fogott át. A tantárgyak között szerepelt a német, latin, francia és cseh nyelv – a magyar viszont nem. Tanítottak ezen kívül szép- és helyesírást, világtörténelmet, földrajzot, erkölestant, többféle rajzot, matematikát, geometriát, szilárd testek és folyadékok mechanikáját, kísérleti fizikát. A tulajdonképpeni mérnöki tárgyak között szerepelt a szintezés, a terepfelvétel mérőasztallal, a polgári építészet, út-, víz- és erődítmény építészet. Kitüntetett szerepe volt azonban a tantárgyak között a matematikának, a mechanikának, az erődítmény-építészetnek, a polgári és katonai építészetnek, a taktikának és a katonai szolgálati ismereteknek. Külön-külön oktatók mellett a növendékek számára kötelező volt ezenkívül a társas táncokban való jártasság megszerzése, a vívás és a lovaglás elsajátítása is. A vizsgákra félévenként került sor, és pedig úgy, hogy az egyes osztályok hat legjobb növendéke egyetértésben meghatározta az osztály rangsorrendjét, amit aztán az akadémia tanárai korrigáltak – ha szükséges volt. Az akadémia magas színvonalának kialakításában és fenntartásában hosszú évtizedeken keresztül meghatározó szerep jutott Joseph Toussaint Bourgeois altábornagynak, aki e rangban 1811-ig volt az akadémia igazgatója.

Amikor 1811 októberében Gaál tizenkét évesen a bécsi Laimgrubén fekvő akadémiai komplexum növendéke lett, Bourgeoist éppen nyugdíjazták, és helyére gróf Johann Nobili vezérőrnagyot neveztek ki. Gaál végigjárta az akadémia mind a nyolc osztályát évi 420 forint költségtérítés mellett, amihez járult még a lovaglás 150 forintos évi díja is. Nem volt kivételes azonban az ennél magasabban megszabott térítési díj sem, amit egyes esetekben az akadémia különféle alapítványából, a császári magánpénztárból származó juttatások mér-

⁸ A tábla szövege szerint: „1848-as szabadságharc tábornoka és vértanúja [...] a 13 aradi vértanúval halálra ítélik, majd büntetése 20 évi várfogságra módosul”. A tábla szövege maga cáfolja Gaál de facto vértanúságát. A jelenlegi abonyi sírjába történt áttemetésekor beszédében Antos János honvédezredes nevezte Gaált a 14. vértanúnak. Gaált nem a 13 aradi vértanúval ítélték halálra, hanem külön eljárásban később, jóval október 6-a után.

sékelhettek. Török Ignác például évenként 800 forintot tartozott fizetni, Bolyai pedig 1200 forintot.

Említést érdemel, hogy ugyancsak 1811-ben kezdte meg akadémiai tanulmányait a horvát Lazarus Mamula is, akivel Gaálnak személyes jó kapcsolata is volt, de 1848-tól szembenálló felekké váltak.⁹

Sokoldalú mérnöktisztként a cs. kir. hadseregben

Tanulmányait Gaál 1818. augusztus 4-től 1819. augusztus 3-ig már mérnökkari kadétként végezte.¹⁰ 1819. augusztus 4-én kapta meg alhadnagyi kinevezését, és első szolgálati tevékenysége a Tokaj és Eperjes felmérésében való segédkezés volt, majd 1820. január 1-jével áthelyezték Aradra. Gaál képességeivel és szolgálata ellátásával gyorsan kivívta előjárói elismerését, hiszen 1820. november 21-én főhadnaggyá léptették elő, majd egy bő évvel később, 1822. január 1-jével áthelyezték az olaszországi Palmanovába, ideiglenes erődítési igazgatói tisztségbe. Látszatra a véletlen szeszélye folytán itteni legfőbb előjárója ismét gróf Nobili altábornagy lett, egykori bécsi mérnökakadémiai parancsnoka.

A véletlen látszatának mégis nagyon prózai ok a magyarázata. A kiváló rendtartó Bourgeois altábornagy után Nobili gróf nem bizonyult jó választásnak az akadémia élére. Parancsnoksága alatt nemcsak meglazult a fegyelem a növendékek között, akik az akadémia épületén kívül kétes hírű, bizalmi helyeken polgári öltözetre váltották az egyenruhájukat, és így korzóztak a városban az engedélyezett kimenőjük idején, de egyéb kicsapongásokat is elkövettek. Ezenkívül 1819 karácsonyán két osztály közötti ellenségeskedés csoportos, nyílt verekedéssé fajult, s ezt az akadémia rendfenntartó személyzete sem tudta megfékezni. Nobili határozottan próbálta ugyan rendreutasítani és megfékezni a renitenseket, de az egyik növendék szemtelen szavakkal visszafeleselt neki. A helyzet a mérnökkari főigazgató János főhercegen keresztül a császár tudomására jutott, minek következtében 1820 áprilisában elmozdították Nobilit az akadémia éléről, és Észak-Itáliába helyezték erődítési igazgatónak az akkortájt éppen nyugdíjba készülő Bonomo ezredes helyére.¹¹

Gaál itteni szolgálati helye, Palmanova Udine délkeleti közelségében fekszik, és erődítményét még a velencei köztársaság építtette, hogy általa megvédje friauli tartományát a tengerpartról jövő esetleges támadásokkal szemben. Noha az erődítmény jól kiépített volt, stratégiai jelentőségét elveszítette a töröknek a térségből történt kiűzése után. Palmanova ezért nem is volt besorolva a birodalom erődítményi rendszerébe, és inkább csak hadianyag-raktárként használták.¹²

Gaál itt egy hónapot szolgált, majd a következő három hónapra Velencébe vezényelték a helyi erődítési igazgatóságra az akkor még éppen szolgálati viszonyban álló Bonomo ezredes parancsnoksága alá. Ezt követően 1822. május 1-jétől 3 év és 3 hónap időtartamra a

⁹ A Mérnök Akadémiára vonatkozó előző részleteket a következő műből vettem át: Gatti, Friedrich: *Geschichte der k.k. Ingenieur- und k.k. Genie-Akademie. 1717–1869*. Wien, 1901.

¹⁰ A külön hivatkozásokon kívül Gaál császári-királyi katonai pályafutását az 1835–1836. évi és az 1847. évi „*conduite liste*”-jeiből írtam meg, melyeket Dr. Hermann Róbert úr, az Osztrák Hadilevéltár mellett Működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség korábbi vezetője volt szíves kérésre megküldeni. Ezek viszont nem mindenben egyeznek Gatti munkájának Gaálra vonatkozó adataival. Az eltéréseknél a hivatalos „*conduite liste*” adatait részesítettem előnyben. Nobilire vonatkozóan lásd: Blasek, Heinrich – Rieger, Franz: *Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe*, I. Theil. – 2. Abschnitt. Wien, 1898. 679.

¹¹ Gatti: *Geschichte*, 487–488.

¹² Blasek–Rieger: *Beiträge*, 584.

páduai kerületi erődítési igazgatóság lett az új szolgálati helye. Gaál ekkor már 23-24 éves, és majd négy év mérnöktiszti szolgálat áll mögötte. Anyjához írott leveleiből kitűnik, hogy ekkorra csaknem törvényesen nagykorú, önálló gondolkodású fiatal tiszt, aki rendelkezik már szakmai, szolgálati, társadalmi tapasztalatokkal. Életvitelének keretei kezdenek tartós formát ölteni, érdeklődési területei részben már kialakultak, részben láthatóan formálódnak. Páduai szolgálata idején tartották a Szent Szövetség veronai kongresszusát, amelynek egyik fontos kérdése a spanyolországi forradalom kezelése volt.¹³ 1822 októberében személyesen látta Wellington herceg és az orosz követek páduai átutazását Verona felé, akiket október 16-án követett ugyanoda az orosz cár és a szárd királynő is. Október 16-án írta anyjának, hogy „látványos időknék nézünk elébe, különösen Velencében rendeznek sok ünnepséget, ahová vélhetően majd magam is elmegyek”.¹⁴ Október 18-án nagy ünnepséget tartottak a lipcei csata évfordulója alkalmából, aztán – mint november 3-án írta – „most nem hallani újságot a kongresszusról, miközben ide várjuk Ferenc császárt. Különösen érdeklődöm iránta, mert vélhetően a terveimet és rajzaimat be kell mutatnom neki, és már végzem is az előkészítésüket”.¹⁵ Kétségtelen, ha az ifjú Gaál terveit szemelték ki szolgálati előljárói az uralkodónak történő bemutatásra, azok csak magas színvonalúak és példás külalakúak lehettek.

Ebben az időben terjedt el környezetében az a hír, hogy a Szent Szövetség katonai beavatkozásra készül Spanyolországban, s szóba került, hogy odavezénylik az ő egységét is. Ezért, mint írja: „Most teljes egészében meg kell ismerkednem Spanyolországgal, annak erejével, fel kell készülnöm a háborúra, tudományos tekintetben, különösképpen a vezérkari szolgálat követelményeire és arra, ami a szakterületünkre tartozik.”¹⁶

A beavatkozásra végül is nem került sor, mert a veronai kongresszus a spanyolországi intervenciót XVIII. Lajos francia királyra bízta. A kongresszus december 13-án véget is ért, Velencében látványos zárünnepséget tartottak, melyről az odalátogató Gaál sok részlet leírásával beszámolt anyjának. Nem került sor terveinek császári megsemmisítésére sem, és a fiatal főhadnagy tovább folytathatta megszokott munkáját, ami tudást, szellemi koncentrációt és naponta meglehetősen sok időt vett igénybe. „Az összehalmozódott munkáim még több mint egy hónapig tartanak, de utána ismét lélegzethez jutok. Most ünnepeken és vasárnap is dolgozunk. Munkanapokon reggel 5 órától este 1/2 9-ig és közben csak 3 órákor van étkezés.”¹⁷ Nem ismeretes, hogy milyenek voltak Gaál mérnöki munkahelyének termé-

¹³ A történelmi helyzet megismerésére lásd: Ballesteros, Antonio: *Geschichte Spaniens*. München–Berlin, 1943. 486–487.

¹⁴ *Gaál levelek*, No. 23. Padua, 1822. október 16. 408. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „Jetzt sehen wir spectaculösen Zeiten entgegen, besonders werden in Venedig viele Ceremonien veranstaltet; wo ich vermuthlich auch hingehen werde.”

¹⁵ *Gaál levelek*, No. 24. Padua, 1822. november 17. 433–434. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „Jetzt hört man keine Neuigkeiten von Congressen indessen erwarten wir den Kaiser Franz, besonders interessirt er mich, da ich meine Pläne Projecte u. Zeichnungen vermuthlich vorlegen werden muß ich bereite sie auch schon vor.”

¹⁶ *Gaál levelek*, No. 23. Padua, 1822. október 16. 408. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „Auch muß ich mich jetzt in vollkommener Kenntniß des Landes u. der Kräfte Spaniens setzen u. mich überhaupt zum Krieg vorbereiten, in Scientifischer Hinsicht, besonders was in unserem Fach einschlägt; u. der Dienst des Generalstabes erfordert.”

¹⁷ *Gaál levelek*, No. 35. Padua, 1823. június 3. 628–629. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „Meine überhäuftten Geschäfte werden etwas über 1. Monath dauern aber dann werde ich wieder frei Athem schöpfen. Wir arbeiten jetzt Sonn u. Feiertage, die Werkstage von 5. Uhr bis Abend 8 1/2 Uhr wo in der zwischen Zeit nur um 3 Uhr gegessen wird.”

szetes megvilágítási viszonyai. Az imént közölt adatokból azonban bizonyos, hogy reggel napkeltéig, napnyugtától pedig este ½ 9-ig, mesterséges világítás mellett kellett dolgoznia. Munkájához a mai ajánlások szerint 500–1000 lx megvilágítási szint kívánatos. Teljes bizonyossággal állítható, hogy akkor ennek csak a töredéke állt rendelkezésre, megterhelve ezzel a fiatal mérnöktiszt látását és fáradságtűrését. Havi zsoldja 38 forint C. M.¹⁸ Ebből kellett biztosítania a szállását, saját maga és szolgálja étkezési költségeit és egyéb szükségleteit is. Életvitele és étkezése meglehetősen szerénynek mondható.

Keveset is mozgott, ami a rajzasztal melletti tartós, napi elfoglaltsága mellett természetes és érthető is. Az igénye viszont meglelt volna rá, hiszen anyjához írott leveleiben visszatérő téma, hogy kéri utána küldeni az otthoni lovaglő felszerelését. A szolgálati helyén lovat nyilván könnyen kaphatott volna, míg nyeret már nehezebben. A tulajdonosa által kiült nyereg szinte személyes használati eszköz, amit senki sem enged át másnak szívesen. Hivatali elfoglaltsága nagyon sok lehetett, ami egy idő után fáradságot, némi fásultságot váltott ki belőle. Ő maga így vallott erről: „A sok munkám építmények költségbecslésének kidolgozásából, kaszárnyák, igazgatási, építési ajánlatok felülvizsgálatából, munkába adásokból és felmérésekből áll. Mindezek nagyon kevés időt engednek szórakozásra vagy kikapcsolódásra; már két hónapja nem voltam színházban vagy egyéb nyilvános szórakozáson.”¹⁹ Valamivel korábban, december 4-én azt írta anyjának, hogy egy nagyobb létesítmény tervén dolgozik, amely két lovassági kaszárnyát foglal magában, és január végéig el kell készülnie vele.

Már itt ki kell emelnünk, hogy Gaál figyelme az építőmérnöki munka számos területére kiterjedt. Irathagyatékában található egy trieszti bélésfal építésére vonatkozó tanulmány és egy nagyon részletes tervszrevétel egy zsilip cölöpalapozásáról is. Szinte bizonyosra vehető, hogy ezeket az iratokat a későbbi mantuai szolgálati helyének irattárából Gaál részben a saját korában mértékadónak ítélt szakmai színvonaluk, részben pedig az ezeket megalapozó szakirodalmi hivatkozásaik miatt tartotta magánál.²⁰

Aki ismeri a rajzasztal melletti napi tizenkét órát meghaladó, szempusztító, tartós mérnöki munka fáradsalmait – kiváltképp a Gaál idejében használatos gyenge, mesterséges világítás mellett –, megérti, hogy a fiatalsága legszebb éveiben járó ifjú főhadnagy egy idő után csüggedtté, kedvetlenné vált. Tolla alól ilyen gondolatok kerültek ki: „...mi persze nem is mérnökök vagy hadi építőmesterek vagyunk békeidőben, hanem csak közönséges építőmesterek, és a háborúra való felkészülés helyett a legszebb időnket szükségtelen irkálásokkal és rajzolásokkal kell eltékozolnunk.”²¹

Gaált végre 1825. augusztus 1-jei hatállyal alszázadossá (*Capitainlieutenant*) nevezték ki, és egyben áthelyezték a mantuai helyi erődítési igazgatóságra, ahol 4 évet és 4 hónapot szolgált. Itteni szolgálati ideje alatt, 1828-ban történt, hogy – feltehetően szabadsága idején

¹⁸ A „C. M.” jelentése Conventions-Münze. Ez volt a széles körben elfogadott fizetési és elszámolási pénznem, melynek egysége 1 ezüst forint volt, de voltak egyéb elfogadottak is.

¹⁹ Gaál levelek, No. 33. Padua, 1823. április 30. 581. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „Meine vielen Geschäfte bestehen in Bau elaborate Überschlüge, in Revision der Casernen Verwaltung Bauanträge, in Commissionen u. aufnehmen. Alles dieses läßt mir sehr wenig Zeit zur Zerstreung oder zur Unterhaltung übrig; ich war schon seit 2. Monathen nicht im Theater, oder sonst bei einer öffentlichen Unterhaltung.”

²⁰ Gaál iratok, a saját rendezési iratjegyzékem szerinti 1.a. és 1.b. iratelemek.

²¹ Gaál levelek, No. 28. Padua, 1823. január 26. 477. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „wir sind ja keine Ingenieure oder Kriegsbaumeister in Friedenszeiten; sondern nur gewöhnliche Baumeister u. müssen unsere schonste Zeit, anstatt uns zum Krieg vorzubereiten mit unnöthigen Schreibereien u. Zeichnungen vertändeln.”

– találkozott távoli rokonával, az akkor már tizenhat esztendőös gyulai Gaál Vilmával és a lány szüleivel is, akiknek beleegyezésével megkérte az ifjú hajadon kezét. A lánykérést és eljegyzést követően az idő azonban változatlanul járta a maga útját, és Gaál szolgálati pályáján újabb változást hozott magával. 1829. december 1-jei hatállyal Mantuából az észak-magyarországi Lipótvárra helyezték át már önálló erődítési igazgatónak (*Fortifications Director*), majd – beosztása megtartása mellett – 1831. november 4-i kelettel kinevezték századosnak. Lipótvárról könnyen és gyakran tehetett látogatást Vilma apja, gyulai Gaál Tádé családjánál. Ebben az évben a már korábban megkezdett hosszadalmas engedélyezési eljárások kedvező lezárulása után feleségül vette gyulai Gaál Tádé és Szvetenay Jozefa idősebb lányát, a Nyitra közvetlen szomszédságában fekvő (Nagy)Emőkén 1812. augusztus 17-én született gyulai Gaál Vilmát. Az ifjú ara szűk tizenhárom évvel volt fiatalabb nála.²²

1833. május 1-jén Gaált Brünnbe helyezték át erődítési igazgatónak. Számos tapasztalattal, megállapodott családi viszonyok mellett és hadmérnöki pályafutása talán leginkább alkotóképes éveinek kezdetén érkezett ebbe a morvaországi, de túlnyomóan német nyelvű városba, ahol több mint hét és fél szolgálati évet töltött el. Fontosnak tartotta társadalmi helyzetének, rangjának megerősítését. Magyar köznemesként és békeidőben szolgáló katonatisztként személyes érdemből szinte semmi kilátása nem volt főnemesi rangemelésre, nem kerülte el azonban figyelmét a császári-királyi kamarási cím megszerzésének lehetősége. Ezt a méltóságot, amely viselője számára egyébként esetleges, alkalmi udvari szolgálaton kívül külön tisztséggel nem járt, a király adományozta nemesi származású férfiakkal. Az adományozásban érvényesült az „*una eademque nobilitas*” elve, vagyis nem tettek különbséget a nemesi és főnemesi származás között. Az említett elv érvényesülését példázza Gaál majdani aradi utóda, gróf Vécsey Károly, a vértanúságot szenvedő honvédtábornok, vagy gróf Christian Leiningen-Westerburg császári tábornok. Mindketten régi főnemesi családok sarjaként kapták meg a kamarási címet. Ennek jelentősége abban állt, hogy elnyerése a birodalmi nemesi vezető réteghez való tartozást fejezte ki. A cím adományozásának mindenkor szükséges (de nem mindig elégséges) előfeltétele volt az úgynevezett nemesi „őspróba” eredményes letétele, amelyhez elő kellett terjeszteni a felmenők nemesi „ősfáját”. Az igazolt nemességgel bíró egyenes ági felmenők megkövetelt száma 1740 és 1918 között nem volt állandó. I. Ferenc József és IV. Károly uralkodása idején a 16-os „őspróba” volt érvényben, vagyis a 16 üknagyszülővel bezárólag kellett igazolni a nemesi „ősfát”. Gaál származása tényszerűen kiállta ezt a próbát is, és elnyerte a kamarási címet, amely azonban nem volt örökletes.²³ Alig egy hónappal e cím megszerzése előtt Gaált jelentős szolgálati elismerés érte.

„Gróf Mazzuchelli tábornok Nagyságos Gaál cs. kir. mérnök százados úrnak.
Brünn, 1835. január 25.

A Cs. Kir. Udvari Haditanács e hónap 9-én A. N 32. számmal közölte, miszerint a Mérnökari Főhivatalnak tudtára adta megelégedését az Ön dicséretes fáradozásáért, melyet

²² Gaál feleségének húgát, gyulai Gaál Tádé Anna nevű, kisebbik lányát a tehetős felvidéki nemesúr, Prileszky Ferenc vette feleségül. A házasságukból születő fiúgyermek anyai nagyapja után a keresztségen a Tádé nevet kapta. Gyulai Gaál Miklós unokaöccse, Prileszi Prileszky Tádé majd a dualizmus korának jeles országgyűlési képviselője lesz, akiről Mikszáth Kálmán az országgyűlési karcólataiban oly gyakran és annyi bensőséggel tesz említést – és aki e pályája csúcspontján anyai nagynénjét, Gaál feleségét is elkíséri majd utolsó útjára.

²³ Gaál „ősfájára” lásd: Vásárhelyi Miklós – Szluha Márton: *Magyar császári és királyi kamarások ősfái*. Budapest, 2005. 476. A könyv bevezetője tárgyalja a főbb tudnivalókat a kamarási címről.

kifejtett a víz hiányával vagy elégtelenségével fenyegető akadállyal szemben az elmúlt évben Turasnal²⁴ tartott gyakorlati táborozásnál a források felkeresésével, megnyitásával, kuktához és lóitatókhoz történt elvezetésével. Így az Ön által megfogalmazott átfogó leírásért, amely a jövőbeni táborozásoknál hasonló fenyegetés ellen használatra kerül, a főnöke kifejezte méltánylását, melyre Ön ez alkalommal tanúsított sikeres hatékonyságával és különösen kiváló buzgalomával magát érdemessé tette.

Örömteli kötelességemnek tartom, hogy az elmúlt évi táborozásbeli teljesítményeiért a magam részéről is közöljem Önnel a Cs. Kir. Udvari Haditanács elégedettségét, és ugyanezért kifejezzem a magam köszönetét is.

Mazzuchelli.”²⁵

A dicséret felfogható lenne akár a szállásmesterség súlyos hibájának is, mellyel elmulasztotta a nagyszámú ember és ló vízellátásának biztosítását a gyakorlat helyén és idejére, Gaál cselekedete azonban valóban elismerésreméltó volt. Nemcsak terephidrológiai áttekintő képesség, éleslátás, vízföldtani ismeretek kellene az ivóvízforrás lehetséges helyének felismeréséhez és felderítéséhez, hanem külön szakértelem is az úgynevezett „forrásfoglalás” gyakorlati végrehajtásához, jó logisztikai készség a belőle nyert víz gyors elvezetéséhez a felhasználási helyekre. Gaál tehát valóban jelentős mérnöki munkát hajtott végre, és méltán érdemelte ki mind az Udvari Haditanács, mind a Hadmérnöki Főigazgatóság, de e szervek nyomán a legfőbb helyi szolgálati előljárója, a morva-sziléziai főhadparancsnok, gróf Mazzuchelli táborszernagy figyelmét is.

Gaál brünni szolgálati évei alatt érdeklődése egyre inkább a polgári építészet és ezen belül is az épületgépészeti kérdések felé fordult. Itt jelent meg a kor gyakorlatában nem kivételes, de mai szemmel nézve kissé hosszú című munkája, az „Útmutató szobák, konyhák és egyéb fűtött helyek füstölésének könnyű és nem nagy költségfordítást követelő kiküszö-

²⁴ A csehországi mai Slapanice szomszédságában volt apró kis helység, amely mára egybe épült Brnóval, vagyis a korabeli Brünn-nel, de például a J. Scheda-féle *Generalkarte des österreichischen Kaiserstaates* még önálló helységként tünteti fel.

²⁵ *Gaál iratok*, 4. sz. Eredeti tisztázat a következő szöveggel:

„Feldzeugmeister Graf Mazzuchelli

An den k. k. Herrn Ingenieur-Hauptmann von Gaal

Wohlgeboren

Brünn am 25ten Jenner 1835.

Der k. k. Hofkriegsrath hat mir unter dem 9ten d. A. N 32 eröffnet, daß derselbe dem Haupt-Genie Amte seine Zufriedenheit über Ihr lobenswerthes Bemühen, gegen jene Hindernisse, welche bei dem im vorigen Jahre bei Turas stattgefundenen Übungs Lager mit Waßermangel oder Ungedeihlichkeit deßelben bedrohten, durch Aufsuchung von Quellen, derer Eröffnung und Leitung zu Brunnen und Pferde=Tränken von Ihnen getroffen wurden, so wird für die von Ihnen verfaßte umfaßende Darstellung derselben zur Anwendung für künftige Lager, und gegen ähnliche Bedrohung bekannt gegeben habe damit Ihnen von Ihrem Chef alle jene Rücksicht zugesendet werde, der Sie sich mit Ihrer bei dieser Gelegenheit an den Tag gelegte erfolgreichen Wirksamkeit und besonders ausgezeichnete Eifer verdient gemacht haben.

Ich rechne es mir zur angenehmen Pflicht, Ihnen auch von meiner Seite die ausgesprochene Zufriedenheit des k.k. Hofkriegsrathes über Ihre Leistungen im vorjährigen Lager mitzutheilen; und Ihnen wiederholt meinen Dank für selbe auszudrücken.

Mazzuchelli.”

bölésére”. A 49 nyomtatott oldalból álló és 4 tábla mellékleten 34 ábrát tartalmazó tanulmány magyar épületgépészeti kuriózum.²⁶

Az írás látszólag egyszerű, hétköznapi kérdéssel foglalkozik. Azzal nevezetesen, hogy a tüzelőberendezésekből (tűzhely, kályha, kandalló, nyitott tűztér stb.) hogyan lehet az égéstermék (füst, korom, pernye stb.) a szabadba vezetni anélkül, hogy az égéstermék szennyezne a tüzelőberendezést magában foglaló helyiség levegőjét. A problémamegoldás a látszólagos egyszerűség mellett is meglehetősen összetett, sokrétű, és a folyamatot tekintve rögtön a tüzelőberendezés minőségénél kezdődik. Gaál ez a kérdés is behatóan foglalkoztatta, amint írása következő megjegyzéséből kitűnik: „Jelenleg füstemésztő takarékkályhák, tűzhelyek célszerű megépítésének kísérleteivel foglalkozom, amelyeket elegendő tapasztalatok után a maga idejében közzéteszek.”²⁷

Az égéstermék szabadba vezetésének az eszköze a kémény, amelynek működése nagyon leegyszerűsítve azon alapszik, hogy felül a kiömlőnyílásnál alacsonyabb a levegő térfogatsúlya és így a légnyomás is, mint a tűztérnél. Ennek következtében a nyomáskülönbség kiegyenlítődésképpen felfelé irányuló áramlás (kéményhuzat) alakul ki, és így távozik a magas hőmérsékleténél fogva alacsonyabb térfogatsúlyú égéstermék, a füst. A külső levegőnek a tűztérnél és a kéménytetőnél lévő nyomáskülönbségét nem említve Gaál ezt így írja le: „A kémények léghuzata annak a nyomásnak a következménye, amely a füst és a külső levegő sűrűségének különbségéből keletkezik.”²⁸ Mind az égéstermék, mind a befogadó kültéri levegő fizikai jellemzőinek (hőmérséklet, nyomás, páratartalom stb.) természetes és egymástól elkülönült változásai az imént leírt működésmódot hátrányosan is befolyásolhatják, és ezzel Gaál is tökéletesen tisztában volt.²⁹ Emellett jól ismerte a kémények épületfizikai, áramlástanai jellemzőit és működési problémáit is. Gyakran előforduló gondot okozott, hogy nagyobb szél esetén a lefelé irányuló áramlási komponens és a társuló szélörvények visszautították a füstöt a kéménykürtön keresztül abba a helyiségbe, ahol a tüzelőberendezés működött. Lakoszobákban, konyhákban, kaszárnyák hálóhelyiségeiben, irodáiban ilyen esetekben kiadós szellőztetés vált szükségessé, ami különösen nagy téli hidegben erősen rontotta a fűtés hatékonyságát, megfázásokat idézhetett elő. Az ilyen füst-visszatorlódások megakadályozására Európa-szerte keresték és javasolták a megoldást különböző toldatokkal és kéményfej-kialakításokkal – inkább kevesebb, mint több sikerrel. A nagy létszámot befogadó katonai létesítményekre való tekintettel a probléma megoldása foglalkoztatta mind az udvari haditanácsot, mind pedig ennek alárendeltségében a katonai mérnöki főhivatalt is.³⁰ Gaál több éven át kísérletezett az általa jól ismert, korabeli szakirodalom szerinti műszaki javaslatokkal, de nem találta azokat kielégítőnek.³¹

Végül ő maga konstruált egy különös, de meglehetősen egyszerű szerkezetű, olcsón előállítható, elmés, forgó kéménytoldatot. Ennek lényege abban állt, hogy a szélkakas szerepű zászló révén a kéménytoldat tölcésrésze mindig szembefordul a széláram vízszintes komponensével, és magát a teljes széláramot a tölcésér kisebb átmérőjű, kimeneti nyílása felé tereli. Az itt távozó széláram sebessége a keresztmetszet csökkenése révén felgyorsul,

²⁶ A munka eredeti címe: *Anweisung das Rauchen der Zimmer, Küchen und sonstigen Feuerungen auf eine leichte und ohne großen Kostenaufwand erfordernde Art zu beseitigen*. L-W. Seidel & Comp., Brünn, 1837.

²⁷ *Anweisung das Rauchen*, 19.

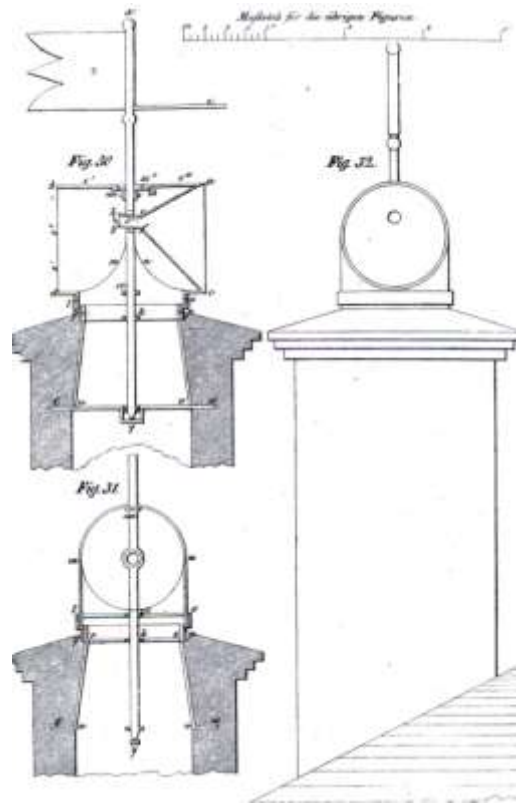
²⁸ *Anweisung das Rauchen*, 20.

²⁹ *Anweisung das Rauchen*, 7–8.

³⁰ *Anweisung das Rauchen*, 30.

³¹ *Anweisung das Rauchen*, 36–37.

és a kéménykürtőben légritkítást, vagyis huzatnövelést idéz elő, megakadályozva egyidejűleg a lefelé ható turbulens széláramlatok bejutását a kéménykürtőbe. Előnyét csak fokozza, hogy minél nagyobb sebességű a tölcserbe futó széláramlat, annál erősebb huzathatást idéz elő.

Gaál füst visszatordást kiküszöbölő kéménytoldata

A találmány fizikai alapja az áramlásban jól ismert Bernoulli egyenletről következik, és az úgynevezett sugárszivattyú elvén működik. Az áramlásban Bernoulli egyenlete abban az időben már ismert volt, így joggal feltételezhetjük, hogy Gaál is tudott róla, noha rövid és gyakorlati természetű írásában erre külön nem tért ki.³² Találmánya többéves kísérletezés alapján született meg. Először a neudorfi kartauzi kaszárnya³³ egyik lakóhelyiségének kéményére szerelték fel 1834-ben, és több mint egy évnyi megfigyelés után 1835. május 20-án az erre kirendelt bizottság jegyzőkönyvben állapította meg a találmány hasznosságát. Ebben többek között a következőket olvashatjuk: „A neudorfi kartauzi kaszárnyában felhelyeztek két, Gaál cs. kir. mérnök kapitány úr által újonnan feltalált füstkivezető gépezetet,

³² A vonatkozó fizikai alapok és részletek leírása számos helyen megtalálható, például Bohl, Willi: *Műszaki áramlás*. Budapest, 1983. 50–60.

³³ A Brünn régi városmagjától nem messze, északi irányban fekvő Neudorf neve eredetileg Königsfeld volt, és 1375 óta egy kartauzi alapítvány központja is. Az utóbbit II. József 1782-ben felszámolta, és a barokk épületkomplexum fő részét kaszárnyává alakították át. Innen az elnevezés. List, Rudolf: *Brünn, ein deutsches Bollwerk*. St. Pöltner Zeitungs-Verlag, 1942.

egyed egy egykürtőjű, egyet pedig egy kettős kürtőjű olyan kéményre, ahol a kályhák füstölésétől a legénység a legtöbbet szenvedett. Közvetlenül a gépezetek felállítása után megszűnt a füstölés azokban a szobákban, amelyekhez e gépezetekkel ellátott kémények tartoznak; minthogy azonban két hónap, és kiváltképp március és április, amelyek során kevesebbet és gyakran nem is folyamatosan fűtenek, nem tekinthető elegendőnek a gépezetek alkalmasságának kipróbálására, azért döntés született, hogy a megfigyelésük még az 1834-ről 1835-re forduló télen folytatódjon. A szobákba beszállásolt legénység, a szobaparancsnokok, továbbá az e gépezeteket felügyelő házmesterek, valamint ezeket gyakrabban vizsgáló század- és zászlóaljparancsnok urak és az e kaszárnyát szemlélő mérnöktiszt úr tanúsága szerint az e gépezetekkel ellátott kéményű kályhák egész télen, minden időjárás és szél mellett sem füstöltek, ennél fogva ez a gépezet egészen megfelelt a céljának, és a legjobb és leghibátlanabb eszköznek tekintendő a füstölés ellen.”³⁴

Még ugyanebben az évben felhelyezték a forgó kéménytoldatot a brünni császári királyi kormányzék épületére is, és két év megfigyelés alapján itt is írásban rögzített, kiváló tapasztalatokat szereztek róla.³⁵ Az Udvari Haditanács, a katonai Főmérnöki Hivatal és a brünni főparancsnok írásbeli dicséretben részesítette Gaált a találmányáért.³⁶ Ezt követően került sor az említett tanulmány kiadására.

Hosszabb brünni szolgálata után Gaált 1840. december 14-én Milánóba vezényelték helyi erődítési igazgatónak. Már itteni szolgálati idejére esett, hogy korábban kelt előzetes tervek és kísérletek után Brünnben megjelent egy másik – még 1839-ben előszavazott – hosszabb tanulmánya is, melynek címe magyarul a következőképpen adható vissza: „Útmutató célszerű illemhelyek, szennyvízelvezetők, csatornák stb. stb. legújabb találmányok és javítások szerinti elkészítésére egy szabadon álló csövekkel kialakított, új találmányú csöves illemhely leírásával.” Az írás címlapján magyarul a következő szerzői megjelölés olvasható: „N. J. Gaál [sic!] de Gyula, a császári királyi osztrák mérnökár századosa, császári királyi kamarás és brünni erődítési igazgató.”³⁷

³⁴ *Anweisung das Rauchen*, 45–46. Az eredeti szöveg a következő: „In der Karthäuser Kaserne zu Neudorf wurden im Monate Februar 1834, zwei von dem Herrn k. k. Ingenieur Hauptmann v. Gaál [sic! B. L.] neu erfundene Rauchabzugs=Maschinen, eine für einen einfachen, und eine für einen doppelten Rauchfang, ober jenen Schornsteinen aufgesetzt, wo wegen dem Rauchen der Oefen, die Mannschaft am meisten zu leiden hatte. Gleich nach der Aufstellung der Maschinen, hörte das Rauchen in den Zimmern, zu welchen die mit diesen Maschinen versehenen Schornsteine gehören, auf; da aber zwei Monate und besonders jene März und April, wo schon weniger, und oft nicht fortwährend geheizt wird, nicht als genügend für Erprobung der Tauglichkeit der Maschinen angesehen worden, so wurde noch der Winter von 1834 auf 1835 zur Beobachtung dieser Maschinen bestimmt.

Nach Aussage der in den Zimmern bequartirten mannschaft, der Zimmer=Commandanten, und des diese Maschinen beaufsichtigenden Hausmeisters, so wie auch bei öfterer Untersuchung derselben von den Herren Compagnie und Bataillons=Commandanten, und des diese Kaserne inspizirenden herrn Ingenieur=Offiziers, haben diese Oefen von den mit diesen Maschinen versehenen Schornsteine, den ganzen Winter bei jeder Witterung und jedem Winde nicht geraucht, daher diese Maschine ganz ihrem Zwecke entsprach, und selbe nun als das beste und unfehlbarste Mittel gegen das Rauchen anzusehen sind.

Neudorf am 20. May 1835.”

³⁵ *Anweisung das Rauchen*, 46.

³⁶ A dicséretnek ténye Gaál 1835–1836. évi *Conduite Listé*-jére bevezetve.

³⁷ Gaál e szerfölktt nehezen hozzáférhető, ritka művének csak egyetlen hazai példányáról tudok, és ez a birtokban van. Eredeti címe: *Anleitung zur Herstellung zweckmäßiger Abtritte, Cloaken,*

A 84 számozott leíró oldalból,³⁸ költségszámításból és két könyvmatos ábramellékletből álló tanulmánynak már a címe is jelzi, hogy írásával Gaál a mindennapi élet olyan természetes és nem igazán megoldott kérdéskörét érinti, amelyre azonban nemcsak a saját korában, hanem évtizedekkel később is illetlenségnek számított még a közbeszédben is utalni, nemhogy róla írásban értekezni. Jól fejezi ezt ki írásának bevezetése is: „A tárgy, amivel itt foglalkozom, nevezetesen a célszerű illemhelyek építése, lakóépületeink legnagyobb és legérzékenyebb hiányosságai közé tartozik. Évszázadok óta építenek ugyan illemhelyeket, ezekben azonban épp a lényeg nem javult, nevezetesen az, hogy ezek a minden ember lakta építményben elannyira kényelmetlen, mint amennyire nélkülözhetetlen létesítmények az undorító, szerfölött egészségtelen kipárolgás és bűz révén, amit a hirtelen időjárás változásoknál, illetve az emésztőgödrök időről időre szükséges ürítésénél az egész házban terjesztenek, továbbá az a hátrányos befolyás, amelyet az emésztőgödrökkel és csatornákkal kapcsolatban álló épület főfalakra, az ezek szomszédságában lévő falazatra gyakorolnak, az épület legnagyobb kárának és rákfenéjének tekintendők.”³⁹

Gaál munkájában a nagy létszámot huzamosan elszállásoló épületek csoportos illemhelyeire keresett jobb megoldást, ilyenek voltak a kaszárnyák és a kórházak. Természetesen ezekben az épületekben voltak akkor is csoportos illemhelyek, de a szálláshelyeket magában foglaló főépülettől elkülönített önálló épületben és többnyire udvaron át vagy szabad folyosón keresztül lehetett megközelíteni azokat. Tél idején, éjszakai használat mellett gyakran vezetett ez megfázásokhoz, és súlyos megbetegedések előidézője is lehetett. Ha az illemhelyet mégis a főépületben helyezték el, akkor ezek viszonylag csekély számúak és túlterheltek voltak. Az illemhelyek mögötti falakba telepített függőleges ejtővezetékek vagy a főfalban kifalazott béleletlen kürtök voltak, vagy pallókból, égetett agyagból vagy ólomból kialakított csövek, amelyek tömítettsége gyakran kétes értékű volt, és az elfalazásuk miatt ellenőrizhetetlen. A szennyvíz-elvezetők romló vízzárása révén a környező falakba szivárgó magas ammónium tartalmú szennyvíz a falazat égetett téglá anyagában lévő alkáli földfémek (kalcium, magnézium) oxidjaival oldódó nitrátsókat képeztek. Az utóbbiak a képződéskor felvett kristályvíz révén megnövekedő molekula-térfogatukkal repedéseket keltettek a téglá anyagában, károsító kiválásokat okoztak (például salétromkivirágzás), illetve a repedéseken kiszivárgó szennyvíz az illemhellyel határos helyiségekben kellemetlen bűzt is árasztott. Hideg, téli időben ezenkívül a megtapadt hordaléktól leromlott vezetőképességű és külső határoló falban kialakított ejtővezetékek még gyakran el is fagytak, a fagyástól megrepedtek, és az olvadást követően e repedések is növelték a szennyvízszivárgást. Az ak-

Kanäle &c. &c., nach den neuesten Erfindungen und Verbesserungen, nebst Beschreibung eines neu erfundenen Schlauch-Abtrittes mit freistehenden Schläuchen. Brünn, 1841.

³⁸ A 84. nyomtatott oldal után következik az összesen három oldalt elfoglaló Beilage Nro. 1. és a Beilage Nro. 2., illetve az ábra mellékletek, amelyeknek nincs oldalszámozása.

³⁹ *Anleitung zur Herstellung, V.* Az idézett eredeti szöveg a következő: „Der Gegenstand, den ich hier behandle, nämlich die Erbauung zweckmäßiger Aborte, gehört zu den größten und empfindlichsten Mängeln unserer Wohngebäude. Seit Jahrhunderten wurden zwar Aborte erbaut, allain in der Hauptsache ist an selben nichts verbessert worden, so zwar, daß diese eben so unangenehm, als unentbehrlichen Vorkehrungen in allen von Menschen bewohnten Gebäuden, durch die ekelhaften, höchst ungesunden Dünste und den Gestank, welchen sie im ganzen Hause, besonders bei plötzlichen Veränderungen in der Witterung, dann bei dem von Zeit zu Zeit nöthigen Räumen der Senkgruben verbreiten, so wie durch den nachtheiligen Einfluß, den die Senkgruben und Kanäle, die mit den Hauptmauern des Gebäudes in Verbindung standen, auf dasselbe umgebende und nächststehende Mauerwerk äußerten, als ein wahrer Krebs und das größte Übel für ein Gebäude zu betrachten sind.”

koriban ugyan már alkalmazott vezeték-kiszellőztetés mellett is az illemhelyek bűzösek, egészségtelenek voltak.

Emeletes épületben az egymás feletti illemhelyeket vízszintesen el is kellett húzni egymáshoz képest, ami kényszerűen megnövelte a magasabb épületszinten fekvő illemhelyek alaprajzi méreteit is. Gaál világosan látta a rossz vízzárású szennyvízgyűjtő aknák kutakat, környezetet, talajt szennyező hatását is, és ezzel kapcsolatban a fertőzéseket terjesztő rágcsálók elterjedésének veszélyét. Ezért tanulmányában részletezett javaslata a következőképpen igyekezett enyhíteni az addig elterjedt gyakorlat hátrányait.

Javaslatára szerint a függőleges szennyvízgyűjtő csöveket az épületszintenkénti mellékhelyiség közepére vagy egy illemhelynél a határoló fal belső felülete elé kell telepíteni szabadon állóan. Szükség esetén így könnyen bontható, de burkolattal takarható is. Így ellenőrizhető, javítható, nem érintkezik az intenzív lehűlésnek kitett külső határoló fallal, csökkentve ez által az elfagyás kockázatát is. A gyűjtőcsöveket az addig is alkalmazott módon Gaál szerint is a tetőidom fölé kell kiszellőztetni. Az egy épületszinten lévő illemhelyeket – szerény elválasztófalakkal ellátva – gazdaságos és praktikus módon a gyűjtőcsövek köré javasolta. A függőleges gyűjtőcsövek anyagául Gaál vastag falú, tokozott öntöttvas csöveket javasolt, amelyek még elfagyás esetén is minden korábbi megoldásnál lényegesen nagyobb ellenállást tanúsítanak a jég repesztő hatásával szemben. Szintenként a gyűjtőcső két tokozott csőidomból készítenél, melyek közül az illemhelyekhez csatlakozó alsó idom meredek hajlású, és ez által az ürülést jól segítő csőcsonkokkal van kialakítva az egy szinten lévő ülések száma (maximum négy) szerint.

A tokozatokat speciális receptúra szerint készített, de olcsó tömítőanyaggal szivárgás ellen szigetelni is kell. Az ejtőcsövek külső felületeinek korrózióvédelmére Gaál vagy olajmázolást, vagy az olcsóbb és hatékonyabb kőszénkátrány bevonatot javasolta. A gyűjtőcső belső oldal felőli korrózióállósága vagy védelme ugyan Gaálnál sem megoldott, de a cső javasolt vastag fala (1/2, illetve 3/4 coll) önmagában is hosszú élettartamot biztosít. Egyszintes és szintenként egy illemhely esetén a gyűjtőcső belső átmérőjét a mai szemlélettel is nagyon biztonságos 10–11 coll méretre, két szintnél és több illemhelynél 12–13 collra tervezte.⁴⁰ Kaszárnyákban Gaál külön-külön illemhelyet javasolt a tiszték és a legénység számára. Korszerű szemlélettel megadja a legénységi csoportos illemhelyek legnagyobb távolságát is a hálótermektől, és a létszámot, amelyet egy illemhelynek ki kell szolgálnia. A központi ejtőcsöveket alul erős lejtésű csatornaszakaszba csatlakoztatta, amelyen keresztül a szenny gyorsan jut a befogadó aknába vagy élő vízbe torkolló csatornába.

Jól látta azonban az utóbbi megoldás veszélyeit is. Az élővizet akkoriban gyakran használták ivóvíznyerés céljára, és az illemhelyek belevezetett szennyvize fertőzéseket idézhetett elő. Ezért jobb megoldásnak tartotta az illemhelyek szennyvizének szétválasztott, tartályos gyűjtését (csakúgy, mint a mai szabadtéri munkahelyek hordozható illemhelyeinél) vagy az épületen kívül létesített önálló gyűjtőaknába való vezetését, ahonnan eltávolítva alkalmas helyen trágyaként hasznosítható.

Az ejtőcsövek és a bekötő csatornaszakasz öblítő tisztítására Gaál is javasolta az ereszcatornákból a csapadékvíz, de a háztartási szennyvíz bevezetését is. Ennek révén mindkét vízfajta elvezetése megoldást nyer, és a csapadékvíz a háztartási szennyvízzel együtt emellett át is öblíti az elvezető csőrendszert, gátolva ezzel a dugulásokat. A tartályos szennyvízgyűjtésnek természetes alternatívái voltak már akkor is a mai gyakorlat szerinti, nagyobb befogadó térfogattal kialakított és nagyobb időközönként ürítésre szoruló földalatti gyűjtőaknák.

⁴⁰ *Anleitung zur Herstellung*, 65.

A 19. század első felében – de ezt követően még nagyon hosszú ideig – az épületek ivóvízigényét szinte kizárólag ásott kutakkal biztosították. Gaál is pontosan tudta, hogy az ilyen szennyvízgyűjtő aknák szivárgása fertőzésveszélyt jelenthet a kutak ivóvízére, ha azokat a kutaktól nem megfelelő védőtávolságra, vagy nem elegendően vízzáró szerkezettel alakították ki. Kiváltképp sűrűbb beépítésű, urbánus környezetben, ahol a védőtávolság tartása problémás volt, előtérbe került az aknák vízzáró szerkezettel való megépítése. E célra elsősorban az aknafal külső oldalára betömörített, speciális keverési arányú vízzáró talajkeveréket (németül a műszaki szóhasználatban sem elterjedt és szinte lefordíthatatlan: „Pödelerde”) javasolta legfeljebb két láb szélességben. Az alapos szakmai ismeretekkel bíró Gaál jól tudta, hogy ezt a speciális talajkeveréket (angolul: „clay pudding”, ami inkább csak érthető, semmint fordítható) a 18. század nagy nevű angol csatornaépítő mérnöke, James Brindley kísérletezte ki és alkalmazta széles körben sikeresen.⁴¹ Az ehhez hasonló megoldás magyar műszaki megnevezése az agyaggallér.

A falazóelemek közötti jó vízzárású kötőanyagok között Gaál ismerteti az úgynevezett traszhabarcs összetételét is. Az olyan hidraulikus tulajdonságú vulkáni tufákat nevezik trasznak, amelyek megőrölve, meszporral és vízzel keverve víz alatt is kalcium hidroszilikáttá egyesülnek. Ilyen egyebek között az úgynevezett santorin föld, az itáliai Pozzuoli (az ókori Puteoli) mellett bányászott puzzolan, de egyes magyarországi riolit tufák is. Ez az alapja a rómaiak óta még napjainkban is használt traszbetonnak, speciálisan pedig az úgynevezett puzzolan cementnek.⁴² Német nyelvű írásában Gaál már használta a beton fogalmat is, amely magyar szövegekörnyezetben először majd csak 1865-ben jelenik meg. Gaál e szóval Vitruvius *opus signium*-át jelöli, amely mészalapú kötőanyaggal ugyan, de a mai úgynevezett úsztatott betonhoz hasonló felépítésű.⁴³

Kora szakirodalmából Gaál ismerte az akkoriban Angliában is még kurióznak számító tartályos vízöblítéses illemhelyeket, amelyek bűzelzáró csappantyúval is el voltak látva. Könyvében közölte is ilyenek rajzait. Mivel azonban ezek komplikált mechanizmusokkal működtek, karbantartásuk pótalkatrészek sokaságát előfeltételezte, és önmagukban is drágák voltak, szinte kizárt volt, hogy a hadsereg tömegesen alkalmazza ezeket. Gaál ezért törekedett egyszerű, olcsó, de a korábbi gyakorlathoz képest jobb megoldásra. Javaslatát távolról sem íróasztali spekulációnak szánta. Előző tanulmánya kipróbált kísérleti terepén, a neudorfi kartauzi kaszárnyában 1836-ban kialakítottak Gaál javaslata szerint illemhelyeket, amelyeket időről időre egy bizottság is megvizsgált. Jegyzőkönyvbe foglalva megállapították, hogy az ejtőcsöveken sehol nem észleltek szivárgást, és sehol nem lépett fel elfagyás sem, jóllehet Gaál megoldását a kaszárnya északi oldalán alkalmazták, miközben a déli oldalon fekvő, több hagyományos szerkezetű illemhely 1837 februárjában -15 C° hideg mellett elfagyott.⁴⁴

Az előzőekhez társulva az élő környezet védelme iránti tudatosság, az úgynevezett szétválasztott szennyvízelvezetés korszerű elve is fontos szerepet vitt Gaál írásában, amint ez a kora viszonyait jellemző alábbi részletből is kiviláglik. „A városi csatornáknak volta-

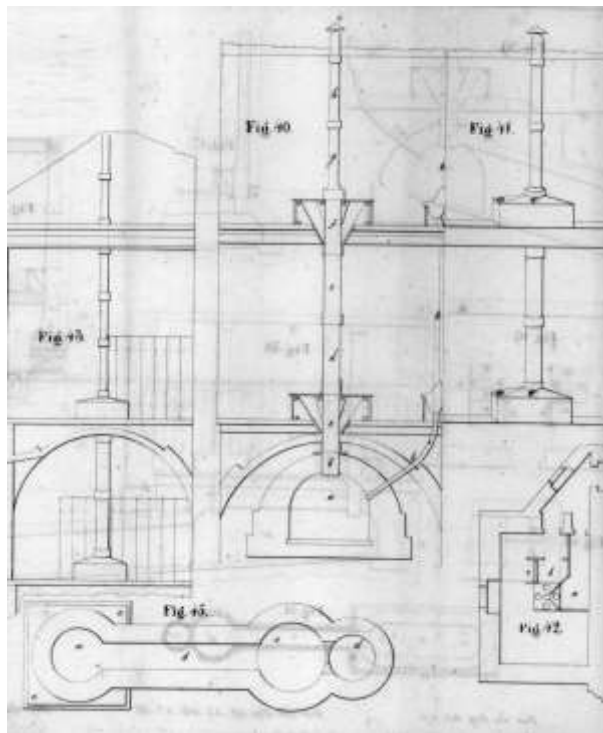
⁴¹ *Anleitung zur Herstellung*, 19.

⁴² Biczók, Imre: *Betonkorrosion Betonschutz*. Budapest, 1968. 76–87.

⁴³ *Anleitung zur Herstellung*, 20. Gaál ezt csekély pontatlansággal „opus signinum”-ként írja, „Vitruv. Lib. VIII. Cap. 7.” hivatkozással. Vitruvius: *Tíz könyv az építészetéről*. Budapest, 1988., fordította: Gulyás Dénes, a fordítást ellenőrizte és átdolgozta: Marosi Ernő. A „Nyolcadik könyv” csak hat fejezetet tartalmaz, s ebben az utolsóban olvasható az „opus signinum” készítési módja egyébként úgy, ahogy Gaál is megadja.

⁴⁴ A vonatkozó jegyzőkönyvi kivonatok *Anleitung zur Herstellung*, 84. után következnek.

képpen csak arra kell szolgálni, hogy az esővizet, a fürdővizet, kiöntött kútvizet és egyéb felesleges vizet elvezessék az utcákból és házakból a városon keresztül folyó patakba vagy folyóba, és nem arra, hogy az illemhelyek szennyét vigyék oda. Mily gyakran használják e folyóvizet jobb híján ivásra és főzésre. Képzeljük csak el, hogy ezt a vizet nemcsak a patkányok millióinak általában helyt adó illemhely csatornák szennyezik, hanem hogy sok város némely házában egyáltalán nincsenek illemhelyek, és minden járókelő megbotránkozására a szobaárnyékszékeket többnyire a folyók és patakok partjára ürítik, és hihetetlen, hogy mindezt eddig majdhogy még sehol sem tiltották be.”⁴⁵ Olvasói alaposabb tájékoztatására és meggyőzésére írása végén Gaál részletes költségkalkulációs példát is közölt, amely elé hasznos számítási segédleteket csatolt. Semmit nem von le azonban tartalmás munkája értékéből, hogy a 78. oldalon a négyzetes keresztmetszetű rúdacél súlysámítási példája nem 6 láb hosszú elemre vonatkozik, amint a szövegben áll, hanem 16 láb hosszúságúra.

A Gaál által kidolgozott műszaki megoldás részletei

⁴⁵ *Anleitung zur Herstellung*, 9–10. Az idézett eredeti szöveg a következő: „Kanäle in den Städten sollen überhaupt nur dazu dienen, das Regen-, Bade-, ausgegossenes Brunn- und sonstig überflüssiges Wasser von den Gassen und den Häusern, in den etwa durch die Stadt fließenden Bach oder Fluß zu leiten, nicht aber, um den Unrath aus den Abtritten dahin zu führen.

Wie oft wird dieses Flußwasser aus Mangel an besserem zum Trinken und Kochen gebraucht. Denkt man sich nun, daß dieses Wasser nicht nur durch die Abtritt=Kanäle, welche ohnedieß einen allgemeinen Aufenthalt von Millionen von Ratten gewähren, verunreiniget wird, sondern daß in vielen Städten manche Häuser gar keinen Abtritt haben, und die Nachtstühle zum Entsetzen aller Vorübergehenden meist schon an den Ufern der Flüsse und Bäche ausgeleert werden, so ist es unglaublich, daß alles dieses bisher fast nirgends verboten wurde.”

A magyar orvostörténeti szakirodalom Gaál e nehezen hozzáférhető tanulmányát méltán tartja számon a higiénia és közegészségügy úttörő munkái között.⁴⁶ Gaál mindkét ismertetett tanulmánya a magyar épületgépészet eddig nem ismert, nyilván nem tartott úttörő munkája.

Gaál 1841. május 23-i kelettel kapta meg Milánóban az őrnagyi előléptetését. Itteni szolgálata néhány nap híján 3 évig tartott, majd 1844. január 21-től Károlyvárosba – a mai horvát Karlovacba – helyezték át kerületi erődítési igazgatónak. Ezek a mérnökkari szervek rendszerint a kerületi főhadparancsnokság székhelyén működtek, Horvátország azonban kivételnek számított, mert a főhadparancsnokság székhelye Zágrábban volt. Károlyvárosban ekkor nem működött külön helyi erődítési igazgatóság, így Gaál itt az ide vonatkozó felügyeleti, irányítási feladatokat is ellátta. Ez a kinevezés széles körű szaktudásának és szolgálati alkalmasságának egyértelmű elismerését fejezte ki. Egykori mérnökakadémiai parancsnoka, Nobili gróf altábornagyi rangban látott el ugyanilyen beosztást Páduában egészen 1823-ban bekövetkezett haláláig. Károlyvárosi igazgatósága idején nagyszabású, jeles és magyar vonatkozású mérnöki munkát is készített, amely mindenképpen megérdemli az utókor figyelmét.

Már 1830-ban javaslat született arról, hogy a magyar országgyűlések helye Pozsony helyett az ország szívében, Pesten legyen, és erre a célra a külön megépítendő Országháza szolgáljon. Az 1843/1844-es országgyűlésen József nádor be is mutatta erre Pollack Mihály előzetes tervét és költségbeclését. A diéta azonban nem fogadta el, hanem egy pályázati felhívásról határozott, melynek kibocsátásával és a hozzá alapul szolgáló tervezési program összeállításával külön országos választmányt bízott meg buzini gróf Keglevich János főpohárnokmester elnöke alatt. Kötelezte egyben a választmányt arra, hogy „minden halasztás nélkül járjon el bízásában, még ezen országgyűlésnek tegyen jelentést a helyről, szükséges költségekről, s mutassa be a terveket, hogy jövő országgyűlésig a pesti országház készen állhasson”. A választmány jeles építész szakértők bevonásával elkészített tervezési feladatleírását a „Csőd hirdetés. A' Pesten építendő országház [a „ház” szó sajátos módon az eredeti szövegből is hiányzik. – B. L.], és e' körüli sétaliget (parque) tervének készítésére.”⁴⁷ című irat tartalmazza, s ebből felmérhető, hogy milyen nagyszabású, bonyolult feladattal kellett a pályázóknak megbirkózniuk. A pályázati kiírás építési helyként „az ugy nevezett új-vásár-piaczra (Neuer-Marktplatz)”-ra⁴⁸ szolt, vagyis a mai Erzsébet térre. Részletesen felsorolja azokat a helyiségeket rendeltetés, szám és alapterület szerint, amelyeket az országháznak tartalmaznia kellett. Számos helyiségnél külön megjelölésre került a funkciók kapcsolódás követelménye is. Gaál eddig ismertetett mérnöki vonatkozású munkássága alapján különös figyelmet érdemelhet, hogy ez a meglehetősen nagy létszámra előírányzott épület a pályázati kiírásában nem követeli meg külön illemhelyek számbavételét. Igaz ugyan, hogy „A' Karok és Rendek elnöke hivatalos szobái” között szerepel „Egy kabinet 6 □ öl b. v.”⁴⁹ (*belvilág*) megjelölésű követelmény, amely viszont aligha tekinthető az egész országház szükségleteire nézve kielégítőnek.

⁴⁶ Győry Tibor: *Magyarország orvosi bibliographiaja, 1472–1899*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1900. 181.

⁴⁷ Gábor Eszter et al.: *Az ország háza, Buda-Pesti Országháza-Tervek 1784–1884*. Budapest, 2000. A munkára figyelmemet Gaál mellékági leszármazottja, egykori évfolyamtársaam, Polgár László mérnök úr hívta fel, amit ezúttal is köszönök neki.

⁴⁸ Gábor: *Országháza*, 91.

⁴⁹ Gábor: *Országháza*, 92.

A pályázatoknak tartalmazniuk kellett emellett „a’ helybeli árhoz aránylag kívántató előleges – de pontos – költség felszámítást is mely azonban az egy millió conventionalis forintnál többre nem mehet”.⁵⁰ Ennek elkészítéséhez kérésre a pályázók rendelkezésére bocsátották a „pesti építőanyag-, kőműves-, kőfaragó- és ácsmunka-árak hivatalos jegyzékét”⁵¹ is. Továbbá „a’ tervezők arról is értesítettek, hogy Pestvárosától néhány mértföldnyire veres és fehér márvány is gazdagon, s’ alkalmas nagy darabokban található”.⁵² A pályázati kiírást követően csekély változtatás történt az előterjesztésre kerülő tervek elvárt méretarányát illetően. Ennek az úgy nevezett „lépték-vitának” a részleteit mellőzve annyi megadható, hogy az alaprajzokat és metszeteket $M = 3'' : 10^\circ$, azaz $M = 1 : 240$ metrikus méretarányban kellett előterjeszteni, a homlokzati rajzokat pedig $M = 3'' : 20^\circ$, azaz $M = 1 : 480$ méretarányban. (a német nyelvű kiírásban ez $M = 1 : 120$ volt).⁵³ Az építési szándék iránt széleskörű érdeklődés támadt. Még a nagyhírű müncheni Leo Klenze is ajánkozott a terv elkészítésére, de pályázat nélkül.

A pályázati felhívást 1844 júniusában és júliusában hírlapokban tették közzé, de emellett Európa huszonkét nagyvárosában még a beépítendő helyszín és környezet rajzait is hozzáférhetővé tették. A pályázatokat jelíggel kellett előterjeszteni először öthónapos, majd meghosszabbított határidővel. Figyelemreméltó, hogy negyvenkét terv érkezett be, vagyis több mint kétszer annyi, mint a mai Országház 1882-ben meghirdetett tervpályázata.⁵⁴ A pályázaton részt vett Gaál is, bizonyítékául annak, hogy e szerföltt bonyolult, nagyszabású feladat megoldására is alapos szakmai felkészültséggel, tudással és tapasztalattal rendelkezett. Pályamunkája kissé késve és nem maradéktalanul a kiírás feltételei szerint érkezett be, a választmány azonban az alkalmasok között mégis számon tartotta. Gaál munkáját ugyanis legelőször szűkebb pátriája, Zala vármegye közönségének figyelmébe ajánlotta azzal a kéréssel, hogy ha alkalmasnak ítélik, akkor segítsék elő „illető helyre leendő terjesztésével elfogadtatását”. A vármegye a pályázati tervhez csatolt, 1846. szeptember 16-án kelt levelében kérte a nádortól „annak mintegy hazafi, és keblünkbeli születésű egyén tervezetének a’ hasonlók előtti elfogadását leghathatósabb közbenvetése, és kegyelmes pártolása által elősegíteni méltóztassék”.⁵⁵ Gaál pályatervét a kiírástól való eltérése ellenére sem utasították vissza, ami a színvonal és a tartalmi megfelelés közvetett bizonyítékaként is értelmezhető. A legtöbb pályázóhoz hasonlóan azonban az ő terve sem maradt fenn, vélhetően 1849 után vagy megsemmisült, vagy még mindig lappang valahol.

Gaált az 1847. évi „*Conduite-Liste*”-je alapján 1846. december 3-án, zsoldkönyve szerint december 12-én léptették elő alezredessé, az új rangjának megfelelő illetménye folyósítását azonban csak 1848. január 16-ával kezdődően helyezték kilátásba.

Az eddigiekből kirajzolódó személyiségkép mellett érdemes megvizsgálni azt is, miképp vélekedtek róla szolgálati előjárói. Erről a tisztí minősítései adnak értékes felvilágosítást. Az évenkénti tisztí minősítések egységes szempontok szerint, szembetűnően sok részletre kiterjedően készültek, és jól tükrözik a császári-királyi hadsereg kiváló személyzeti munkáját. Egyéb források hiánya esetén ezekből a minősítésekből lehet pontos képet nyerni a tiszt

⁵⁰ Gábor: *Országháza*, 93.

⁵¹ Gábor: *Országháza*, 63.

⁵² Gábor: *Országháza*, 93.

⁵³ Gábor: *Országháza*, 63.

⁵⁴ Gábor: *Országháza*, 65. A tervpályázatok terjedelmére nézve tájékoztatásul szolgálhat az egyik pályázó, Steiner Antal pápai uradalmi építész munkája, amely 7 tervlapból, költségvetésből, összesen 9 darabból állt. Gábor: *Országháza*, 65.

⁵⁵ Gábor: *Országháza*, 75.

személyiségéről, képességeiről. Gaál esetében tanulságos lehet az 1835/1836. évi és az 1847. évi minősítéseinek egybevető ismertetése, mivel az ismétlődő elemek mellett meglátható valami a köztes tíz év személyiségét érintő változásaiból is. A két minősítés egységes abban, hogy Gaál vagyona folytán a szokásosnál bővebb anyagi eszközeivel jól gazdálkodott, nem volt adósságszináló, iszákos, kártyás és kötekedő. Jó természetű volt, vidám, nyíltszívű és őszinte, kiváló erkölcsi alkatú, és bőséges becsvággyal igyekezett a kiváló képességeit minden kínálkozó alkalommal érvényre juttatni. Általában is igen jó képességű tiszt volt. A civilekkel és a mérnökkaron belül is mindenkivel jól összefért, illő tiszteletet tanúsított a feljebbvalóival szemben, az alárendeltjeitől mindig igazságosan, jó szolgálatteljesítést követelt. Magyar anyanyelvén kívül jól beszélt és írt németül, franciául, olaszul és latinul. Tudott valamennyire angolul, gyakorlott volt a gyorsírásban. Kiterjedt ismeretekkel bírt Európa számos országáról mind általános, mind statisztikai tekintetben. Jó elméleti és gyakorlati ismeretei voltak mind a gyalogsági, mind a lovassági szolgálatról, folytonosan bővítette tudását a taktikai és a stratégiai irodalom tanulmányozásával. Brünni szolgálata idején a főszállásmesterség törzstisztjeként ezeken a területeken gyakorlati tapasztalatokat is szerzett. Nemcsak kitűnően jártas volt a császári királyi mérnökakadémián tanult tanulmányokban, de ezekben való ismereteit folyamatosan további tanulmányokkal bővítette, hogy szükség esetén szolgálni tudjon velük. Előszeretettel foglalkozott a polgári építészettel, amint ez az előzőekben ismertetett munkásságából, publikációiból is nyilvánvaló. A hadtudományokon kívül jártasságot szerzett a történelemben, földrajzban, statisztikában, sokat foglalkozott filozófiával, botanikával, régészettel, természettannal, fizikával, kémiával, bányászattal, jól rajzolt és festett. Szenvedélyesen érdeklődött a csillagászat iránt, üres óráit gyakran töltötte órák javításával és esztergályozással.⁵⁶ Ellenség előtt nem szolgált ugyan, de 1835/1836-os minősítése szerint becsvágya és buzgósa garanciát jelentett arra, hogy ellenséggel szemben is bátor tisztként fog viselkedni. Előléptetésben soha nem vetették vissza, és rangkörében mindig is alkalmasnak minősítették rá. Két szempontban azonban eltér az 1835/1836. évi és az 1847. évi minősítése. Az elsőben az olvasható, hogy az egészségi állapota nem jó, mert gyakran szenved aranyeres panaszoktól. Az 1847. évi minősítése szerint viszont az egészségi állapota „egészeben jó” (*gänzlich gut*). A másik eltérés Gaál külső megjelenésével, szolgálati öltözetével (*Adjustierung*) kapcsolatos. Az 1835/1836. évi minősítésében erről az olvasható, hogy „tisza és előírászerű” (*„rein und vorschriftsmäßig*”), míg az 1847. évben az szerepel, hogy „nem túl gondos” (*„nicht sehr sorgfältig*”). Megemlíthetünk még egy harmadik eltérést is, habár ebben talán nem lényegi, hanem csak árnyalati a különbség, mégsem zárható ki, hogy ez a külső megjelenést illető eltéréssel összefügghet. Az 1835/1836. évi minősítésben ugyanis a szolgálati általános magatartásáról (*„Benehmen sonst im Dienste*”) az olvasható, hogy „nagyon rendes, fáradhatatlan szorgalmú és megbízható”, míg az 1847. évben ezen a helyen az áll, hogy „szorgalmas, jóságos és jókedvű”.

Gaál mindkét minősítése Latour gróf, mérnökkari főigazgató-helyettesétől származik (az utóbbit szinte teljesen maga írta jellegzetes, egyenletes, de nehezen olvasható kézírásával), így az sem vehető fel, hogy a minősítéseket különböző személyek végezték, tehát azért különböznek a megállapításaik. Nem tudható, hogy Latour mit értett a „jókedvű” (*„freudig*”) minősítésen. Elgondolkodtató lehet viszont, hogy a békében eltöltött hosszú szolgálata végére, találmányaival való elmélyült foglalatosságai közepette, otthoni négy gyermeke mellett nem vált-e Gaál kissé megosztott figyelművé, szórakozottá a katonai szolgálati köteles-

⁵⁶ Hazánk s a Külföld, Szépirodalmi, Ismeretterjesztő és Társaséleti Képes Heti Közlöny, 1868. május 21.

ségei hátrányára. Mindemellett igen sokoldalú, széleskörűen művelt, nagy tapasztalatú, megbecsült mérnöktisztje volt a császári királyi hadseregnek, kifogástalan, rendezett életvitellel.

Legalábbis furcsa ezek ismeretében egy majd tíz évvel a halála után megjelent osztrák életrajzi lexikon róla adott leírása. A munka két 1849-ben megjelent bécsi napilap írásaira hivatkozva Gaált és feleségét a milánói tartózkodásuk idejéről hóbortos különcöknek írta le, akik feltűnést keltettek a rozszant gebék vontá régi kocsikban tett sétáikkal. A szerző ironizál zenei estélyeikről is, és – elég érthetetlenül – büntetésként tünteti fel Gaál magasabb beosztású karlováci áthelyezését, ahol még egy saját célú csillagvizsgáló kincstári pénzből való megépítésével is hírbe hozta, bár végül hozzátette, hogy ez nem bizonyult igaznak. Szolgálati minősítéseiben azonban mindennek a legcsekélyebb nyoma sem található. A rossz hírbe hozáshoz viszont az ilyen megjegyzések igen alkalmasak. Meg kell említenünk azt is, hogy ez a sok hasznos információt tartalmazó, nagy terjedelmű lexikon igen sok hibát tartalmaz, s a szabadságharc magyar részvevőit gyakran célzatosan rossz színben tünteti fel.⁵⁷

Kifejezetten megütközést keltő egy a Császári Királyi Mérnökakadémia történetéről 1901-ben megjelent könyv Gaálról szóló jellemzése, amely súlyos ténybeli hibákat tartalmaz. Ez érthetetlen, hiszen a szerző hozzáférhetett a hitelességet és pontosságot biztosító dokumentumokhoz is. Ennek ellenére az imént említett életrajzi lexikon szellemét idézve a könyvben Gaálról a következők olvashatók: „Gyulai Gaál Miklós szokatlanul jó képességű mérnöktiszt, aki azonban előszeretettel nyilvánult meg különcként, és magas állású személyiségeket minden ok nélkül provokált; magatartása révén az aktív szolgálatban ellehetetlenítette magát, bosszúságot keltett a milánói helyőrségben, és mérnök őrnagyként nyugdíjazták.”⁵⁸ Láthattuk, hogy Gaál különtségének, provokatív természetének, magatartásából eredő szolgálati ellehetetlenülésének a legutolsó katonai minősítésében még csak halvány nyoma sincs. Ebben homlokegyenest az ellenkezőjét olvashatjuk: elismerést, méltatást, megbecsülést és dicséretet.

1848 elején Gaált Károlyvárosból Nagyszébenbe helyezték át erdélyi kerületi mérnök-kari igazgatónak. 1848 februárjában el is hagyja Horvátországot, de családjával nem Erdélybe, hanem szegvári birtokára utazott viszontagságos körülmények között. Kocsija többször is felborult, a hóban és sárban fekvé átázott és súlyosan megfázott. Szegvárra érkezve kihívta magához Sümegről Takács (Takáts) Jánost,⁵⁹ Zala vármegye főorvosi címmel bíró másod orvosát. Takács nagytekintélyű, jó hírű orvos volt, nagy területre kiterjedő komoly betegkörrel, és naplója szerint az ideje szinte szünet nélküli beteglátogatással, gyógyító munkával telt. A század első fele nagy költőjének, Kisfaludy Sándornak is háziorvosa volt,

⁵⁷ Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien, 1861. Siebenter Theil, 44–45.

⁵⁸ Gatti: *Geschichte*, 697.

„Nikolaus Gaal de Gyula, Ingenieur-Officier von ungewöhnlicher Begabung, machte sich durch sein Betragen, in welchem er mit Vorliebe den Sonderling hervortreten liess und hochgestellte Persönlichkeiten ohne jeden Anlass provocierte, für den activen Dienst unmöglich und ward infolge seines Verhaltens in der Garnison Mailand, welches Ärgeris erregte, als Ing.-Major pensioniert.” Kifejezetten sajnálatos, hogy Gábor Eszter: *Országháza* című kiadványában Gaál életrajzát illetően e döntően valótlanságokat tartalmazó könyvhöz utalja az olvasót – hibás oldal-szám megjelöléssel.

⁵⁹ Az orvos Takács (Takáts) János személye pontosan azonosítható Miklósi-Sikes Csaba: *Köbe vésett történelem* (Sümege, 2002.) könyvéből, de anekdotikus részletek olvashatók róla: Darnay Kálmán: *Kaszinózó táblabírák*. Budapest, é. n. II. köt. 99–102. Ő maga a nevé „Takács”-ként írta.

és ott állt a halálos ágyánál is. Takács doktor február 26-án tett látogatást Gaálnál, és orvosi vizitjéről a következőket jegyezte be naplójába: „26^{án} Szegvárra M. Gál Miklós urhoz. Atthritis rheumatoga et Colica haemorrhid. 8 hét alatt gyógyulhat a bizonyítvány szerént.”⁶⁰ A mérnökkari főigazgatóság ennek alapján Gaált ideiglenesen nyugállományba helyezte, egy év után elvégzendő orvosi felülvizsgálat előírásával. Ezt követően kezdődött Gaál szerepe az 1848-1849-es szabadságharcban, amelynek részletezése már kívül esik írásunk keretein.

A művészetek és humaniorák vonzásában

A császári királyi hadsereg ifjú főhadnagya azonban nem csupán mérnöki munkákat végzett, hanem szerény életvitele és anyagi lehetőségei mellett könyveket vásárolt, szabadidejében sokat olvasott, sokoldalúan képezte magát, és különös előszeretettel foglalkozott a zenével. Több hangszeren is jól játszott, és viszonylag elfogadható színvonalú zeneműveket is komponált. Álljon itt ennek illusztrálására anyjához írott következő levélrészlete: „A könyveim és a zenével kapcsolatos kiadásaim sokba kerülnek. Röviden itt sem jobb a helyzet, mint Magyarországon, de hát mit segít eközben a panaszkodás és a morgás. Amin az ember nem tud változtatni, azt türelemmel el kell viselni. Mindenki csak addig nyújtózkodjék, ameddig a takarója ér. Aki nem étkezhet hatszor, annak be kell érnie hárommal, mint nekem is. Marhahús, főzelék, egy kis kenyér vagy befőtt a déli étkezésem. A leves sokba kerül és többnyire rossz. Így már egy éve nem is eszem; nyáron meg túl forró. Estére csak egy darab kenyér és egy meszely bor, ez elég is. Mind eközben mégis egészséges vagyok és jókedvű. Kárpótlást nyerek a könyvekből és a zenéből. Az éhségtől nem szenvedek.”⁶¹

Hosszan sóvárgott viszont egy jó hegedű után, mignem végre teljesült a vágya: „Nem tudtam ellenállni annak a vágyamnak, hogy egy cremonai hegedűt vegyek. Drága volt ugyan, 15 dukát, de szép és jó. Közben a pénzt majd csak valahonnan összespórolom. Nagyon sok segítségre leltem a Teleki családnál mind zenében, mind irodalomban. Minden hangszerüket és könyvüket kölcsönadják. Most éppen szorgalmasan tanulmányozom Metastasiot és Filipi nyelvtanát.”⁶² Aligha lehetett túl sok császári tiszt, aki a melodráma itáliai megteremtőjének műveire áldozta volna a szabad óráit, mint tette az ifjú Gaál.

⁶⁰ A Sümegi Városi Múzeum igazgatója, Miklósi-Sikes Csaba úr volt szíves megküldeni számomra Takács doktor orvosi naplójának az 1848. év első félévére eső lapjainak másolatait, ahonnan az idézett bejegyzés származik.

⁶¹ *Gaál levelek*, No. 29. Padua, 1823. február 13. 507–508. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „...meine Bücher und Musikalien kosten mich auch viel. Kurz es geht hier auch nicht besser wie in Ungarn, indessen was hilft alles Klagen u. Murren was man nicht ändern kann muß man mit Geduld ertragen. Jeder muß sich nach der Decke strecken, wer nicht 6. Speisen haben kann, muß sich 3. begnügen, so wie ich. Rindfleisch, Zuspeis, Bradel (sic!) oder Eingemachts ist mein Mittagmahl. Die Suppe kostet viel u. ist meistens schlecht; so iß ich schon seit einem Jahr gar keine, im Sommer ist zu heiß; auf die Nacht ein Stück Brod u. 1. Seitel Wein, damit basta. Allein ich bin dabei gesund u. guthen Muths, entschädige mich dafür an Bücher u. Musik hunger leide ich nicht.”

⁶² *Gaál levelek*, No. 24. Padua, 1822. november 17. 429. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „Ich konnte der Begierde nicht widerstehen mir eine Cremonese Geige zu kaufen, es ist zwar theuer nämlich 15. Ducaten, allein schön u. gut; indessen werde ich mir das Geld schon wieder wo anders absparen. Auch habe ich bei den Telekischen Familie sehr viele Unterstützung in Hinsicht der Literatur u. Musik gefunden. Sie leihen mir alle Instrumente, Bücher; ich studiere jetzt fleißig den Metastasio die Gramair von Filipi.” Gaál szolgálati helyén milánói dukát jöhet

A zene szeretete és gyakorlása végigkísérte szinte az egész életét. Már az aradi ostromsereget vezette 1848-ban, amikor december 30-án levelet írt Anna húgának Pestre a következő kéréssel: „E levél átadójával, kérlek, küldd el kölcsön a Nabuccóból azt a bariton – szoprán kettőst,⁶³ amit Finivel⁶⁴ énekeltem, és ha a Nabuccóból a *Dio, di Guidea* kezdetű könyörgést – vagy áriát⁶⁵ –, továbbá néhány áriát vagy kettőst kaphatnál a *Gewölbe*⁶⁶-ben, vedd meg és küldd el a számomra.”

Gaál sorsa a szabadságharc leverését követően a lélekpróbáló hadbírószági eljárások során sokáig a kivégzés és a hosszú rabság között lebegett. Halálos ítéletét végül is kényszerűségből nehéz vasban eltöltendő, húsz év várfogságra „kegyelmezte” Haynau. Ezt követő aradi fogsága idején is vigaszt, kedvtelést jelentett számára a muzsika, amint a vele raboskodó egyik tisztje, galsai Kovách Ernő visszaemlékezései megörökítik. „Segített magán, ahogy tudott, még végtére mai napon nagy lelki nyugalommal hajthatta le a fejét⁶⁷ – élhetett még néhány esztendeig békeességben a fogságban, aminél ő többre úgy se vágyódott, mert bizony ő nem annyira öreg, mint sem egészen törődött és gyenge ember volt, kinek egy lába most is már a sírban volt.

Csapott is az öreg ennek örömeire mindjárt egy zene koncertet a szobájában, amiben ő nagy virtuóz volt, azonban az ő auktoritás teljes phlegmaja őt még akkor sem hagyta el, amidőn a halálfélelemtől legjobban szepegett is, a higgadt tekintélyét még akkor is fenntartotta.”⁶⁸

Hogy Gaál kilátástalanul hosszú és vasban letöltendő fogsága valójában mennyire volt szigorú és nehezen viselhető, arról galsai Kovách Ernő következő feljegyzései tanúskodnak: „Ezután, mikor az öreg keresztülment a halálfélelmeim, mert 20 évi várfogságra lévén elítélve, egészen kedélyesen rendezte volt be itt dolgait. Egy egész ateliert állított fel, s foglalkozott olajos képek festésével, azután zenével. Egész koncerteket állított össze szobájában, mely akkor még a Zárda épület emeleti szeglet sarkán volt, a főörtanya felül.”⁶⁹

Rabsága idején Gaál hosszú írást is készített a szabadságharc történetéről.⁷⁰ Behatóan foglalkoztatták a kudarc, az ország leigázásának morális vonatkozásai. Műveltségének,

szóba, amelynek akkori árfolyama 3 forint 34 kr. A hegedű így 51 forint 30 kr-ba került, ami valamivel kevesebb, mint Gaál másfél havi illetménye.

⁶³ V. Waldapfel, Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Budapest, 1952. 2. köt. 102. Az együjteményben szereplő Gaál-levelek mind német nyelvűek. Hozzáférhetőségük folytán ebben az írásban csak a kiválasztott részek magyar fordításait közlöm. Gaál vélhetően Abigél (Abigaille) és Nabucco „*Donna chi sei?*” kezdetű harmadik felvonásbeli kettősére gondolhatott, mert a Nabuccóban nincs több szoprán–bariton kettős.

⁶⁴ „Tini”-t vélem a helyes olvasatnak, lásd Waldapfel: *A forradalom és szabadságharc*, II. 102., és személyében Gaál Miklós József bátyjának Krisztina nevű lányát gyanítom, akit anyjával folytatott olaszországi levelezésében a még fiatal cs. kir. tiszt gyakran emlegetett „Tini”-ként.

⁶⁵ Gaál német nyelvű levelében a „könyörgés”-t az olasz „*preghiera*” szóval írta. Verdi Nabuccójában két „*preghiera*” is van. A Gaál által kért „*Dio di Giuda!*” kezdetű azonban ezek közül egyik sem, hanem Nabucco áriája a negyedik felvonás elejéről. Ebből viszont nyilvánvaló, hogy Gaálnak bariton fekvésű énekhangja volt.

⁶⁶ A „*Kaufmannsgewölbe*”-ből rövidült, és üzletház, üzletsor jelentésű szó. Pesti helyére lásd: Schams, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn*. Pest, 1821.

⁶⁷ A megjegyzés arra utalhat, Gaál ekkor értesült arról, hogy nem fogják kivégezni.

⁶⁸ OSZK Kézirattár, F. H. 1419/5. Az aradvári fogságom 1849–1856 években, írta Kovách Ernő. Az idézett hely: f. 24 r.

⁶⁹ OSZK Kézirattár, F. H. 1419/4. f. 26 v. és f. 27 r.

⁷⁰ Arad 1848–1849-es történetével kapcsolatos adatgyűjtésem idején figyeltem fel a ceglédi Kossuth Múzeum egyik kiállítási tárlójában egy kéziratra, amely gyulai Gaál Miklós naplójaként volt jelez-

olvasottságának bizonyítéka az erről szóló sommás véleménye és az ezt bevezető alábbi mottó:

„Haimón: Nem város az mi egy ember tulajdona.
 Kreón: Kié a város? Nem királya birtoka?
 Haimón: Ám akkor légy király a pusztaság földelett.”
 Sophoklés: *Antigoné* [ford.: Trencsényi-Waldapfel Imre]

§.1: A feltétel nélküli megadás és alávetés.

Alig van lealacsonyítóbb kíváncsi, mint egy férfitől vagy egy életerős, szabad hős néptől azt követelni, hogy feltétel nélkül adja meg magát, és eszerint magától álljon el (*teljesen*) a saját akaratától, értelmétől és erejétől.”⁷¹

Az *Antigoné* Gaál által idézett német szövege és Trencsényi-Waldapfel itt közölt fordítása csekély részletekben eltérnek ugyan egymástól, de Haimón Kreónnak adott válaszát Gaál és e szövegkörnyezetben a mai olvasó is félreérthetetlenül csak Ferenc József-re vonatkoztathatja, aki a szabadságharc leverése utáni első magyarországi útja során maga is tapasztalhatott valamit az ország haimóni pusztaságából vagyis, hogy „Körötte csend amerre ment, És néma tartomány.”⁷²

A kudarc egyet jelentett a magyar államiság és törvényeinek önkényes felszámolásával, amit sok honfitársával együtt Gaál még fogságában sem tudott elfogadni. Számára is összebékíthetetlen fogalmi ellentéteket jelentett a törvény és az önkény, és természetesen a törvény volt a legfőbb igazodási pont. Figyelmet érdemel, hogy az írásait előszeretettel mot-

ve. Akkori jelzete: C. K. M. 67. 43. 1. A kéziratot kérésre és Dr. Böhm Jakab főlevéltáros szíves támogatásával a Hadtörténelmi Levéltár akkori parancsnoka, Kún József alezredes a Kossuth Múzeumtól kikölcsönözte, majd a saját állományába átvette és restauráltatta. A kéziratot közvetlenül a kikölcsönzése után tanulmányoztam Dr. Böhm Jakab engedélyével, aki ezt követően a Hadtörténelmi Közleményekben írt róla igen alapos ismertetést *Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok emlékirata az 1848/49. évi magyar szabadságharcról* címmel (Hadtörténelmi Közlemények, 32. évf. (1985) 1. sz. 129–148.). Böhm Jakab készített a kézirathoz egy német nyelvű tartalomjegyzéket is, melyet magyar fordításban közölt iratismertetőjében. A kézirat jelenlegi jelzete: HL 57/a-1; borító felzetének szöveges adatai: „Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok tanulmánya az 1848/49. évi forradalomról és szabadságharcról. Kézirat, 662 oldal. Be nem sorolható lapok 1-11. oldal. Iratmásolatok 1-52. oldal.” Írásunkban *Gaál kézirat*ként hivatkozunk rá.

⁷¹ *Gaál kézirat*, f. 228. Az eredeti szöveg a következő:

„Hae: *Der Staat ist kein Staat mehr wenn er das Eigenthum eines Mannes ist.*
 Kreon: *Hält man nicht nach Brauch dafür, daß der Staat in der Gewalt Herrschers sei?*
 Hae: *Recht schön, allein sollst du über wüstes Land gebiethen.*

Sophokles: Atigone

§.1. *Die unbedingte Ergebung u. Unterwerfung*

Kaum etwas erniederigende(re)s Verlangen gebe als von einem Manne oder gar von einem lebenskräftigen freien Helden=Volke zu verlangen, daß es sich unbedingt ergeben solle demnach sich selbst seinem Willen, Verstand, und Kraft (gänzlich) begeben solle.”

A szöveg romlott és hiányos. A kurzivált részletek rekonstrukciók, amelyeket viszont a fordításban figyelembe vettem. Meg kell említenünk, hogy az *Antigoné*-idézetben, ahol Trencsényi-Waldapfel a „város” szót használja, a Gaál-féle német nyelvű változat pedig a „*Staat*” szót, ott az eredeti görög szövegben a „polisz” szerepel, ami lényegében „városállam” jelentésű. (Ritoók Zsigmond professzor úr szíves szóbeli tájékoztatása.) A német fordításban szereplő „állam” szó mind a „város”-nál, mind a „városállam”-nál bővebb jelentéstartalmú, és Gaál is csak az „állam” fogalmára gondolhatott, amikor az idézetet a bukásról szóló szövegszakasza jelmondatául választotta.

⁷² Arany János: A walesi bárdok.

tókkal bevezető Gaál az iménti példával is tanúságát adta műveltségének és sokrétű olvasottságának csakúgy, mint az aradi írásai között található kis cédulával, amelyre az előbbi elvvel egybecsengően a 17. századi jeles francia gondolkodó és hitszónok, XIV. Lajos ifjúkori nevelőjének, Jacques Bénigne Bossuet-nak a következő aforisztikus meghatározását jegyezte le: „Mi a szabadság? A szabadság néven a rómaiak csakúgy, mint a görögök azt az állapotot értették, amelyben mindenki csak a törvény alattvalója, és a törvény mindenkinél hatalmasabb.”⁷³ Tehát még az uralkodónál is, akinek legfelsőbb hivatalánál fogva éppen a törvényesség legfőbb őrének kellene lennie és nem az eltiprójának. Az idézettel Gaál világosan ezt kívánta kifejezni. Váteszi igazolásul hibátlan igazságérzetére, majd százötven évvel korábban Bossuet egy másik művében teljes egyértelműséggel ki is fejtette ezt a követelményt a következők szerint: „Csakúgy mint a többi ember, a királyok is tehát a törvény méltányosságának vannak alávetve, részben mert igazságosaknak kell lenniük, részben mert az igazságosság betartásában az alattvalóiknak példával tartoznak szolgálni.”⁷⁴ A szabadságfogalom idézett körülírása közel egy évszázaddal az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának megfogalmazása előtt született, és egyedül a törvények sérthetlenségét tekinti vonatkoztatási pontnak és mércének.

A Gaál által lejegyzett Bossuet idézet majd kétszáz éves megfogalmazása szerint a függetlenségi harc leverése után és az ország törvényeinek semmibevétele folytán Magyarországon hiányzott a szabadság. A törvényesen meg nem koronázott Ferenc József pedig csupán a Haimón szerinti „puszta föld felett” uralkodott, de nem volt az ország törvényes királya. Amit a nagy gondolkodó elődök példázataival körülírva az aradi fogságában született írásaival Gaál kifejezett, majd jóval a halála után fogja az 1867-es kiegyezés, illetve Ferenc József koronázási esküje jóvátevéleg igazolni.

Gaál azonban hivatalos jogi állásánál fogva ekkor még fogoly, és idézett feljegyzései enyhén szólva is súrolták a felségárulás vétkét. Gondolatainak mégsem lettek következményei, ami érthető a honvédtisztek aradi fogvatartási viszonyait ismerve.

⁷³ Gaál kézirat, f. 329 b. Eredeti szövege a következő: „Was ist die Freiheit? Unter dem Namen Freiheit verstanden die Römer, wie die Griechen, einen Zustand, wo Jedermann nur dem Gesetze unterthänig ist, und das Gesetz mächtiger ist als, Jedermann. Bossuet Discours sur l'Histoire univ. ” A forrás rövid, de teljesebb megnevezése: *Discours sur l'histoire universelle*, vagyis Értekezés az egyetemes történelemről. Érdemes szemügyre venni e műből a Gaál által hivatkozott mondatot. Az 1681-es kiadásban ez a következőképpen szerepel (l. v. II. p. 319.): „Sous ce nom de liberté, les Romains se figuroient avec les Grecs un Estat où personne ne fust sujet de la Loy, & où la Loy fût plus puissante que les hommes.” A számos későbbi kiadást megért mű 1836-ban megjelent kötetében ugyanez a mondat a következőképpen található (l. v. II. p. 228.): „Sous ce nom de liberté, les Romains se figuroient avec les Grecs un état où personne ne fût sujet que de la loi, et où la loi fût plus puissante que les hommes.” A két változat egyik csekély eltérése az „Estat” szó helyettesítése az „état”-val. A teljes mű német fordítását nem találtam meg, de a létezésére utaló nyomot sem. Így a Gaál céduláján szereplő német nyelvű mondat és a forrás francia nyelvű megjelenése arra a vélelemre ad okot, hogy a fordítás franciából németre magától Gaáltól származik, és az „état” szó alapján nem lehetetlen, hogy éppen a hivatkozott 1836. évi kiadásból, amelyhez Gaál könnyebben hozzáférhetett, mint az eredeti 1681. évihez. Szükséges azonban megjegyezni, hogy egyik kiadásban sem szerepel a Gaál céduláján olvasható, bevezető kérdés: „Was ist die Freiheit?”

⁷⁴ Az idézet eredeti forrása: Bossuet, J. B.: *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte*. H. n. 1709. Ennek a műnek viszont találtam német fordítását, melynek könyvészeti adatai a következők: *Die Staatskunst, aus einigen Worten der heiligen Schrift, gezogen von Jacob Benignus Bossuet*. Bischoff von Meaux, Augsburg, 1774. Az idézett mondat a mű I. részének 155. oldalán található: „Die Könige sind also, so wie andere Menschen, der Billigkeit der Gesetze unterworfen, theils, weil sie gerecht seyn sollen, theils, weil sie schuldig sind, in Beobachtung der Gerechtigkeit den Untethanen ein Beyspiel zu seyn.”

Személyiségképe hiányos lenne az antikvitások iránti lelkesültségének, illetve a festő- és rajztudásának bemutatása nélkül. Miközben még ifjú császári-királyi mérnöktiszt korában nagy szorgalommal végezte szolgálati feladatait, szívósan dolgozott egy már jó ideje dédelgetett álma megvalósításán is. Nagyon szerette volna megismerni Itália nevezetességeit, amire pénztelensége és szolgálati elfoglaltsága miatt addig nem keríthetett sort. Őt is olyan lelkesület és vágy hajtotta, mint az akkor még élő kortársát, Goethét fiatalabb éveiben. Így vallott erről édesanyjának: „A kívánság, hogy Nápolyt lássam, a vágy, hogy oda utazhassak, régóta a lelkem gondolatai nyomában jár, és tegnapelőtt hirtelen kibontakozott bennem egy terv, melyet most Kegyed elé terjesztek. Kikérhetném a szabadságomat, és az egyik futárral Nápolyba utazhatnék. Visszafelé megállhatnék mindenütt, Rómában, Firenzében, Bolognában. Ó, micsoda élvezetek nyílhatnának meg a lelkem előtt azzal, hogy Nápolyt, a Vezúvot, Herculaneumot és Pompejít lássam!”⁷⁵

Az útra igen alaposan próbált felkészülni, láthatjuk ezt haza írott leveléből is: „Készítettem már egy vázlatot az útleírásomról, és ahogy felmértem, 50 ívnyi lehet majd, s az egészet öt szakaszra osztom. Az első Itáliával foglalkozik általánosságban és a Velencei Királysággal. A második a Ferrarától Firenzéig terjedő utazással, a harmadik Firenzétől Rómaig, a negyedik Rómától Nápolyig, végül az ötödik a visszaútról Paduaig. Itáliából így csak a Lombard Királyság marad ki, melyet talán ezt követően nézek meg.”⁷⁶ Mint számos nagynevű európai és itthoni kortársát, a klasszicizmus tüze fűtötte az ifjú Gaált is, amikor ilyen sorokat írt haza: „Felkészültem már az itáliai irodalmi utazásomra, és bár csak hozzákezdhetnék már. Mint varázsképek, úgy lebegnek előttem a régi kultúra ama fenséges mesterművei, mint Caesar és Augustus dicső kora. Minden pusztulás és romlékonyságon túl micsoda fényeket árasztanak e dolgok az emberi élet órhelyei fölé!”⁷⁷

Foglalkozott azzal a gondolattal is, hogy a majdani útleírását illusztrációkkal lássa el: „Egy ilyen hosszú útra sok pénz kell, kiváltképp, ha az ember mindent látni akar, és mert az útleírásomat az emlékezetes tárgyakról szóló rézmetszetekkel is díszíteni akarom. Írtam

⁷⁵ Gaál levelek, No. 26. Padua, 1822. december 4. 450–451. Az idézett rész eredeti szövege a következő: „Der Wunsch Neapel zu sehen die Begier dahin zu reisen verfolgte längst die Gedanken meiner Seele; u. vorgestern auf einmahl entwikelte sich der Plan bei mir, den ich jetzt Euer Gnaden vortragen werde. [...] so könnte ich denn meinen Urlaub begehren u. könnte dann mit einem Courir nach Neapel reisen u. in zurückkommen könnte ich mich dann in Rom, Florenz, Bologna überall aufhalten. Ach! Welche Genüsse biethen sich meiner Seele dar. Neapel den Vesuv Herculaneum, Pompei zu sehen!”

⁷⁶ Gaál levelek, No. 27. Padua, 1822. december 25. 455–456. Eredeti szövege a következő: „Ich habe mir schon eine Skizze von meiner Reisebeschreibung gemacht, u. nachdem ich es überschlagen habe könne es bis 50 Bögen werden, den ich theile das ganze in 5. Abschnitten. Der erste handelt von Italien überhaupt u. von dem venetianischen Königreich; der zweite von der Reise von Ferera [sic!] bis Florenz; der dritte von Florenz bis Rom; der vierte von Rom bis Neapel, der fünfte endlich von der Rückreise bis Padua, u. somit bleibet von Italien nur das Lombardische Königreich übrig welches ich vielleicht auch nächstens sehen werde.” A napóleoni háborúk után a Szent Szövetség bécsi kongresszusa Velencét Ausztriához csatolta. I. Ferenc császár ezt követően alakította meg a Lombard-Velencei Királyságot. A részletekről lásd: Schillmann, Fritz: *Venedig, Geschichte und Kultur Venetiens*. Leipzig–Wien, 1933.

⁷⁷ Gaál levelek, No. 28. Padua, 1823. január 26. 473–474. Eredeti szövege a következő: „Ich habe mich zu meiner literarischen Reise durch Italien schon vorbereitet wenn ich es auch nur schon antreten könnte. Wie Zauberbilder schweben mir diese majestätischen Meisterwerke der alten Cultur, der glorwürdigen Zeiten des Cäsars u. Augustus. Welche Beleuchtungen biethen jene Gegenstände über den Wachsal des menschlichen Leben über die Zerstörung u. Werwesenheit aller Irdischen dar.”

Sigray grófnőnek, aki nemrég tisztelt meg egy levelével. Felfedtem neki az egész tervemet és megígértem, ha végbeviszem az utazást, neki ajánlanám az útleírásomat. Remélem, hogy támogatni fog, és anélkül, hogy kérném, valamit küld is. Kíváncsi vagyok azonban, hogy mit válaszol.”⁷⁸

A grófnő válaszát nem ismerjük, de Gaál tervezett útja elé egyébként is számos akadály tornyosult. Anyja nem tudott neki pénzt küldeni az otthoni anyagi nehézségek miatt. Kétségtelen, ha futárként mehetett volna Nápolyba, akkor a költségeit a szolgálati helye fedezi. Hivatali előljárója, Nobili altábornagy támogatta is az elképzelést, de a futárszolgálati út csak akkor valósulhat meg, ha a mérnökkari főigazgatóságtól erre engedély vagy utasítás érkezik a páduai kerületi igazgatósághoz. Erre pedig nem volt kilátás. Gaál tehát más megoldást keresett és talált a futárszolgálati útra. A Szent Szövetség döntése nyomán Napóleon marsallja, Murat volt nápolyi királyságát Ausztria csapatai szállták meg báró Johann-Maria Frimont altábornagy parancsnoksága alatt. Az altábornaggal jó viszonyt tartott fenn a Gaál család rokona, Révay József gróf. Gaál édesanyja kérésére Révay levélben kérte Frimont altábornagyot, hogy rendelje az ifjú főhadnagyot futárként Nápolyba, és ennek okát sem titkolta régi barátja előtt.

A hosszú előkészületek, a sok próbálkozás után nem csoda, hogy Gaál újabb betegségéből lábadozva 1823. szeptember 18-án így írt anyjának: „Legdrágább, kegyes Anyám! Boldogság a boldogságra! A jól elrendezett terv a levéllel sikerült. Frimont báró tábornagy azt írta az itteni parancsnoknak és a főnökömnek, hogy szeretné, ha futárként Nápolyba küldenének. Mint a legutóbbi levelemben is írtam, a főnököm halálos beteg, nem is olvasta el a levelet, hanem a parancsnok vette kézbe az ügyet. Mivel csak tegnapelőtt voltam kint először, még várnom kell, hogy teljesen egészséges legyek, ami talán még tizenkét, tizennégy nap lehet. Vélhetően e hónap végén fogok innen elutazni.”⁷⁹ A sors azonban közbeszólt. Gaál valóban elutazott, de nem akkor és nem Nápolyba. Amikor említett levelét írta, azon a napon halt meg otthon, Szegváron szeretett édesanyja, aki fiának írott leveleit mindig „Christine von Gaál”-ként írta alá.

⁷⁸ Gaál levelek, No. 27. Padua, 1822. december 25. 458–459. Az idézett rész eredeti szövege a következő: *„Auf einer solchen längeren Reise besonders wenn man alles sehen will, u. wie ich meine Reisebeschreibungen mit Kupfern von den merkwürdigsten Gegenständen verzieren will. Ich habe der Gräfin Sigray geschrieben, die mich unlängst mit einem Brief beehrt hat. Ich entdeckte ihr meinen ganzen Plan; u. habe versprochen daß wenn ich die Reise vollbringe; sollte ich Ihr meine Reisebeschreibung dediciren. Ich hoffe dadurch, daß sie mich unterstützt u. vielleicht auch etwas schickt, ohne Sie aber zu bitten, nur bin ich curios was sie darauf schreibt.”*

⁷⁹ Gaál levelek, No. 41. Padua, 1823. szeptember 18. 733–746. (Ebben a levélben következik a 734. oldal után a 744. oldalszám. Az alaki hiba azonban nem érinti a szöveg folyamatosságát.) Az idézett rész eredeti szövege a következő: *„Euer Gnaden theuerste Mutter! Glück über Glück! Der gut angelegte Plan mit dem Brief hat geglückt. Der Feldzeugmeister baron Frimont hat richtig den hiesigen Comandirenden u. meinem Chef geschrieben, sie möchten mich als Curir nach Neapel schicken. Mein Chef ist wie ich schon in letzten Brief schrieb am Tod krank, er hat den Brief gar nicht gelesen, allein der Comandirende hat die Sache über sich genommen. Da ich erst vorgestern ds erste mahl ausgegangen bin so muß ich noch warten bis ich vollkamen gesund sein werde; welches vielleicht in 12-14 Tagen sein kann. Also mit Ende dieses Monath werde ich von hier abreisen.”* Lehet, hogy Gaál pontatlanul írta Frimont bárót *Feldzeugmeister*nek, tábornagynak. Frimont az 1823. évi *Militär-Schematismus* szerint valójában *Feldmarschall-lieutenant*, vagyis altábornagy, bár ez a forrás a rendfokozatokat rendre az előző évi állapot szerint közli. Gaál utólag írta e levele végére, hogy *„An Todestag meiner geliebten Mutter”*, vagyis *„Szeretett Anyám halála napján”*.

Az ifjú mérnök főhadnagy ebben az időben nem csupán műszaki rajzokat készített, hanem művészieket is, s időnként ilyenekkel ajándékozta meg szeretteit. Gaál képei életének ezen ifjúkori szakaszából nemigen ismertek, mert vagy elkallódtak, vagy lappanganak. Van azonban egy kivétel, egy ifjúkori önarcképe, amely a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található, leltári száma: 1937-3126.

Gyulai Gaál Miklós ifjúkori önarcképe a Magyar Nemzeti Galériából

A kép reprodukciója két közelmúltbeli publikációban is szerepel,⁸⁰ azonban a képkísérő szöveges információk mindkét kiadványban részben bizonytalanságokat, részben pontatlanságokat tartalmaznak, ezért fontosnak tartjuk azok kiegészítését. A 203,5 mm magas és 134 mm széles (a kép törzslapja szerint: 204x135 mm), pergamenre, *gouache* technikával festett kis kép törzslapjára a „Művész neve és kora” rovatában „Önarckép /?” szerepelt, a „Műtárgy címe és tárgya” rovatban pedig „Gyulai Gál Miklós”. A kép eredete nem ismert, és mivel az „Érték” rovatban „100 P” szerepel, vélhető, hogy a kép a két háború között kerülhetett a Magyar Nemzeti Galéria állományába, vagy legalábbis az értékbecslésre akkor kerülhetett sor.⁸¹

A kép egy fa tövében ülő, alig sarjadt oldalszakállt viselő, göndör hajú ifjút ábrázol a gallér alatt redőzött fehér ingben, fehér nadrágban és ujjatlan, bő, kék köpönyegben, amit

⁸⁰ Szabó Júlia: *Magyar rajzművészet 1849–1890*. Budapest, 1972. 1. sz kép; Gábor: *Országháza*, 75.

⁸¹ Őszinte köszönettel tartozom Bereczky Loránd főigazgató úrnak, aki engedélyezte a kép közvetlen megtekintését, megvizsgálását, fényképezését publikációs célra, és Róka Enikőnek, a grafikai osztály művészeti titkárának, aki mindenben a segítségemre volt.

akkor tréfás közvetlenséggel malaclopónak is neveztek. A bal felé, távolba tekintő ifjú jobb kezében könyvet tart, melybe könyvjelzőként benyújtja a mutatóujját. Jobb könyökével egy asztalszerűen levágott vastag fatörzsre támaszkodik, amelyen mérőkörző, kottatöredék és egy irattekercs fekszik. A kép alapján az ifjú huszonöt év körüli lehet, és arcának Gaál későbbi, ismert arcmásaival való egybevetése szinte egyértelművé teszi, hogy ez a kis kép őt ábrázolja. A kidolgozottsága nem teljesen egyenletes. Szinte miniatúrtechnikai finomságú az arc kimunkáltsága, míg az egyéb részek átmenettel kissé elnagyoltabbak, de meglehetősen gondosak. Az ifjú kezében lévő könyvtábla aprólékosan felhordott felirattal van ellátva, és nagyítóval világosan „C (vagy G(eneral)?) Chasloup”-nak olvasható. Az olvasat félreérthetetlenül azonosítható François Chasseloup-Laubat⁸² nevével, aki 1744-ben hadnagyként kezdte a francia hadsereg mérnökaráiban pályáját, és Napóleon alatt 1796-ban, negyvenkét évesen már tábornok volt, beosztása szerint „*Chef des Genies*” vagyis a mérnökar főnöke. Amikor Itália északi részét Napóleon elhódította az osztrák császárságtól, Chasseloup-Laubat számos olyan ottani erődítmény mérnöki munkáit – köztük Mantuáét – is irányította, amelyeket két évtizeddel később az ifjú Gaál is jól ismert ottani szolgálatából, és ugyaninnen ismerhette a francia tábornok nevét.

Chasseloup-Laubat szerzője volt több katonai szakkönyvnek, melyek közül az egyik kiemelt figyelmet érdemelhet, hiszen a tüzéséggel és erődítési kérdésekkel foglalkozik, és 1826-ban jelent meg Bécsben német fordításban.⁸³ Az ifjú Gaál számára vélhetően nemcsak Chasseloup-Laubat könyveinek tartalma jelenthetett értéket, hanem Napóleon szelleme és mérnöktábornokának gyors sikerrel felfelé ívelő katonai pályája is vonzó példa lehetett. A Gaál itáliai szolgálati helyein nem sokkal korábban tevékenykedő Chasseloup-Laubat nevének szerepeltetése a képen lévő könyv fedlapján már önmagában is valószínűsíthető, hogy az ábrázolt ifjú Gaállal azonos. Chasseloup-Laubat munkája friss és érdekes szakkönyv lehetett akkor, és német nyelvű kiadása révén a fiatal mérnök főhadnagy a szolgálati helyén is hozzáférhetett. Mivel az ifjú Gaál számára a német volt a leginkább használt nyelv, okkal feltehető, hogy ennek hatására örökölte meg a szerző nevét az önarcképén látható könyv tábláján. E részletek további támpontul szolgálhatnak a kép keletkezési idejének pontosabb behatárolására.

E körülmények tették lehetővé, hogy Gaál aradi fogságában az előzőekben leírtak szerint nemcsak írt, zenélt, hanem „foglalkozott olajos képek festésével” is, ahogy ezt galsai Kovách Ernő említette. Az itt született képeiből számos ma is megvan az Aradi Erekllyemúzeumban.⁸⁴ Gaál korábbi képe megtalálható a keszthelyi Balaton Múzeumban is.⁸⁵

Kétségtelenül Aradon készült Gaálnak az a kis önarcképe is, amelyet fia, Gaál Gyula engedett át közlésre a Vasárnapi Ujság 1899. évi 11. számába, s ezt a sajátkezű aláírás, illetve az „Arad 1850” keltezés is hitelesíti. A képen Gaál nemcsak a nevét szerepelteti, hanem a honvédseregben elért tábornoki rangját is. A hadbírósi jegyzőkönyvekben a neve alá legfeljebb azt írta, hogy „nyug. alezr.” (*pens. Obstl.*), így fogsága idején külön üzenete volt annak, hogy a képen feltüntetett aláírása révén a nemzet szabadságküzdelmében megszerzett tábornoki rangjával azonosul, és tüntető szándékkal hangsúlyozza a fogságában érte viselt

⁸² Személyére és pályájára lásd: *Meyers Konversations-Lexikon*. Leipzig, 1905. Band 3. 896–897.

⁸³ Chasseloup-Laubat, Francois de: *Versuche über einige Theile der Artillerie und der Befestigungskunst, v. dem General Grafen C**** (Essais sur quelques parties de l'artillerie et des fortification)*. Wien, 1826.

⁸⁴ Kedves Gyula (szerk.): *Aradi Erekllyemúzeum, Gyűjteményi Katalógus*. 2. köt. 49–51.

⁸⁵ Haász Gabriellának, a múzeum munkatársának szíves szóbeli közlése.

bilincset is. Emellett tény az is, hogy a hadbíróági ítélet megfoszthatta ugyan Gaált a cs. kir. alezredesi rangjától, de nem foszthatta meg a honvédtábornoktól.

Néhány további megjegyzésre is érdemes ez a kép, amely a Vasárnapi Újságban történt közzététele idején (a bilincsel együtt!) még kétségtelenül megvolt fia, Gaál Gyula tulajdonában, mai holléte viszont ismeretlen. A kép újságbeli befoglaló méretei 61x102 mm, de valószínű, hogy ez nem az eredeti nagyság. Gaál ismert, sajátkezű aláírásai méretükben és külső képükben nagy állandóságot mutatnak. Egybevetve ezek betűméretét az újságbeli képen szereplő aláírásával, a valódi nagyság az újságbelinek szinte pontosan a kétszerese lehet, vagyis mintegy 122x204 mm. Ez a méret viszont szembetűnő közelséget mutat Gaál már korábban ismertetett, a Magyar Nemzeti Galéria állományában lévő ifjúkori önarcképével. Egy ugyancsak kis méretben és művészi finomsággal elkészített színes térkép Arad környékéről⁸⁶ és ezek az önarcképek is arra utalnak, hogy Gaál kedvelhette a miniatűrtechnikát. Érdekes az is, hogy az ifjúkori önarcképnek és az aradi fogságban készültnek is lényegében azonos a figurális beállítása.

Az 1850-ben készült aradi képen Gaál az ötvenéves korának megfelelő, jól öltözött, kiegyensúlyozott, ápoltságú férfiként ábrázolta magát, nyakkendőjében díszítéssel, a kezében esztergált csontfejes sétabottal, a balkezén gyűrűvel, amit kissé szokatlanul a mutatóujján visel. A kép nyújtotta látvány hitelesíti galsai Kovách szavait, amelyek szerint Gaál is egyik idősebb képviselője lehetett az Aradon „lánczczal csörtető gavallérok”-nak.⁸⁷ A bal csuklójáról a jobb bokája felé húzódo bilincs képe, felépítése is szinte teljesen megegyezik azzal, amit galsai Kovách Ernő a sajátjáról a feljegyzéseiben megörökített. A különbség mindössze annyi, hogy a bilincs felépítése folytán nem volt a jobb kézhez és a bal lábhoz kötött, hanem a foglyok általában úgy zárták vagy zárták fel, hogy mozgásukban kevésbé legyenek korlátozva.⁸⁸ Gaál éppen ellenkezőleg viselte, mint ahogy galsai Kovách leírta, hiszen jobbkezes volt. Az ábrázolás megerősíti azt is, hogy a várparancsnok, Castellitz altábornagy rendelkezéséből a bilincsek kulcsa a foglyoknál volt. Szobáikban nem kellett viselniük a láncot, ami egyébként nem tette volna Gaál számára lehetővé a zenélést, súlyosan megnehezítette volna a festést, rajzolást, de az öltözködést is. A kép készítése során sem lehetett rajta a bilincs, ábrázolását viszont fontosnak tartotta.

A köztudatban tévesen élő elképzelések, túlzások (falhoz láncolás, bilincsrre erősített súlyos vasgolyók, ágy helyett földre szórt szalma stb.) eloszlátására érdemes utalni galsai Kovách Ernőnek a vele együtt Aradon raboskodó Pigetty Gusztáv tábornok „cellájáról” készített akvarelljére.⁸⁹ Olyan kényelmes, szépen berendezett kis lakószoba képe tárul fel ezen, amelyben Gaál is élhetett, írhatott, zenélhetett és festhetett kedvére ugyan, de rabként, mígnem 1854-ben a vakság végleg le nem tétette vele az író tollat, az ecsetet és a hangszereket. Szeme világának elvesztése egyben baljós előjele is volt a tábornok hamarosan bekövetkező halálának.

⁸⁶ MOL H 75 1849:15141. számon található Gaál vizsgálati anyagában.

⁸⁷ OSZK Kézirattár, F. H. 1419/4. f. 29 r.

⁸⁸ Őszinte köszönet illeti Kedves Gyulát, a Hadtörténeti Múzeum múzeológus-hadtörténészét, aki volt szíves engedélyezni számomra egy korabeli bilincs tüzetesebb megismerését.

⁸⁹ Kedves Gyula (szerk.): *Aradi Erekljémúzeum*. 2. 52., 1564. sz., 222. sz.

LÁSZLÓ BAJZIK

The Engineering Expertise and the Erudition of Honvéd General Miklós Gyulai Gaál

To this day, we barely have detailed portraits of the military leaders of the 1848-1849 Hungarian war of independence, we know very little of their education, expertise and erudition. Among them, Miklós Gyulai Gaál was one of the most qualified, who also had extensive knowledge and erudition. The paper discusses his major achievements as an engineer after his graduation at the military engineering academy in Vienna as well as his broad education.

After he had graduated at the academy, he became a military engineer in the imperial and royal army, and worked mostly on designing structures for years, as part of his varied tasks required in the army. He realized it early that there were several engineering problems in the army with severe consequences.

One such issue was the insufficient transfer of exhaust from heating devices and furnaces, which often resulted in the backdraft of smoke. In such cases airing was required, which caused severe colds often putting soldiers on the sick-list, especially in the winter. To solve this problem, Gaál constructed a heuristic chimney add-on, which did eliminate the problem during a long test. He described his proposal in detail in a small book published in Brünn (Brno) in 1837, which earned him a written commendation by his superiors.

He also thoroughly studied group lavatories, in which pipe freezing caused a lot of troubles, including leaking sewage damaging the walls. Gaál designed a solution which prevented such issues during a long test period. He published his design, which was environmentally friendly, in a booklet in Brünn in 1841. The paper examines these two printed books on engineering problems by Gaál as both can be regarded as unprecedented examples of Hungarian building engineering.

He participated in the competition announced in 1844 for designing a new parliament building in Pest, and his plan was accepted, which bears witness to the fact that its quality was up to the rather stringent requirements of the tender.

But it is not just his military and engineering expertise that makes Gaál one of the most notable generals of the war of independence: he also excelled with his wide education. He could speak several languages. He was not just a music lover and expert, but he could also play the violin and even composed music. He was also conversant with literature and astronomy, and he created several artistic drawings and paintings. An early, small self-portrait of his is kept in the Hungarian National Gallery. Several of his paintings created during his imprisonment after the suppression of the war of independence are kept in the Ereklémúzeum in Arad.

ZAKAR PÉTER

Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága

„Nem panaszkodhatom – ahhoz, hogy milyen kevésbé érdekelttem meg: elég szerencsém volt az egyházzal. Ifjú koromban Albach Szaniszló, aztán ön. Két olyan pap barátságával dicsekedhetem, akik éppen mert nem csak papok voltak, áthoztak valamit ebbe a rideg századba az egyház hajdani melegéből.” Németh László *Széchenyi* című, 1946-ban írt történeti drámájában fordul a gróf e szavakkal az egykori csanádi püspökhöz, majd az ordinárius bölcsességét nevezi meg mint kapcsolatuk alapját, s végül még hozzáteszi: „Ön elhitheti az emberrel, hogy Isten mosolyogni is szokott”.¹

Vajon a különleges történeti érzékkel megáldott és széles körű ismeretanyaggal is rendelkező drámaíró a rendelkezésére álló forrásoknak megfelelően ábrázolta kapcsolatukat, vagy a jelenet kizárólag az írói fantázia szüleménye? Széchenyi és Lonovics kapcsolatáról viszonylag kevés információval rendelkezünk. A modern feldolgozások többnyire megemlítik, hogy felesége, Crescence után 1854 elején Lonovics József az elsők között látogatta meg Széchenyit, és ő is segített elcsitítani a beteg önvádjait. Ezenkívül Lonovics titkára, Hopf János, a *Blick* függelékének összeállítója és Rónay Jácint bencés szerzetes, a „sárga könyv” kinyomtatója kapcsán bukkan fel az egykori csanádi püspök neve.²

Az irodalom

A feldolgozások többnyire Falk Miksa 1866-ban Bécsben németül, majd 1868-ban Pesten magyarul megjelent munkájára hivatkoznak. Ebben Falk méltatta Lonovics valódi keresztény szellemét, amely „anélkül, hogy rangja s az egyház érdekeiből bármit is leengedett volna, világi dolgokban mindig a józan haladást pártolta”. Falk szerint „Széchenyi már azelőtt is mindig szerfölött vonzódhatott az ily emberhez [...] az ily pap ama valódi kereszténység apostola volt, melyre vala a nemes gróf vallásos szelleme irányozva, s valóban évek sora óta a legbensőbb barátság létezett Széchenyi és Lonovics közt”.³

A teljesség igénye nélkül szeretnénk röviden összefoglalni, milyen módon jelent meg eddig Lonovics és Széchenyi kapcsolata a szakirodalomban. Ipolyi Arnold Lonovics József-ről a Magyar Tudományos Akadémián 1868. május 18-án tartott emlékbeszédében Magyarország alkotmányos viszonyainak rendezése kapcsán kiemelte, hogy az 1840-es években

¹ Németh László: *Történeti drámák*. 2. köt. Budapest, 1963. 417.

² Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest, 1991. 176., 178–179.; Oplatka András: *Széchenyi István*. Budapest, 2005. 413., 427.

³ Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. Fordította: Á. I. és V. A. Pest, 1868. 307–308. Vö: Falk, Max: *Graf Stephan Széchenyi und seine Zeit. VIII. Schluß*. Wien, 1866. 16–17. A továbbiakban e záró fejezet önállóan megjelentetett, Oltványi Ambrus által utószóval ellátott kiadására fogunk hivatkozni, amelyben a fentebb hivatkozott rész: Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó éve és halála*. Budapest, 1984. 29–30.

Metternich Széchenyi mellett Lonovicsra is számíthatott. A két férfi első döblingi találkozását, Falkot idézve, annak következtetéseit kritikátlanul elfogadva tárta hallgatói elé.⁴ A nemzeti romantikus történetírói irányzathoz tartozó Áldor Imre 1876-ban megjelent művében szintén Falkra támaszkodva arról írt, hogy Széchenyi „rég barátja és elvtársának, a magyar főpapok mintaképeül ajánlható Lonovics egri érseknek egy látogatása jótékony hatással levén kedélyére, lassan-lassan mind több vendéget fogadott és gyűjtött maga köré”.⁵

Kovács Lajos, Széchenyi egykori munkatársa 1889-ben megjelent kétkötetes munkájában leírta Széchenyi és Lonovics 1846-os szegedi találkozását, megállapítva, hogy a gróf végtelenül szerette és tisztelte a csanádi püspököt.⁶ Később azt is megtudjuk, hogy „a magyar nemzeti szellem alkotó hatalmát” különösen a katolikus egyházban szemlélhetjük, és ezért Magyarországon – írja Kovács 1889-ben, be nem teljesült jóslatában – nincs, „nem is lesz és nem is lehet kultúrharca”.⁷

Zichy Antal Széchenyi életrajzában mindössze két ízben említette Lonovics József nevét. Először az 1832–1836-os országgyűlés kapcsán, amikor kifejtette, hogy a gróf „mindig a legelőrehaladottabb állásponton állt” a vallásügyi kérdésben, s ezért az egyházi rend felvilágosodott tagjai, „minők Albach Szaniszló, a szerzetes hitszónok és Lonovics preláthus” nem vonták meg tőle barátságukat.⁸ Az életrajz második kötetében Zichy leszögezte, hogy Széchenyi „első lelki orvosa, a magas műveltségű főpap, régi jó barátja, Lonovics egri érsek volt”, majd Falkot idézte a két férfi első döblingi találkozása kapcsán.⁹

A Falk-Zichy vonalat követte Széchenyi István és Lonovics József kapcsolatának ábrázolása során Berzeviczy Albert is, aki Széchenyi életrajzában 1907-ben így írt: „1852-ben [sic!] meglátogatta Lonovics érsek, szintén 48-49-iki események egyik áldozata, Széchenyi barátja, ki egyúttal első lelki orvosává lett (Zichy A.), mert amióta a beteg előtte kiönthette a lelkét, azóta nyerte az lassankint ismét régi egyensúlyát vissza.”¹⁰ Falk alapján adta elő Széchenyi és Lonovics első találkozását Friedreich István is, igaz, ő nem tett említést barátságról, és azt is hozzáfűzte, hogy Falknak azt az állítását nem fogadhatjuk el, „hogy e látogatással kezdődött Széchenyi állapotának javulása”, bár az bizonyos, hogy „az ilyenféle jelenetek nagyban hozzájárulhattak lelke háborgásának lecsendesítéséhez”.¹¹

Bártfai Szabó László 1930-ban megjelent munkájában rámutatott arra, hogy Széchenyi felesége kérte meg Lonovicsot, látogassa meg a férjét. Ő azzal is tisztában volt, hogy 1854 januárjában „a közélet porondján annak idején nagy harcot vívó, s egyformán hajótörött két férfiú” ölelte át egymást, s ekkor, mint írta, „lelkükben felújult a régi barátság”.¹² Östör József 1944-ben megjelent munkájában szintén Falk munkáját idézve írt Széchenyi Lonovicsához fűződő viszonyáról, megállapítva, hogy Lonovics első döblingi látogatását kö-

⁴ Ipolyi Arnold: *Lonovics érsek, magy. Akadémiai igazgató és tisz. Tag emlékezete. Tartatott a Magyar Tudományos Akadémiában május XVIII. MDCCCLXVIII.* Pesten, 1868. 37., 53–54.

⁵ Áldor Imre: *Széchenyi István gróf vagy Magyarország újjászületése.* (Történelmi Könyvtár 25. füzet.) Budapest, 1876. 110.

⁶ Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848.* 1. köt. Budapest, 1889. 126.

⁷ Kovács: *Gróf Széchenyi*, 1. köt. 181.

⁸ Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza.* 1. köt. (Magyar történelmi életrajzok.) Budapest, 1896. 357.

⁹ Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza.* 2. köt. (Magyar történelmi életrajzok.) Budapest, 1897. 265–268.

¹⁰ Berzeviczy Albert: *Gróf Széchenyi István.* Budapest, [1907.] 30.

¹¹ Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete.* 2. köt. 1840–1860. Budapest, 1915. 246–247.

¹² Bártfai Szabó László: *Gróf Széchenyi István és kortársai.* Budapest, [1930.] 449.

vetően „sűrűn kereste fel Széchenyit, vagy ha nem tehetette, írt neki. Gyakran vitte magával Hopf kanonokot, akit Széchenyi szintén nagyon szeretett. Az érsek egyike lett döblingi bizalmasainak, de Széchenyi attól óvakodott, hogy veszedelmesebb elgondolásaiba beavassa.”¹³

Varga Zoltán 1963-ban megjelent munkájában, amely *A Széchenyi-ábrázolás fő irányjai a magyar történetírásban (1851–1918)* címmel jelent meg, nem tett említést Lonovicsról. Nála Fekete Antal vagy Payr Sándor később tárgyalandó munkái sem kerültek említésre, a „polgári osztályérdekeket képviselő” Falkról viszont megtudhatjuk, hogy Széchenyiben „elsősorban a kedélybeteg embert látta”, aki nem érzett magában elég erőt az ellenzék vezetésére, ezért Döblingben maradt.¹⁴

Gazda István 1991-ben *Széchenyi napjai. Történelmi–művelődéstörténeti kronológia* című munkájában sem Széchenyi 1846. szeptember 2-i szegedi látogatásáról, ahol Lonovicssal is tárgyalt, sem pedig Lonovics és Széchenyi első döblingi találkozásáról nem esik szó, az egykori csanádi püspök neve csak Rónay Jácint ajánlójaként merült fel.¹⁵ Fónagy Zoltán 2003-ban kiadott Széchenyi életrajzában röviden megemlítette a püspököt a gróf döblingi vendégei között: „A családtagokon kívül első látogatója a szabadságharc után Ausztriában internált, a liberális körökben is tisztelt Lonovics József egri érsek volt.”¹⁶ Estók János 2010-ben megjelent Széchenyi életrajzában éppen csak említést tett Lonovics Józsefről a gróf döblingi látogatói sorában.¹⁷

A Széchenyi vallásosságával foglalkozó irodalom sem tulajdonított nagyobb jelentőséget Lonovicsnak. Payr Sándor megemlítette ugyan, hogy egyházának papjai közül is „a szabadelvűeket szerette”. Albach Szaniszló mellett Payr szerint ilyen volt Lonovics József csanádi püspök, „a nagyműveltségű és minden egyházi hűsége mellett is szabadelvű főpap”.¹⁸ Fekete Antal Sch. P. – Vizsota Gyula alapján – szintén csak azt említi, hogy Albach és Lonovics is felvilágosult papok voltak. Payr megállapította Lonovicsról, hogy a gróf „1854 januárjától fogva gyakran együtt volt vele és meleg barátságának birtokában önvádjai elcsitítására sokat tett”.¹⁹ Bozóky Mária Széchenyi hitéről írt egzisztencialista ihlettségű esszéjében említette Lonovicsot, mint aki feltűnt a látogatók között a döblingi tébolydában.²⁰ Juhász Kálmán egyháztörténész úgy ítélte meg, hogy 1853-at követően mélyült el Lonovics barátsága Széchenyivel.²¹ Végül magam egyáltalán nem beszéltem Lonovicsról,

¹³ Östör József: *A döblingi Széchenyi 1848–1860*. Budapest, 1944. 134–137.

¹⁴ Varga Zoltán: *A Széchenyi-ábrázolás fő irányjai a magyar történetírásban (1851–1918)*. Budapest, 1963. 37–39.

¹⁵ Gazda István: *Széchenyi napjai. Történelmi–művelődéstörténeti kronológia*. Budapest, 1991. 115., 133–141.

¹⁶ Fónagy Zoltán – Dobszay Tamás: *Széchenyi és Kossuth*. [Budapest, 2003.] 109. Lonovics József az 1850-es években nem volt egri érsek. (Z. P.)

¹⁷ Estók János: *Széchenyi István gróf élete és kora*. [Budapest,] 2010. 191.

¹⁸ Payr Sándor: *Széchenyi vallásos lelkülete*. Sopron, 1926. 28. Megjegyzendő, hogy Payr mindenkit szabadelvűnek tekintett, aki a protestánsok szabad vallásgyakorlata mellett fellépett. (Z. P.)

¹⁹ Fekete Antal: *Gróf Széchenyi István vallásossága*. Budapest, 1936. 172.

²⁰ Bozóky Mária: *Széchenyi hite*. Budapest, 1990. 126.

²¹ Dt. Lotz Antal: *Juhász Kálmán tudományos gyűjtése Lonovics püspök kormányzásáról*. In: Tóth Ferenc (szerk.): *Emlékkülés Lonovics József püspök születésének 200. évfordulóján*. (A Makói Kezdeti Értelmiségi Szövetség füzetei 13.) Makó, 1993. 4–20.

amikor 2000 szeptemberében egy konferencián Széchenyi vallásosságáról tartottam előadást.²²

1991-ben Kőhegyi Mihály és Merk Zsuzsa *Széchenyi és Lonovics* címmel egy olyan Lonovics életrajzot tettek közzé, amely kiemelten foglalkozott a két életpálya találkozási pontjaival, kitérve a reformkori vonatkozásokra is. A szerzők először közölték a csanádi káptalan Széchenyi Istvánnak címzett meghívó levelét Lonovics József csanádi püspökké történő beiktatására. Ugyanakkor, kissé elhamarkodottan, azt állították, hogy a gróf elutasító válasza „csak piszkozatban, levelező könyvébe beírva maradt ránk”.²³

Kapcsolatuk a reformkorban

Lonovics Józsefet 1834. március 9-én nevezte ki az uralkodó csanádi püspöknek. A csanádi káptalan szeptember 16-án hívta meg Széchenyit az új püspök beiktatására. „Hogy amaz örömteljes ünneplés, melyet a Csanádi Megye Főpásztorának Méltóságos s főtiszteletű Lonovics József Csanádi Megyes Püspök Úr Ó Nagyságának folyó Hónak 23-ik napján délután történendő elfogadása, s ezt másnap követő ünnepélyes béiktatása alkalmával ülni fog; méltó fényvel tűnjön fel, s díszre a lehetőségik [!] haladjon: el nem mulaszthatjuk: Méltóságodat, kit jelenleg Bánságunk s Megyénk végvonalin Hazánk fejlődéséért munkás életét áldozni tudjuk, őszintén, s mintegy rokon bizodalommal arra megkérni, hogy ritka Személyének jelenlétével díszét ünnepünknek, öregbíteni; bennünket pedig szerencsétetni méltóztasson.”²⁴

A gróf ekkor az al-dunai szabályozás királyi biztosaként utazott az Al-Duna vidékére, ahol december közepéig tartózkodott. A meder szikláit eltávolításával az alacsony vízállás miatt gyorsan haladtak, de sok nehézség is akadt: bizalmatlan török pasák és havasalföldi tisztviselők, nyelvi problémák, későn érkező technikai eszközök és a vesztegzár, ami alól a gróf sem kapott felmentést.²⁵ Széchenyi ezért a meghívás elutasítása mellett döntött. „A kötelesség láncai tartanak itt – írta többek között válaszában –, melyeket csak iparkodásim sikere tágíthat, és azért midőn a beiktatandó Méltóságos Püspök Úrnak legmélyebb tiszteletemet kérem béjelenteni, csak lelkeimmel lehetek a Tekintetes Káptalan Közelében, és azon forró kívánsággal ’Áldja meg a Mindenható legszebb áldásával a Püspököt, Káptalant és Megyét!’” Széchenyi levele éppen Lonovics beiktatásának napján, 1834. szeptember 24-én került iktatásra a püspöki hivatalban.²⁶ A gróft ekkoriban főként a nádor támogatása töltötte el optimizmussal, s október első felében visszautazott Pozsonyba, az országgyűlés helyszínére.²⁷

²² Zakar Péter: *Széchenyi István gróf vallásossága*. In: Pelyach István – Körösiné Merkl Hilda – Simon V. Péter – Buday Miklós (szerk.): *Széchenyi Magyarországa és Európa*. Tudományos Konferencia Magyar Tudományos Akadémia és Budakeszi. 2000. szeptember 21–23. Budakeszi, 54–62.

²³ Kőhegyi Mihály – Merk Zsuzsa: *Széchenyi és Lonovics*. In: Lengyel András (szerk.): *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. 1991. Szeged, 1992. 89–99. A káptalan levelének eredeti tisztázatát közölte már: *Gróf Széchenyi István levelei*. S. a. r., előszó és jegyz.: Majláth Béla. 1. köt. Budapest, 1889. 507. A levél eredeti tisztázata: Széchenyi István – A csanádi káptalannak. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien Lonovics, varia Eppi Lonovics, Orsova, 1834. szeptember 20. d. sz.

²⁴ MTA Kézirattár Széchenyi-gyűjtemény K 164/87, I-II. fol. A levelet közli: Kőhegyi–Merk: *Széchenyi és Lonovics*, 91–92.

²⁵ Oplatka: *Széchenyi*, 241.

²⁶ Széchenyi István – A csanádi káptalannak. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien Lonovics, varia Eppi Lonovics, Orsova, 1834. szeptember 20. d. sz.

²⁷ Friedrich István: *Gróf Széchenyi István élete*. 1. köt. 1791–1840. Budapest, 1914. 323.

1834. december 21-én hatalmas szónoklatban szállt síkra a magyar nyelv jogai mellett, s erre a kérdésre 1835. február 20-án ismét visszatért. Március 9-i beszédében fellépett a vallási sérelmek orvoslása érdekében, amelyeket nagy bajnak tekintett. Lonovics József azon szavaira, hogy a dogma nem enged más megoldást, így válaszolt: „...mi közünk törvényhozóknak ahhoz. Én nem ismerek semmit, mint a bécsi és linci pacifikatiót. Énnekem itt nem szabad lennem katolikusnak vagy protestánsnak, hanem legislatornak.” Tetszést azonban sem akkor, sem március 28-án nem aratott, amikor a reverzálisok ügyében Dessewffy Aurél álláspontját támogatta.²⁸

Kétségtelen, hogy miközben Széchenyi gyakran tett csípős megjegyzéseket kortársaira, köztük papokra is,²⁹ Lonovicsról mindig tisztelettel emlékezett meg. 1836. augusztus 19–20-án Temesváron tett látogatása kapcsán Lonovicsot „eszes” (*vernünftig*) személyiségként jellemezte.³⁰ Döblingben is előfordult, hogy megdöbbentette Lonovics tárgyi tudása. 1858. május 29-én például megírta Tasner Antalnak, hogy mindig négy óra előtt kel, hogy reggeli előtt egy német mérőföldet tudjon mozogni, majd így folytatta: „Tűrhetően vagyok – legjobb akarattal Széchenyi György lépteibe lépendő – ki ugyancsak 103 évet élt, mit Lonovics könny nélkül tudott!”³¹

Annak ellenére, hogy Széchenyi jó véleménnyel volt Lonovics értelmi képességeiről, és ennek már 1836-ban hangot adott, a csanádi püspök csak az 1840-es évektől kezdve szerepel gyakrabban Széchenyi naplóiban. 1840. június 19-én például hitetlenkedve jegyezte fel, hogy a püspöknek esetleg Rómába kell utaznia a vegyes házasságok ügyében. „Hihetetlen” – vélekedett a gróf.³²

Az 1839/40-es országgyűlésen Széchenyi a kamatos kamat engedélyezése kapcsán került szembe Orczy Lőrinc báróval és a püspöki kar tagjai közül Lonovicssal és Scitovszky Jánossal is. Az utóbbiak ugyanis a kamatos kamat engedélyezése ellen szólaltak fel. Széchenyi ezzel szemben – az alsó tábla véleményét osztva – tökéletesen pártolta a kamatos kamat engedélyezését. „Nem hiszem ugyan – mondta többek között –, hogy a felhozott provisio egészen kipótolná a hitelek bázisát, de arról tökéletesen meg vagyok győződve, hogy addig is, míg ez felállítatik, igen-igen javítaná a földbirtokosok sorsát, kik leginkább szűkölködnek pénz nélkül, kiken csak félig-meddig segít a váltójogi törvény – ha t. i. életre kap – s kik egyedül egy jól elrendezett hypothecale systema által boldogulhatnának.”³³

1842. január 30-án a Kopácsy József prímás által a vegyes házasságokkal kapcsolatos körlevél miatt tartott ellenzéki konferencia aggodalommal töltötte el Széchenyit. „Egy igazi konvent!” – sóhajtott fel naplójában. Lonovics szónoki szerepét is megörökítette az országgyűlésben (Lonovichiana). A Ráday Gedeonnál tartott tanácskozáson viszont határozottan ellenezte a prímás eltávolítását vagy valamilyen ellene indítandó akciót, mivel azáltal sok katolikus eltávolodna a fő problémától, tudniillik a vegyes házasságok kérdéséről. Érvelése

²⁸ Bártfai Szabó: *Gróf Széchenyi István és kortársai*, 263–264.

²⁹ Hohenlohe Sándor nagyváradi kanonok például egyik munkájában óvta híveit a vallást megvető tudósoktól, a gondolat-, szólás- és sajtószabadságtól és a templomkerüléstől. Széchenyi a címlap üresen maradt részére a következőket írta: „Egy negyedik fejezet úgy látszik hiányzik, úgymint: Óvakodjunk a papi fecsegéstől, a népbutítástól a csudatevő spektakulumoktól.” Payr: *Széchenyi vallásos lelkülete*, 29–30.

³⁰ *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerk. és bev. Vizsota Gyula. 5. köt. (1836–1843) Budapest, 1937. 19.

³¹ *Széchenyi István levelei*, 3. köt. Budapest, 1891. 668.

³² *Széchenyi naplói*, 5. köt. 389.

³³ Éber Antal: *Széchenyi gazdaságpolitikája*. Budapest, é. n. 143.

így hangzott: „Így nem igen segíthetünk se a református statuson, se a republicán, se a municipium méltóságán... etc.”³⁴

1842-től kezdve Széchenyi és Lonovics egyre gyakrabban találkoznak, február 25-én például megvitatják terveiket,³⁵ november 13-án Zichy Jenő és Lonovics Széchenyinnél vacsorázott,³⁶ december 18-án Lonovics Tersztyánszky Imre címzetes püspök társaságában látogatta meg a grófot.³⁷ 1843-ban is hasonló volt a helyzet: február 13-án Lonovics látogatta meg Széchenyit,³⁸ 19-én pedig a gróf viszonzta a látogatást, és sokáig időzött a püspök-nél.³⁹

Széchenyi István az 1840-es évek elejétől olyan politikai pozíciót foglalt el, amely egyszerre képviselte a kormány támogatását és a polgári reformprogramot.⁴⁰ Úgy tűnik, az ellenzéki politika által kiváltott aggodalmak egyre közelebb hozták egymáshoz a két embert. 1843. szeptember 5-én Széchenyi először az ellenzékkel találkozott Batthyány Kázmérnál, majd Lonovicshoz ment, akivel egy pár órán át beszélgettek, végül a gróf Zichy Emiliát látogatta meg, aki kifogásolta, hogy a liberálisokhoz jár, amit a szabadelvűek is megtehettek, csak fordított előjellel. „Erőszakkal párteberré kell lennem” – sóhajtott fel ekkor naplójában Széchenyi. Lonovicssal viszont egyre jobban megértették egymást. Fenti látogatásáról így számolt be: „Néhány órán át maradok. Szomorúan beszélgetünk – a helyzetünkről.”⁴¹ Az országgyűlés 27. ülésén, amikor Lonovics állhatatosan védelmezte a vegyes házasságok tárgyában kiadott pápai brevét, Széchenyi így összegezte véleményét: „Lonovics remek.”⁴²

Az 1843 telén tervbe vett, reformokkal foglalkozó bizottságába, amelyet részint a kormány embereiből, részint független politikusokból kívánt Széchenyi összeválogatni, Lonovics püspököt is szeretne volna meghívni.⁴³ 1844-ben is találkoztak néhányszor, hivatalos alkalommal, február 21-én Zichy Félixnél,⁴⁴ vagy április 25-én, amikor többek között Mednyánszky Alajos és Lonovics volt hivatalos Széchenyiékhez.⁴⁵ Széchenyi két ízben is felszólalt a nem nemesek „bírhatasi joga iránt”, fellépése ekkor döntő jelentőségűnek bizonyult, majd a javaslat elfogadását követően, 1844. október 7-én örömmel jegyezte fel, hogy Lonovics is vele szavazott.⁴⁶

A vasútépítés ügyében viszont ellentétes álláspontra helyezkedtek. Széchenyi a Duna jobb partján futó vonalat pártolta, amelynek tervét Sina György báró adta be, s e tervet a Lánchídra támaszkodva összekötötte a Duna–Tisza csatorna tervével is. Sina tehát a Lánchíd vállalkozója, s egyúttal a dunai hajózásnak is igen lelkes híve volt.⁴⁷ A bal parti elképze-

³⁴ Széchenyi naplói, 5. köt. 546–547.

³⁵ Széchenyi naplói, 5. köt. 559.

³⁶ Széchenyi naplói, 5. köt. 645.

³⁷ Széchenyi naplói, 5. köt. 661. Viszota Gyula tévesen nevezte Tersztyánszkyt váci püspöknek, aki valójában váci kanonok és pharosi címzetes püspök volt. Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára. II. k. A papság életadatai.* Vác, 1917. 942.

³⁸ Széchenyi naplói, 5. köt. 677.

³⁹ Széchenyi naplói, 5. köt. 680.

⁴⁰ Velkey Ferenc: *Egy pártnélküli pártcímke. Széchenyi István progresszista politikai önmeghatározásának hátteréhez.* In: Széchenyi Magyarországa és Európa, 32–53.

⁴¹ Széchenyi naplói, 5. köt. 759.

⁴² Széchenyi naplói, 5. köt. 763.

⁴³ Friedreich: *Gróf Széchenyi István élete*, 2. köt. 88.

⁴⁴ *Gróf Széchenyi István naplói.* Szerk. és bev. Viszota Gyula. 6. köt. Budapest, 1939. 29.

⁴⁵ Széchenyi naplói, 6. köt. 57.

⁴⁶ Széchenyi naplói, 6. köt. 109–110. Oplatka: *Széchenyi*, 338.

⁴⁷ Zelovich Kornél: *Széchenyi és a magyar közlekedésügy.* Budapest, 1925. 38–39.

lést Ullmann Móric nyújtotta be, aki a Pest–Debrecen közötti lóvonattal toldotta meg saját elképzelését. Széchenyi a jobb parti vonalat a Lánchíd és a gőzhajózás miatt pártolta,⁴⁸ s ez ügyben az ellentétes véleményen lévő Lonovicsnak is írt 1844. október 11-én: „Igen tisztelt Kegyelmes Uram! – kezdte levelét. – Ha az törvényé válnék, mit kegyelmes Uram tegnap javallott, se bal se jobb út nem lesz, bal nem, mert elégséges garancia nélkül nem épül jobb nem, mert meg lenne tiltva.”⁴⁹ A felsőház végül a gróf javaslatára úgy döntött, hogy az állam a bal parti társaságnak évi 360 000 forintot biztosít, ha Pest és Debrecen között már megépítette a vasúti pályát. Ullmannak biztosítékot kellett adnia az egész vonal kiépítésére, és a Duna jobb parti vonalat a jövőben nem lehetett törvényileg betiltani. Ezzel Széchenyi ideiglenesen megmentette Sina tervét a teljes megsemmisüléstől.⁵⁰ A történethez hozzátartozik, hogy a Sina-féle vállalkozás végül gazdasági nehézségek miatt elállt a vonal megépítésétől. A Bécsset Pesttel összekötő vonal első, 33,6 km hosszú szakasza így Pesttől Vácig épült fel 1844-től 1846-ig.⁵¹

1845. május 13-án Széchenyi és Lonovics Metternichnél találkozott, majd Lonovics meghívta ebédelni a gróft, ami lehetőséget nyújtott arra, hogy ismételten beszélgesse nek.⁵² 1846. szeptember 2-án Széchenyi az árvízi munkálatok elősegítése érdekében Szegedre utazott. Célja a tiszai társaságok árvízvédelmi munkájának összehangolása és a munkálatokhoz szükséges kölcsönök fedezetének előteremtése volt.⁵³ Naplójából tudjuk, hogy ezen a napon meghívta Lonovicsot is az ülésre, hiszen a Csanádi püspökség a Tisza és a Maros árvizeinek kiküszöbölése érdekében már korábban saját erejéből megindította a munkálatokat.⁵⁴ Levelét, amelyet alább idézünk, sebes futárral küldte Temesvárra.⁵⁵ Széchenyi levele egyúttal arra is választ ad, hogy milyen kapcsolatban álltak ekkoriban egymással:

„Kegyelmes Uram,
Különösen tisztelt Jóakaróm!

E pillanatban indulok innen Szegedre, hol egy vagy több nap szándékozok maradni. Paleocapa velencei főmérnök kíséretében megyek, ki egész tiszai ügyünkre új és felette kedvező világot gyújtott!

Ő 'par excellence' töltés embere, mert a bizonyos és tüsténti hasznot elibe teszi a kétes és távuli sikernek.

Ha lehetne, hogy Kegyelmes Úr holnap Szegedre jöhetne, hol most úgy egészen magunk közt volnánk, kezeit fognám csókolni kegyelmességednek, kifáradva már jól formán vagyok, de egészségem tűrhető, s reményeim nagy részben felette rózsaszínűek és ekképp igen élvezem napjaimat.

Legmélyebb hódolattal
kegyelmes Úr

⁴⁸ Friedreich: *Gróf Széchenyi*, 2. köt. 105.

⁴⁹ Széchenyi István – Lonovics Józsefnek. [Pozsony,] 1844. október 11. Országos Széchenyi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Levelestár, név és d. sz. Eredeti tisztázata. A levél fogalmazványát közölte: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860.* S. a. r.: Bártfai Szabó László. Budapest, 1943. 2. köt. 473.

⁵⁰ Bagyó János: *Gr. Széchenyi István közlekedésügyi reformja és tevékenysége.* Budapest, 1913. 127.

⁵¹ Estók: *Széchenyi István gróf élete és kora*, 151.

⁵² *Széchenyi naplói*, 6. köt. 208.

⁵³ Oplatka: *Széchenyi*, 356.

⁵⁴ *Széchenyi naplói*, 6. köt. 431.

⁵⁵ Kovács: *Gróf Széchenyi*, 1. köt. 126.

legőszintébb tisztelője
Gr. Széchenyi István
Hód-Vásárhely, szept. 2-ikán 1846.”⁵⁶

Noha másnap a szegedi városházán a tárgyalások rendkívül nehezen haladtak előre, Lonovics megjelent az üléseken, eltávozott egy időre, majd Széchenyi kérésére ismét visszatért oda. Kovács Lajos munkája szerint a püspök „levelünkéből megértve, hogy a nagy kezdemény már a létesítés stádiumáig megérett, nemcsak őszinte örömmel szerencsét kívánt a grófnak eddigi sikereihez, és maga részéről egész készséggel járult a szegediekkel egyesüléshez, hanem magára vállalta és jót is állt, hogy a földeláki uradalom érdekeltjei is készséggel fognak csatlakozni. Kérte is SZÉCHENYIT hogy megkezdett útján töretlen eréllyel haladjon, mint kinek vállalatain Isten áldása nyugszik.”⁵⁷

Számunkra fontos Széchenyi meghívólevelének stílusa, amely arra utal, hogy a két ember viszonya ekkor inkább hivatalos, semmint baráti vonásokat mutatott, bár az utolsó bekezdésből kitűnik, hogy Széchenyi továbbra is bizalommal tekintett a püspökre, akinek kilátásairól és közérzetéről is beszámolt.⁵⁸ Kapcsolatuk a forradalmat megelőzően érezhetően meglazult, noha Széchenyi bizonyos politikai tervei kapcsán, például 1847 decemberének végén a konzervatív mágnások konferenciáján számított Lonovics Józsefre is.⁵⁹

Barátságuk az 1850-es évek második felében

Viszonyuk 1854 elején éledt újra, miután az előző évben Lonovicsnak megengedték, hogy elhagyja a melki bencés kolostort, ahol több figyelemreméltó munkát írt, többek között *Az angol türelem* címmel az angliai katolikusok jogfosztott helyzetéről, amely Bécsben 1851-ben jelent meg. Ebben a munkájában a püspök az angol nemzetet a jelenkor legnagyobb nemzetei közé sorolta ugyan, mindazonáltal legnagyobb hibájának nevezte a vallási türelmetlenséget. Lonovics angolszász kultúra iránti érdeklődése minden politikai nézetkülönbség ellenére alapul szolgálhatott későbbi viszonyuk kialakulásához. Mindehhez járult az a triviális tény, hogy Lonovicsot is meghurcolták 1848-as magatartása miatt.⁶⁰

Noha Lonovics valóban jó kapcsolatokat ápolt liberális politikusokkal is, ez időnként félrevezette történészeinket. Csorba László szerint Lonovics József „a liberális és a nemzeti eszmék iránt fogékony főpap” volt.⁶¹ Kosáry Domokos pedig Lonovics első döblingi látogatása kapcsán megjegyezte, a volt csanádi püspök „egykor a konzervatívok támogatója, aki azonban a szabadelvű ellenzékkel elég jó viszonyban állt”.⁶² Ez utóbbi megfogalmazást azonban nem szabad úgy értelmeznünk, hogy Lonovics az 1850-es években meglazította kapcsolatait a konzervatívokkal.

Lonovics politikai nézetei eltértek a Széchenyi által vallott politikai eszméktől. A püspök 1857. december 3-án kelt végrendeletében például így összegezte politikai hitvallását: „A Magyarhont feldúlt viharoknak én is áldozatja lettem, nem saját vétkem miatt, mert Is-

⁵⁶ Széchenyi István – Lonovics Józsefnek. Hód-Vásárhely, 1846. szeptember 2. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien Lonovics, varia Eppi Lonovics, d. sz.

⁵⁷ Kovács: *Gróf Széchenyi*, 1. köt. 126.

⁵⁸ *Széchenyi naplói*, 6. köt. 431–432.

⁵⁹ *Széchenyi naplói*, 6. köt. 699.

⁶⁰ [Lonovics József]: *Az angol türelem*. Bécs, [1851.] 84. A haza iránti közös szenvedésre utalt Keeskeméthy Aurél: *Gróf Széchenyi István utolsó éve és halála*. Budapest, 1987. 61.

⁶¹ Csorba: *Széchenyi*, 179.

⁶² Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, 1981. 57.

ten tudja, mily korrekt volt mindig politikai gondolkodásom, mily készséggel támogattam a józan felekezet törekvéseit, s mint kárhoztattam a forradalmi párt szándokait, mint fájlalám vést hozó diadalait, hanem oly férfiak cselszövényeinek következtében, kiknek majd halájára, majd tiszteletére, s még a legrosszabb esetben is részvételére és védelmére jogosítva valék számot tarthatni.”⁶³

Tudjuk, hogy Széchenyi több olyan emberrel is kapcsolatot tartott Döblingben, akivel nem volt azonos politikai állásponton. Fónagy Zoltán nemrégiben megállapította, hogy Széchenyi számára a mély, feltétlen bizalmon alapuló barátságok kora közéleti beérkezésének idején, 1830 körül lejárt.⁶⁴ Mi most hozzátehetjük, döblingi tartózkodása alatt, különösen az 1850-es évek közepétől ismét nyitva állt előtte a barátság lehetősége. Széchenyi és Lonovics első döblingi találkozására Széchenyi kezdeményezésére valamikor 1854 elején került sor. Falk Miksa, aki az esetet leírta, 1859-ben került Széchenyi közelébe, így csak elbeszélések alapján rekonstruálhatta az eseményeket.⁶⁵ Ennek következtében a valóságosnál korábbra tette Lonovics Bécsbe érkezését, a gróf és a püspök baráti viszonyát pedig visszavetítette a forradalmat megelőző időszakra is. Magát a találkozást, amelyre azt követően került sor, hogy Lonovics tájékozódott Széchenyi állapotáról, Falk romantikus színezetű előadásában idézzük fel. Széchenyi a viszontlátást követően sokáig nem tudott uralkodni érzelmein. Ezt követően kiöntötte szívét a főpaprak: először testi szenvedéseit ecsetelte, majd rátért azokra az önvádakra, amelyekkel önmagát illette. Gyermekként atyja tilalma ellenére a cukorevéssel rontotta el fogait, ifjú éveiben istentelenül dorbézolt, férfiként pedig hazája romlásán dolgozott. Lonovics ellenvetésére, miszerint nincs hiba nélküli ember, és a gróf jó keresztény, jó férj és jó hazafi, Széchenyi tovább sorolta bűneit.⁶⁶

Ő csábította Wesselényit és Batthyányt a politikai pályára, közreműködött Kossuth megkegyelmeztetésében, az ő lelkiismeretét terheli, hogy mindnyájan segítettek a hazát szerencsétlenné tenni stb. Lonovics erre az irgalmasság végtelenségére utalt, mire Széchenyi azt válaszolta, „ennyi bűnt az Isten sem bocsáthat meg”. Lonovics azonban szívosán képviselte a keresztény bűnbocsánat elveit. „Ez a kevélység szava – viszonzá Lonovics komolyan –, kevélység volna egy halandónak azt hinni, hogy ő egymaga tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányozhatta milliók sorsát; kevélység volna azt hinni, hogy az ő bűnei nagyobbak, mint az egész világié, melyeket az Üdvözítő magára vett s vérével megváltott.”⁶⁷

Falk szerint Lonovics látogatásával kezdődött Széchenyi állapotának javulása, mert a püspök megtanította a beteget remélni, s e reménnyel együtt tért vissza életöröme is. Lonovics mellett – amint arra már Károlyi Árpád is rámutatott – Széchenyi feleségének, gyermekeinek, az 1853-ban elhunyt Albach Szaniszlónak, az idős Metternich hercegnek a

⁶³ Lonovics József végrendelete. Bécs, 1857. december 3. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára, iktatlan iratok, d. sz.

⁶⁴ Fónagy Zoltán: *Széchenyi, a társas lény. Romantikus barátságkultusz és egzisztencialista magány*. In: Pelyach István (szerk.): *Széchenyi mint magánember*. Budapest, 2011. 41–54.

⁶⁵ Török János – Falk Miksának. Pest, 1859. április 9. In: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerk., bev., jegyz. Angyal Dávid. Budapest, 1925. 459–461.

⁶⁶ Falk: *Gróf Széchenyi István utolsó évei*, 31–32. Széchenyi a korábbi években is hasonló önvádakkal illette magát. 1850. szeptember 7-én például így fakadt ki Tasner Antalnak: „Ma indulok a pokolba! Én vagyok azon ármány fia, ki bűneim súlya miatt már 1811-ben elkárhozva, mint ördög szolgája betű szerint eladtam a magyart a rom Istenének.” *Széchenyi István levelei*, 3. köt. 630.

⁶⁷ Falk: *Gróf Széchenyi István utolsó évei*, 32–33.

szerepe sem lebecsülendő a gróf állapotának javulásában,⁶⁸ és szintén megfontolandó Kosáry Domokos azon felvetése is, hogy Széchenyi politikai föleszmélése nyilvánvalóan összefüggött az Osztrák Császárság nemzetközi helyzetének megingásával.⁶⁹

A későbbiekben Széchenyi mindig örömmel vette Lonovics látogatásait, illetve leveleit. 1857. október 20-án például az egykori püspök visszaküldte Lamartin általa már elolvasott 4. kötetét, és további „hason érdekességű” olvasmányt kért. Egyúttal megküldte a Pesti Napló egy számát, „ennek a derék Béla grófról szóló rövid, de szép cikke miatt”.⁷⁰ Széchenyi másnap már válaszolt is:

„Szíves sorait háladattal vettem. Reméllem Béla fiambul jobb és hasznosabb ember lesz, mint én „valósággal” voltam. Most azonban nem vagyok vele megelégedve. Erről majd szóval, ha Excellentiához szerencsém lesz.

Gyórból még nem nyertem „megnyugtatót”, noha levelem oda, már e f. h. 9-ikén indult. Meglehet: még nem jött kézhez, mert a »Gleichberechtigung« elvénél fogva magyarul írtam a feliratot, és mint később megtudtam, az idevaló posta tudás, bár mindenféle könyveket sokáig forgatott, nem tudta kisütni: Győr Kínában vagy Magyarország melyik rongyában nőtt ki a földből.

Levele kegyelmes Úrnak igazi élvezetben részesített, valamint legkiválóbb sora mindig! Bár írna nekem minden nap, és pedig sokat, mihez képest én aztán leveleit nyomtatásban másokkal és sokakkal is közölhessem, nehogy mint egoista csak egyedül magam, legfeljebb kevés látogatóimmal gyönyörködjek kegyelmes Úrnak, annyira érdekes és csípős és emlékezet kincsein.”⁷¹

1857. szeptember 29-én kelt levelében Lonovics arról értesítette a gróft, hogy kérésére másnap meglátogatja, e levelének hangneme már egészen baráti. „Igen-igen megtisztelve érzem magamat – kezdte levelét az egykori csanádi püspök – Nagyméltóságod fennbecsű bizalma által, s miután Nagyméltóságod minden kívánatát parancs gyanánt szeretem tekinteni, s egyébként is gyönyörködve táplált szándékom volt Nagyméltóságodnál legközelebb ismét tisztelkedni: kegyes felhívása következtében szerencsém van jelenteni, miszerint a holnap délelőtti órákban teendém Nagyméltóságodnál udvarlásomat, ezt még ma nyomban teendő, ha e napra néhány jó vendég nem ígérkezett volna szerény asztalomhoz.”⁷²

1857. augusztus 31-én Széchenyi István felesége felmentést kért a böjt alól, arra hivatkozva, hogy falun nehéz beszerezni a böjti ételeket, és sűrűn vannak nem katolikus vendégei is. Miután Simor János győri püspök elutasította a kérelmet, Széchenyi maga is írt a győri püspöknek 1857. október 9-én az ügyben. Azzal érvelt, hogy feleségének, aki korábban rendszeresen kapott felmentést, a mellékelt orvosi bizonyítványok szerint árthat a tészta, a zöldség, a borsó és a bab fogyasztása, tekintettel sérvére, amely „minden erősebb moz-

⁶⁸ Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerk. és bev. Károlyi Árpád. 1. köt. Budapest, 1921. 139–141.

⁶⁹ Kosáry: *Széchenyi Döblingben*, 57–94., 260. Kosáry véleménye szerint Falk erősen eltúlozza Széchenyi és Lonovics találkozásának jelentőségét. Későbbi barátságuk kibontakozása viszont részben alátámasztja az elmondottakat. (Z. P.)

⁷⁰ *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 740.

⁷¹ Széchenyi István – Lonovics Józsefnek. [Döbling,] 1857. október 21. OSZK Kézirattár, Levelestár, név és d. sz. Eredeti tisztázata, magyar, a döblingi postahivatal bélyegzőjével és bélyeggel. Fogalmazványa: MTA Kézirattár Széchenyi-gyűjtemény K 196/74. A levelet közölte: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 740–741.

⁷² Lonovics József – Széchenyi Istvánhoz. Bécs, 1857. szeptember 29. Közli: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 735–736.

gást lehetetlenné tesz”. Kérte a püspököt, hagyja feleségét húst enni, és biztosította arról, hogy ő minden nap valamely más módon fogja testét sanyargatni.

A kérés kapcsán Lonovics József szerepére is fény derül, Széchenyi ugyanis vele is konzultált levele megírása előtt. „Mielőtt e sorokat írnám – így Széchenyi –, Lonovics püspök ő excellenciáját kértem magamhoz, ki nyomorúságomban néha-néha felkeres. Ő ezen lépésemet, hogy Nagyméltóságodnak írok, egészen helyben hagyja, és azzal bíztat, mert ő kihallgatta azon két orvosdoktor urakat, kik ezen szomorú laknak élén állnak, nőmet több évek óta ösmerik, és vélekedésüket tökéletesen osztja, hogy Nagyméltósága kérésemre hallgatni és azt teljesíteni is fogja, és mely kérés abból áll: méltóztatnék feleségemre szilárdul ráparancsolni, hogy húst egyék, mert egyszerű engedelemre nem fog hajlani, mert inkább árt magán, mintsem a már Nagyméltóságától egyszer kimondott tilalmat megszegni.”⁷³

Simor a gróf közbelépésére 1857. október 18-án megadta a kért felmentést. „Szívbeli őszinte örömmre szolgál – írta –, hogy a Nagyméltóságod által nyújtott felvilágosítás a kellő indokokat kezembe szolgáltatva, melyek alapján az anyaszentegyház igényeit Excellenciád és a Grófnő kívánatával megegyeztettem.”⁷⁴ Széchenyi Lonovicsal is közölte a jó hírt: „Alázattal jelentem, megjött végre a várt Dispenzatio” – írta 1857. október 31-én barátjának.⁷⁵

Lonovics gyakran kölcsönkért egy-egy könyvet Széchenyi döblingi könyvtárából. A gróf mindig örömmel olvasta a püspök megjegyzéseit az átolvasott és köszönettel visszaküldött könyvvel kapcsolatban, amelynek tartalma beszélgetéseik tárgya volt. 1857. november 2-án például Lonovics válaszolt Széchenyi október 31-én kelt levelére. „Mindamellett is, hogy Nagyméltóságod által ismételt indokolt, s saját tekintélyes súlyával is támogatott győri kérésed kedvező kimenetelét bizonyosnak kellett tartanom, sietek mégis afeletti örömmel ezennel nyilvánítani, hogy Nagyméltóságodnak sikerült drága jó neje számára a kívánt felmentvényt kinyerni

E napokban Stirling és Prescott-tól V. Károly életírását olvasván, érdekes volt előttem, e jeles férfiút St. Justi magányában szemlélni, mint bíbelődik az ottani jámbor szerzetesek parányi ügyeivel, s mint igyekszik éneküket s fegyöket szabályszerűleg intézni. Ehhez hasonlólag reám nézve szinte megdöbbentő jelenet látni, mily részvétellel fáradozik dicső, s eredménydús pályafutása után Nagyméltóságod egy húsvéti dispensatio kieszközlésében.

Én már régóta kívántam volna Nagyméltóságodnál tisztelkedni, de szép szándékomat gyengélkedésem eddig meggyúsította. Az orvos ugyan arcszínem s üterem után ítélve azt állítja, hogy semmi bajom nincs, de érzésem mást bizonyít, s ekként olyan vagyok, mint azon óra, mely talán jól mutat, de rosszul ver.”⁷⁶

Széchenyi István Béla fiához írt intelmeiben is szóvá tette, hogy többször kérte fiát, hogy látogassa meg Lonovicsot, „a jó prelátust”, de fia nem szakított időt a látogatásra.⁷⁷

⁷³ Széchenyi István – Simor Jánosnak. [Döbling,] 1857. október 9. *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 737–739.

⁷⁴ Uo. 739.

⁷⁵ Széchenyi István – Lonovics Józsefnek. [Döbling,] 1857. október 31. MTA Kézirattár Széchenyi-gyűjtemény K 198/55. Fogalmazvány. Vö.: Hermann Róbert: *Széchenyi István leveleiből. (1836–1857). Századok* 144. (2010/3.) 686–687. Ez a levél tartalma alapján Simor Jánosnak is szólhatott volna.

⁷⁶ Lonovics József – Széchenyi Istvánnak. Bécs, 1857. november 2. Közli: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 742. A levélre hivatkozott Károlyi Árpád is: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. Szerk. és bev. Károlyi Árpád. 1. köt. Budapest, 1921. 169.

⁷⁷ *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka*, 1. köt. 508.

1857. december 16-án kelt levelében Lonovics szíves köszönetet mondott a küldött könyve-kért, és örömét fejezte ki afelett, hogy a gróf megismertette őt Asbóth Vilmossal.⁷⁸ „Én egy félórányi társalgás alatt benne sok szép tulajdont fedeztem fel – írta Lonovics Széchenyinek –, s őt ezeknél fogva Nagyméltóságod bizalmára, szeretetére s dicsérésére minden tekintetben méltónak tartom.”⁷⁹

Lonovics gyakori látogatásának tényét erősítette meg az 1858-ig a döblingi tébolydában dolgozó Guszmann Rudolf is. 1860-ban magyar nyelvre lefordított művében ezt olvashatjuk: „A gróf majd mindennap szokott látogatásokat elfogadni, melyeket azon időben már nagyszámmal kapott volt. Rendkívül gondos, gyöngéd családján, mely majd mindennap megfordult nála, és hű barátjain kívül, kik között Lonovics püspök mindvégig majdnem leggyakoribb hűséges látogatója volt, sok politikai és irodalmi celebritás fordult meg nála.”⁸⁰

Széchenyi rendkívüli tájékozottságát részben növekvő számú látogatójának, részben az általa megrendelt újságoknak köszönhette. 1858 januárjától például előfizetett a magyarországi újságokra és a magyar nyelvű könyvekre is.⁸¹ Rengeteg külföldi újságot is olvasott, így például Lonovics is szívesen olvasta vele az angol szatirikus lapot, a *Punch*-ot, amelynek a katolikus papság és az ultramontanizmus is gyakori célpontja volt.⁸² Az 1858. április 3-i szám például a francia ultramontán *Univers* című folyóiratot támadta, amiért az az angolok büszkeségén gúnyolódott. Az *ultramontán vipera* című cikk szerint „ennek a kígyónak a sziszegése, amely nem tud megmarni minket, rendkívül mulatságos”. Majd John Bullra (Angliára) utalva hozzáteszi a cikk írója: „Ha élve megsütne egy-két jezsuitát vagy kínpadra vonna egy pár oratoriánust, akkor legalább felismerné az *Univers* íróinak és úgy általában az ultramontánoknak az alapelvét, amelyet saját személyére is boldogan alkalmaznának.”⁸³ Lonovics – amint 1858. május 24-én írta – „a legszívesb” köszönettel küldte vissza Széchenyinek „a pajkos *Punch* hat kötetét”, s egyúttal a következő évfolyamok átküldését is kérte. Ugyanezen levelében tudatta, hogy szeretné meglátogatni másnap a gróft, hogy „becses, nyájas, s tanulság teljes társalgásának kellemeit” élvezhesse.⁸⁴

Ezek a közös olvasmányok, együttlétek és szellemi tornák erősítették barátságukat. 1858. május 25-én tehát Lonovics Széchenyinnél ebédelt. „Ach! Welche Recollectionen! Mindig repedezett szívem!” – jegyezte fel a gróf másnap naplójába.⁸⁵ Lonovics másnap újabb levélben mondott köszönetet a kölcsönadott könyvekért és az előző napi ebédért. „Oly ebéd, melynek ízletes voltát Nagyméltóságod szeretetreméltó udvarisága, s szellemdús társalgása fűszerezi: szükségképp a boldogított vendég egészségére válik.” Hozzáfűzte, Hopf János titoknok a „igen megtisztelve érzi magát” Széchenyi bizalma miatt. Utóiratában

⁷⁸ Asbóth Vilmos műgyetemi hallgató volt Széchenyi mindennapi sakkpartnere 1857 nyarától 1858 tavaszáig. Gazda: *Széchenyi napjai*, 136.

⁷⁹ Lonovics József – Széchenyi Istvánnak. Bécs, 1857. december 16. Közli: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 746.

⁸⁰ Dr. Guszmann Rudolf: *Gróf Széchenyi István a döblingi magán-tébolydában*. Németből [fordította: B. J.] Pest, 1860. 21.

⁸¹ Csorba: *Széchenyi*, 177.

⁸² Széchenyi István – Tasner Antalnak. Döbling, 1858. május 8. *Széchenyi István levelei*, 3. köt. 676–677.

⁸³ PUNCH, OR THE LONDON CHARIVARY 1858. április 3. 135.

⁸⁴ Lonovics József – Széchenyi Istvánhoz. Bécs, 1858. május 24. Közli: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 778.

⁸⁵ Széchenyi István – Tasner Antalnak. Döbling, 1858. május 26. *Széchenyi István levelei*, 3. köt. 684–686.

említést tett Széchényi György esztergomi érsekről, aki 1695. március 12-én, életének 103. évében hunyt el. „Ezt kívánom Nagyméltóságodnak is. Faciet Deus” – zárta levelét Lonovics.⁸⁶

Figyelemreméltó, hogy Lonovics mentesült Széchényi sajátos tréfái alól, amelyeknek például Danielik János kanonok is áldozatul esett. Az 1850-es években ellenzéki hírben álló kanonok ugyanis szenvedélyesen kedvelte a pezsgőt. Széchényi erre elhatározta, hogy csak egyszerű ebédet szolgáljanak föl nekik közönséges asztali borral. A gróf később elmesélte Kecskeméthy Aurélnak, mennyire mulattatta az eset, de Danielik Jánosnak nem volt érzéke a humorhoz, az ebédet követően érezhetően felhagyott Széchényi-kultuszával.⁸⁷

Széchényit 1858-ban foglalkoztatta a német helynevek magyarországi elterjedése, illetve azok magyarításának lehetősége. Tasner Antalnak 1858. május 27-én írt levelében a bécsi hatással indokolta, miért elégedetlen a főváros elnevezésével:

„London, Páris, Stambul, Honkong (...habaha! Sértz), Madrid, Nápoly, Alles das klingt gut; de Ofen! Jaj nekem! Az ember szinte lát egy rühes kopót, mely ott tanyázik. – És pláne Pesth! Auszusprechen Peisth! Zum Davonlaufen!!

Wo wohnen Sie, Ideal meiner Seele. Sie Perle der Natur?

In Ofen!!! It will not do!

Érzi Ön, mit akarok mondani, mit érzek!

Wo werden Sie den Winter zubringen?

In Komorn!

Mindennek reám nézve 'Wiener' effectusa van.”⁸⁸

1858. június 1-jén azt írta Tasnernek, hogy a fővárossal kapcsolatos elnevezések közül neki legjobban a „Delivár” tetszik.⁸⁹ A kérdésben természetesen Lonovicsnak is állást kellett foglalnia, aki azonban – tekintettel a hagyományokra és a megszokásra – nem támogatta a névváltoztatást. 1858. augusztus 25-én kelt levelében az egykori esanádi püspök nemcsak másnapi látogatását jelezte a grófnak, hanem részletesen indokolta a névváltoztatással kapcsolatos álláspontját: „Fővárosaink nevezete, igaz, nem igen szép hangú – érvelt többek között –, de az átkeresztelésnek alig volt volna sikere; a nép a megszokott helynevekhez makacsul szokott ragaszkodni, és sem Róma hatalma, sem a convent terrorizmusa nem volt képes eszközölni, hogy akár a lerombolt, s újra gyarmasított [!] Carthago helyett a 'Juponia' akár az istentelenül feldúlt Lyon helyett a 'Communanté affranchie' nevezet lábra kapjon.”⁹⁰

Köztudomású, hogy Széchényi 1858. november 6-ára datált levelében visszavonta „a haza oltárára tett” áldozata kamatjait, ha az „más vágásba szoríttatnék, mint az, mely a magyar Akadémia eredeti céljával megegyez”.⁹¹ Dessewffy Emil gróf, az Akadémia elnöke

⁸⁶ Lonovics József – Széchényi Istvánhoz. Bécs, 1858. május 26. Közli: *Adatok Gróf Széchényi István és kora történetéhez*, 2. köt. 778.

⁸⁷ Kecskeméthy: *Széchényi utolsó évei*, 70.

⁸⁸ Széchényi István – Tasner Antalhoz. Döbling, 1858. május 27. Közli: *Széchényi István levelei*, 3. köt. 686–687.

⁸⁹ Széchényi István – Tasner Antalhoz. Döbling, 1858. június 1. Közli: *Széchényi István levelei*, 3. köt. 689–690.

⁹⁰ Lonovics József – Széchényi Istvánnak. Bécs, 1858. augusztus 25. Közli: *Adatok Gróf Széchényi István és kora történetéhez*, 2. köt. 791–792.

⁹¹ Széchényi a levelet 1858. szeptember 26. és november 6-a között írta. Szentkirályi Elemér: *Kalauz Széchényi István gróf megismeréséhez*. Budapest, 1987. 44.

Lonovicsot kérte fel, hogy beszélje rá Széchenyit levele visszavételére és elhallgatására. Dessewffy Lonovicsnak küldte vissza Széchenyi levelét, hogy azt juttassa vissza a grófhhoz. Amint Lonovicsnak írta, személyesen adja át a levelet és mondja meg, Deák Ferenc, Eötvös József és Prónay Gábor véleménye az, hogy azt nem lehet felolvasni az igazgatótanácsban. Az Akadémia elnöke kifejezetten abban a baráti viszonyban bízott, amely Széchenyi és Lonovics között kialakult, remélve, hogy így Lonovics közbenjárása sikeres lesz.⁹² Lonovics 1858. december 5-én kelt levelében készítette elő látogatását. Többek között ezeket írta:

„Kirándulásom egyik célja Nagyméltóságodat egy a minapival nem ugyan azonos, de mégis némileg analóg tárgyban bizonyos valamire bírni, nem okoskodva és vitatkozva – Nagyméltóságod élesb dialectikája s hatalmas ékesszólása ellenében e téren magamnak mit sem ígérhetek –, hanem csak esedezve. Minden fegyverem tehát egyedül a kérés lesz, s teljes bizodalom van Nagyméltóságodnak irántami jóságában, hogy kérésem Nagyméltóságodnál meghallgatásra vagy legalább mentségre s bocsánatra találand.”⁹³

A barátság kétségtelen jele volt, hogy a gróf méltányolta Lonovics érveit, és levelét visszavette a családi archívumba. Igaz, fájdalmasan emlegette, hogy az igazgatótanács „visszalökte” levelét, egyúttal gondoskodott annak németre fordításáról, kinyomatásáról és terjesztéséről is. Magyar nyelven több száz példányban kézzel lemásolták és kézzől-kézre adták. Ennek következtében a rendőrség is tudomást szerzett róla.⁹⁴ Széchenyi óvása az Akadémia alapszabályának megváltoztatásával kapcsolatban ennek ellenére nem maradt hatástalan.⁹⁵

Még 1857 novemberének végén kezdte el írni a *Blicket*, és 1858. június 8-án Lonovicsnak írt levelében a volt püspök titkárának, Hopf Jánosnak a segítségét kérte ehhez a munkához: „Nagyon örültem Hopf János derék hazánkfiával megismerkedhetni. Ő azon egyének sorában áll, kivel tüstént rokonszenvet szoktunk érezni. Ej be jól esett vele (egy kisé) – nyomorult, de még éppen nem boldogtalan hazánkról néhány szót váltani. Ferenc császár körül, tőlem kért adatokat hálával vettem. Ámde most megint volna segédkézre, tanácsra nagy szükségem –, mert én mennyire telik tőlem, noha erősen elszigetelve, mégis mindig sürgök-forgok, és sántikálok valamiben – minek ha tán ma nem is – már holnap is lehetne kis haszna.

Ha megint felkeresne, remélem: régi jóakaróm, de új ismeretségem Hopf János, nagy örömmel fogadnám – feltéve, ha igen erősen elfoglalva nincsen” – írta.⁹⁶

Lonovics így több szálon is kapcsolatba került a *Blickkel*. Titkára, Hopf János állította össze a kötet függelékét, és Lonovics hívta fel Széchenyi figyelmét Rónay Jácint bencés szerzetesre, aki Londonban a kézirat kinyomatásáról gondoskodott.⁹⁷ Rónay ugyanakkor

⁹² *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 811.; Bártfai Szabó: *Gróf Széchenyi István és kortársai*, 460.

⁹³ Bártfai Szabó László: *Gróf Széchenyi István levele a Magyar Tudományos Akadémiához 1858-ban. (Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez. Második füzet.)* Budapest, 1929. 37.

⁹⁴ Bártfai Szabó: *Gróf Széchenyi István levele a Magyar Tudományos Akadémiához*, 38.; *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka*, 1. köt. 6.; Szentkirályi: *Kalauz*, 44.; Kecskeméthy: *Széchenyi utolsó évei*, 105–110.

⁹⁵ *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. Vörös Antal. Budapest, 1975. 89. (A vonatkozó rész R. Várkonyi Ágnes munkája.)

⁹⁶ *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka*, 1. köt. 448.

⁹⁷ *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka Blick és kisebb döblingi iratok.* Szerk. és bev. Tolnai Vilmos. III. k. Budapest, 1925. 22–24.; Falk: *Gróf Széchenyi István utolsó évei*, 94.

nem tudta meg, hogy ki ajánlotta őt a gróf figyelmébe.⁹⁸ Lonovics 1859-ben is gyakori vendég volt Széchenyinél. Áprilisban kérésére Széchenyi a *Hitel* egy bagariabőrbe kötött példányával ajándékozta meg Lonovicsot.⁹⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes emlékeztetni arra, hogy Széchenyi István könyvtárában is megvolt Lonovics *Népszerű egyházi archaeologia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése, és a különféle rendes s rendkívüli szószéki jelentések, részint rendes szentbeszédekben, részint hirdetmény-alaku oktatásokban* című, 1857-ben, Bécsben megjelent munkájának három kötete.¹⁰⁰ Lonovics 1859-ben néha Széchenyi feleségével, néha titkárával, Hopf Jánossal vagy más közös ismerősökkel együtt vizitált a grófnál. A látogatások száma 1860-ban sem csökkent, április 24-én találkoztak utoljára.¹⁰¹ Falk Miksa szerint Lonovics még az 1860. március 3-án bekövetkezett házkutatást követően is nyugatúan hatott Széchenyire.¹⁰²

Széchenyi tehát feltétlen bizalmába fogadta Lonovicsot. Felesége szintén rendkívül tisztelte az egykori csanádi püspököt, amint ennek az érzésének még 1858. augusztus 25-én kelt, férjének írt levelében nyomatékosan hangot adott.¹⁰³ 1859. szeptember 28-án kelt, férjéhez intézett levele szerint nagyon örül, hogy együtt fognak étkezni „a mi jó püspökünkkel, akit mi oly nagyon tisztelünk”.¹⁰⁴ Kérdés azonban, hogy Lonovics hogyan ítélte meg Széchenyihez fűződő kapcsolatát. Ő is barátjának tekintette az idős gróft. Erről tanúskodik Lonovics Széchenyi István halálát követően, Pesten 1864. augusztus 17-én kelt levele, amelyben – gyenge egészségi állapota miatt – bejelenti, hogy nem tud jelen lenni az újonnan felépült nagycenki katolikus templom felszentelésén.¹⁰⁵

A templom felépítéséről Széchenyi 1860. január 7-én döntött felesége és gyermekei társaságában azt követően, hogy az előző év decemberében annak mennyezete leszakadt.¹⁰⁶ Széchenyi 1860. február 3-án Ybl Miklóst bízta meg a templom megtervezésével.¹⁰⁷ Lonovics fentebb említett levelében sajnálatát fejezte ki Széchenyi özvegyének, hogy hosszabb ideje tartó gyengélkedése miatt nem tehet eleget a kegyes meghívásnak. „Mindazonáltal adódni fog nekem, ha későbbiekben is, legfőbb vágyamnak megfelelően megfelelő alkalom Nagycenkre utazni, hogy ott egészen csöndben felejthetetlen barátom lelki nyugalomáért abban a templomban imádkozhassak, amelyet ő rendelt meg és kezdett el. Művei között ez, ha nem is a legnagyobb, a legünnepeltebb, de az utolsó, és az örök bíró szemében vitathatatlanul a legérdemesebb.”¹⁰⁸

⁹⁸ Rónay Jácint: *Napló (Válogatás)*. S. a. r. Hölvényi György. Budapest–Pannonhalma, 1996. 230–233.

⁹⁹ *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 829.

¹⁰⁰ Bártfai Szabó László: *Gróf Széchenyi István könyvtára*. (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke VIII.) Budapest, 1923. 58.

¹⁰¹ *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka*, 1. köt. 401–423.

¹⁰² Falk: *Gróf Széchenyi István utolsó évei*, 77–78.

¹⁰³ Széchenyi Istvánné – Széchenyi Istvánnak. Nagycenk, 1858. augusztus 28. Közli: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 792–793.

¹⁰⁴ Széchenyi Istvánné – Széchenyi Istvánnak. Nagycenk, 1859. szeptember 15. *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez*, 2. köt. 845–846.

¹⁰⁵ OSZK Kézirattár, Levelestár, Lonovics József – Özvegy gróf Széchenyi Istvánné szül. gróf Seillern Crescence asszonynak. Pest, 1864. szeptember 17. név és d. sz.

¹⁰⁶ *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka*, 1. köt. 409.

¹⁰⁷ Gazda: *Széchenyi napjai*, 140.

¹⁰⁸ OSZK Kézirattár, Levelestár, Lonovics József – Özvegy gróf Széchenyi Istvánné szül. gróf Seillern Crescence asszonynak. Pest, 1864. szeptember 17. név és d. sz.

Összefoglalás

Széchenyi István és Lonovics József barátsága az 1850-es évek közepén, a gróf döblingi tartózkodásának ideje alatt bontakozott ki. Társadalmi állásuknak megfelelően már az 1830-as évek közepén ismerték egymást, de kapcsolatuk ekkor még nem baráti, sokkal inkább hivatalos jellegű. Kettejük viszonya érezhetően elmélyült az 1840-es évek elejétől kezdve, midőn Széchenyi egyszerre vallotta a kormány támogatását és a polgári reformprogramot, Lonovics pedig szintén a kormányt támogatta, de nem zárkózott el teljesen a reformoktól sem. Az ellenzéki politika által kiváltott félelmek egyre közelebb hozták őket egymáshoz, noha az 1840-es évek közepén kapcsolatuk még mindig hivatalos, de már személyes vonásokkal is gazdagodott. Viszonyuk elmélyüléséhez hozzájárult az is, hogy mindketten érdekelték voltak a Tisza-szabályozásának mielőbbi megvalósításában.

1854-es döblingi viszontlátásuk új szakaszt nyitott kapcsolatukban. Kívülről szemlélve helyzetük hasonló volt, mindketten az osztrák abszolutizmus áldozatának tűntek, noha kezdetben Széchenyi inkább magát hibáztatta a forradalom kirobbanása miatt. Széchenyi a kormányból távozott, Lonovicsot pedig lemondatták püspöki székéről, és meghiúsították érseki kinevezését. Igaz, hogy Falk Miksa nyomán sokan túlértékelték Lonovics szerepét Széchenyi állapotának javulásában, ugyanakkor tény, hogy a főpap segített Széchenyinek, hogy reálisabban láthassa saját szerepét a közelmúlt eseményeiben. Kapcsolatuk korábban is létező elemein épült fel barátságuk. Széchenyi nagyra becsülte Lonovics műveltségét, és szemben más látogatóival, sohasem ironizált vagy tréfálkozott Lonovicssal. Lonovics viszont jó érzéssel ítélte meg Széchenyi történelmi szerepét és jelentőségét, és ez a kölcsönös tisztelet végül barátsággá alakulhatott át.

Ebben a barátságban szerepet játszott Széchenyi sajátos helyzete, keresztény vallásuk, mindkettőjük érdeklődése az angolszász kultúra iránt, illetve az a sajátos politikai helyzet, amiben éltek. Lonovics szinte beépült Széchenyi családjába, a gróf nem csak politikai, hanem személyes problémákat is megvitattott vele, méghozzá nemcsak a saját, hanem a felesége személyes problémáit is. Könyveket ajánlottak egymásnak, újságokat olvastak közösen, még az angol satirikus lapot, a *Punch*-ot is közösen olvasták, jókat derülve az ultramontanizmus mindkettőjük által megvetett képviselőin. Barátságukat az sem zavarta meg, hogy Lonovics bírálta az angolszász liberalizmust, míg Széchenyi éppen az angol rendszert szerette volna Magyarországra átültetni. Széchenyi mindig örömmel fogadta Lonovicsot, élvezte sziporkázó műveltségét, míg Lonovics nagyra tartotta Széchenyi tudását, érvelési képességét és gyakorlatban megvalósult alkotásait. Mindketten kritizálták az adott rendszert, noha Lonovics sokkal közelebb állt a kormányhoz az 1850-es években, mint Széchenyi, mégis Lonovics volt az, aki időnként még Széchenyi politikai lépéseit is módosítani tudta. Ebben az időszakban mindketten barátként tekintettek a másikra. Németh Lászlónak igaza volt: Lonovics valóban elhitette Széchenyivel, hogy Isten mosolyogni is szokott.

PÉTER ZAKAR

The Friendship of Count István Széchenyi and József Lonovics

Count István Széchenyi and the bishop of Csanád, József Lonovics knew each other as early as the in the 1830s. At the time, their relationship was official but it is remarkable that the count – who had a tendency to make cutting remarks about his contemporaries, including clerics – was always respectful when talking about Lonovics. On 19-20 August 1836, during his visit to Temesvár, the count described Lonovics as a “smart” person, and from the 1840s onwards he mentioned the bishop of Csanád more and more often in his diaries. This is notable because Széchenyi, after the beginning of the 1840s, took a political stance that was both pro-government and was representative of the civil reform movement, while Lonovics, though not averse to certain reforms, was primarily supporting the government.

Their concerns about the politics of the opposition brought the two men together. Despite the fact that they disagreed on some fundamental questions (for example, railway construction), they started meeting more often. In September 1846, Lonovics traveled to Szeged at Széchenyi's request, and the tone of his letter of invitation is noteworthy because it seems to suggest that their relationship was official rather than friendly at that time. Though the last paragraph bears witness to the fact that Széchenyi still had confidence in the bishop, the prospects and general state of health of whom he also described. It seems as if the distance between them had grown before the revolution, though Széchenyi still counted on József Lonovics' support for some of his political plans, for example, at the conference of conservative magnates at the end of December 1847.

After 1848, they met again in Döbling in January 1854. Lonovics did play a part in soothing Széchenyi's self-condemnation, but his involvement has often been overestimated. Later, the count was always happy to welcome the one-time bishop, and they stroked up a friendship on the basis of the elements of their long-term relationship. Széchenyi thought highly of Lonovics' erudition, and never made biting remarks of him or made fun of him, unlike of other visitors. On the other hand, Lonovics could recognize Széchenyi's historical role and significance, and, in the end, this mutual respect turned into friendship.

There were several factors that facilitated the development of their friendship: Széchenyi's position, their Christian belief, their common interest in Anglo-Saxon culture as well as the political environment of the era. Lonovics came very close to becoming an intimate friend as it was not only political issues that the count discussed with him but also personal problems, including his and his wife's. They recommended books to each other and they were reading several newspapers together. Their friendship was not shaken by the fact that Lonovics was critical of Anglo-Saxon Liberalism, the system Széchenyi was endeavoring to adapt to Hungary. Lonovics was always welcome as the count enjoyed his witty erudition, while Lonovics thought highly of Széchenyi's knowledge, reasoning ability and ambitious projects that he managed to realize. Both of them were critical of the system, even though it was Lonovics who could, every now and then, influence Széchenyi's political moves. In this period, they already regarded each other as friends. After Széchenyi's suicide, Lonovics made it clear to the count's widow that they had been on friendly terms.

PELYACH ISTVÁN

Egy legenda nyomában. Vécsey Károly gróf kézcsókja az akasztófa árnyékában

A kézcsók – ha hihetünk az illetlenül foglalkozó szakmunkáknak – valamikor a középkorban, a feudális társadalmi hierarchia erősödésekor jelent meg Európa történetében, kialakulásakor azonban még nem a férfiak és nők közötti érintkezésnek, üdvözlésnek vagy hódolatnak volt a bevett formája. Megjelenésében jelentős szerepet játszhatott, hogy a hűbéri társadalom élén álló uralkodó, a király így akarta érzékeltetni az egyre nagyobb hatalomra és erőre szert tett főnemesekkel szemben elsőbbségét, ha úgy tetszik, kinyilvánítani és külsőségben is elfogadtatni azok alárendeltségét. S mivel ez a korszak még nem a női emancipáció időszaka, egyértelmű tehát, hogy szinte kivétel nélkül férfiak csókoltak kezét férfiaknak. Magyarországra ez a szokás Bécs közvetítésével került valamikor a 18. század közepe táján, de ezt megelőzően is találunk már rá több történelmi példát, gondoljunk csak Szapolyai János (sokat vitatott) kézcsókjára I. Szulejmán török szultánnak 1529. augusztus 29-én a mohácsi mezőn.¹ 19. századi történelmünk aztán bővelkedett nevezetes kézcsókokban, némelyik köré olykor valóságos legendáriumot teremtett az utókor. A bőséges választékból hármat érdemes kiemelni. I. Ferenc József osztrák császár kézcsókját I. Miklósnak, minden oroszok cárijának Varsóban 1849. május 21-én; Vécsey Károly gróf honvédtábornok kézcsókját Damjanich Jánosnak az aradi vésztőhelyen 1849. október 6-án; és Teleki László gróf kézcsókját a már említett Ferenc Józsefnek 1860. december 31-én.

Az első hitelességét soha senki sem kérdőjelezte meg. 1849 tavaszán a magyar alkotmányvédő, önvédelmi háború – amely az április 14-i debreceni függetlenségi nyilatkozat elfogadása után immár függetlenségi háború volt – katonai sikereit komoly aggodalommal szemlélte Európa. A tizenkilenc éves ifjú uralkodó, Ferenc József is kénytelen volt beismerni, hogy a Habsburg hatalom csak saját erejére támaszkodva rövidtávon nem képes legyűrni a Magyarországot szinte teljes egészében felszabadító honvédhadsereget. A korban még működő dinasztikus szolidaritás, az európai nagyhatalmi egyensúly fenntartásának igénye, valamint az 1833 szeptemberében megkötött müncheni szerződés azonban szinte tálcán kínálta a megoldást: a cári orosz haderő beavatkozásának kieszközölését. Ezt volt hivatva véglegesíteni és pontosítani az 1849. május 21-i varsói „csúcstalálkozó”, amelyen Ferenc József térdet hajtva kézcsókkal „pecsételte meg” a Habsburgok és a Romanovok szövetségét, s mondott köszönetet a kétszáz ezer fős cári intervenció haderőért. Érdekes ugyanakkor, hogy magáról az „eseményről”, a kézcsókról, ami ugyancsak szokatlan lehetett két egyenrangú uralkodó között, szinte alig rendelkezünk hiteles feljegyzéssel. Elég

¹ Lásd erre legújabban: Szabó Péter: *Szapolyai János kézcsókja*. In: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Budapest, 2007. 27–36.

egyértelmű utalást találunk ugyanakkor megtörténtére a szemtanú, a Varsóban magas rangú hadbíróként szolgálatot teljesítő Vaszilij Abramovics Dokudovszkij emlékirataiban: „Közben őfelsége, a cár, nélkülözhetetlen és nélkülözhető személyiségekből álló népes kíséretével Varsóba kegyeskedett érkezni. Május 9-én (= május 21.) aztán megjelent – szó szerint őfelsége lábainál – az osztrák jezsuita császár, Ferenc József, akinek Miklós cár másnap megmutatta a tartalékban maradt csapatokat.”² Az persze természetes, hogy a fiatal osztrák császár atyai támogatóként tekintett az immár közel huszonöt éves uralkodói múlttal és tapasztalatokkal bíró ötvenhárom éves I. Miklósról, s ezt a katonai segítséget kérő május 1-jén írt levelében nyíltan ki is fejezte.³

A harmadik kézcsók hitelességét szinte mindenki kétségbe vonta, de terjesztése a korban politikai célokat szolgált. A Kossuth-emigráció egyik meghatározó alakját, Teleki László grófot 1860. december 16-án Drezdában a szász rendőrség letartóztatta, s öt nappal később átadta a Habsburg kormányzatnak. A foglyot december 31-én kihallgatásra kísérték, s számára is váratlanul Ferenc József császár előtt találta magát. Az európai hatalmak szorításában álló uralkodó természetesen elképzelhetetlennek tartotta, hogy végrehajtsák rajta a halálos ítéletet, ezért bizonyos feltételek mellett kegyelemben részesítette s szabadon bocsátotta.⁴ Teleki elfogatása azonban komoly riadalmat keltett az emigrációban, s szinte azonnal vadabbnál vadabb elképzelések láttak napvilágot arról, hogy miként alázkodott meg az uralkodó előtt. Ennek egyik mozzanata volt az a bizonyos kézcsók, amellyel a gróf mintegy hű alattvalóként behódolt Ferenc Józsefnek. Az osztrák lapokban megjelent „beszámolók” célja egyértelmű volt: így kívánták Telekit a magyar közvélemény előtt ellehetetleníteni, lejáratni, politikusi hitelétől megfosztani, de minden bizonnyal ez járhatott a magyar emigránsok egy részének fejében is a sokkoló hír vételét követően. Még akkor is, ha többnyire tisztában voltak azzal, hogy Teleki kiválása az emigrációból pótolhatatlan ürt hagyott maga után. A kézcsók motívum tehát elindult hódító útjára, s még a gróf 1861. május

² Dokudovszkij, Vaszilij Abramovics: *Emlékeim*. (részletek) In: A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. A kötetet Rosonczy Ildikó válogatta, Katona Tamás szerkesztette. Budapest, 1988. 571–575., a hivatkozott részt lásd: 571.; a varsói találkozásnak, beépítve azt az 1849-es cári intervenció történetébe, igen bő szakirodalma van. Kettőt emelünk ki ezek sorából: Roberts, Ian W.: *Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary*. London, 1991.; Kováts, Stefan: *Az 1849. évi orosz katonai intervenció Magyarországon*. Századok, 125. évf. (1991) 3-4. szám. 268-297.

³ „Gyermekkorom óta megszoktam, hogy Császári Felségedben egyszerre lássam a monarchikus elv legszilárdabb védelmezőjét, és Családom legőszintébb, leghívebb barátját. Éppen ezért, amióta az Isteni Gondviselés őseim trónjára helyezett, a vigasznak és bizakodásnak hatalmas forrása volt számomra a tudat, hogy Császári Felséged atyai tanácsai, nagy tapasztalatai és őszinte támogatása segítenek megoldani azokat a súlyos feladatokat, amelyek ifjan reám hárulnak.” A levelet idézi Andics Erzsébet: *A Habsburgok és Romanovok szövetsége*. Budapest, 1961. 143–144.; teljes egészében közli: 373–375.

⁴ „A föltételekre, úgymint, hogy a külföldi minden ellenséges szellemű összeköttetésről lemondok, a monarchia határain nem lépendek át, s egyelőre minden politikai tevékenységtől tartózkodom, igaz, szavamat adtam. Jogom volt hozzá, jellemem megtagadását nem láttam benne. Egyébaránt mind azon szavak, sírások, ájulások, mikkel némely lapok, mint például az *Österreichische Zeitung* és a *Presse* (az itteni) jónak látták a különben is már elég siralmas dolgot fölcifrázni, mind csupa hazudságok és koholmányok.” Teleki László gróf levele Puky Miklóshoz, Bécs, 1861. január 4-én. Közli: *Teleki László Válogatott Munkái*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 2. köt. 216–217.; január 28-án immár Gyömrőről egy hosszú és minden részletre kiterjedő levélben számolt be Jósika Miklósnak a kihallgatás részleteiről, saját álláspontjáról és az ellene szőtt vádakról. Lásd: uo. 218–222., továbbá: *Teleki László*. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Csorba László. Budapest, 1998. 180–183.

7-ről 8-ra virradó éjjel bekövetkezett öngyilkossága sem oszlathatta teljesen széjjel. Sőt az sem, ha biztos tudjuk, hogy annak megtörténtéről egyetlen hiteles sor sem maradt fenn.⁵

A második kézcsók váltotta ki talán a leghevesebb, legromantikusabb érzelmeket a 19. század végének Magyarországon, hogy aztán a 20. században demagóg módon a politikai agitáció eszközévé is váljon. Az 1849. október 6-i aradi kivégzésekről, illetve az utolsó felakasztott Vécsey Károly gróf mártíromságáról a következőképpen számolt be az egyik szemtanú: „Gróf Vécsey Károly e látványon egészen megzavarodott [tudniillik az előtte felakasztott Damjanich János hosszú haláltusáján – P. I.], s mikor a porkoláb eléje lépett és láncait leoldá, körülfordult, keresve, kit csókoljon meg búcsúzóul, mint ahogy őt sorba csókolták azóta már kivégzett társai. Majd hirtelen odalépett Damjanichhoz, s annak mindkét lelőg kezét többször megcsókolta. Aztán felállott a zsámolyra, s hosszú haláltusa után kimúlt ő is. A hóhér fülét Vécsey mellére tette s hallgatózott, a halál konstatálása után még teljes egy percre működött a vért hajtó szív, növelve a kivégzett kínjait.”⁶ A szemtanú, Baló Béni református lelkész visszaemlékezése szavahihetőségének azonban van két kritikus pontja: egyrészt nem ő jegyezte le azt, másrészt több évtizeddel az esemény után jelent meg először írott formában. Kacziány Géza ráadásul a következő megjegyzést fűzte a leíráshoz: „Baló Béni ref. lelkész, keresztatyám, többször beszélt el házuknál így e rémes esemény lefolyását.”⁷

Az aradi kivégzésekről a szemtanú hitelességével többen megírták beszámolójukat, közöttük természetesen a mártíroknak lelki vigaszt nyújtó papok és szerzetesek is. Kik is voltak ők, s mikor vetették papírra a drámáról megemlékező „élményeiket”? Sujánszky Euszták, Vinkler Brúnó, Pléva Balázs és Bardocz Sándor minorita szerzetesek, Baló Béni református lelkész, Vasile Sombati görögkeleti lelkész, valamint Marchot Eduárd ferences rendi áldozár, az aradi vár káplánja. Közülük először Sujánszky Euszták beszámolója született meg, aki az aradi minorita rendház naplójába jegyezte be azt Kosztka Libór házfőnök kérésére közvetlenül a kivégzések után.⁸ Időben Vinkler Brúnó emlékezése követte ezt. Vinkler 1867-ben a Szegedi Híradó szerkesztőjének felkérésére írta le a drámai eseményeket, s a lap 56–59. számaiban négy részletben meg is jelentette azt. Minden bizonnyal ez volt az első olyan visszaemlékező leírás a kivégzésekről, amelyet a széles nyilvánosság is megismerhetett.⁹ Fel kell azonban figyelni arra, hogy az említettek, a két közeli szemtanú Vécsey kézcsókjára még csak utalást sem tettek írásaikban, pedig a jelenet minden bizonnyal megmaradt és megragadt volna az emlékezetükben. Elgondolkodtató az is, hogy Baló Béni református lelkész 1849. november 20-án hosszú levélben számolt be Leiningen-Wester-

⁵ Az uralkodói kihallgatásnak két szem- és fültanúja volt: Vay Miklós báró magyar udvari kancellár és Folliot de Crenneville altábornagy, az uralkodó szárnysegédje. Hitelesen csak ők számolhattak volna be a kézcsókról, ha az valóban megtörtént volna, de egyiküknél sem találjuk ennek nyomát.

⁶ Kacziány Géza: *Magyar Vértanúk Könyve*. Budapest, 1905. 97–98. Innen vette át és közölte: *Az aradi vértanúk*. Összegejtötte, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Budapest, 1979. 277–284.

⁷ Kacziány: *Magyar Vértanúk Könyve*, 98.

⁸ Sujánszky 1849. október 5-6-ára vonatkozó emlékezését a rendház Historia Domusából először Lakatos Ottó tette közzé az Arad történetét feldolgozó munkájában. Lakatos Ottó: *Arad története*. Arad, 1881. 1. köt. 220–225. Innen vette át és közölte változtatás nélkül: *Az aradi vértanúk*, 253–257.; a rendház naplójának 1847–1851-es évekre vonatkozó teljes szövegét Zakar Péter tette közzé kiváló szövegkritikai forrásmunkájában: Sujánszky György Euszták: *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*. Sajtó alá rendezte Zakar Péter. Budapest, 2007. Az október 5-6-ára vonatkozó részek: 71–76.

⁹ Vinkler visszaemlékezését közli: *Az aradi vértanúk*, 257–269.

burg Károly gróf özvegyének férje utolsó óráiról, s ebben a kivégzés után hat héttel írott levélben sem említetik meg Vécsey tette.¹⁰ Izgalmas kérdés mindezek tükrében annak kiderítése, hogy mikor és hol jelent meg először nyomtatásban a kézcsók leírása, illetve hogy a tények tükrében elfogadhatjuk-e hitelesnek a jelenetet.

Pár évvel a kiegyezés után jelent meg az első tartalmas kötet, amelyben a szabadságharcra és az azt követő megtorlásra, illetve a kialakuló Kossuth-emigrációra vonatkozó visszaemlékezéseket, leírásokat, verseket tett közzé annak szerkesztője.¹¹ Ebben Tiszti Lajos foglalta össze az aradi vértanúk utolsó óráinak és kivégzésének történetét. A munkában hivatkozásokat nem használt, de a szövegből kiderül, hogy elsősorban Sujánszky Euszták minorita szerzetes visszaemlékezésére és szóbeli közléseire hagyatkozott. Vécsey kivégzéséről így emlékeztet meg: „Gróf Vécsey Károly tábornok volt a kilencedik s az utolsó, kinél a rémületes műtét ma véget ért. Neki jutott a kínos sors: nyolc hősi bajtársa végvonaglásának szemtanúja lenni. Ő már csak a körülte egybesereglett s zokogó lelkészekről búcsúzott el forró kézszorítás és csókban. Szándékosan utolsónak hagyatott; a temesvári ostromzár miatt különösen neheztelt rá az ellenséges soldateska.

Gr. Vécseynél observálta a bakó, hogy midőn a tbk már függött s fülét szívéhez illesztette: az még egy percig dobogott.”¹²

A következő munka, amely részletesen beszámolt a kivégzésekről, Lakatos Ottó aradi minorita házfőnök tollából került ki 1881-ben.¹³ Az események leírásánál a szerző ugyan csak Sujánszky Eusztáknak az aradi minorita kolostor naplójába rögzített leírását vette át „minden színezés nélkül”,¹⁴ vagyis mint utaltunk rá, a minorita atya emlékezését tette közzé. Vécsey kivégzéséről lakonikus tömörséggel csak ennyit találunk: „Őt [tudniillik Damjanichot] miután Vécsey gróf is követte, a borzasztó spectaculum megszűnt, vagyis inkább csak most tűnt fel egy borzasztó, szívet repesztő látomány. Kilenc oszlopon, kilenc tábornok, köztök gróf Leiningen honvédtábornoki öltönyben függve, velök annyi család öröme örökre eltemetve.”¹⁵

A kiegyezés után egyre több írás, emlékeztető összefoglaló jelent meg az aradi kivégzésekről, a megtorlás áldozatairól a lapokban is. Beszámoltak az újságok az egyre szaporodó honvédegyletek, a honvédmenház életéről, olykor botrányairól is.¹⁶ Az írások általános jellemzője azonban a visszafogottság, a mértéktartás volt, s kifejezetten igaz ez az aradi vértanúkat megidéző beszámolókra. A megemlékezés korai folyamatában két meghatározó dátumot emelhetünk ki: 1874-ben a negyedszázados évfordulót tartották, 1881-ben leplezték

¹⁰ Baló Béni levelét Katona Tamás közölte először a *Confessio* 1978. évi 1. számában. Következő közlése: *Az aradi vértanúk*, 273–277.

¹¹ *A honvédmenház könyve*. Szerkesztette Tóth Kálmán. Pesten, 1870.

¹² Tiszti Lajos: *A tizenhármak kivégeztetése. (Történeti rajz)* In: *A honvédmenház könyve*, 39.

¹³ Lakatos Ottó: *Arad története*. 1-3. köt. Arad, 1881.

¹⁴ Lakatos: *Arad története*, 1. köt. 220.

¹⁵ Lakatos: *Arad története*, 1. kötet. 223–224.

¹⁶ Lásd erre példaként: Arad és Vidéke, 1881. október 8. „*Botrány a honvédmenházban*”. A tudósítás arról értesít, hogy a honvédmenházban uralkodó elégedetlenség kivizsgálására Krivácsy József ezredes választmányi ülést hívott össze, az eseményre érkező tagokat azonban az öreg honvédek nem engedték be, sőt Dragos, Gajzágó és Manics agg honvédek szitkokkal illették őket. A lap másnapi, október 9-i számában pedig egy nyilatkozatot tettek közzé, melyben tiltakoztak Krivácsy ellen, aki véleményük szerint nem a panaszokat akarta kivizsgálni és orvosolni, hanem újabb tíz-husz honvédet szeretett volna kidobtatni az intézményből. „Ha botrányról lehet szó, úgy az Krivácsy ezredes személyétől elválaszthatatlan” – írták nyilatkozatukban.

le a kivégzések helyét megjelölni szándékozó, ma is álló obeliszket.¹⁷ A 25. évfordulóra megjelent írás pontosan határozta meg Arad és a vértanúk helyét a nemzeti emlékezetben, anélkül, hogy az uralkodó Ferenc József érzékenységét bármi módon is sértette volna: „És szent a magyarnak ama kisdud földdarab, mely tizenhárom vértanújának Golgotájává avatott. Évről-évre elzarándokolnak fiai a helyre, mely ma a gyászos esemény negyed százados évfordulóján a nemzeti kegyelet emlékünnepének színtere. A magyarság hazafias érzelme szórja ma e helyre a dúsan kiérdemelt hála és szeretet virágait. Nem demonstratiót, hanem nemzeti ünnepélyt ülünk vértanúink sírjánál. Ők nem egy párté, hanem a hazáért voltak, nem egy pártért, hanem a hazáért haltak, s ma nem egy párt, hanem az egész nemzet gyújtja meg a dicsőség és az emlékezet fáklóját sírjukon. Születés, nyelv és politikai meggyőződés tekintetében vértanúink nagyon különböztek egymástól. Csak egy közös vonás volt mindnyájukban, egy érzelemben egyeztek meg mindnyájan, egyenlően szerették Magyarországot, s egyenlő heroizmussal tudtak érte meghalni.”¹⁸

Az aradi vértanúkra való emlékezés 1890-ben vált országos üggyé, s ezzel párhuzamosan erősödött meg Arad kultusza is. Ez év október 6-án állították fel a város főterén a Huszár Adolf és Zala György által tervezett Szabadságszobrot, s az ünnepség megmozgatta az egész ország közvéleményét.¹⁹ A szoborleplezésen megjelentek többek között Munkácsy Mihály, Klapka György, Pulszky Ferenc, az aradi vértanúk özvegyei és családtagjai, országgyűlési képviselők, a megyék, városok és honvédegyletek küldöttei. Az esemény előkészületeinek és lefolyásának természetesen komoly sajtóvisszhangja volt, s ez alkalomból több írás jelent meg a mártírokról. A Budapesti Hírlapban hosszú megemlékezést tettek közzé a kivégzésükről, mely „történeti rajzhoz forrás gyanánt használtattak: Tiszti Lajos kitűnő kútfői becsú közlése a Honvédmenház Könyvében, elszórt hírlapi közlések, s főleg Sujánszky Eusták aradi, 1878-ban elhunyt minorita atya e sorok írójával közölt szóbeli adatai”.²⁰ Az íráson valóban érződik, hogy Tiszti Lajos volt a fő forrása, hiszen Damjanich és Vécsey utolsó perceiről írt passzusai szinte szó szerint megegyeznek annak szövegével. Az Alföld című lapban október 6-án jelent meg írás a kivégzésről. Ez is Tiszti Lajos munkája nyomán készült, nem meglepő tehát, hogy a Vécsey vértanúságáról írt sorok mindösszesen ennyit mondanak: „Utolsó volt gróf Vécsey Károly. Neki jutott az a kínos végzet, hogy nyolc hős bajtársát meghalni látta. Forró kézsorítással és csókokkal vált el a lelkesektől.”²¹

¹⁷ Az obeliszk felállítását a nagy összefogás és közös elhatározás, akarat ellenére sem ment bonyodalmak nélkül. A gyásznapra nem készült el teljes egészében, s az ünnepélyes ceremóniát egy tragédia is beárnyékolta. A sajtóban október 4-én megjelent tudósítás szerint öngyilkosságot követett el Aradon Somogyi Gyula, aki gyűjtött a felállítandó emlékműre, az összegyűjtött 23 forintot azonban felelőtlenül elköltötte. Halála előtt hosszú levelet írt az obeliszk felállítását szervező „hetes bizottság” pénztárnokának, ifj. Urbányi Jánosnak. „Fentebbi soraimból kivehettem szomorú esetemet, azt is kivehettem, hogy becsületes ember voltam, mert 23 forintért öngyilkos lettem, mert inkább halni, mint piszokban élni; kérem, szíveskedjék az adakozók neveit hírlapilag nyugtatni, mert ők megtették kötelességüket, de én nem.” Arad és Vidéke, 1881. október 4.; az Alföld 1881. október 7-i számában „A vértanúk emlékűnnepé Aradon” című összeállításában nagy terjedelemben számolt be az előző nap eseményeiről és az obeliszk felállításáról.

¹⁸ Alföld, 1874. október 6. „Október 6. 1849–1874”

¹⁹ Az aradi tizenhárom vértanú emlék-szobrának leplezése. A vértanúsobor bizottság megbízásából írta Szöllőssy Károly. Aradon, 1893.

²⁰ Budapesti Hírlap, 1890. október 5. „A tizenhármak kivégzése”

²¹ Alföld, 1890. október 6. „A tizenhárom kivégzése”

Az emlékműállítás kapcsán szólalt meg először a kivégzésen jelen lévő harmadik minoriga pap, Bardocz Sándor, aki 1890-ben a kolozsvári Szent Erzsébet aggház lelkésze volt. Az atya emlékfoszlányai a Kolozsvárott megjelenő Ellenzékben és az Arad és Vidéke című lapokban jelentek meg, melyekben elsősorban a lópor és golyó által kivégzett Schweidel József tábornok utolsó perceiről idézte fel emlékeit, ezek egy részét azonban erős kritikával kell kezelniük. Azt állította például, hogy a sortűz után Schweidel nem halt meg, hanem a jelen lévő orvos szúrta át mellkasát „egy pálca-tőrrel”. E „tényt” sem a kivégzésen jelen lévő szemtanúk, sem a tábornok földi maradványainak későbbi megvizsgálása nem támasztja alá. Visszaemlékezésében az akasztások körülményei kapcsán sem Damjanich, sem Vécsey gróf utolsó tettei és szavai nem kerültek szóba.²²

A Budapesti Hírlap október 8-i számában egy újabb szemtanú visszaemlékezése jelent meg a lap munkatársának lejegyzésében. „A bitón halt kilenc tábornok kivégzésének egy szemtanúja, Herold Alajos zsigmondházi molnár, ki ötödmagával közvetlen közlőről nézte a rettentő jelenetet, az Aradi Közlöny tudósítója előtt a következőket beszéli: »Bámulatos volt az a rendkívüli bátorság és méltóságú viselet, melyet a halálra ítélték tanúsítottak: valahányszor egy-egynek nyakára a hóhér a kötelet illesztette, búcsúzólag intett az a még életben levő társainak. 'Lebts wohl Kameraden!' (Éljetek boldogul, bajtársak!), mire a kocsin ülő Damjanich meg nem állhatta, hogy egyszer tréfásan vissza ne szóljon: 'Ja, ja; wir leben ja noch um fünf Minuten länger!' (Igen, igen, hiszen mi öt perccel még tovább élünk!) [...] Utolsóinak maradt Vécsey, aki dacosan izgett-mozgott, s az alatt is, míg a többiek egymás közt és papjaikkal csendesen beszélgettek, ő senkivel szóba nem állott, hanem egyik bitófától a másikhoz menve egy lépés távolból szemlélte figyelmesen, mint végzik ki társait egymásután. Midőn már a bitófa alatt állott, egyszerre a Marosnak Arad felőli partjáról borzasztó lárma és kiabálás hallatszott által, s Vécsey a bitó alatt lábujjhegyre állva nézett át, hogy mi történhetett ottan? Nem történt pedig egyéb, mint hogy a faépületek egyike, melyre a nézősereg felkapaszkodott, a nagy teher alatt összeroskadt.«.”²³ Herold Alajos visszaemlékezése igen leíró és aprólékos, de Vécsey kézcsókja ebben sem szerepel. S jegyezzük meg még, azt állította: „ötödmagával” nézte közvetlen közlőről a rettentő jelenetet.

A megemlékező írások általános jellemzője, hogy Damjanich személyével komoly terjedelemben foglalkoztak; hosszan ecsetelték 1848/1849-es dicső tetteit és utolsó óráinak, kivégzésének körülményeit. Vécsey gróf szintén megkülönböztetett figyelmet kapott az írásokban, aminek oka lehetett az is, hogy 1849-ben az ő parancsnoksága alatt ostromolták meg és vették be Arad várát a honvédcsoportok. A kitüntető figyelem persze annak is szólt, hogy özvegyeik a szoborleplezés díszvendégei voltak, s jelenlétükkel már 1890 előtt is többször emelték az október 6-i aradi gyásznapi rangját.²⁴ A megemlékezések és a nemze-

²² Ellenzék, 1890. szeptember 24. „Töredék az aradi vértanúk kivégeztetése idejéből”. Gergely Albert lejegyzésében; Ellenzék, 1890. október 1. „Az aradi gyásznapi egy szemtanúja”. F. S. lejegyzésében. Mindkettőt közli: *Az aradi vértanúk*, 269–273.; Arad és Vidéke, 1890. október 6. „Az utolsó út”. Itt kell megjegyeznünk, hogy ismereteink szerint a kivégzésnél szolgálatot teljesítő további három pap, vagyis Pléva Balázs, Vasile Sombati és Marchot Eduárd semmilyen feljegyzést, emlékezést nem hagyott maga után a kivégzés körülményeiről.

²³ Budapesti Hírlap, 1890. október 8. „A legnagyobb ünnep”

²⁴ A hírek és érdekességek mellett természetesen rémhírek is szárnyra keltek a kivégzés körülményeiről és a holttestek sorsáról. „Megcáfolt borzalmasság” címmel jelent meg például az Aradi Közlönyben egy rövid írás. Eszerint az Alföld és a Fővárosi Lapok azt a borzalmasságot közölték, hogy Damjanich és Leiningen holttestét is darabokra vagdalták. A lap tudósítója szerint Csernovics Péter levelet írt e tárgyban Atzél Péternek, melyben cáfolta az állítást, hiszen Damjanich holttestét ő

ti kegyelet felfokozott hangulatába persze olykor disszonáns hangok is keveredtek. „A hét-fői ünnep harmóniáját egy kissé megzavarta a főispán magatartása, akinek nagyon zokon vették a város polgárai, hogy nem öltött díszruhát a nagy alkalomra. Megható epizódja volt a napnak Letling Jenő 1848-49-es honvédszázados esete. A szegény öreg nagyon szerette volna látni a vértanúk szobrát, és Székesfehérvárról gyalog ment Aradig. Oda is ért idejében, de a visszagyaloglásra már nem érzett magában elég erőt. Elment tehát a székesfehérvári polgármesterhez, aki a város küldöttjeként volt Aradon, s kérte, hogy lássa el egy kis útiköltséggel. A polgármester tagadó választ adott. Ekkor Arad városához fordult az öreg, de a várostól a honvédegyülethez küldték. Itt azzal végeztek vele, hogy ilyesmire pénzt kiutalványozni nincs jogukban. Ekkor a fáradtságtól és lelki izgalmtól kimerült aggastyán végső kétségbeesésében a rendőrséghez fordult, és arra kérte a főkapitányt, hogy toloncúton küldje őt hazáig. Lebeszéltek tervéről, s a főkapitány írott bizonylatot adott neki, amelyben bizonyítja, hogy a szoborleleplezésre jött, és tisztességes járatban van.”²⁵

Ebben az évben jelent meg az első olyan kötet, amelynek szerkesztője kifejezetten az aradi vértanúknak akart emléket állítani.²⁶ Varga Ottó munkája – amelyet „Arad sz. kir. város közönsége és az aradi 'Kölcsey-Egyesület' megbízásából” állított össze – bevallottan a Szabadság-szobor leleplezését kísérő ünnepség rangját kívánta emelni. A kötetben a szerkesztő villantott fel epizódokat Vécsey gróf 1848/1849-es tevékenységéből, a mártírok utolsó óráinak és kivégzésének történetét pedig Tiszti Lajos foglalta össze. Ez utóbbi szöveg szinte teljesen megegyezik az 1870-ben *A honvédmeház könyvében* közzétetttel, vagyis a kézcsókkal itt sem találkozunk.²⁷

A Szabadság-szobor ünnepélyes leleplezése és az azt kísérő „sajtókampány” minden adigdiginál erősebben irányította a figyelmet Aradra és a vértanúkra. S minden bizonnyal először szembesült mindenki azzal, hogy a Maros parti város a megemlékezés legméltóbb helyszíne, ahol nem csak az ott lakók róhatják le kegyeletüket a tizenhármak előtt. Az 1891-es aradi október 6-a ezek után sokak számára csalódást okozott.²⁸ Az újságok mindenesetre

temette el „annak rendje és módja szerint”. „Tehát az egész csak szenzációt kelteni volt hivatva.” Aradi Közlöny, 1890. október 5.

²⁵ Ellenzék, 1890. október 9. „*Vértanúk emléke*”. Az aggastyán Lettinger Jenő (Lipót Antal) valójában honvéd hadnagyként fejezte be a szabadságharcot, de előtte és utána is kalandos pályát futott be a császári-királyi hadseregben, ahol többször is lefokozták gyanús ügyletei miatt, például egyenruhákat adott el. Életére lásd: Bona Gábor: *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 1998. 2. köt. 387.

²⁶ *Aradi vértanúk albuma*. Szerkesztette Varga Ottó. Budapest, 1890. A kötet népszerűségére jellemző, hogy még 1890-ben megjelent a második, bővített kiadása, de ezt követően folyamatos bővítésekkel és javításokkal kiadták 1892-ben, 1893-ban és 1902-ben is.

²⁷ Vécsey „életrajza”: *Aradi vértanúk albuma*, 82–85.; kivégzésének körülményei: uo. 146.

²⁸ „Ugyanez a gyászünnep tavaly, hogy ugyanakkor leplezték le az aradi vértanúknak emelt emlékszobrot, országos ünneppé nőtt az impozáns részvét által, mely idehozta e város falai közé az ország minden tájáról a hazafiakat. Zajos és festői volt az a tavalyi ünnep, míg a tegnapi egyszerűbb, de azért őszinteség, a hazafias érzés tisztasága tekintetében nem állott mögötte a tavalyi felejthetlen október hatodikának. Kár, hogy október hatodika Aradon nem minden évben országos emlékünnap. Kár, hogy Arad szab. kir. városa nem veszi kezébe az ünnep rendezését, s nem hat oda ennek nagyszabásúvá tételével, hogy október hatodikán egész Magyarország üljön emlékünnapet a vértanúk városában.” Alföld, 1891. október 7.; Az Ellenzék 1891. október 9–10-i számaiban ugyanakkor két részletben hosszú írás jelent meg dr. Vajda Emil tollából „*Október 6-ika és Damjanich*” címmel. A szerző természetesen foglalkozik a tábornok kivégzésével is, de eltérve a valóságtól – habár ismerte és használta Sujánszky leírását – utolsóként akasztatta fel, nem törődve az-

a következő évben is igyekeztek október 6. környékén beszámolni mindenről, ami a vértanúkra való emlékezéshez kötődött. Az Aradi Közlöny például október 9-i számában arról tudósított, hogy aznap harmincfős küldöttség indul Mácsára, ahol Arad polgárainak nevében megkoszorúzzák Damjanich sírját.²⁹ Két nappal később az immár Károlyi Tibor gróf birtokán lévő síremlék történetét és a koszorúzás körülményeit ismertették.³⁰ Beszámoltak arról is, hogy a szerveződő ereklyemúzeum³¹ számára Damjanich özvegye több ereklyét küldött,³² de az érdeklődés középpontjába került egy szabadkai botrány is. A városban a ferences rendi szerzetesek templomában megtartott gyászünnepélyen ugyanis Mamuzsits Mátyás prépost-plébános nem engedélyezte, hogy a dalegyesület elénekelje a Himnuszt. Az énekkar tehát kivonult a templom elé, s az emlékezők nagy megrökönyödésére ott énekelte el azt.³³ Az 1894-es megemlékezéseket kísérő írások ismételten arra összpontosítottak, hogy Aradnak sokkal többet kellene tennie annak érdekében, hogy méltó színhelye legyen az évről-évre megisméltendő megemlékezéseknek.³⁴

Eltelt tehát nagy és fél évtized a kivégzések óta, a kiegyezést követően méltó módon emlékezhetett meg a nemzet mártírjairól, a kivégzésen jelen lévő szemtanúk közül mindenki,

zal sem, hogy így az idézet szöveggel is ellenmondásba kerül. (Vajda írása „elmondattott a sz. udvarhelyi dalegyesület által a szabadság szobor-alap javára rendezett emlékünnepélyen”.)

²⁹ Aradi Közlöny, 1892. október 9. *„Damjanich sírjának megkoszorúzása”*

³⁰ Arad és Vidéke, 1892. október 11.; Aradi Közlöny, 1892. október 11. Az utóbbi lap beszámolójában olvashatjuk a következőt is: „Még csak egyet nem hagyhatunk szó nélkül, ama sajnós eseményt, hogy az igazán szép, kegyeletes ünnepélyből egy elvakult ultraromán botrányt akart csinálni. Ugyanis a hősök sírja körül állók levett kalappal hallgatták az emlékbeszédet, csak ama kérdéses egyén nem, ki magyarellenes tüntetést óhajtott volna aranzsírozni. Azonban a sugdoló moráját hallván, mely a bosszankodó kirándultakon végigzajgott, jobbnak látta a helyszínéről távozni. Valóban szomorú tapasztalat, hogy már Kurticson is hódít a dakórománizmus eszméje! Nem győzünk eléggé sajnálkozni az eseten, de másrészt örvendünk is, hogy az élére állított dolog is sima megoldást nyert.”

³¹ Az ereklyemúzeum történetének szinte minden részletre kiterjedő összefoglalását adja: Zakar Péter – Oarcea, Felicia Aneta: *„Az 1848–1849-es Forradalom Múzeumának” Története Aradról.* Arad, 2011.

³² Arad és Vidéke, 1892. október 5.; Alföld, 1892. október 5. Az ereklyék: „Damjanich díszkardja (egy tenyérnyi széles, vastag pengéjű, elefántcsont markolatú, gazdagon díszített, gyönyörű kard), fehér tollas csákója, pecsétnyomója, táborig látszó, széles, fekete rhipsz nyakkendője, melyet az 1849-iki téli hadjárat alatt viselt, hadi térképe, ivópohara, tajtékpipája.”

³³ Budapesti Hírlap, 1892. október 7. *„A himnusz kitiltása”*; Alföld, 1892. október 8. *„Botrány a vértanúk ünnepén”*; Budapesti Hírlap, 1892. október 8. Az utóbbi tudósítás szerint a szabadkaiak a kalocsai érsektől fognak elégtételt kérni, mely ha elmarad, „számos úri család kész a református vallásra áttérni”.

³⁴ „A menet nem volt olyan népes, mint máskor. Sokakat nem láttunk a zászlók sorában. Ami meg a kivégeztetési helyet illeti, ott az állapot szinte bosszantó volt. Annyira, hogy nem mulaszthatjuk el megkérdezni: miért hagyják az illetékes körök szunnyadni a kivégeztetési hely megvételének kérdését. Az az út, amelyen az emlékkőhöz lehet jutni, minden kritikán alóli. Nem szívesen zavarjuk meg e megjegyzésekkel az ünnepi hangulatot, de kötelességünknek véljük e pár észrevételt most kockáztatni, mikor a közvélemény foglalkozik az ünnepélyvel. Kötelességünknek tartjuk azért, mert legfőbb idejét látjuk annak, hogy a gyászkegyelet nagyobb arányokat öltsön. A kegyeletbizottságnak fel kell pezsdülnie, új motívumokat kell hoznia az ünnepély rendezésébe, a társadalom minden rétegét bele kell abba vonnia, nehogy úgy legyen, mint tegnap, mikor a templomban megjelentek egy része is nem vett részt a menetben. És amit fentebb mondtunk: szükségesnek tartjuk a kivégzési helynek rendezését, az egykori ifjúsági hetes bizottság által megkezdett munka befejezését. Köztudomású, hogy erre a célra pénz is áll rendelkezésre. Csak akarni kell tehát...” Alföld, 1894. október 7. *„A negyvenötödik évforduló”*

aki tudta és fontosnak tartotta, megírta vagy elmondta emlékeit, de egyik írásban sem találkozunk a nemzeti romantikába minden bizonnyal nagyon is beleillő Vécsey-kézcsókkal.

1895-ben a Budapesti Hírlapban jelent meg az első olyan beszámoló, amely röviden ugyan, de utalt a jelenetre. „Van-e még élő tanúja az 1849. október 6-dikai aradi gyásznak?” – tette fel a kérdést az írás szerzője, majd kitért arra, hogy miért fontos a még élő s a kivégzéseknél nem lelki vigasztalást nyújtó (tehát nem pap) szemtanúk emlékeinek összegyűjtése. „Az utolsó szemtanúk közül a múlt hónapokban hunyt el kettő. Az egyik Sylvester nevű osztrák tiszt,³⁵ a másik Herold nevű újaradi sváb polgár. A 'Vértanúk Albuma' leginkább az utolsó lelki vigasztalást adó papok elbeszélései alapján írja le a tizenhárom vértanú utolsó perceit. A gyóntató atyák azonban el voltak foglalva saját vértanúikkal, általános áttekintésük nem volt a nagy tragédiáról, éppen azért még sok érdekes részlet vár felderítést és ismertetést.” Ezt követően röviden ismertette Sylvester emlékezéseinek történetét, majd áttért Heroldra, elsősorban arra, hogyan is került ő az akasztófák közelébe 1849. október 6-án. „A katonai kordonon azonban belül rekedt hat újaradi sváb, aki a külső kordon vonásakor valami árokban dolgozott. Ezekre a kordonon belül senki ügyet sem vetett, úgy hogy lassankint az akasztófák közvetlen közelébe hatoltak, s kivált az utolsó kivégzéseknek közvetlen alig egy-két lépésnyire álló tanúi voltak. Ezt a Heroldot részletesen kikérdezte Kreith Béla gróf, az 1848/49-diki ereklje-kiállítás főrendezője. Heroldnak elbeszéléséből ismerjük azt az érdekes jelenetet, hogy mikor a 13-ik vértanúra, az akasztófára ítélték közül 9-ikre, Vécsey tábornokra került a sor, s ennek már nem volt bajtársa, akitől elbúcsúzzék, odalépett az előtte kivégzett Damjanich akasztófájához, s megcsókolta a fölakasztott, a holt Damjanich kezét. Herold beszéli, hogy Vécsey gróf oly figyelemmel nézett végig minden kivégzést, mintha tanulmányozni akarta volna. Lépésről-lépésre követte a hóhért az egyik akasztófától a másikig, végre az utolsóhoz, a saját akasztófájáig.”³⁶ A szöveggel kapcsolatban viszont fel kell figyelniünk a következőkre. A szerző nem említi keresztnévet, nem tudjuk tehát, hogy ez a Herold azonos-e az 1890-ben megnyilatkozó Herold Alajossal, biztosan állítja ugyanakkor, hogy „a múlt hónapokban hunyt el”. A szövegben hat újaradi sváb polgár említetik (az 1890-es Herold visszaemlékezésben öt), akik a kordonon belül rekedtek, és az akasztófák közelébe kerültek. A leírás egyes részletei szinte szó szerint megegyeznek az 1890-es visszaemlékezéssel (ilyen például Vécsey élénk érdeklődésének bemutatása társai akasztása iránt). A szöveg egyértelműen leírja a kézcsókot, viszont nem sikerült megtalálni azt a Herold-elbeszélést, amelyből dolgozott a cikk szerzője.³⁷

A lapok október 6. környékén a következő években is hosszabb-rövidebb terjedelemben mindig beszámoltak a rendszeressé váló aradi megemlékezésekről, illetve egyre több a témához kapcsolódó írást közöltek. Egy az Alföldben megjelent értekezés például összefoglalta a vesztőhely megjelölésének történetét az 1867-es elszáradt eperfa leásásától az 1890-es Szabadságoszobor felállításáig.³⁸ Beszámoltak arról is, hogy Damjanich özvegye minden évben elküldi a megemlékezés koszorúját Aradra Végh Aurél királyi tanácsos, aradi jószág-

³⁵ Sylvester Lajos visszaemlékezését lásd: *Az aradi vértanúk*, 296–301.

³⁶ Budapesti Hírlap, 1895. október 6. „*Szemtanúk október 6-dikáról*”

³⁷ A szövegben hivatkozás történik Kreith Béla grófra, a jeles erekljegyűjtőre, aki részletesen kikérdezte Heroldot. Ha még létezik ez az „interjú”, az minden bizonnyal a gróf hagyatékában, gyűjteményében található meg. Ennek hányatott sorsára lásd: Kovách Géza: *Az emlékező város. Október 6. Arad 1849–1999*. Arad, 1999. 123–138.

³⁸ Alföld, 1896. október 6. „*A magyar Golgota*”; lásd erre még bővebben: Albisi dr. Barabás Béla: *Emlékirataim*. Második, javított kiadás. Sajtó alá rendezte, utószó, függelék és jegyzetek: Zakar Péter. Arad, 2005. 56–65.

igazgatóhoz, aki október 6-án már az ünnepség kezdete előtt elhelyezi azt az obeliszken.³⁹ Más összefüggésben is az érdeklődés középpontjába került azonban a férje emlékét talán leghívebben ápoló özvegy. Ferenc József 1897 szeptemberében tett azon ígérete után, mely szerint nemzeti múltunk nagyjai közül tíznek „művészi emléket” állíttat a fővárosban, az Aradi Közlöny nyilatkozatot kért tőle.⁴⁰ Az Egyetértésben Hentaller Lajos vette lajstromba a vértanúkat, s próbált meg teljes névsort adni az 1848 és 1854 között kivégzettekéről.⁴¹ A Függetlenség 1897. október 6-i számában ugyancsak Sulyánszki Euszták minorita atya visszaemlékezésére támaszkodva foglalták össze a kivégzések történetét, vagyis a lap tárcaírója vagy nem ismerte, vagy nem tartotta hitelesnek a kézcsók-jelenetet.⁴²

Gracza György 1894-ben jelentette meg a forradalom és szabadságharc történetét összefoglalni szándékozó munkájának első kötetét.⁴³ Ennek előszavában a következőképpen fogalmazott: „Könyvem két főrésze oszlik. Az első kötet a szabadságharc indító okaival foglalkozik, a másik kötet a megrázó dráma lefolyását mondja el. [...] Talán fölösleges említenem, hogy könyvem megírásához a rendelkezésemre álló összes írott forrásokat felhasználtam; de nem hagytam figyelmen kívül a szabadságharcban részes szavahihető egyének magánfeljegyzéseit sem.”⁴⁴ Előzetes tervével ellentétben 1898-ban már a munka ötödik (egyben utolsó) kötete jelent meg, melynek elejére „Végszó”-t illesztett, s ebben így fogalmazott: „Az 1848-49-iki Szabadságharc Történetének első kötete 1894 végén jelent meg. Azóta három esztendő múlt el, s a munka, mely eredetileg két kötetre tervezetett, öt vas-kos kötetévé nőtte ki magát. Szolgáljon méltóságomra, hogy a munka programellenes meg-bővítésénél a legtisztább szándék vezetett. Az volt a törekvésem, hogy 1848 ötvenéves jubileuma alkalmából úgy illusztrációkban, mint szövegben lehetőleg hű képét adjam dicső szabadságharcunk keletkezésének és lefolyásának.”⁴⁵ Ebben a kötetben az október 6-i kivégzések leírásánál a következőket olvashatjuk: „A kilencedik áldozat: gróf Vécsey Károly,

³⁹ Aradi Közlöny, 1896. október 7. „*Damjanichné koszorúja*”

⁴⁰ Aradi Közlöny, 1897. október 7. „*Damjanichné nyilatkozata*”; „A királyi kéziratról én alig mondhatok illetékes véleményt. Engem az a kézirat csak annyiban érdekel, mint egyik parányát ennek a nemzetnek, aki részt veszek az ország minden örömeiben és bánatában. Amit a király tett, az nemes, fejedelmi tett volt, amely engem is teljes mértékben meghatott. Minden királynak ilyennek kellene lennie. A felségnek a nemzeti hősök iránt való kegyelele még inkább fokozza a nép szeretetét az ő magas személye iránt. Én ugyan nem vettem részt a nemzet örömeinek külső nyilvánulásában – hiába, nem tehettem –, de azért visszavonulva kis szobámba az én lelkem is őszinte örömben úszott. Alig hiszem, hogy meg fogom érni annak a tíz szobornak leleplezési ünnepét, de annyi bizonyos, hogy a Felsőnek ez a megható kegyelele méltó öröme a nemzetnek, és büszkesége lesz az utódoknak. Nagy örömmel tölt el, hogy a királyt és a nemzetet egymáshoz ennyire közeledni látom. De én már csak emlékeimnek és árváimnak élek csöndesen...” – olvashatjuk a nyilatkozatban. Jellemző, hogy Arad városa is hódoló nyilatkozatot intézett az uralkodóhoz a nemzeti hősök szobrainak felállításáért. Aradi Közlöny, 1897. október 9.

⁴¹ Egyetértés, 1897. október 6. Hentaller Lajos: *A mi vértanúink*. A lista szerint az első kivégzésre Bécsben került sor 1848. december 7-én, s a mártír Horváth János 23 éves kovácslegény volt, aki fegyvert rejtegetett, az utolsó kivégzés helyszíne pedig Sepsiszentgyörgy volt 1854. április 27-én, s a kivégzettek Várady József, Gaál Sándor és Bartalits Ferenc voltak.

⁴² Függetlenség, 1897. október 6. „*A tábornokok kivégzése. Október 6.*” Szintén e számban jelent meg Hentaller Lajos írása „*Az osztrák bitófák*” címmel, melyben a vértanúk életét foglalja röviden össze. A szerző Vécsey „életrajzában” még azt is megemlíti, hogy a szolnoki ütközet után összeveszett Damjanichsal, ennek ellenére ő sem írja le a hatásos kézcsók-jelenetet.

⁴³ Gracza György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. 1. köt. Budapest, 1894.

⁴⁴ Gracza: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*, 1. köt. 3.

⁴⁵ Gracza György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. 5. köt. Budapest, 1898.

akit Grünne kívánságára hagytak utolsónak. Grünne régi haragosa volt Vécseynek, s így állt rajta bosszút. Vécsey körüléz. Mind a nyolc társa immár kiszenvedett. Kitől búcsúzzék? Odatámolyog a Damjanich holttestéhez, térdre hull előtte, s megcsókolja a halott bajtárs megmerevült kezét. 'Ez a jelenet is – beszéli egy szemtanú – oly megrendítő volt, hogy még a katonaság soraiból is hangos zokogást lehetett hallani.' Tíz óra, mikor a borzasztó dráma véget ér. A nap egy percre kibontakozik felhőfátyolából, s glóriát von a megdicsőültek feje köré."⁴⁶ Figyelemreméltó, hogy Gracza nemcsak a kézcsók-jelenetet adta közre kötetében, hanem a 861. oldalon megjelentetett egy olyan grafikát is – természetesen minden forrás-megjelölés vagy a szerzőre történő utalás nélkül –, amely e jelenetet ábrázolja. A Budapesti Hírlapban megjelent beszámoló után ismereteink szerint ez a második leírása a Vécsey-kézcsóknak. Gracza munkájában ugyancsak szemtanúra hivatkozott, akinek neve azonban ismeretlen maradt, a legenda megteremtéséhez azonban hatékonyan hozzájárult, hiszen kötetében gondoskodott annak képi megjelenítéséről is.

Ugyancsak a forradalom kirobbanásának 50. évfordulójára jelent meg 1000 képpel illusztrálva egy, az 1890-es évek nemzeti romantikáját minden tekintetben magán viselő reprezentatív munka Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztésében.⁴⁷ A kötet összeállításában tizenötven vettek még részt, közöttük például Ignotus, Marczali Henrik, Mikszáth Kálmán, Szilágyi Sándor és Varga Ottó is. Az október 6-i kivégzéseket azonban minden pátosztól mentesen, egyszerűen a tényeket regisztrálva írják le benne, s Vécsey mártíromságáról mindösszesen a következőt olvashatjuk: Az október 6-i kivégzéseket azonban minden pátosztól mentesen, egyszerűen a tényeket regisztrálva írják le benne, s Vécsey mártíromságáról mindösszesen a következőt olvashatjuk: „Vécsey Károly gróf volt az utolsó.”⁴⁸

A reprezentatív kötetek kiadásán túl a lapok is jelentettek meg írásokat 1898 októberében a vértanúkról,⁴⁹ de ez az év érezhetően a forradalom, az alkotmányos átalakulás félszáz éves évfordulójának volt szentelve. Az Aradra való emlékezés 1899 őszén, a tizenhárom főtiszt kivégzésének 50. évfordulóján érte el a csúcspontját.

Hamvay Ödön 1899-ben vaskos kötetet szentelt az aradi vértanúk emlékének. Munkáját „Damjanich Jánosnének, a vértanú honvédtábornok özvegyének” ajánlotta „hódoló tisztelettel”.⁵⁰ A tartalmas és adatgazdag összefoglalóban egyrészt ismertette a tizenhárom mártír életrajzát, illetve elítélésük, utolsó óráik és kivégzésük körülményeit, másrészt fog-

⁴⁶ Gracza: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*, 5. köt. 865.

⁴⁷ *Ezernyolcszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben.* Szerkesztették Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor. Budapest, 1898.

⁴⁸ *Ezernyolcszáznegyvennyolcz*, 382.

⁴⁹ Az Aradi Közlöny 1898. október 6-i számában például arról tudósított, hogy Damjanich özvegye 100 koronát küldött a Kölcsey Egyesület elnökének, mely összeg „a 13 vértanú mauzóleumának” építési költségeihez csatoltatott. Az Arad és Vidéke 1898. október 6-i számában pedig közzétették Damjanichnak a kivégzése előtti éjszakán feleségéhez írt imáját, amely Czárán Géza seprői földbirtokei iratai közül került elő. (Ez természetesen egy másolat volt.) Az ima történetéhez lásd: Zakar Péter: *Damjanich János imája a Hadtörténeti Múzeum Kéziratok Emlékanyag-gyűjteményében.* A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 9. Szerkesztette Hausner Gábor. Budapest, 2007. 117–127.; az ima eredetije az Aradi Ereklýmúzeumban található, közölve: *Aradi Ereklýmúzeum. Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok.* Szerkesztette Hermann Róbert. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta: Hermann Róbert – Pelyach István – Szoleczky Emese – Tóth Orsolya. Szeged, 2012. 300–301.

⁵⁰ Hamvay Ödön: *Az aradi tizenhárom.* Budapest, é. n. (1899) 3. Damjanich özvegyének köszönő levelét lásd: Aradi Közlöny, 1899. október 3. „*Damjanichné levele*”

lalkozott a vértanúk „utóéletével” is, földi maradványaik sorsával, emléküik megőrzésének mikéntjével, családtagjaikkal, de kitért a pesti vértanúkra is. Vécsey gróf kivégzéséről a következőket olvashatjuk munkájában: „Az utolsó áldozat gróf Vécsey Károly volt, akit az osztrákoknak szerzett sok kellemetlenségért szándékosan hagytak az utolsóknak. Nyolc társának halálküzdelmét nézte végig, ő volt a kilencedik. A zokogó lelkészekből egyenkint elbúcsúzott, és szilárd léptekkel haladt a bitó felé. Mielőtt a zsámolyra lépett volna, az előbb kiszenvedett Damjanich tábornok még meleg hullája elé lépett, s lehajolva megcsókolta a hős tábornok kezét. A fenséges jelenet könnyeket csalt még a körülálló katonák szemébe is, és a csapatok soraiból hallani lehetett a hangos zokogást. Ezután a vitéz tábornok fellépett a zsámolyra, odanyújtotta nyakát a bakónak és pár perc múlva ő is kiszenvedett...”⁵¹ Hamvaynak a kivégzések menetét összefoglaló leírásából egyértelmű, hogy jól ismerte Sujánszky és Vinkler visszaemlékezéseit, de kimerítően használta Tiszti Lajos történeti munkáját és Lakatos Ottó Arad történetében megjelent szövegközlését is, hiszen egyes mondatai szó szerint megegyeznek az azokban olvasottakkal. Zavarba ejtő ugyanakkor, hogy Sujánszkyra hivatkozva olyan történetet is leír, ami az atya emlékezéseiben nem szerepel. „Ekkor Tichy őrnagy éppen Damjanich kocsija előtt állt meg lovával. A tábornok kissé kihajolt üléséből és németül így szólt az őrnagynak: – Mire való ily barbár módon kínni az embert? Katonát golyó illet. Talán ilyenben is gyönyörködnek önök! Az őrnagy – mint Sujánszky írja – erre szomorú hangon válaszolt Damjanichnak: – Higyje el uram, ha azt érezné, mit én jelenleg érzek, másként beszélne.”⁵² A rövid „párbeszéd” leírása ugyanakkor azért érdekes, mert a visszaemlékezőknek a kivégzést vezénylő Josef Tichy cs. kir. őrnagyról elejtett megjegyzései valóban azt mutatják, hogy a tiszti tekintélyt természetesen megőrizni és feladatát példásan végrehajtani akaró őrnagyot is mélyen megindította a tábornokok egyszerű, a halált nagy lelki nyugalommal elfogadó viselkedése. (Egyetlen kivétel ez alól Baló Béni református lelkész kései „visszaemlékezése” Kacziány Géza lejegyzésében, amelyben Tichy őrnagy nagy „kárörömmel nézte” végig a kivégzéseket, s igyekezett megkeseríteni a tábornokok utolsó perceit is.)⁵³

Bizton állíthatjuk, hogy Hamvay történeti munkája gyakorolta a legnagyobb hatást a kor olvasóira, már csak azért is, mert az Aradi Közlöny is teret adott a kivégzéseket leíró fejezetének.⁵⁴ Vécsey kézcsókja tehát újabb, minden eddiginél hatékonyabb megerősítést nyert, amire bizonyosság az is, hogy a félszáz éves megemlékezés kapcsán megjelent hírlapi írásokban többször is találkozunk vele. A Budapesti Hírlapban a következőképpen: „Egy tábornok állt ott már csak lehajolt fejjel: Vécsey Károly gróf. A porkoláb hozzá lép. Vécsey felriad. Végignézi bajtársai ólomszürke tetemén. Aztán odarohan Damjanich holttestéhez, letérdel előtte, s megcsókolja hideg kezét. Az osztrák katonák sorából hangos zokogás hallatszik. Azután emelt fővel megy meghalni...”⁵⁵ A Magyar Hírlap cikkírója ugyancsak hatni akart olvasói érzelmeire. Írásában az 1849 őszi kivégzett vértanúk utolsó perceit próbálta összefoglalni; a sort Batthyány Lajos gróffal kezdte, majd megemlékezett többek között Csány László, Perényi Zsigmond, Szacsavay Imre utolsó pillanatairól, s a sort Vécsey tábornokkal fejezte be. „Bár 1849-diki vértanúinkat a vesztőhelyen csak ellenség környezte, mégis sikerült a történelemben megörökíteni a legtöbb vértanú utolsó perceinek leírását, legin-

⁵¹ Hamvay: *Az aradi tizenhárom*, 200.; a jelenet leírása szinte változatlan formában megmaradt a munka második, javított és bővített kiadásában is. Budapest, 1904. 335–336.

⁵² Hamvay: *Az aradi tizenhárom*, 197.

⁵³ Kacziány: *Magyar Vértanúk Könyve*, 96.; *Az aradi vértanúk*, 281.

⁵⁴ Aradi Közlöny, 1899. október 6. „A tizenhármak kivégzése”

⁵⁵ Budapesti Hírlap, 1899. október 6. „Az aradi tizenhárom. Világos után”

kább az elítélteket a vesztőhelyre kísérő lelkészek feljegyzései s elbeszélései alapján. [...] Vécsey Károly tábornok volt a kilencedik, s az utolsó. Mielőtt az akasztófához lépett volna, megcsókolta a már felakasztott Damjanich kezét.”⁵⁶

A Hamvay hitelesnek tűnő leírása nyomán megerősödni látszó történet azonban váratlanul és látványosan megkérdőjelezetett, mégpedig egy szemtanú által, az Arad és Vidéke ugyanis megszólaltatta azt a Herold Alajos, aki 1890-ben a Budapesti Hírlapban⁵⁷ egyszer már megnyilatkozott. „Ez a szemtanú Herold Alajos az arad-zsigmondházi csolnak-átkelési jog bérlője. Sokkal ismertebb ember az öreg úr Aradon, semhogy ismertetni kellene. Már a nyolcvanhoz van közel, de azért jó egészségben van, s nagyon jól emlékszik vissza mindenre, amit 1849. október 6-án látott. A zsigmondházi révnél egy padon ülve beszélt munkatársunk az öreg Herolddal. – Igen uram – kezdte az öreg a kérdésekre – én jelen voltam akkor, amikor a kilenc tábornokot fölakasztották; voltak, akik kétkedtek benne, azoknak be is bizonyítottam. Nyolcan voltunk ott, nyolc molnár; én, Grünwald József, egy Eckhardt nevű, Stolzer Károly, Zelenka Márton, Wagner Ferenc, valami Schlauch nevű – de nem a püspök rokonságából való, a fia most Aradon lakik –, meg Herold Ferenc. Ezek közül már csak én élek. A Herold Ferenc pár éve halt meg.” A beszélgetés során kiderült, hogy a Damjanichot szállító kocsihoz állt a legközelebb, s a tábornok szinte minden szavára emlékezett, majd így folytatta: „Az se igaz, hogy Vécsey, mielőtt fölakasztották volna, megcsókolta Damjanich kezét. [...] A vértanúk közül csak Leiningen volt egyenruhában, a többi mind civilben. Damjanichon nagy fehér köpeny volt piros zsinórral, ezt a kocsin hagyta, s azt mondta, adják a feleségének.”⁵⁸ Miért tanulságos Herold visszaemlékezése? Ebben találkozunk a kézcsók-jelenet határozott tagadásával egy szemtanú részéről! Az 1890-ben megjelent visszaemlékezésében ez még szóba sem került, hiszen kilenc évvel korábban maga a jelenet ismeretlen volt, sehol, semmilyen formában nem fogalmazták azt meg. Mint láttuk, 1895-ben egy a Budapesti Hírlapban megjelent hírlapi cikk – és nem visszaemlékezés – utalt rá először, igaz, szemtanúra, egy bizonyos Heroldra hivatkozva. Az 1895-ös Herold azonban nem lehetett Alajos, hiszen ő már abban az évben meghalt. Herold Alajos 1899-es visszaemlékezése – részben – erre is ad némi magyarázatot, mert megemlíti, hogy hét társa egyikét Herold Ferencnek hívták, aki pár éve meghalt; ő lehet tehát az a személy, akit Kreih Béla részletesen kikérdezett, s akinek anyagát használta a Budapesti Hírlap munkatársa. Ellentétben az 1895-ös cikkben leírtakkal, amelyben a szerző „hat újaradi sváb”-ra utalt, akik a zárt kordonon belül rekedve az akasztófák közelébe kerültek, Herold Alajos hét társáról beszélt, vagyis összesen nyolcan voltak.⁵⁹ A helyzet végleges tisztázását bonyolítja – s mindaddig, amíg az állítólagos Herold Ferenc állítólagos emlékezései elő nem kerülnek, lehetetlené teszi –, hogy a Magyar Hírlapban is megjelent ez év október 6-án egy beszélgetés Herold Alajossal a lap munkatársának lejegyzésében. Ebben azonban tartalmilag megállapítható egy lényeges eltérés az Arad és Vidékében megjelentekhez képest: hét társa nevének felsorolásakor öt megegyezik az előzővel, de Herold Ferenc és az „egy Eckhardt ne-

⁵⁶ Magyar Hírlap, 1899. október 6. „A vértanúk utolsó percei”; a lap e számában megjelent egy másik írás is „Az utolsó szemtanúk” címmel, ebben azonban nem találunk érdemi információt.

⁵⁷ Lásd a 23. számú jegyzetet.

⁵⁸ Arad és Vidéke, 1899. október 6. „A kivégzés élő szemtanúi. Az öreg Herold és mások”

⁵⁹ Kétségtelenül zavaró és jelenleg csak az újságírók esetleges pontatlan fogalmazásával magyarázható momentum, hogy Herold Alajos 1890-ben megjelent visszaemlékezésének bevezetőjében a lap munkatársa még azt jegyezte meg, hogy „ötödmagával közvetlen közlőre nézte a rettentő jelenetet”. Lásd a 23. jegyzetet.

vű” egyének helyett két új névvel találkozunk.⁶⁰ Érdekes ugyanakkor, hogy ebben a beszámolóban nem történik meg a kézcsók tagadása – nyilván nem került szóba a beszélgetés során.

Az Egyetértésben 1899-ben egy újabb szemtanú, dr. Oláh Gyula írta meg visszaemlékezését. Ez azonban nem segít a probléma megoldásában, hiszen az 1849-ben tizenharmadik életévében járó orvos öccsével és barátaival csak a kivégzések után, éppen azok hírére ment ki a vesztőhelyre, ahol már csak az akasztófákon függő holttestekkel szembesülhettek.⁶¹

Az évforduló alkalmával az Arad és Vidéke közölt egy olyan írást is, amely Damjanich utolsó útjához, és áttételesen a kézcsók-jelenethez is nyújtott – igaz, csak erős kritikával kezelhető – adalékokat. A cikk szerzője, Csepregi György Kalmár Sándor 1889. november 8-án meghalt „uj-fazekas-varsándi lakos”-ra hivatkozott. Eszerint 1849. október elején Kalmárt berendelték Aradra három napi szolgálatra, s 6-án reggel ő vitte ki kocsiján Damjanichot a vesztőhelyre. Kocsija oldalára egy deszkát fektettek keresztbe, s azon ült ő, Damjanich, a lelkész és a hóhér. A kivégzésre várakozva Kalmár a „Damjanich lábán lecsúszott sebkötéléket kötözgette”, amiért a tábornok meg akarta őt ajándékozni, de nem volt nála pénz. Amikor azonban leemelték a kocsiról, a köpenyét neki adta, „s mint a többiek, ő is megcsókolta a még hátralévő gróf Vécsey Károlyt és a lelkészeket, őneki pedig kezet nyújtott. Kalmár ’adjon isten boldog halált’ köszöntéssel búcsúzott el tőle”. Az akasztások befejezése után Kalmár sietve elhajtott a helyszínről, de a hóhér utolérte, s erőszakosan követelte tőle a köpenyt, amely őt illette. A fuvaros már a kocsija oldalán lévő vasvillája után nyúlt, hogy megvédje a becses relikviát, azonban odaértek a katonák, akikről megijedvén odaadta Damjanich köpenyét a hóhérnak.⁶² Ez az első leírás, amely szerint az utolsó előttiként bitófa alá szólított Damjanich búcsúzott csókkal Vécseytől, s mivel másnál még utalást sem találunk rá, így ezt nyugodtan a kései emlékezet képződményei közé utalhatjuk. A cikk viszont határozottan cáfolni látszik azt a szintén legendává nemesedett állítást, mely szerint a törött lábú Damjanichot az aradi vár szemeteskocsiján vitték ki a vesztőhelyre. Csepregi György Új-Fazekas-Varsánd evangélikus lelkésze volt, s az írás megjelenésekor már meg is vásárolta és az aradi ereklyemúzeum számára átadta a koci megmaradt darabjait az eredetiséget igazoló tanúsítvánnyal együtt.⁶³

Az emlékévkapcsán több beszámolóban megjelent Vécsey özvegye is,⁶⁴ s természetesen ez az év sem múlt el botránnyos jelenetek nélkül.⁶⁵

⁶⁰ Magyar Hírlap, 1899. október 6. „Egy szemtanú a kivégzésről”. Közli: *Az aradi vértanúk* 292–296. A vonatkozó rész: „Felírtam társaim nevét, mert egyre akad, aki azt állítja, hogy ott volt, pedig ez lehetetlen. Csak mi nyolcan jutottunk a vesztőhelyhez, s mi is csak véletlen folytán. Hét immár elhunyt társam nevei Grünwald Josef, Wagner Paul, Selengo Max, Stolze Karl, Schlauch Georg, a Fekete Martin s végül a Wagner Karl. A többi mind meghalt, csak én élek már közülük.”

⁶¹ Egyetértés, 1899. október 6. „Az aradi véres nap. Egy szemtanú elbeszélése”. Oláh visszaemlékezése ezt követően némi változtatásokkal megjelent még a Magyarország 1903. október 6-i számában (ezt közölte: *Az aradi vértanúk*, 307–311.), a Pesti Hírlap 1906. október 6-i számában, illetve a Függetlenség 1909. október 6-i számában is.

⁶² Arad és Vidéke, 1899. október 5. „Damjanich köpenye”

⁶³ Complexul Muzeal Arad, Ereklyemúzeum A 455.

⁶⁴ Aradi Közlöny, 1899. október 8. „Vécsey gróf özvegyénél”. A cikk arról tudósított, hogy előző nap a temesvári ’48-as honvédek tisztelgő látogatást tettek Vécsey özvegyénél Both Antal vezetésével. Ehhez kapcsolódva három nappal később tragikus hír jelent meg a lapban: a gyászünnepre betegágyából felkelve eljött Temesvárról Lukacsevits János ’48-as káplár is. Október 6-án részt vett a megemlékezéseken, majd ott volt a Vécsey özvegyénél tett tisztelgő látogatáson is. Ezt követően hazament Temesvárra, és meghalt. Aradi Közlöny, 1899. október 11. „A gyásznap halottja”

1899 látványos és szinte az egész országot érintő megemlékezés-hullámát követően a következő években lényegesen kevesebb hír, adalék jelent meg a vértanúkról. Az Egyetértés 1900. október 6-i számában Hentaller Lajos gyűjteményéből tettek közzé egy válogatást a vértanúkról, ebben azonban érdemben nem kerültek szóba az 1849. október 6-i kivégzés körülményei,⁶⁶ az Aradi Közlönyben pedig Hegyesi Márton már arról értekezett, hogy miképpen hamisítják a történelmet.⁶⁷

Hamvay Ödön nagy hatású összefoglaló munkáját időrendben Kacziány Géza már idézett könyve követte. Az ebben közzétett Baló Béni emlékezés Kacziány lejegyzésében – mint láttuk – újat hozott abban a tekintetben, hogy újabb szemtanút nevesített, aki – állítólag – látta, amint Vécsey tábornok megcsókolja a bitófán lógó holt Damjanich kezét. A református lelkész – de minden bizonnyal pontosabban fogalmazunk, ha azt írjuk, hogy Kacziány Géza – történetének hitelességét azonban a fentebb már leírtak értelmében erőteljesen meg kell kérdőjeleznünk.⁶⁸

A következő írás, amelyben találkozunk Vécsey kézcsoéjával, a Budapesti Hírlap 1909. október 6-i számában jelent meg. Tartalma és stílusa miatt fontosnak tartjuk, hogy teljes terjedelmében idézzük.

„Arad határában ezernyolcszáznegyvenkilenc október hatodikának reggelén egy sápadt férfiú állt egy szúk négyszögben. Ezt a négyszöget katonák alkották. Régi divatú császári katonák, széles csáóával feükön, keresztbefutó fehér szíjjal mellükön és elültöltő szuronyos puskával vállukon. Az a férfiú, akit ez a négyszög körülfogott Vécsey gróf honvédtábornok volt. Egyedül állt a téren, mint egy romba dőlt világ utolsó oszlopa, mely alatt azonban szintén reng a föld. Egyedül kilenc tábornoktársa közül, kik e nap reggelén, szomorú dobpergés kíséretben az aradi várból kivonultak ide.

Kilenc társa közül nyolc ott függött előtte alacsony bitófán. A hatalmas termetű Damjanichnak, akit nyolcadikul végeztek ki, akkor szállt el domború sziklamelléből utolsó sóhaja. Fekete szakállát a szél lengette, és fehér kötelékbe pólyált tört lába a földig ereszkedett.

Mit érezhetett Vécsey, a tizenhárom utolsója, mikor ott látta maga előtt vértelen arcát a nyolc hősnek? Utolsónak maradt azért a bűnéért, mert rendes haditusában elfoglalta azt a várat, melynek falai és tornyai ott sötétlettek a háttérben, szinte belesüllyedve az őszi ködbe. Ezért neki kilenc halállal kellett lakolnia. Nyolcszor úgy halt meg, hogy végig kellett néznie, mint népesedik be a bitófák üres sora. Ez a nyolc kiszenvedés bizonyára kegyetle-

⁶⁵ Aradi Közlöny, 1899. október 7. *„Botrány a nemzeti színházban”*. Az írás arról tudósít, hogy október 6-án este a színházban Gabányi Árpád: Anyósok című bohózatát játszották, az előadás közben azonban az üres zenekari árokból egyszer csak felugrott egy ifjú a színpadra. „Hogy mertek itt játszani október 6-án! Gazemberek vagytok, és gazember az a közönség is, amely végignézi ezt az előadást” – ordibálta magából kikelve. Az első riadalom után a színészek lefogták és a színpalak mögé vezették a rendbontót, aki Nádpataky József, böszörményi születésű harmadik éves színinövendék volt. „Igen tehetséges színésznek mondják mesterei, de mindig konstatálták, hogy excentrikus viselkedésű, túlságosan hevülékeny, nehezen megférhető.” A színpalak mögött szívögörcsöt kapott, orvost hívtak hozzá, majd hazavitték.

⁶⁶ Egyetértés, 1900. október 6. *„A vértanúkról”*

⁶⁷ Aradi Közlöny, 1900. október 10. *„Az aradi tizenhárom tisztelgése Haynau előtt. Miképp hamisítják a történelmet”*. A Kolozsváron megjelenő *„Ujság”* október 7-i számában jelent meg egy írás, mely szerint Cserey Ignác volt honvéd ezredes azt beszélte el Kreith Béla grófnak, hogy a tábornokoknak kivégzésük előtt tisztelegniük kellett Haynau előtt. Haynau meglátva őket így fakadt ki: *„Das verdient ein Galgen... Recht's um, marsch!”* Hegyesi a történet képtelenségét foglalja össze írásában.

⁶⁸ Lásd a 6. és 7. számú jegyzetet.

nebb és fájdalmasabb volt a kilencediknél, mikor verítékes arcára ráterítette mindent feledtető leplét a Halál, mint egykor Szent Veronika az Üdvözítő arcára az irgalom kendőjét.

Ebben a pillanatban azonban még ott állt Vécsey tábornok a katonák négyszögében, a világot rázó tragédia legjobban sújtott áldozata gyanánt; odaállítva, hogy rajta toroltassék meg legszörnyűbben egy nemzet fenséges bűne. Mit érezhetett e percekben, abban a szörnyű egyedüliségben? Hogy száguldhattak át lelkén, szívéen, agyán ezer esztendő tragikus végjeleneiteinek sötét, magasztos, gyötrelmes, nagyszerű, lesújtó, véres és bánatos érzelmei! A római cirkusz porondjára vetett mártírok utolsójának érzelme, aki a feléje rohanó vadállat szemébe néz; a francia gárdistáé Waterloo mezején, mikor társai holttestének halmán utolsónak emeli föl a véres zászlót; Mikes gyötrelme, aki egyedül mereng a tenger partján a bujdosók közül...

És akkor feléje közeledik a bakó. Vécsey tábornok megy kilencedszer meghalni, és a tragédia utolsó jelenetének is vége. Azaz, még nincs vége. Mielőtt a bakó megcsinálja a befejezést, Vécsey tábornok lehajlik szomszédjának, a holt Damjanichnak a kezére, s megcsókolja. Ez a kézcsók az ő búcsúja az élettől és letiport, megölt – hazájától.

Költő ennél megrázóbb és fenségesebb jelenetet kigondolni nem tud. Ezt a halálon és halálfélelmen győzedelmeskedő mártírlélek sugallta. És mi, az utódok, megrendülten tűnődünk azon, hogy a fájdalmas hazaszeretetnek mily ihlettsége töltötte el ezt a férfit, mikor utolsó percében mártírtársa kezére hajolt.

Mert Damjanich kezében ő édesanyjának, e szegény magyar hazának kezét csókolta meg. Annak üzenté meg, hogy a bitófa árnyékában sem bánta meg, amiért kardot kötött érte és védelmezte jogait, s miként engedelmes fiú gyanánt a harcba sietett hívó szavára, most jó fiúként, áldott kezét csókolva megy a halálba.

Ezt jelentette Vécsey kézcsókja, aki bizonyosan nem gondolt arra, hogy az, aki szemében e percben, bár holtan, Magyarországot képviselte, származására nézve szerb volt. De mi gondolunk arra. Mi sohasem felejtjük, hogy az aradi bitófákon hány olyan nemes lélek halt meg a magyar szabadságért, akinek bölcséjénél nem magyar dajka-nóta zengett. Nem felejtjük el, hogy ezrével seregett az olyan lelkes, elszánt ifjú és férfiú a honvédszászlók alá, aki magyarul nem tudott, de jelenét és jövőjét, üdvét és boldogságát e zászlókhoz kötötte. Nem feledjük, s miként a halálba induló Vécsey, az ősi magyar származású katona a szerb Damjanich kezére hajlott, úgy hajlik meg minden magyar nemzedék e hősök emléke előtt. És ha e sötét nap zord felhőkárpitja valamely sugárt enged át hozzánk, úgy ez a sugár az a remény, hogy ha e hazát ismét vész fogja fenyegetni, idegen ajkú polgártársaink megint velünk fognak harcolni, nem riadva vissza a küzdelem semmiféle végzetétől.

Damjanich és társainak ragyogó tábora mellett mily szomorú, dísztelen és torz menet gyanánt vonul el szemünk előtt a nemzetiségi izgatók serege, mely legádázabb ellenségünk gyanánt tör reánk! Erre gondolunk, mikor október hatodikán az aradi dráma megrázó végjeleneitét fölidézzük. Erre, és Vécsey kézcsókjára. Mert a Damjanichok elé öntjük minden hálánkat, ragaszkodásunkat és szeretetünket, de az árulók számára is marad még erő a magyar karokban, habár két világhatalom Sisera-hada gázolt is egykor át e földön, és hóhérok hallgattatták is el a legnemesebb szíveket.”⁶⁹

Az I. világháború kirobbanása előtt öt évvel megjelent írás tartalmilag adott új értelmet Vécsey kézcsókjának, fogalmazhatunk úgy is, politikai dimenzióba emelte azt. Még akkor is, ha erős képzavarral vagy csúsztatással indította a történelmi tájkép megfestését a szerző, hiszen a szerb származású Damjanich testesítette meg a magyar Hazát, amelynek fia (Vé-

⁶⁹ Budapesti Hírlap, 1909. október 6. „Vécsey kézcsókja”

csey gróf) kézcsókkal tett tanúbizonyosságot hűségéről és elkötelezettségéről. Nem az engesztelődés, a kibékülés és megbékélés jelképe tehát immár a kézcsók, hanem sokkal magaszobabb, de egyben aktuális tartalmat is kap. A szerb Damjanich s mindazok, akiknek „bölcsejénél nem magyar dajka-nóta zengett”, akik magyarul sem tudtak, de jelenüket és jövőjüket, üdvüket és boldogságukat 1848 magyar zászlóihoz kötötték, példaként kell, hogy szolgáljanak a kor (az 1900-as évek elejének) nemzetiségi lakosai számára is. A nacionalizmus kiélezett légkörében remélnünk kell, hogy „ha e hazát ismét vész fogja fenyegetni, idegen ajkú polgártársaink megint velünk fognak harcolni, nem riadva vissza a küzdelem semmiféle végzetétől”. S természetesen számíthatnak a nemzet hálájára, köszönetére – Vécsey kézcsókja ezt is kifejezte 1849. október 6-án.

Az első lényegre törő történeti munka, amely a vértanúk perét szélesebb forrásanyagra támaszkodva volt hivatva feldolgozni, 1930-ban jelent meg. Írója, összeállítója Bartha Albert a könyv előszavában magyarázatát is adja ennek: „Az összeomlás [vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása – P. I.] megszüntette a közös állapotokat és azt, amiért állóalításból e nemzeti hősök ügyével foglalkozni nem volt szabad. A volt titkos levéltár adatai most már Magyarországon vannak, amennyiben oly természetűek, amelyek Magyarországon történtek. Így jöttek a szabadságharcunk okmányai is haza. Így került az aradi 13 vértanu pörirata a magyar hadi levéltár tulajdonába. [...] Ez indított arra, hogy az aradi várbörtön titkos aktáit fölkutassam és közzétegyem.”⁷⁰

A kivégzéseket röviden összefoglaló fejezetben („A vesztőhely”) emlékezett meg a nevezetes kézcsókról: „Utolsóan maradt gróf Vécsey. Amikor szólították, körülnézett, nem volt már kitől búcsúznia! Erre odalépett Damjanich holttestéhez és megcsókolta a kezét. Azután kiszenvedett!

A kivégzéseknek ez a leírása Sujánszky minorita atya jegyzeteiből való. Ő a kivégzettek mellett volt az utolsó pillanatig. Feljegyzéseit azzal fejezi be: „Midőn Vécsey Damjanichnak kezét csókolt, ez a jelenet oly megrázó volt, hogy mi papok valamennyien sírva fakadtunk és a katonák soraiból hangos zokogás hallatszott.”⁷¹ A komoly iratanyagot felvonultató munkának azonban van egy igen nagy hiányossága: sehol nem találunk benne pontos forrásmegjelöléseket. Ebben az esetben nem tudjuk, hogy hol található az a Sujánszky feljegyzés, amelyben a minorita atya (ellentétben a már többször hivatkozott visszaemlékezésével) így állított emléket az utolsó jelenetnek.

Nemeskürty István az 1970-es évek második felében jelentette meg az akkor kétségtelenül nagy hatású s szemléletében is sok újat hozó összefoglaló munkáját a szabadságharc katonaforradalmairól. A szerző könyvében újabb szállal bővítette, színesítette az amúgy is érdelem dús jelenetet: „Utoljára – büntetésül kellett végignéznie társai kivégzését – Vécsey Károly került sorra. Az a Vécsey, akit családja se siratott; akinek apja azt üzent: örvend, hogy fiát kivégzik, megérdemli, miért merészelt a császár ellen lázadni; az a Vécsey, aki 1849 januárjában indulatosan összeszólkkozott Damjanichcsal, és emiatt hónapokig nem is köszöntek egymásnak.

Gróf Vécsey Károly cs. kir. kamarás, dúsgazdag magyar főnemes, most odalépett hajdani katonabajtársa és haragosa: Damjanich János szerb születésű, bárdolatlan modorú, szegény és republikánus volt cs. kir. százados holttestéhez, letérdelt, és kezét csókolt a halottnak.

⁷⁰ Az aradi 13 vértanu pörének és kivégzésének hiteles története. A volt bécsi titkos levéltár eddig hozzáférhetetlen okmányai alapján összeállította és közli: Bartha Albert nyugalmazott hadügyminiszter. Budapest, 1930.

⁷¹ Az aradi 13 vértanu, 226–227.

Vécsey gróf ott térdel egy szerb katona holtteste előtt, és a kezét csókolja.

Az annyi hősi gesztusban gazdag szabadságharc tragikusságában is magasztos pillanata ez. Vécsey jelképnek szánta kézcsokját, és az is maradt: egy magyar főnemes szövetkezett a halálban egy félparaszt szerb katonával.⁷²

Damjanich illetén jellemzése kissé pontatlan. Igaz a szerb származás, de akár szándékos csúsztatásként is értelmezhetjük a „félparaszt” eredetet, hiszen ősei között mindkét ágon magas rangú császári-királyi tiszteket találunk, így sokkal inkább nevezhetjük egy katonadinasztia leszármazottjának.⁷³ A „bárdolatlan” modor megítélés kérdése,⁷⁴ a „szegény” és „republikánus” jelzők azonban egyértelműen túlzók, és nem fedik a valóságot. Szegény volt olyan mértékben, amennyire a császári-királyi hadsereg tisztjeinek egzisztenciális állapotát szegénynek lehet nevezni, ráadásul ő egy tehető, szintén szerb származású család leányát, Csernovics Emíliát vette feleségül, s ez vagyoni helyzetén is sokat javított. „Republikánus” nézeteire pedig semmilyen bizonyítékunk nincs. Nemeskürty munkájának logikája, célja természetesen megkívánta a szélsőséges pólusok létrehozását, hiszen mint írta, munkájában „olyan hősök előtt szeretnék tisztelegni, akik a világ első internacionalista hadseregének (vagy, óvatosabban: egy ilyen hadsereg csírájának, palántájának) harcosai-ként a magyar függetlenség ügye mellett a világszabadság eszméiért is küzdöttek”.⁷⁵

A 20. században immár legendává nemesedett jelenet természetesen kiemelt helyet kapott a Vécsey család és a Vécsey Károly gróf történetét feldolgozó összeállításokban is, habár ezek száma igen csekély. Az 1970-es évek közepén vagy második felében jelent meg Stolek Aladár kanonok, volt solti plébános munkája a mártír tábornokról.⁷⁶ Ebben a gróf kivégzésének a következő leírását olvashatjuk:

„A tábornokok egymással beszélgettek. Vécsey gróf azonban egy szót sem szólt, hanem minden egyes kivégzést nagy figyelemmel nézett végig, mintha tanulmányozni akarta volna. Sorra követte a hóhért egyik bitótól a másikig...

Időközben a Maros túlsó partján lévő disznóhizláló telep épületeinek fedelét ellepték az Aradról kicsődült kíváncsiak. Abban a percben, amikor Vécsey a bitóhoz közeledett, az egyik hizláló fedele a sok ember súlyától nagy robajjal leszakadt. Vécsey a zajra kiegyenesedett, s nagy érdeklődéssel nézett a zaj irányába, mintha még valami váratlan, csodaszzerű segélyt remélne...

⁷² Nemeskürty István: *„Kik érted haltak, szent Világszabadság!” A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonaforradalmái*. Budapest, 1977. 408–409. A jelenet leírásánál a szerző nem közölt pontos hivatkozásokat, bibliográfiájából azonban kiderül, hogy Varga Ottó, Hamvay Ödön és Bartha Albert munkáit használta.

⁷³ Lásd erre: Merényi-Metzger Gábor: *Az aradi vértanúk anyakönyvi bejegyzései*. Budapest, 2010. 42.; Varsányi Péter István: *Szerbek és magyarok között a Tisza mentén. Csernovics Péter politikai pályája*. Békéscsaba–Szeged, 1988. 142.; Lendvai Miklós: *Temes vármegye nemes családjai*. 2. köt. Budapest, 1899. 75–76.

⁷⁴ „Ő bátor, derék hazafi, bár határőrző s óhítt szülei őt szűk körben s vak engedelmességi irányban nevelék, s fiatal korában az osztrák szolgálatba adák, amiért műveltsége, udvariassága a közönséges fokon alul állott; de természetes józan esze az igaz és törvényes irányt soha nem téveszté el, s bár rác volt, de szívében mindig magyar maradt.” *Eszmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről. Mészáros Lázár volt m. k. felelős hadügyminiszter kéziratai*. Közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1871. 78.

⁷⁵ Nemeskürty: *„Kik érted haltak szent Világszabadság!”* 6.

⁷⁶ Stolek Aladár: *Gróf Vécsey Károly az 1848-as szabadságharc honvédtábornokának életútja*. Bački Vinogradi, é. n.

Amikor egy-egy elítéltet a bitófa alá kísérték, az előbb sorra megölte társait. Vécsey volt az utolsó, ő már nem tudott búcsúzni senkitől. Mégis, a gróf, a cs. és kir. kamarás, gazdag magyar főúr, letérdelt volt haragosa, a bárdolatlan modorú, alacsony származású, szerb nemzetiségű, Damjanich János holtteste előtt, és megcsókolta kiszenvedett bajtársa kezét.⁷⁷

A jelenet leírása egyes részleteiben ismerős, semmi újdonságot nem tartalmaz, hiszen Herold Alajosnak 1899-ben a Magyar Hírlapban megjelent szövegét használta a szerző szó szerint.⁷⁸ Az utolsó rövid bekezdés viszont, amelyben képszerűen megjeleníti a kézcsókot, nem onnan való, mert ez Herold egyetlen ismert visszaemlékezésében sincs benne. Azt pedig szinte már „természetesnek” kell vennünk, hogy a munkában nem találunk pontos hivatkozásokat, vagyis megfejtethetlen, hogy Stolek honnan merítette az említett forrásrészletet.

Ugyancsak Stolek Aladár írta és állította össze a Vécsey család solti kötődését bemutató kötetet.⁷⁹ Ebben a Vécsey gróf kivégzéséről megemlékező rész szó szerint megegyezik az előző kötet hivatkozott részével, s immár meg sem lepődünk azon, hogy itt sincsenek hivatkozások.⁸⁰

A Bartha Albert által összeállított forrásmunka után közel fél évszázaddal jelent meg Katona Tamás vitathatatlan szakmai hozzáértéssel és kiváló forráskritikai apparátussal összeállított kétkötetes dokumentumgyűjteménye az aradi vértanúkról.⁸¹ A könyv rendkívül gondolatgazdag és új szemléletű bevezető tanulmányában a szerző a következőképpen fogalmazta meg célját: „Ebben a könyvben az aradi vértanúk [...] perével és kivégzésével [...] kapcsolatos naplók, feljegyzések, levelek és dokumentumok olvashatók, éppen azzal a céllal, hogy az ő esetükben is végre a tényekkel ismerkedjünk meg...”⁸² Katona Tamás igen kiváló munkát tett le az asztalra. A források alapos ismeretére támaszkodva teljesen új megvilágításba helyezte a szabadságharc utolsó szakaszát (mint a vértanúk perének és kivégzésének előtörténetét), összefoglalta a perek előkészítését és lefolyását, bemutatta a megtorlás gépezetét és annak levezénylőjét, Haynau tábornagyt, összegezte a vértanúk kivégzésének körülményeit, s foglalkozott természetesen földi maradványaik későbbi sorsával is. A bevezető tanulmányt követően pedig bőséges forrásanyagot tett közzé mindezek dokumentálására. Bizton állíthatjuk, hogy e munka megjelenése után újult meg az érdeklődés az aradi vértanúk, a megtorlás áldozatai iránt. A kötetek dokumentumműsorok, iskolai megemlékezések legmegbízhatóbb kézikönyveivé váltak. A végtelenül precíz forrásközlés ellenére azonban Katona Tamás figyelmét is elkerülték azok az apróságok, amelyek legalábbis kétséget ébreszthettek volna benne Vécsey kézcsókjával kapcsolatban. A kivégzések leírásánál a következőket olvashatjuk: „Utolsónak Vécseyről oldották le a láncokat. Neki már nem volt kitől elbúcsúznia, ezért, mint Sujánszky szavaiból tudjuk, az előtte kivégzett Damjanich holttestéhez lépett, és bár személyes ellenségek voltak, megcsókolta Damjanich kezét. A papok eltakarták a szemüket, és még a négyszögben felállított katona-

⁷⁷ Stolek: *Gróf Vécsey Károly*, 26–30.

⁷⁸ Lásd a 60. számú jegyzetet.

⁷⁹ Stolek Aladár: *A Vécsey család Solton*. Sajtó alá rendezte: Berecz Sándor. Temerin, 1980.

⁸⁰ Stolek: *A Vécsey család*, 15.

⁸¹ Az előzőekben már számtalanszor hivatkozott *Az aradi vértanúk* című munkáról van szó. A dokumentumgyűjtemény népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy 1983-ban megjelent második kiadása az Európa Kiadó Pro Memoria sorozatában, 2004-ben pedig kiegészített, bővített harmadik kiadása is a Corvina Kiadónál.

⁸² *Az aradi vértanúk*, 5.

ság soraiból is hangos zokogás hallatszott.”⁸³ A szerző Sujánszky szavaira hivatkozik, de nem figyelt fel arra, hogy az általa is közölt minorita atya visszaemlékezésében még csak utalás sem történik a kézcsókra. Megtalálható viszont a Kacziány Géza lejegyzésében fennmaradt késői Baló Béni emlékezésben, ugyanakkor nyomát sem találjuk Baló Leininger feleségéhez írt korabeli levelében. S bizalmatlanságra adhatott volna okot az is, hogy a módszeres kutatómunka nyomán közzétett sokszínű korabeli forrásanyagban egyetlen helyen sem említik azt.

A nevezetes kézcsókkal ezt követően Csorba László Széchenyi Istvánról írt munkájában találkozunk. A szerző a legnagyobb magyar gyermekkorának értelmezésekor említette azt a szintén nehezen igazolható jelenetet, amikor is 1800-ban a család darányi birtokán az apa, Széchenyi Ferenc gróf kezét csókolgatótt fiával a falu öregjeinek, mondván „Kevély a fiú, szerénységre kell szoktatnom”. Korabeli példákat keresve természetesen Csorba is eljutott Vécsey kézcsókjához, de nem élve a jelenetben rejlő dramaturgiai lehetőségekkel, józan mértéktartásról téve bizonyosságot megjegyezte, hogy ez „nagy valószínűséggel legenda”.⁸⁴

E sorok írója először 1994-ben tett egy bátortalan kísérletet arra, hogy megkérdőjelezze Vécsey gróf kézcsókjának hitelességét.⁸⁵ A Rubiconban megjelent rövid írásban természetesen nem volt lehetőség arra, hogy módszeresen felsorakoztassuk a kétségünket alátámasztó bizonyítékokat, pusztán csak arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a jelenet leírása jó ötven évvel a kivégzések után jelent meg először. Kutatásaink akkori állapota szerint azt feltételeztük – most már egyértelműen hibásan –, hogy első alkalommal Kacziány Géza idézett munkájában találhatjuk azt meg.

A nevezetes esemény természetesen több szépirodalmi feldolgozásba is bekerült. Az 1970-es évek elején Ordas Iván történelmi regényben állított emléket Damjanich Jánosnak, melyben a következőket olvashatjuk: „Gróf Vécsey Károly sápadtan és nagyon egyenesen ment az utolsó, üresen maradt bitófához. Megcsókolta a feszületet, melyet Machot várkaplán nyújtott az ajka elé, aztán váratlanul félretolta a papot, lehajolt, és megcsókolta Damjanich János még meleg kezét is.”⁸⁶

Ugyanő több mint másfél évtizeddel később a tizenhárom aradi vértanú életét dolgozta fel egy korregényében, s ebben így írt a jelenetről: „Gróf Vécsey Károlynak nem volt kitől elbúcsúznia. [...] Az utolsó előtti bitófa mellett elmenve lehajolt, és megcsókolta a meggyötört Damjanich még meleg kezét. Esztendeje se múlt, amikor a két tábornok Szolnok bevétele után, tisztikara füle hallatára, csúnyán összeveszett. Damjanich maradt felül, az akkor késedelmeskedő Vécseyt áthelyezték. Mindennek azonban ebben a pillanatban semmivé foszlott a jelentősége. Vécsey, mint mondtuk, megcsókolta a 'vadrác' kezét.”⁸⁷

A 1980-as évek közepén jelent meg Molnár Imre szuggesztív drámája, amely az elítéltek utolsó napjainak s közvetlen környezetük lelki tusájának állított emléket, Marchot Eduárdot, az aradi várkaplánt állítva az események középpontjába.⁸⁸ A kivégzésekről nyújtott fikatív szemtanú-beszámolóban ugyancsak megtaláljuk a kézcsók-jelenetet: „Vécsey gróf ... igen ... ő maradt a végére ... Már minden társa halott volt, ezért a halott Damjanich kezét csókolta meg ... búcsúzóul ... Már ott is áll a zsámolyon ... és hosszas, de néma haláltusával

⁸³ *Az aradi vértanúk*, 46.

⁸⁴ Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest, 1991. 17.

⁸⁵ Pelyach István: *Egy „legendás” kapcsolat. Vécsey Károly és Damjanich János*. Rubicon, 1994. 4. sz. 28–32.

⁸⁶ Ordas Iván: *Damjanich tábornok*. Bratislava, 1971. 234.

⁸⁷ Ordas Iván: *Az aradi tizenhárom*. Budapest, 1988. 21.

⁸⁸ Molnár Imre: *A csuhás*. Budapest, 1984.

kiszenvedett.⁸⁹ A helyzet drámaiságát fokozandó (avagy oldandó?) azonban Molnár beiktatott művébe egy békülési-jelenetet is, amelyben a két tábornok a halál kapujában meg- és kibeszélte vélt vagy valós sérelmeiket, sőt ittak is: „A hazára, szeretteinkre és a jövő, győzelmes forradalomra! És a barátságra.”⁹⁰

A teljességre nem törekvő historiográfiai összefoglalónak szinte a csúcspontja lehet a solti Vécsey-kastély parkjában 2007-ben felállított Vécsey mellszobor. A szobor talapzatának felirata ugyanis a következő: „A 13. aradi vértanú, Gróf Vécsey Károly, ki az előtte kivégzett Damjanich tábornok kezét megcsókolta.”⁹¹

Milyen következtetésre juthatunk az anyag áttekintése után? Nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy 1849. október 6-ának reggelén az akasztófák alatt nem került sor a kiengesztelődés és megbékélés, avagy a nemzeti hovatarozáson való példaértékű felülemelkedés méltó elismerésének gesztusára, a kézcsókra. Döntő érvnek tartjuk, hogy a kivégzésnél jelen lévő szemtanúk közül senki nem jegyezte le azt az események hatására, sem hivatalos, sem magánlevél formában. Döntőnek tartjuk, hogy a kézcsók első említésére negyvenöt évvel a kivégzések után került csak sor. Az természetesen érthető, hogy 1867-ig, a kiegyezésig a nyilvánosság előtt a jelenet nem jelent, jelenhetett meg, de az ezt követő huszonnyolc évben sem találkozunk vele. Márpedig ebben a közel három évtizedben a legtöbb szemtanú megszólalt vagy megszólalhatott volna. 1890-ben ráadásul alkalom is kínálkozott erre, hiszen a Szabadságszobor leleplezése az országos érdeklődés és emlékezés középpontjába állította Aradot és a vértanúkat. 1848/1849 még élő résztvevői, a kivégzések élő szemtanúi emlékeztek és emlékeztek is.

Érdekes ugyanakkor sorra venni a „kézcsók-jelenet” forrásait. Az első 1895-ben egy Herold Ferenc nevű állítólagos szemtanú, akinek még a létezése is bizonytalan, elbeszélésének lejegyzett szövegét nem ismerjük, pusztán csak áttételesen hivatkoznak rá. Hamvay Ödön munkájában megfoghatóbb a forrás, de teljes mértékben ellenőrizhetetlen az állítás, hiszen a szerző Sujánszky minorita atya Tiszti Lajosnak adott szóbeli közléseire hivatkozik. Felvetődik a kérdés, ha az atya valóban szemtanúja volt a jelenetnek, miért nem említette azt a rendház naplójába írt visszaemlékezésében. S ugyancsak megmagyarázhatatlan, hogy Tiszti Lajos miért nem írta mindezt le 1870-ben megjelent történeti rajzában. Gracza György hivatkozása ennél is sejtelmesebb: „...beszéli egy szemtanú”. Kacziány Géza munkájában 1905-ben legalább szemtanúra hivatkozik és nevesít: „Baló Béni ref. lelkes, keresztatyám, többször beszélt el házuknál így e rémes esemény lefolyását.” Az elbeszélés tényét természetesen nem kérdőjelezhetjük meg, tartalmának hitelességét azonban az elmondottak tükrében kétségbe kell vonnunk.

A kézcsókkal kapcsolatos kételyeket tovább erősíti az a tény is, hogy Damjanich özvegye, a férje emlékét sirig őrző és hitelesen ápoló Csernovics Emília soha semmilyen formában nem hivatkozott rá, pedig nyilvánvaló, hogy a mártír tábornok utolsó üzenetét hozó és tolmácsoló Sujánszky atya ha valakinek, neki biztosan elmondta volna a megrázó jelenetet.

⁸⁹ Molnár: *A csuhás*, 121.

⁹⁰ Molnár: *A csuhás*, 52.

⁹¹ Írásunk célja szempontjából nem tartottuk fontosnak, hogy részletező alaposággal áttekintsük a 20. század és az elmúlt alig több mint egy évtized magyar sajtóját. Amint a Budapesti Hírlap 1909-es idézett írása is példázza, az elmúlt század politikai kurzusai megtanulták hatékonyan használni a múltat saját céljaik érdekében. A lapokban minden bizonnal szép számmal találhatunk még olyan írásokat, főképp a történelmileg kritikus időszakokban, amelyek hatékonyan operáltak Vécsey állítólagos kézcsókjával. A kézcsók hitelességének eldöntéséhez azonban ezek már semmit nem tudnak, tudhatnak hozzátenni.

S figyelemreméltó az is, hogy az özvegy családjában nem hagyományozódott a legenda még szájhagyomány formájában sem, ismereteink szerint sehol nem jelent az meg.⁹²

Azt sem tartjuk ugyanakkor véletlennek, hogy a kézcsók leírása és képpé formálása éppen az 1890-es években tört utat magának. Múltszemléletében, a nemzeti romantika formálásában és megjelenítésében ez volt a 19. század talán legtermékenyebb évtizede. Elősegítették ezt természetesen azok a történelmi események és évfordulók, amelyekre ekkor emlékezett a nemzet: 1890-ben az aradi Szabadságszobor leleplezése; 1894-ben Kossuth Lajos halála és temetése; 1896-ban a honfoglalás 1000. évfordulója, a Millennium; 1898/99-ben a forradalom és szabadságharc 50. évfordulója. A források áttekintése után meggyőződésünk, hogy Vécsey tábornok kézcsókja ekkor és itt e nemzeti romantika terméke.

⁹² Példa erre: *Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909)*. Csernovics Lara feljegyzéseit közléteszi Varsányi Péter István. In: Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXI. Szeged, 1994. 257–274.

ISTVÁN PELYACH

In Pursuit of a Legend. Count Károly Vécsey's Hand-Kiss in the Shadow of the Gallows Tree

The history of the 1848-1849 Hungarian revolution, self-defensive war and war of independence became an organic part of our national mythology in the past 150 years. Several cults, myths and legends intertwine with the events, and it is often very difficult to separate reality from myth. This is a sign of how firmly a nation hangs on to this glorious chapter in its past, to relive it not only rationally, but also emotionally. Of course, we need to safeguard our legends but, for the sake of historical clarity, we also need to separate them from our factually verifiable image of the past.

In most books, historical essays and publications, memorial TV and radio shows paying tribute to the martyrs executed in Arad on 6 October 1849, the following romantic episode has kept cropping up for decades. Being the last of the thirteen to appear under the gallows tree, count Károly Vécsey, as there was nobody left alive to say farewell to, stepped up to the dead body of János Damjanich, who was hanged just before him, and kissed his hands. This episode is peculiar as it was widely known that the two *honvéd* generals had not been on good terms. After the battle of Szolnok on 5 March 1849, they were quarreling so furiously that the revolutionary government decided to command Vécsey elsewhere. It also intensified the romantic overtones of the episode that Danjanich was of Serb origin, while Vécsey was the offspring of a Hungarian noble family. So the hand-kiss could hold a lot of connotations.

The paper examines the authenticity of this scene, and through a systematic analysis of the sources, it tries to find out whether count Károly Vécsey actually kissed the hands of János Damjanich before he got executed. It is remarkable that the story did not come up in the accounts of those priests and ministers who accompanied the martyrs on their last journey. We have to see that the hand-kissing is first mentioned in 1895, that is forty seven years after the event, by a journalist of *Budapesti Hírlap*, who wrote the story on the basis of the recollections of a civilian. We do not even know if this person existed at all and, as far as we know, his memoirs did not survive, either. Yet, the story of the hand-kiss started to spread rapidly. In the fifth volume of György Gracza's work on the history of the war of independence we can even find a drawing illustrating the episode, then Ödön Hamvay's summary, which pays tribute to the martyrs, describes passionately the sublimity of the scene. These works were published in the second half of the 1890s. However, it is revealing that as early as 1899 a witness published an authentic refutation, clearly denying that Vécsey kissed Damjanich's hand.

The paper examines source material from the second half of the 19th century (and some from the 20th), and comes to the conclusion that the hand-kiss episode is a fabrication of romantic past-construction and legend creation in the 1890s.

KOVÁCS ISTVÁN

Lengyel mérnökkari tisztek a szabadságharcban

Józef Wysocki tábornok a szabadságharcban részt vett lengyel honvédeknek és légionistáknak az 1849 végén Sumlában összeállított és emlékiratában közzétett névsorában három mérnökkari tisztet sorol felt.¹ Közülük Adolf Grochowalski rangja őrnagy, Hieronim Abramowiczé százados, bár Törökországban őrnaggyá léptette elő Kossuth, Franciszek Sokulski szintén százados. Rajtuk kívül a szabadságharc első szakaszában, 1849 decemberének elején a budaméri védművek kialakításában komoly mérnökkari feladatot látott el Antoni Szczeпаński százados, aki a krími háború idején azt bizonygatta Władysław Zamoyski tábornoknak, hogy Görgei augusztus 9-én a sági összecsapásban játszott meghatározó szerepéért alezredessé léptette elő. Temesvár ostromában komoly mérnökkari szerepet játszott a várvédők közül magyar oldalra átállt Teodor Dembiński őrnagy is. Alább ennek az öt fő- és törzstisztnak az életrajzát ismertetjük.

Abramowicz (Abrahamowicz), Hieronim

(Oroszország, Volhínia, 1805. – Krakkó, 1893. november. 11.)

Az 1830/1831-es lengyel szabadságharcban utászhadnagyként szolgált, annak leverése után, 1831 őszén franciaországi emigrációba vonult. Előbb Avignone-ban, majd Guéret-ben élt. Lelkesen fogadta az 1846 februárjában kitört krakkói felkelés hírért, majd a népek tavaszának forradalmi sodrása őt is magával ragadta. 1848. április 10-én több emigránstársával együtt Krakkóba utazott, s részt vett a galíciai eseményekben.

1848 végén vagy 1849 elején került Magyarországra. 1849. február 6-án honvédmérnökkari hadnagy az eszéki vár mérnökkaránál. A vár feladása után Perczel Mór tábornok március 23-án főhadnaggyá nevezte ki a bácskai (IV.) hadtest vezérkarához, s részt vett a Bácska felszabadításában. Május 16-tól mérnökkari százados gróf Hadik ezredes Szegeden szerveződő tartalék hadosztályánál. Július végén valószínűleg Szegeden lépett át a lengyel légióhoz, s lett Wysocki tábornok mellett a mérnökkar főnöke.

Felettesével együtt menekült Törökországba, a sumlai lista szerint őrnagyként szerelt le. 1850-ben szerepelt azoknak a tiszteknek a listáján, akiket vallásuk megváltoztatása nélkül a *serasker* át szándékozott venni a török hadseregbe. 1852-ben a török kormány mint mérnököt a helyi *musir* kíséretjeként a Birodalom ázsiai részébe küldte, ahol súlyosan megbetegedett. Az Isztambulhoz közel fekvő lengyel faluban, Adampolban gyógyították. 1854 februárjában a török kormány Czartoryski herceg javaslatára mérnökkari alezredesként alkalmazta a török hadseregben, melynek vezérkarához került. 1855 elején beadványt nyújtott be a Portának a 2. szultáni kozákezred felállítására, s e szerveződő ezred felügyelője lett. Szerepel a kitüntetendők és előléptetendők névsorában, amelyet W. Jordan alezredes

¹ *Együtt a szabadságért. 1848–1849. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban.* Budapest, 1993. 117.

küldött Zamoyski tábornoknak 1858. augusztus 11-én. Ebben Abramowiczot őrnagyként tüntették fel. Az 1850-es évek végén mint a magyar szabadságharc feltételezetten külföldön tartózkodó résztvevője, az osztrák rendőrség és külügyminisztérium megfigyelése alatt állt. Visszatérve a polgári életbe, három évtizeden át Kis-Ázsiában szolgált, az utolsó években távirda-igazgatóként. Pontosán nem tudjuk, mikor tért vissza Galíciába. Krakóban halt meg, s a Rakowiecka utcai temetőben a Veteránok parcellájában nyugszik.

Forrás: Biblioteka Kórnicka 2462/1/222; Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA) Ministerium des Äussern (Min. d. Ä.) Informationsbüro (IB) Zettelkatalog (ZK) „Polaken I–III”; HHStA Min. d. Ä. IB. A–Akten 1445–14; Kriegsarchiv, Wien (KA) Gouvernement Wien. Karton 2. Akten der Stadtmanschaftlichen Sektion No 10.110. Namensverzeichniss der Mitglieder der polnischen Legion, die in Ungarn gekämpft hat. (Készült Konstantinápolyban, 1850. január 16-án.) – 14 (GW No 10.110. Namensverzeichnis); Hadtörténeti Intézet Levéltára (HL) Aradi Kriegsgesicht (Ar. Kgrt) Absolutizmus kori iratok (Absz. Ir.) 113/5. d. 22/122; Bielecki, Robert: *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*. Warszawa, 1995. (I.) 137.; Bogdański, Henryk: *Pamiętnik*. Kraków, 1971. 460.; Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2008. I. 93.; Handelsman, Marcell: *Dziennik misji gen. Wysockiego do Turcji 1853–1855*. Przegląd Historyczny. Tom. X. 2. zeszyt; Kovács István: „...mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban*. Budapest, 1998.; Łątka, Jerzy S.: *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republici Turcji*. Kraków, 2005. 32.; *Pamiętnik jararala Wysockiego dowódczy Legionu Polskiego na Węgrzech z czasu kampanii węgierskiej w roku 1848 i 1849*. Poznań, 1850. 131.; *Együtt a szabadságért. 1848–1849. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban*. Budapest, 1993. 117.

Demiński, Teodor

(Galícia, Lemberg, 1822. június 22. – USA, Cincinnati, 1858.)

Római katolikus vallású, apja földbirtokos volt. 1838 és 1843 között a bécsi hadmérnöki akadémián tanult, ezt követően hadnagy, majd 1847-től főhadnagy a mérnökkarnál.

1849. április végén a temesvári várőrségtől átállt a honvédsereghez. Május 29-étől (16-i érvénnyel) honvéd mérnökkari százados, s a Temesvárt ostromló V. hadtestben teljesített szolgálatot. Mivel az erődöt jól ismerte belülről, az ostromműveletben egyre fontosabb szerepet játszott. Augusztus 10-étől (1-jei érvénnyel) őrnaggyá léptették elő. Potemkin rövid jellemzése szerint: „Közszeretben álló huszonöt-huszonhat éves fiatalember volt...”

A szabadságharc leverése után kimenekült Törökországba. 1851. július 4-én érkezett New Yorkba, ahol pártfogói támogatásának köszönhetően hamarosan jelentősebb vagyonra tett szert. Kossuth a támogatása céljából a Hobohen melletti Weawertonban lévő farmját akarta bérbe vetetni egy szíjgyártó üzem számára. Teodor Demiński az évek során teljes vagyonát eltékozolta könnyelmű életvitelével, végül szivarkaárusként tartotta fenn magát.

Forrás: HL Alphabetisches Verzeichnis der Emigranten (AVE) 84; KA Krieg in Ungarn 1848–49. (IV) Fasc. 166. Festung Temesvár 47, 48; Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49-évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 300., 301.; *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában*. A bevezető tanulmányt írta és az okirattárat összeállította Jánossy Dénes. II/1. kötet. Budapest, 1944.; *Alphabetische Namenliste ungarischer Emigration 1848–1864*. (Mit Einschluss der Ausserhalb Ungarn Internirten.) Sammt vorläufigen biografischen Andeutungen in Abraviaturen redagirt von K. M. Kertbeny. Brüssel und Leipzig, 1864. 11.; Potemkin Ödön: *Az 1848-49-ik évi magyar hadsereg feloszlásának okai az aradi s temesvári táborozással*. Pest, 1867.; Kovács: „...mindvégig veletek voltunk”; Kozłowski, Eligiusz: *Legion polski na Węgrzech 1848–1849*. Warszawa, 1983.; Stasik, Florian: *Polska emigracja polityczna w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1831–1864*. Warszawa, 1973. 209.

Grochowalski, Andrzej Adolf

(Galícia, Lembergi kerület, Czyżków, 1819 – ?)

A bécsi hadmérnöki akadémián tanult, majd az osztrák hadsereg műszaki alakulatainál, illetve 1837 és 1846 között a 4. gyalogezredben szolgált hadnagyként. Amikor 1846-ban ezredét a forrongó Galíciába vezényelték, március 15-én lemondott tiszti rangjáról. Ezt követően egy ideig rokonainál lakott (Józefina Nabelaknál, aki Czyżkówban volt részbirtoktulajdonos, illetve egy Roloff nevű gajai postamesternél), de főként Bielka Szlacheckában élt, ahol Franz Hellman gépgyárat vezetett. 1847-ben átközött Oroszországba, s a Branickiak birtokán vezetett egy gépgyárat. 1848 őszén visszatért Galíciába, s rövid ideig nővérének fiánál, a volt gajai postamesternél, Joachim Roloffnál lakott. Innen a Stanisławów melletti Piasecznában élő nővéréhez, Henrietta Lubińskához költözött. További útja Piasecznából vezetett Magyarországra.

1848 novemberében a lengyel önkéntesek egy csoportjával érkezett Magyarországra, s belépett a Wysocki által szervezett légióba. December 16-ától főhadnagyként szolgált a Wysocki zászlóalj mérnökkaránál, majd az aradi ostromseregben a műszaki munkálatokat irányította. 1849. január 15-től léptették elő századossá. Wysocki zászlóaljával együtt február elején ő is csatlakozik Damjanich Közép-Tiszához vonuló bánsági hadosztályához, s a szolnoki csatában tanúsított helytállásáért megkapta a III. osztályú érdemjelet. Április 1-jétől őrnagy, s a III. hadtest vezérkari főnökévé nevezték ki. A tavaszi hadjárat valamennyi csatájában részt vett, majd május 22-én áthelyezték az Aradot ostromló V. hadtesthez. Magyarországi katonai pályáját a lengyel légió vezérkari főnökeként fejezte be.

A szabadságharc leverése után kimenekült Törökországba. Vidin és Sumla után őt is Kutahiában internálták, noha Władysław Zamoyski és Michał Czajkowski támogatását kérte, hogy Törökországban mérnökként dolgozhasson. 1850 májusában Guemekből kért úti okmányt, hogy Törökországot elhagyhassa, de kérését elutasították. Szeptember 14-én ismét levélben fordul Sadyk pasához, Czajka-Czaykowskihoz, reményét fejezve ki, „hogy börtönöm nemsokára megnyílik”, aminek következményeként hazatérhet vagy mérnöki képzettségének megfelelően dolgozhat. A kutahiai kényszerlakhely kapuja végül 1851 tavaszán nyílt meg számára. 1851. július 6-án érkezett Angliába, s hosszabb időre Southamptonban telepedett le. Ezt követően Franciaországba költözött, ahol megnősült, 1855-ben fia született. Élve a családja révén kijárt 1856-os amnesztiával, 1857-ben büntetlenül hazatért Galíciába, ahol hosszú ideig rendőrségi felügyelet alatt élt. 1859-ben Lembergben lakott. Elképzelhető, hogy 1867-ben huzamosabb ideig Budapesten tartózkodott, hiszen ez év szeptemberében magánlevelet intézett egykori bajtársához, Aschermann Ferenc honvéd minisztériumi titkárhoz. Ebben feltehetően támogatást kért, mivel azt áttették a belügyminisztérium honvédségélyező alapjához. E kérését az 1868. augusztus 17-i ülésén elutasították. További sorsáról csak annyi tudható, hogy 1867/1868-ban, majd 1890-ben a pesti honvédegyelet tagja volt.

Kampania na Węgrzech 1848–49 przez Adolfa Grochowalskiego Oficera sztabu Korpusu 3-go węgierskiego (Az 1848–49-i magyarországi hadjárat, Adolf Grochowalski, a magyar 3. hadtest vezérkari tisztjének tollával) címen tágabb hadtörténeti kitekintésben megírta magyarországi működését, amely kéziratban olvasható a Czartoryski Könyvtárban (rkps. 5326). Ennek szövegét a szerző megjelölése nélkül *Z pamiętnika żołnierza* (Egy katonai emlékirataiból) címen a lembergi Dziennik Literacki 1862. évi 48–75. számaiban közlé is tette.

Forrás: Centralnij Dzserszavnij Isztoriesnij Arhiv Ukraini (Lviv) (CDIAU) f. 146, op. 4, szpr. 396, ark. 170; op. 7, szpr. 3071, ark. 63–64, 76, 101–104, 113, 125, 129, 130; Magyar Országos Levéltár (MOL) H 75 1849:6842, 15743; HL Ar. Kgrt. Absz. ir. 113/5. d. 22/122; HHStA Min. d. Ä. IB ZK „Polaken I–III”; KA GW No 10.110 Namensverzeichnis – 26; Biblioteka Czartoryska (BCz) 5371/243, 5430/279; MOL K 57. 3. cs. 123, 124, 8. cs. 21, 9. cs. 519; Demokrata Polski, 1851. augusztus 17.; Alföldi Hírlap, 1849. április 1.; Közlöny, 1848. december 16.; Polski Słownik Biograficzny. (PSB) Kraków, 1959 VIII. 591; Bona: *Tábornokok*, 362.; Bogdański: *Pamiętnik*, 464; Falkowski, Juliusz: *Wspomnienia z roku 1848 i 1849*. Poznań, 1878. 95.; *Alfabetische Namenliste*, 18; Kovács: „...mindvégig veletek voltunk”; Kozłowski: *Legion polski*; Tyrowicz, Marian: *Towarzystwo Demokratyczne Polkskie. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik biobibliograficzny 1832–1864*. Warszawa, 1964. 203.; *Együtt a szabadságért*, 40., 117., 151., 172.;

Sokulski, Franciszek

(Galícia, Brezáni kerület, Łuczynce, 1811. január 6. – Galícia, Stanisławówi kerület, Błudniki, 1896. április)

Iskoláit Tarnopolban és Brezánban végezte, majd két éven át a Lembergi Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanult. Ezt követően Żabnóban volt házitanító, az 1830. november 29-én Varsóban kirobbant felkelés hírére azonban átszökött a Lengyel Királyság területére, és belépett a 20. sorgyalozegredbe, ahol egy ideig altisztként szolgált. 1831 áprilisában hadnaggyá léptették elő, több ütközetben, s Dezydery Chłapowski tábornok litvániai hadjáratában is részt vett. Miután Gielgud tábornok hadteste 1831 júliusában átszorult Poroszországba, Sokulski Litvánia tengerparti részén, Żmudźban bujkált, s 1832 áprilisában onnan sikerült Poroszországon át Franciaországba jutnia. 1835-ben belépett a Lengyel Demokrata Társaságba. 1839-ben Berney-ből átköltözött St. Etienne-be, ahol beiratkozott a Bányászati Főiskolára, amelynek elvégzése után Párizsban telepedett le. Itt két éven át látogatta, majd sikeresen befejezte a vezérkari iskolát. Az 1840-es évek elején tagja lett a „La Réunion Intime” szabadkőműves-páholynek. 1843-ig Douai-ban, majd Château-Thierry-ben dolgozott mint híd- és útfelügyelő. 1846-ban a Lengyel Demokrata Társaság emisszáriusként Galíciába küldte, hogy a Kárpátokon keresztül vezető közlekedés lehetőségeit felmérje, de csak Szászországig jutott el. 1847-ben visszatért Franciaországba. 1848 tavaszán Poznańon, Krakón keresztül Galícia fővárosába, Lembergbe küldték. A Központi Nemzeti Tanácstól megbízást kapott a vidéki nemzeti gárdák szervezésére Kelet-Galíciában. Társalapítója a radikális *Dziennik Stanisławowski* című lapnak, s azonnali jobbágyfelszabadítást követelt. Lemberg november 2-i bombázása után vidéken bujkált, majd 1849 áprilisában Korzełińskiek csoportjával Magyarországra szökött.

Wysocki 1849. május 24-én Franciszek Sokulskit mint 1831-es tisztet századossá és a légió utászparancsnokává javasolja kinevezni. Végül a Miskolcon szerveződő légió utászparancsnokává tette, s július 16-án kérte a hadügyminisztériumot, hogy erősítse meg Sokulski századosi rangját.

A szabadságharc leverése után kimenekült Törökországba. A vidini táborban elszenvedett súlyos tífuszról Szpaczek doktor gyógyította ki. A Lengyel Demokrata Társaság sumlai tagozatának szervezője volt, s társai megbízásából gyakran megfordult Isztambulban, ahol baráti pártfogóra talált az angol főkonzulban, Brownban, s kijárta azt, hogy a török kormány 1851 januárjában engedélyezte Angliába távozásukat. Ő maga a Lengyel Demokrata Társaság diplomáciai megbízottjaként Törökországban maradt, s a Hotel Lambert Carogródi Ügynökségének ellensúlyozására létrehozta a „demokratikus beállítottságú” Lengyel Ügynökséget, amely anyagi támogatás híján nem működött. Sokulski különféle amerikai és francia lapoknak volt az isztambuli tudósítója, s mérnöki irodákban végzett alkalmi munkát. A krími háború előestéjén tervet nyújtott be a török kormánynak, amelyben

javasolta egy lengyel légió felállítását. A háború kirobbanása után Isztambulba érkező Wysocki tábornok „lengyel külügyminiszterként” mutatta őt be a Portának. Miután a lengyel légió szervezésének feladatát Sokulski – kényszerűségből – átadta Wysocki tábornoknak, ő maga Sumlába utazott, s Lengyelország képviselőjeként mint „számfeletti tiszt” Omér pasa hadseregének vezérkarában szolgált. A Porta őrnagyi rangot adományozott neki. Még a krími háború alatt megvált a hadseregtől, és – Szerbiában, Macedóniában, valamint Ruméliában – a törökországi távírvonal-hálózat tervezésével és kiépítésével foglalkozott 1854 és 1859 között. A Sumla és Drinápoly közötti távírvonal kiépítéséhez főleg lengyeleket alkalmazott. Eredményességét jelzi, hogy 1858-ban rábízták az Isztambul és az albániai Elbas közötti távírvonal megtervezését és kiépítését is. 1859 után Isztambulban maradt. 1862 decemberében a varsói Központi Nemzeti Bizottság, majd a párizsi Lengyel Kör és a londoni Lengyel Demokrata Társaság Központja is isztambuli ügynökévé nevezi ki. Fél év múlva azonban a töretőbb és jobb kapcsolatokkal rendelkező Władysław Jordan foglalja el a posztját. Ezt követően visszatért korábbi állásába, s a már kiépített távírvonalakat ellenőrizte. 1865 és 1877 között a török út- és hídigazgatóságon dolgozott mint mérnök. 1881-ben Galíciába telepedett át, ahol egy ideig a kelet-galíciai vasútvonalon szolgált kalauzként. Ezt követően barátjánál, Zygmunt Jaroszyńskinél a Stanisławów közelében fekvő Błędnikiben kapott állást.

A portréját megrajzoló Miłkowski „a baloldali számkivetettek példamutató politikai emigránsának”, „Lengyelhont rendületlenül szerető” lengyelnek, „tisztességes, erényes” embernek mutatta be.

Visszaemlékezései *W kraju i nad Bosforem (1830–1881). Fragmenty życia i listy.* (Odahaza és a Boszporusz partján [1830–1881]. Részletek és levelek az életéből) címmel halála után több mint fél évszázaddal láttak napvilágot.

Forrás: MOL H 75 1849:17195; 25985; H 105 2. d. (516); R 221 – júniusi jegyzőkönyvek; HHStA Min. d. Á. IB ZK „Polaken I–III”; KA GW № 10.110 Namensverzeichnis – 41; Bogdański: *Pamiętnik*, 474.; Hass, Ludwik: *Wolnomularze polscy w kraju i na świecie 1821 – 1999. Słownik biograficzny.* Warszawa, 1999. 462., 463.; *Alfabetische Namenliste*, 57.; Kovács: „...mindvégig veletek voltunk”; Łątka: *Słownik Polaków*; Kozłowski: *Legion polski*; Miłkowski, Zygmunt (T. T. Jeź): *Sylwety emigracyjne.* Lwów, 1904. 106–114.; Miłkowski, Zygmunt (T. T. Jeź): *Od kolebki przez życie.* Kraków, 1936. (I, II), Kraków, 1937. (III); Tyrowicz: *Towarzystwo Demokratyczne*, 630., 631.; *Együtt a szabadságért*, 114.

Szczepański, Antoni

(Poroszország, Plock, 1800. aug. 18. – ?)

Henryk Szczepański és Zuzanna z Kowalewskich fiaként született. 1825. szeptember 20-án önként belépett a Lengyel Királyság hadseregébe, ahol 1830. október 31-én altisztté léptették elő. Részt vett az 1830/31-es szabadságharcban, s az 1. gyalogezred törzsőrmestereként 1831. március 9-én a Virtuti Militari ezüstkeresztjével tüntették ki. Rózycki tábornok 1831. június 13-án hadnaggyá, majd augusztus 21-én főhadnaggyá léptette elő. A leveretés után emigrációba vonult, 1832. október 3-tól a függetlenségét visszanyert Belga Királyság hadseregében szolgált főhadnagyként, majd 1837. július 1-jén századossá léptették elő. 1848 márciusában a Poznańi Nagyhercegségben támadt lengyel mozgolódás hírére, április 14-én kilépett a belga hadseregből. Nem tudjuk, hogy bekapcsolódott-e a Poroszországhoz csatolt Poznańi Nagyhercegség tavaszi függetlenségi harcába, de a galíciai nemzeti gárdák szervezéséből kivette részét. Miután az Ausztria és Oroszország közötti háború kirobbanásához fűződő lengyel remények szertefoszlottak, 1848 őszén Szczepański is átkelt Magyarországra, s novemberben belépett a honvédseregbe.

Kossuth 1848. november végén a Kárpátok őrzése céljából lengyel vadászcsapat szervezésével akarta megbízni. Az OHB november 30-án arra utasította Irányi Dániel kormánybiztos, hogy Szczeпаński századost küldje Eperjesre, és bocsássa Pulszky alezredes rendelkezésére. Ennek következtében Szczeпаński december elején tábornoki százados lett az időközben ezredessé kinevezett Pulszky Sándor által szervezett északi hadseregében. Ő tervezte a budaméri védműveket. A két kassai vereség (1848. december 11. és 1849. január 4.) után Klapka György ezredes felső-tiszai hadtestében szolgált. Áprilisban ugyanennek a hadtestnek (I. hadtest) egyik dandárában vezérkari főnök. 1849. május 21-én Nagysándor József tábornok megbízásából ő vezette az I. hadtest rohamoszlopát a budai vár egyik rése ellen. A kitűnően felkészült vezérkari tiszt a roham során megsebesült. Saját vallomása szerint Nagysándor József még a helyszínen őrnaggyá léptette elő, és saját II. osztályú érdemjelét tűzte a mellére. Hasonló megtiszteltetés – mint erről beszámolt – két és fél hónap múlva Görgei Artúr altábornagy részéről érte. Állítása szerint a magyar főhadssereg által Arad vára előterében augusztus 9-én Ságnál vívott utolsó ütközetet – az I. hadtest vezérkari főnökének távollétében – ő vezette. Eredményességét bizonyítja, hogy Görgei alezredessé léptette őt elő. Az erről szóló dokumentumot – Szczeпаński állítása szerint – Klapka György tábornok vitte ki Párizsba, ebből következően feltételezhető, hogy a világsi fegyverletétel után Szczeпаński is bejutott a komáromi várba, s mint kapituláns legális útlevelel távozott Nyugat-Európába. (Szczeпаńskinak sem őrnagyi, sem alezredesi előléptetéséről nem maradt Magyarországon dokumentum.)

1854 novemberében Czartoryski megbízásából Isztambulba utazott, hogy a francia idegenlégióba vagy a kozákok közé besorozandó lengyelek egyik parancsnoka legyen őrnagyi rangban. Ezt a küldetését valószínűleg nem koronázta siker, mert 1856. január 20-án Párizsban kelt, Władysław Zamoyski tábornoknak címzett beadványában azt kérte, hogy a szerveződő lengyel hadtest vezérkarában kapjon beosztást alezredesi rangban. Ebben – addigi katonai pályafutása mellett – arra is hivatkozott, hogy a Lengyelország helyreállításáért indítandó háborúban meghatározó szerepet játszó könnyűgyalogság részére szolgálati szabályzatot dolgozott ki. A „*Projekt organizacji i regulaminów dla piechoty*” (Gyalogsági szolgálati és szervezési szabályzatterv) című munkáját el is juttatta feletteseinek. 1857-ben II. Sándor cár amnesztiarendeletének köszönhetően engedélyt kapott a hazatérésre.

Forrás: – Magistrat Miasta Lublina 843/4438, 843/4438; MOL 105 2. d. (316); 4. d. (438, 471, 669); 5. d. (685); BCz. 5645, 5649/617-619; *Kossuth Lajos Összes Munkái. 13. kötet. (Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 1848 szeptembere–decembere.* Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1952. Bona, Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban.* Budapest, 2009. II. k. 572; Księga pamiątkowa w 50-letniej rocznicy powstania 1830 roku zawiera spis imienny Dowódców i Sztabszoficerów tudzież oficerów, podoficerów i żołnierzy armii polskiej w tym roku krzyżem wojskowym „Virtuti Militari” ozdobionych. 1882. 94; Máriássy János: *Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra.* Budapest, 1999. 131.

Hol született Török Ignác?

Török Ignác szülőházának jelenléte a városban mindig is élt a gödöllői hagyományban, annak pontos helye azonban máig tisztázatlan. Úgy véljük, hogy kísérletünk a szülőhely pontos meghatározására eredménnyel járt, de közvetlen források hiányában csak részlegesen tudjuk bizonyítani. Közvetett adatok alapján azonosítottuk az épületet. A szülőház ma is áll, sőt műemléki védelmet élvez, ennek ellenére állapota aggodalomra ad okot.¹

Tanulmányunk elkészítéséhez a helytörténet, az uradalom- és hadtörténet irodalmát, valamint a fennmaradt primer forrásokat használtuk fel. Kiindulópontként az anyakönyvi bejegyzések adatait dolgoztuk fel, melyekben Török Ignác és testvéreinek pontos születési dátuma és a szülők neve mellett az apa foglalkozását, valamint a keresztszülőket is feltüntették.²

Az édesapa, Nemescsói Török Ignác kismemesi család sarjaként – sok kortársához hasonlóan – uradalmi szolgálatban állt, kasznárként kezdte pályafutását Grassalkovich II. Antal (1734–1794) gödöllői nagybirtokán. Első gyermeke születésekor – Török János Ignác 1795. június 23-án jött világra – a birtok *frumentarius* volt.³ Az állás lehetővé tette a családalapítást, biztos megélhetést nyújtott, a birtokigazgatás tagjai ugyanakkor a helyi társadalom megbecsült, tisztelt tagjaivá váltak; igaz ez a Nemescsói Török családra is. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a birtok tisztjei leginkább egymással érintkező, zárt, igen szűk körű és kisszámú réteget alkottak.⁴ A mezőváros lakóival a birtokgazdálkodás keretei között

¹ Műemléki azonosító: 11785, törzsszám: 11259, helyrajzi szám: 5850, 5851/3, 5851/4 Ld. <http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=11785>. Az épület födémiei például több helyen beszakadtak!

² A Római Katolikus Egyház anyakönyve, Gödöllői Római Katolikus Plébánia. Az adatokat részben és pontatlanul közli: Vidos Géza: *Nemescsói Török Ignác tábornok*. Székesfehérvár, 1941. 57.

³ Az anyakönyvi bejegyzésen kívül kasznárként szerepel még az 1795. évi uradalmi tisztikar jegyzékében, fizetése 200 forint. MNL MOL P 429. IV. C. 2e. Közli: B. Gál Edit: *A hatvani uradalom birtoklás és igazgatástörténeti vázlat, különös tekintettel a Grassalkovichok földesuraságára*. In: Mátrai Tanulmányok (Szerk.: Horváth László). Gyöngyös, 1997. 160. A Grassalkovich család levéltára a Khuen-Héderváry levéltár részeként maradt fenn az 1956. évi tűzvész után. Ezért csak néhány adat áll rendelkezésünkre a gödöllői és hatvani uradalmak működéséről. A korábban publikált adatok nem ellenőrizhetők. Így az 1793. évi hivatalba lépést primer forrásból már nem tudjuk ellenőrizni, Wellmann Imre sem közli az adatot. Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest, 1933.

⁴ Erre utalnak az anyakönyvi bejegyzések is, hiszen a gyermekek keresztszülei elsősorban a tisztikar tagjai közül kerültek ki. Sajnos az első két gyermek – János Ignác és Antal Ferenc – keresztszüleit nem sikerült azonosítani. A harmadik gyermek – Katalin – születésekor, 1798-ban az édesapát már számtartóként említi az anyakönyv, ettől kezdve az uradalom legmagasabb rangú, jelenlévő tisztje, a *praefectus* lesz a kereszttapa. 1813-ban 16 – viszonylag kisszámú – birtoktalan nemes, uradalmi alkalmazott élt Gödöllőn. Ürmössyné Nagy Júlia: *Gödöllő emberföldrajzi leírása*. Szeged, 1927. 25.

érintkeztek, illetve gyermekeik közösen jártak a település katolikus iskolájába.⁵

Gödöllő a 18. század végén – Grassalkovich I. Antal (1694–1771) birtokalapító és birtoképítő tevékenységének köszönhetően – a gödöllői és hatvani domíniumok központjaként működő, városias jellegű település volt. A kastély mellett számos uradalmi épület, új utcák jelezték a fejlődést.⁶ „A’ Várasbéli épületek között nevezetesebbek az Uraság tisztyeinek lakó helyei, a’ piatz közepén pedig Boldogságos Szűz Máriának képe, az előtte lévő ugró kúttal egyetemben, a’ vendég fogadó és a’ ser ház. Útszai között pedig legnevezetesebbek az Ország Úttyában levő házak, a’ ser ház, mellyek egyenlő mérték szerént építettek, és többnyire a’ földes Uraságnak költségével” – írta Vályi András 1799-ben.⁷

Bár I. Antal halálával ez a fejlődés megakadt, idősebb Török Ignác mégis egy hatalmas, a személyes előmenetelt biztosító birtokrendszer szolgálatában állt. Hozzáértése és megbízhatósága miatt emelkedett a birtokigazgatási ranglétrán, *rationista* (számtartó), majd *perceptor* (pénztárnok) lett. A források töredékessége miatt a tisztségváltások idejét pontosan nem tudjuk meghatározni, de 1798 márciusában már számtartó, 1802 februárjában pedig pénztárnok volt.⁸

A kasznári házat és az uradalom más hivatali épületeit Gödöllő gazdag helytörténeti irodalmának első munkái említik, de azok helyét pontosan nem határozták meg.⁹ Tanulmányunk szempontjából e munkák közül legfontosabb dr. Berente István orvosnak az 1930–1940-es években megjelent cikksorozata,¹⁰ mivel a későbbi művek őt idézik, illetve Vidos Géza is tőle kapta a Török Ignác gyermekkorára vonatkozó adatokat.¹¹

„A Sörházzal szemben fekvő épület, melynek homlokzata az Alsó-parkra néz, volt a gróf kasznárjának hivatala és lakása. Itt lakott Török Ignác kasznár korában (1793–1810) s itt született azonos nevű fia, a későbbi honvéd tábornok és aradi vértanu.” – vetette papírra Berente 1941-ben.¹² A szájhagyomány több lehetséges épületet is azonosítani vélt a leírás alapján.

⁵ A katolikus iskola a kastély épületömbjének északi részén állt az épületegyüttes templomhoz közeli egyik szárnyában, de vonatkozó források alapján nem azonosítható. Feltehetőleg az 1867 utáni átépítések miatt változott meg az épület beosztása annyira, hogy ez a rész nem azonosítható. Török Ignác elemi tanulmányaira vonatkozóan lásd: Vidos: *Nemescsói Török Ignác tábornok*, 5. Mint később látni fogjuk, ez a megállapítás nem helytálló.

⁶ A település fejlesztésével, birtokközponttá alakításával kapcsolatban lásd: Czeglédi Noémi – Fábrián Balázs: *Fejezetek Gödöllő 18. századi fejlődéséből*. In: Czeglédi Noémi – Fábrián Balázs: „Birodalmam alatt...” (Gróf Grassalkovich Antal) Gödöllő mezőváros élete a 18. században. Gödöllő, 2011. 7–59.

⁷ Vályi András: *Magyar Országának leírása*. Buda, 1799. 1. köt. 51. Az „*egyenlő mérték szerént*” épített házak a betelepített német lakosoknak épültek. Ezeket a házakat azonban nem az országút mellett emelték (itt a Pest–Hatvan–Kassa útvonalról van szó), hanem erdőirtással külön utcákat hoztak létre számukra. Uradalmi épületek viszont valóban álltak a fő közlekedési út mentén.

⁸ A Római Katolikus Egyház anyakönyve, Gödöllői Római Katolikus Plébánia

⁹ Ennek egyik oka az, hogy a 19. század végén s azt követően a városbiográfiákat a helyi értelmiség képviselői írták. Ezek a művek nem felelnek meg a jelen kor tudományos követelményeinek. Másrészt e munkák keletkezésekor az épületek még álltak, sőt többségük az akkori uradalomhoz tartozott, tehát ismerték elhelyezkedésüket.

¹⁰ Dr. Berente István Gödöllői Hírlapban közölt teljes cikksorozatát lásd: Dr. Berente István: *Tanulmányok Gödöllő és környéke történetéből*. Gödöllő, 1937–1941. Kézirat. GVM Könyvtár H 198. Kutatásait monográfiaként is összefoglalta. Lásd: GVM Adattár. TD. 2005. 84. 1.

¹¹ Vidos Géza Török Ignác máig egyetlen életrajzírója. Lásd a 2. sz. lábjegyzetet.

¹² Dr. Berente István: *Gödöllő felemelkedése a Grassalkovichok alatt*. Gödöllői Hírlap, 14. évf. (1941) 10. sz.

Somody Károly: Gödöllő mezőváros belső telkeinek térképe, 1843. (részlet)
Pest Megyei Levéltár, PMU. 43.

A kasznár feladatköre a szemes terményekkel kapcsolatos tevékenységekre terjedt ki, lakóhelye így a magtár és a cséplőudvar környékén kereshető.¹³ Az uradalmakban, így a Grassalkovichok gödöllői kastélya mellett is a domíniumot irányító tisztek lakóházai és hivatali szobái egy fedél alatt, a szolgálatra kapott ingatlanban helyezkedtek el.¹⁴ A házak és funkciók összekapcsolódása miatt tisztségváltáskor a lakók cserélődtek. Így történhetett ez a Török család esetében is, amikor az édesapa magasabb pozícióba lépett.¹⁵ A kasznári házat Grassalkovich I. Antal, a domínium első birtokosa emeltette az uradalom összes jelentős épületével együtt, hiszen egy egyszerű kuriális faluból birtokainak központját kellett kialakítania, annak minden tartozékával együtt. Az építető gróf által készített épületjegyzék a gödöllői birtoktest esetében a hozzávetőleges építési költségeket is feltüntette. A *frumen-*

Vidos Géza csupán annyit közölt, hogy „Gödöllő egyik szerény tisztviselői lakásában” jött világra a gyermek. Vidos: *Nemescsói Török Ignác tábornok*, 3.

¹³ Somody Károly: Gödöllő mezőváros belső telkeinek térképe, 1843. MNL-PML, PMU. 43.

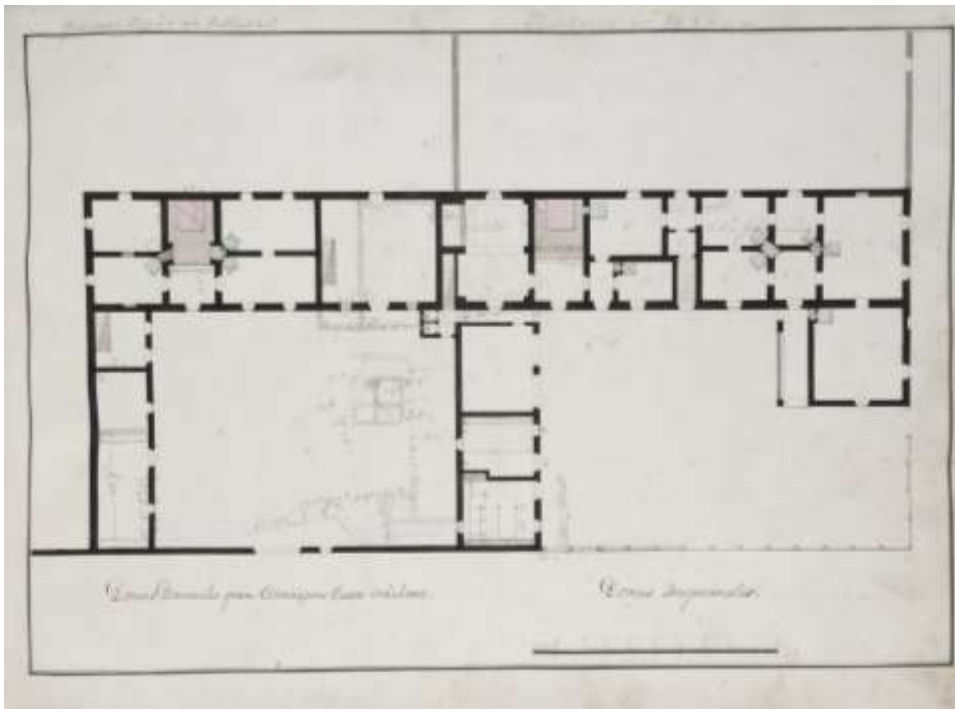
¹⁴ Cs. Dobrovits Dorotya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. Az uradalmak építészete*. Budapest, 1983. 28-39.

¹⁵ Úgy véljük, hogy idősebb Török Ignác számtartóként – családjával együtt – átköltözött a számtartói hivatal épületébe.

tarius házát 5000 forintra becsülte. Ez az érték jelzi számunkra, hogy egy igényesen kivitelezett házról van szó.¹⁶

A jegyzék mellett több uradalmi kormányzati, gazdasági és reprezentatív épületről alaprajz is fennmaradt. A *Delineationes Aedificorum Domini Gedelló Anno 1813. Assumptae T. I.* a korabeli Gödöllő mezővárosának legfontosabb, a nagybirtok tulajdonában lévő épületeit ábrázolja.¹⁷

A kompendiumban található épületek száma és funkciói nem egyeznek meg az 1771-ben készített jegyzékkel. Míg I. Antal célja munkájának összegzése volt, az alaprajzok elkészítésének okát nem ismerjük. A számunkra szükséges adatokat szerencsére mindkettő tartalmazza, ugyanis a helytörténeti irodalomban szereplő sörház és inspektori ház alaprajzainak vizsgálata lehetővé teszi elméletünk bizonyítását.

Az inspektori ház és a feltételezett kasznárház alaprajza 1813-ból
Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár F. 134.

Gödöllőn a kastély mellett állt – áll ma is – az uradalmi sörház, amely talán az épület-együttes egyik legrégebbi eleme.¹⁸ Közvetlenül mellette pedig az inspektori lakóház és hivatal található, amely szintén a kastély első építési periódusával lehet egykorú: „*Domus*

¹⁶ „*Domus Frumentarij*” (A kasznár háza). A teljes épületjegyzéket és az építkezésekhez kapcsolódó költséget lásd: Mojzer Miklós: *Az idősebb Grassalkovich Antal jegyzéke a birtokain végzett építkezésekről, 1771-ből*. Művészettörténeti Értesítő, 33. évf. (1984) 1-2. sz. 78.

¹⁷ Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár F. 134.

¹⁸ A sörház (*braxatorium*) mindkét forrásban szerepel. Korai felépítésére a kastély első periódusára is jellemző épületszerkezetek megléte utal.

Inspectoris formicatosata [sic!] cum Granario sub tecto.¹⁹ Ez az épület volt a birtokigazgatás központja, szerényebb megjelenése ellenére nagyméretű és igényesen kialakított belső terekkel épült, akárcsak vele szemben az uradalmi erdőmester háza.²⁰ Az inspektori házat kettős tiszt lakként is említik a helytörténeti irodalomban, amely elnevezés első ránézésre nem tűnik egyértelműnek.²¹ Ez az épület kiterjedt épületegyüttes, főhomlokzata, amely ma elég jellegtelen képet mutat – a kastély főhomlokzatához hasonlóan –, az Ady Endre sétányra, hátsó szárnyainak két udvara pedig – egy mai mellékutcára – a Martinovics utcára néznek. Valójában az első udvar L alakú beépítése az inspektori ház, mögötte a hozzá kapcsolt, szintén L alakú rész önálló ingatlan. Ez lehetett az egykori kasznárház, mely a magtárhoz a legközelebb állt.

Az inspektori ház és a feltételezett kasznárház 1813 körül (rekonstrukció)
Gödöllői Városi Múzeum. Készítette: Szőke Balázs

Ma a mellékutca felől elhagyott, elvadult kertet látunk, amit számos apró részre osztattak. A legutóbbi időkig az épületben szükséglakások voltak. Az L alakú szárny hosszú egytraktusos része kéttablakos homlokzatával az utca felé néz. Ez a rész volt az egykori épület istállója és kocsiszíne, később, a 19. század második felében lakóházzá alakították. A hátsó kéttaktusos rész volt a tiszt lak és a hivatal. A jelenleg nehezen érthető elrendezésre a Somody Károly által 1843-ban készített térkép ad magyarázatot.²² Az épület „utcaföntje” egykor a kastély felőli oldalon volt. Napjainkban itt egy téglakerítés húzódik, ami kettéosztja az egykori udvarokat, a két fél között másfél méteres szintkülönbséggel a sörház oldalának javára. A kerítés építése és az északi oldal feltöltése a sörház udvarának kocsiszínekké

¹⁹ Az inspektor boltozatos háza, közelében a magtárral. Mojzer: *Az idősebb Grassalkovich Antal jegyzékel*, 78.; „*Domus Inspectoralis. Domus Dominalis quam Contraagens cassae inhabitat.*” (Inspektori ház. Uradalmi épület, amit a számadóellenőr lakik.) Forster Gyula Nemzeti Örökség-gazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár F. 134.

²⁰ Az erdőmester háza az erdővel és vadállománnyal kapcsolatos ügyintézésekre is szolgált, fegyverkovács műhellyel, golyóöntővel és lőportárral is rendelkezett. Alaprajzában és felépítésében az inspektori ház első kiépítésével megegyező volt.

²¹ „...a kettős tisztalakban született, s 1849 okt. 6-án vértanúhalált halt Török Ignác tábornok...” Szabó Ernő Béla: *Barkácsolás! Gödöllő és Vidéke*, 33. évf. (1931) 21. sz.

²² Somody Károly: Gödöllő mezőváros belső telkeinek térképe, 1843. Pest Megyei Levéltár, PMU. 43.

és istállókká való átépítéséhez, tehát a királyi korszak elejéhez köthető.²³ A sörház és az inspektori ház között egykor volt egységes udvar tehát magyarázatot ad arra, hogy e két épület tulajdonképpen rangosabb főhomlokzata miatt fordul a ma sikátorszerűen zárt keskeny északi rész felé. A kerítéssel már ekkor elválasztott előkertek kapukon keresztül utcászerűen átjárhatóak voltak. A mai kocsiszínnel szemben, az udvarmesteri épülettől dél-nyugatra állt a cséplőudvar, közepén az a hatalmas magtárépület, amelyet a királyi korszakban bonthattak le. A felmérés szerint a magtárépület tömege a kastély középső szárnyával vetekedett.²⁴

Az alaprajz szerint a kasznárház négyszobás volt, minden szobát a sarokba állított cserépkályhával fűtöttek. Középen nagyméretű pitvar és konyha helyezkedett el, a kéményeket közös szabadkéménybe vonták össze. A keleti oldalon az inspektori ház felé nagyméretű, mindkét traktust átfogó istálló állt. A nyugati oldalon hosszú, viszonylag keskeny épület-szárny épült. Ebben szintén istálló és egy nagy kocsiszín kapott helyet, déli végét a későbbi utcaszélesítés miatt visszabontották. Az udvart tömör falazott kerítés határolta egy kis- és egy nagykapuval, mely utóbbi valószínűleg kosáríves boltívvel volt áthidalva.

A hivatali lakás egy hivatali és három lakószobával rendelkezett. A szobák kisebbek, mint a többi rangos hivatalé, amelyekben 6×7 méteres termek is vannak, továbbá a konyha is a hagyományos parasztházaknak megfelelő helyen, középen állt. A rangosabb tiszti házakban a konyha és egy cselédszoba a leghátsó traktusba került. Az épület minősége még így is a rangosabb köznemesi kúriák színvonalán állt. A falak vegyesen törtkőből és téglából épültek, magasságuk meghaladta a négy métert. Ablakainak mérete a fogadóépület földszinti vagy emeleti ablakaival egyezett meg.²⁵ Ez a szabványosnak tekinthető ablaktípus más épületeken is előfordul, és nem sokkal kisebb annál az ablaktípusnál, amelyet a kastély földszintjén, a sörház emeletén, az inspektori házon és a fővadászmester házában használtak.²⁶ Az épületbelső a konyha kivételével síkmennyezetes volt.²⁷

Később, mikor idősebb Török Ignác előlépett az uradalmi tisztek sorában, a számtartói hivatalt kapta meg (*Commoditas Rationistae Dominalis*).²⁸ Az épület, amelybe ekkor költöztek, jól azonosítható. Az uradalmi vendégfogadó melletti telken állt egészen az 1970-es években történt bontásokig. Helyén ma banképület található.²⁹

Ez a ház, amelyben Török Ignác gyermekkorát töltötte, a rangosabb tiszti épületek közé tartozott. Négyablakos oromzatos főhomlokzata a kastély keleti főhomlokzatára nézett. A

²³ A magyar állam 1867-ben megvásárolta a gödöllői kastélyt és uradalmat, s a koronajavak közé sorolta (1868. V. tc.) Részletesen lásd: Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Budapest, 2003. 179–182.

²⁴ Somody Károly: Gödöllő mezőváros belső telkeinek térképe, 1843. MNL-PML, PMU. 43.

²⁵ „*Diversorii Gedellöensis Tractus Inferior. Tractus Superior.*” (Gödöllői vendégfogadó felső szint. Alsó szint.) Forster Gyula Nemzeti Örökségdélkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár F. 134. Az egykori fogadó épületében ma a Gödöllői Városi Múzeum található.

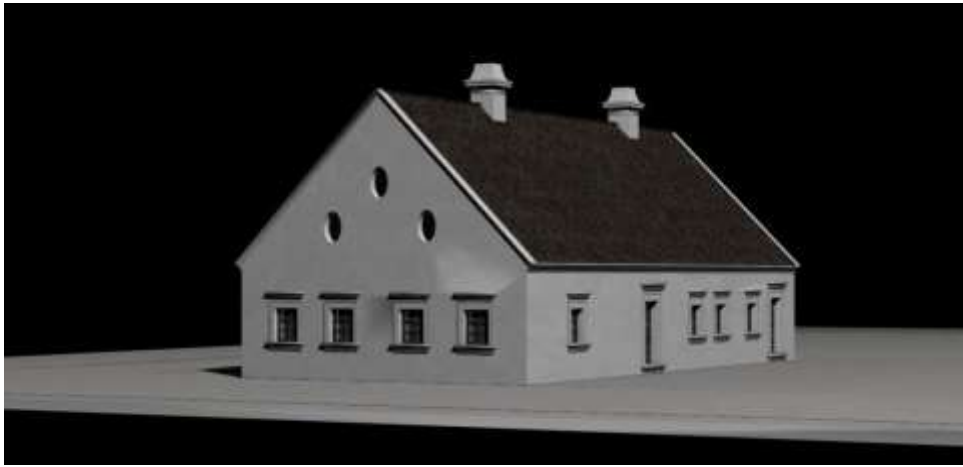
²⁶ Az uradalmi tervlapok alapján a szabványosnak tekinthető szerkezeti méretek lépték alapján azonosíthatók.

²⁷ A helyiségek ma is síkmennyezetesek, a boltozatokat az uradalmi terveken következetesen jelölték.

²⁸ Uradalmi számtartói hivatal. Forster Gyula Nemzeti Örökségdélkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár F. 134.

²⁹ Az 1771-es épületjegyzék is felsorolja a számtartói házat: „*Domus Rationistae cum carceribus, supernis et infernis*” (A számtartó háza föld alatti és feletti zárakkal). Mojzer: *Az idősebb Grassalkovich Antal jegyzéke*, 78. A 18. század végén ez az épület már az uradalmi hajdúk lakása volt. Lásd: Czeglédi Noémi: *Úriszéki bírások és a Grassalkovichok gödöllői uradalmában 1815–1848*. Debrecen, 2009. 14–15. PhD értekezés. Kézirat.

belsőben elől két nagyméretű szoba volt, közülük a déli a hivatali fogadó lehetett. Mögöttük párban előszoba és egy kisebb szoba helyezkedett el. A helyiségcsoport három kályháját az előszobából fűtötték, és közös kéménybe vonták össze. Ezek mögött szintén két nagyméretű szoba, a hátsó traktusban pedig szabadkéményes konyha és kamra épült. A hátsó szobák kályháit a konyhából fűthették. Az épület alaprajza és felépítése a kor színvonalához mérve is előkelő lakáskörülményeket biztosított a hivatal és a hivatalnok lakása számára. A 19. század közepén L alakúvá bővített és historizáló elemekkel felújított épületet az erdészeti hivatal használta a két világháború között, majd a városi tanács számára a többi, egykor uradalmi épületből összevont községháza része lett. Az új városháza építése után, az 1980-as években bontották le.

A számtartói ház 1813 körül (rekonstrukció)
Gödöllői Városi Múzeum. Készítette: Szőke Balázs

Írásunk Török Ignác szülőházának és gyermekkori lakóházának bemutatásával – reméljük – nem csak egy helytörténeti kérdésre ad választ. A két ház leírása és számítógépes rekonstrukciója bepillantást enged az uradalmi építészetbe, a nagybirtokrendszerrel működtető uradalmi tisztek életkörülményeibe.³⁰ Megtudhatjuk, honnan, milyen körülmények között indult Török Ignác élete, pályája.

³⁰ A település teljes rekonstrukciójára vonatkozóan lásd: Szőke Balázs: *Gödöllő 18. század végi településének számítógépes rekonstrukciója*. In: Czeglédi–Fábián: „Birodalmam alatt...” 41–47.

Gyulai Gaál Miklós 1848-1849-es honvédtábornok hadtudományi írásaiból*

Gaál Miklós honvédtábornok nemcsak a harcmezőn szolgálta az ország szabadságküzdelmének ügyét, hanem hadtudományi írásaival is. Arra nincs lehetőségünk, hogy minden ide vonatkozó írását megjelentessük, a közzétettek azonban betekintést engednek azok szellemébe, tartalmába és színvonalába. Legtöbbjük a tábornok irathagyatékából¹ származik, és eddig még nem kaptak nyilvánosságot.

1848 elején Gaált Károlyvárosból Nagyszébenbe helyezték át erdélyi kerületi mérnökhatalmú igazgatónak. 1848 februárjában el is hagyta Horvátországot, de családjával nem Erdélybe, hanem szegvári birtokára utazott, és váratlan megbetegedésére hivatkozva innen kérelmezte a cs. kir. hadseregből való nyugdíjazását, amit hosszadalmas eljárásban végül 1848 szeptemberében *de jure* – egy évre – meg is kapott. Szegvári tartózkodása idején azonban Gaált már az ország önvédelmének ügye foglalkoztatta. Jól tudta, hogy Magyarországnak önálló hadseregére van szüksége, amelyet meg kell szervezni, majd a haza hatékony védelme érdekében biztosítani kell folyamatos fennállását, fenntartását. Ezért 1848 nyarán nagy munkába fogott. Kidolgozott egy tervezetet a nemzeti hadsereg felállítására és fenntartására, amit sokáig érlelt, másokkal is megvitattott, majd november 22-én kelt alábbi levelével eljuttatott az Országos Honvédelmi Bizottmánynak.

„A Honvédelmi Bizottmánynak.

Jelenleg az idő a legdrágább Magyarország számára. Aminek a megteremtésére máskor évek álltak rendelkezésre, ma hetek, sőt napok is alig, azok kihasználására mindenekelőtt törekedni kell. Magyarország számára készült államalkotmány ide csatolt tervezetének megvalósításához természetesen sok időre van szükség, ha egyáltalán megvan ehhez az akarat, akkor a lehető leggyorsabban neki kell látni.

Ha megvan az akarat egy rendszer elfogadására, amely rendszer úgy tekintendő, mint egy mezőkre osztott nagy térkép, aholis minden egyes mező éppúgy, mint a teljes térkép, egybefoglalva használható, akkor a jelenlegi államalkotmány felforgatása nélkül az alkotmány rögtön a hadsereggel kezdhető.

Akinek, mint nekem, alkalma volt a mostani magyar, nem reguláris csapatokkal, nevezetesen az önkéntesekkel, vagy honvédekkel harcolni, annak egyet kell értenie velem abban, hogy velük nem jutunk messzire. A friedaui legutóbbi ütközetnél² szomorúan állapít-

* A forrásközlés a szerzőnek gyulai Gaál Miklósról írt és kiadás előtt álló monográfiáján alapszik.

¹ A Gaál-irathagyaték sorsára, feldolgozottságára és jellemzőire lásd ugyanebben a számban az *Adalékok gyulai Gaál Miklós 1848-49-es honvédtábornok mérnöki tudásáról és műveltségéről* címet viselő tanulmányunk 6. jegyzetét. Forrásközlésünkben az ott megadott hivatkozási metódust követjük.

² A friedaui betörés, amelyben Gaál a vezérkari főnök feladatait látta el Perczel hadtestében, 1848. november 7-én történt, lényegében Gaál kezdeményezésére. A részletekről lásd: Hermann Róbert: *Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zala megye, 1848. október 17. – december 24.* Zalai Gyűjtemény 36/II., Zalaegerszeg, 1995.

tottam meg, hogy győzelemnél alig lehetett egybetartani és az ellenség ellen vezetni őket, a legkisebb bajnál pedig mind szétfutnának. Emiatt szeptember 23-án Lepsénynél³ nem hagytam, hogy megverjenek, és ez által akkor bizonyosan megmentettem a hazát. Aztán lelkesedésem kívül minden hiányzik náluk, ami egy jó katonához szükségeltetik.

Ezek az új magyar csapatok nem tudnak gyakorlatozni, kevés fogalmuk van a rendről és alárendeltségről, és megfertőzik a reguláris csapatainkat; amely mindkét tényt példákkal tudom igazolni.

Egy hadsereg ereje nem annyira a létszámban van, mint a katonák minőségében; a legnagyobb hadvezérek is úgy találták, hogy egy hadseregnek soha nem lehet elegendő számú, derekas tisztje. Az osztrák rendszer szerint egy tiszt megközelítőleg annyiba kerül az államnak, mint 3 közkatona, és egy tiszt erkölcsileg mégis többet nyom a latban mit 10-15 katona. Ennél fogva úgy találom, hogy a legújabb rendelkezés szerinti, 1200 fős sőt efölötti, 6 századból álló gyalogos zászlóalj, egyenként 200 fővel túl nagy ahhoz, hogy egy őrnagy ilyen csapatot az ellenség előtt jól irányíthatna.

A tisztekre vonatkozó minden egyes megtakarítás nem nyereség az államra nézve, hanem nagy veszteség /: A farkas duplán fizet.:/. Három kis zászlóalj többet tesz ki csatában vagy hadmozdulatban és nagyobb segítség, mint két olyan zászlóalj, amely a hárommal megegyező erejű. A csapat könnyebben képezhető ki, könnyebben összetartható és mozgatható, mint ez a szellem és összetartás nélküli tömeg.

Emiatt azt javaslom, hogy a századok létszámát legfeljebb 150 főben szabjuk meg, és az önálló honvéd zászlóaljak helyett azonnal állítsunk fel azokból magyar reguláris ezredeket, amint ezt már júliusban írásban javasoltam a magyar hadügyminisztériumnak.

A mellékelt tanulmányomban a Magyarországra javasolt nyolc hadtestből azonnal át is veszem egynek a felállítását, és pedig a III. hadtestét. Ehhez mindössze legalább 3 reguláris zászlóaljat igénylek, és pedig ezek mindegyike egy-egy 3 zászlóaljból álló, 3000 fős ezred váza gyanánt szolgálna.

Nagyon jól ismerem az egész hadsereget, amelyben több mint harminc évig szolgáltam, és egy felállítandó hadtesthez, amely a többi számára mintául és próbaként szolgálna, máris igyekeznék előkeríteni az összes derekas tisztet, ha ehhez szabad kezet és teljhatalmat kapok kiváltképp, minthogy nem az ízlésem szerinti ez a kis csatározó háború, amelyet itt ezekkel az irreguláris csapatokkal vívunk, és amellyel az ember csak a becsületét teszi kockára; annál inkább is, mivel Perczel tábornok parancsára alezredeként több dolgot kell megtennem a meggyőződése ellenére, és húsz éve önálló mérnök igazgatóként volt szerencsém mindig a meggyőződése szerint cselekedhetni; végül meg vagyok győződve, hogy e módon nagyobb szolgálatot lennék képes tenni a hazámnak, amelynek megmentése érdekében elhagytam nőmet és öt kiskorú gyermekemet, és feláldoztam a nyugdíjamat.

200 000 fő honvéd helyett állítsunk fel 100 000 fős reguláris csapatot, így ez az államnak a felébe kerül, és az utóbbival többet fogunk hatni, mint az elsővel, mert csupán újonc-állítással még nincs hadsereg.

Magam is meg vagyok győződve arról, hogy az itt mellékelt tanulmány nem mestermű, hanem ellenkezőleg, sok fogyatékosággal bír, és csupán csak tervezet, kísérlet, amely a legnagyobb sietséggel íródott anélkül, hogy a megfelelő kidolgozásra sok időm lett volna.

³ Gaál részvételéről a Jellačić hadműveletekben számos dokumentum tanúskodik. Ezekre lásd: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Budapest. 1999. 2. kötet, 1423., 1477–1478., 1495., 1518.

Mégsem mulaszthatom el még egyszer sűrgetően figyelmeztetni a Honvédelmi Bizottmányt arra, hogy a hadseregünk megszervezése nélkül, csak úgy magától a haza nem lesz képes az óhajtott termést learatni.”⁴

„Államalkotmány Magyarország számára
Vázlat Gaál Miklóstól

A nemzet szelleméhez és szokásaihoz illeszkedő, szabályozott államalkotmány mind a nemzet, mind a kormánya számára biztosítja a lehető legnagyobb erőt a legnagyobb könnyebbség mellett is.

Minél egyszerűbb a gépezet annál könnyebb szabályozni és áttekinteni az alkatrészeit.

Az ország vármegyékre, kerületekre, úgynevezett saját, autonóm igazgatással rendelkező municípiumokra való jelenlegi felosztása mellett e tekintetben nem sokat lehet változtatni anélkül, hogy az ne ütközne régtől fogva fennálló szokásokkal.

Ennél fogva felteszem, hogy ezek alapvonalaikban fennmaradnának, azonban néhány változtatással, és csak általánosságban terjesztek elő néhány elképzelést az államigazgatásról.

Eszerint alkotmányos monarchikus [felette: republikánus – B. L.] államalkotmány megteremtéséről van szó.

————— · —————

Mínt hogy a király [felette: elnök – B. L.]⁵ csupán uralkodik, de nem kormányoz, mert ha mindkettőt végezné, összeroskadna az ügyek terhe alatt, ahhoz, hogy jól uralkodjék, felelős miniszterekre van szüksége.

Elegendő öt miniszter (a minisztertanácsban a szótöbbség dönt) és pedig a miniszterelnök, aki egyben a külügyminiszter is lenne.

A második az igazságügy-, a harmadik a pénzügy-, a negyedik a hadügy és végül az ötödik a belügyminiszter.

Nagyobb államokban ugyan több miniszter van, de akkor részben költségesebb a kormányzás, részben pedig a miniszterek cseréjekor mindig könnyebben támadna az ügyekben fennakadás ott, mint ahol kevesebb a miniszter, akik mindegyike mellett helyettesként egy-egy államtitkár állna, és ahol minden egyes miniszter alá tartozó különféle szakágazatokat leválthatatlan főnökök vagy igazgatók és efféle hivatalnokok vezetnék; így ha egy miniszter lelép, minden ügy az előírt menetében halad tovább; az új miniszter nem sokat változtathat az ügymeneteken, azokat véleményének, valamint meggyőződésének megfelelően az idő és a dolgok állása szerint irányíthatja.

A miniszterelnöknek elég tenni valója van a külügyekkel, annál is inkább, mert neki folyamatosan ismernie kell az összes többi miniszter ügyvitelét.

Az igazságügyi miniszter minden olyan ügyet irányít, ami a törvényhozást, a bírói és kegyelmezési tárgyakat érinti.

⁴ *Gaál iratok*, 9. a. sz. darabja, keltezés és aláírás nélküli német nyelvű másolat Gaál kezétől. A levél kelte Gaál december 2-án ugyancsak Dobriban született írása tartalmából állapítható meg. A terjedelmes források eredeti német szövegét függelékben közöljük.

⁵ Ez és az előző sorbeli hozzá kapcsolódó módosítás csak a német nyelvű változatban szerepel, és az eredeti szövegnél későbbi keletkezésű. Figyelmet érdemel, hogy Gaáltól nem állt távol a köztársaság gondolata, amely addig a magyar közgondolkodásban igencsak fehér hollónak számított.

A pénzügyminiszter ügyletei magukba foglalnak minden olyan tárgyat, ami az állami javakat, minden közvetlen és közvetett adót, illetéket, telekkönyvet és egyáltalán az állam minden bevételét és kiadását érinti.

A belügyminiszteré a vallás, a postaügy, a törvényhatóságok igazgatása, minden közmunka és közintézmény stb., az oktatás, amihez még a mértékek, a bíróságok, kereskedelem, és hajózás, az egészségügy és az általános rendőrség felügyelete járul.

Minden miniszternél a különböző ágazatokat főigazgatók irányítják, akik részt vesznek a minisztertanácson, azonban szavazati joguk nincs.

Ezek lesznek a felsorolt négy miniszter ügyleteinek alapvonalai, miközben a hadügyminiszterének minden egyéb minisztériumhoz képest a legtöbb befolyása van és ezért ezt a legrészletesebben kívánom tárgyalni.

Egy állam hadügyi rendszere és hadereje hozzájárul függetlensége megtartásához, az előbbi függetlenségének egyetlen biztos garanciája, s földrajzi helyzetén, aztán az ország erősítésén és a hadsereg szervezetén nyugszik; minden máshoz képest a haderő egy nemzet valódi képviselője.

Minden egyes háborúban vagy erősebbek, egyenlő erejűek vagy kevésbé erősek vagyunk, mint az ellenség; az első esetben a győzelem valószínű, az utóbbi két esetben már szerencse kell, vagy egyéb kedvező körülmények számításba vétele.

Mindenféle fölény viszont kétféle, nevezetesen vagy erkölcsi, vagy fizikai erőbeli lehet.

Az erkölcsi fölény az államalkotmányban, a nevelésben és a nemzet jellemében áll, a pénzbeli erő állapotában, az állam segédeszközeiben, a hadvezérek és tábormokok képességeiben, a hadsereg kiképzettségében és fegyelmében aztán a fegyverzetében végül pedig a ~~Király~~ [áthúzás az eredetiben is! – B. L.] háború népszerűségében áll.

A fizikai erőfölényt a jól kiképzett és vezetett katonák nagyobb száma képezi, aztán a hadi anyagoké, az országban lévő jó pozícióké, majd az első osztályú erődítményeké stb.

Nagy Frigyes csak akkor tudott győzni, amikor a serege megismerése és kiképzése révén megszerezte magának az erkölcsi fölényt.

Mindebből látható, milyen befolyása van egy nép függetlenségére egy a nemzethez szabott jó államalkotmánynak és szabályozott közigazgatásnak.

A hadügyminiszter irányítja a teljes hadügyet; megvan a helyettese és minden egyes ágazatnak a főnöke vagy főigazgatója, akik az összes ügyet és a különböző fegyvernemek szervezését irányítani tartoznak. Ennél fogva a hadügyminiszternek nem annyira nagy hadvezérnek, hanem inkább nagytehetségű szervezőnek kell lennie. Ugyanakkor minden hadi tudományáról átfogó fogalommal kell rendelkeznie.

Anélkül, hogy a haderő adminisztrációjának részleteibe bocsátkoznék – minthogy ez az emlékirat csupán vázlat kíván lenni – általánosságban kívánom kifejtetni itt azt a hadügyi rendszert, amit Magyarországra szabottnak tartok.

Ha egy pillantást vetünk Magyarország és a hozzá tartozó országok térképére, a természet és az országok határai megmutatják, hány fő részre és kerületre osztható ez.

Magyarország 4181 négyzetmérföldnyi. Ha egy kerületre 500 négyzetmérföldet számítunk, Magyarország nyolc kerületre osztható fel. Ehhez vehető még Szlavónia 172 négyzetmérfölddel, a jobb kiegészítés céljából még két határőrvidékkel: a péterváradival és a brodival összesen 92 négyzetmérfölddel.

Horvátország 492 négyzetmérföldnyi a határőrvidékkel és a magyar tengerparttal együtt, kivéve a Magyarországhoz számított két előbbi határőrvidékeket. Erdély 1109 négy-

zetmérőföldnyi. De amint a mellékelt kimutatásból látható, néhány vármegye és kerület Magyarországához kerülne, és [Erdély] két kerületre osztható.

(Magyarország mostani beosztása vármegyékre és az összes kerületekre a kor szellemének és körülményeinek már nem felel meg és számomra úgy tűnik, egy jó hadügyi rendszer felállításához mind a vármegyéket, mind a városokat össze kell hangolni, amit részben a különböző vármegyék helyzete, kiterjedése továbbá a népessége szab meg.

Csak akkor állítható fel jó hadügyi rendszer, ha ez megvalósul. Ugyanakkor úgy számítom a vármegyéket és egyéb kerületeket, ahogy ezek jelenleg fennállnak és az említettek szerint javaslom ezek következő beosztást, a már említettek szerint Magyarországot 8, Erdélyt 2, Horvátországot 1, és Dalmáciát 1 hadtestet, mindegyiket megközelítőleg.)

[Az előző kurzivált rész az eredetiben áthúzva és az alább olvasható helyre áttéve! – B. L.]

Magyarországnak és Szlavóniának összesen mintegy 10 000 000 lakója van, így átlagban egy kerületre 1 250 000 lélek jut – Erdélyben viszont 1 750 000 lakóval a 2 kerület mindegyikére 875 000 lélek. Horvátország pedig összesen 1 048 000 lakosú. Dalmácia 275 négyzetmérőföldjére 353 000 lakos esik.

Eszerint:

Magyarország	8 kerületre
Erdély	2 „
Horvátország	1 „
<u>Dalmácia</u>	<u>1 „</u>
Összesen	12 kerületre lenne felosztva.

Minden egyes kerületre egy hadtest vehető, eszerint az egész magyar hadsereg 12 hadtestre lenne osztható.

Magyarország mostani beosztása vármegyékre és az összes kerületekre a kor szellemének és körülményeinek már nem felel meg és számomra úgy tűnik, egy jó hadügyi rendszer felállításához mind a vármegyéket, mind a városokat rendezni kell, részben a vármegyék fekvése és kiterjedése, továbbá népességük szerint.

Csak akkor állítható fel jó hadügyi rendszer, ha ez megvalósul.

Egy jó hadügyi rendszer csak akkor állítható fel, ha ez megvalósul. Ennek ellenére a vármegyéket és egyéb kerületeket úgy veszem, amint jelenleg fennállnak, és az említettek szerint javaslom ezek következő beosztását: Magyarországra 8, Erdélybe 2, Horvátországba 1 és Dalmáciába 1 hadtestet, mindegyiket hozzávetőlegesen 12 000 fővel.

A./

A mellékelt A./ kimutatás⁶ tartalmazza a 12 hadtest beosztását, nevezetesen melyik vármegyében és egyéb kerületben állomásoznának ezek. Minden egyes hadtestnek parancsnoka van, aki az eddigi főparancsnokságok helyett a tartományában minden katonai ügyet ellát, rendelkezik hadtest irodával, az összes ügy 9 oszályra tagolható:

1. elnöki ügyek egy katonai előadóval
2. mérnökigazgatóság az ágazataival
3. tüzérigazgatóság
4. főszállásmesterség
5. ellátás naturáliákkal, ruházattal, felszereléssel stb.
6. lovasság és hadiszállítás pótlóvázása

⁶ Az irathagyaték nem tartalmazza, de máshol sem sikerült fellelni.

7. egészségügy
8. igazságügy
9. irattár, nyilvántartás és könyvelés.

E hadtestek mindegyike közvetlenül levelezik a hadügyminisztériummal, amelynek az elnöki előadó mellett a 12 hadtestre 12 törzstiszt előadója van. Emellett a hadügyminisztériumban az összes ügy 10 osztályra van beosztva:

1. igazgatási iroda a főszállásmesterséggel
2. mérnökigazgatóság
3. tüzérigazgatóság
4. lovasság és hadiszállítás pótlóvázása
5. katonaállítás, hadkiegészítés, felszerelés
6. ellátás naturáliákkal
7. egészségügy
8. igazságügy
9. hadihajózás
10. fegyelmi és rendészeti ügyek.

Katonaállítás és újoncozás

A 20. betöltött életévtől kezdve minden állampolgár katonai szolgálatra kötelezett, a pap-ság, hivatalnokok, tanítók stb. kivételével.

A szolgálati idő 4 évben van megszabva, mert 20-tól 24 éves korig [a fiatalemberök ön-állón – B. L.] még nem vállalkoznak és igazgatnak, minthogy még gyámság alatt állnak.

Minden egyes katona, különösen a magyar egy év alatt kiképezhető, a második évben szolgálatra teljesen alkalmazható úgy, hogy mindenki, aki haza akar menni, a második évre szabadsággal rendelkező.

Minden évben a hadsereg negyed része elbocsátásra kerül hat évig tartó első tartalékállományba azzal a kötelezettséggel, hogy minden év augusztusának végén négy hétre tartozik bevonulni összetartásra és az egész hadtesttel való gyakorlatozásra. Harminctől harminchat éves korig lép a második tartalékállományba, azzal a kötelezettséggel, hogy minden harmadik évben tartozik bevonulni a nagy összetartásra, harminchéttől ötvenéves korig békeidőben teljesen szabad és csak háború esetén kell jelentkezni mindenkinek betöltött ötven éves korig, ha szükséges.

Ha a 12 hadtest mindegyikét 12 000 fővel számoljuk, úgy a teljes haderő 144 000 fő, és minthogy ennek egy negyede minden évben újonnan kiállításra kerül, az egész hadsereg minden évben 36 000 fővel növekszik, eszerint 10 év alatt 360 000-rel [az eredetiben tévesen: 36 000 áll – B. L.], tehát a tizenegyedik évben a hadsereg 504 000 fő erejű lesz.

Ebből látható, hogy békeidőben az állandó szolgálat csak két évig tart, miáltal a fiatalemberök a korábbi munkájuktól nem annyira szoknak el, hogy a teljesített katonai szolgálat után a tavalyi kenyerüket ne találhatnák meg, hanem ellenkezőleg; a mögöttük lévő tapasztalattal még inkább használhatók lennének.

Megjegyzés.

Nem lehet eléggé ismételni, hogy egy célszerű közigazgatási beosztás elengedhetetlen egy jó hadügyi rendszerhez. Minthogy egy kerületre egy hadtest jut a javaslat szerint, s minden hadtestnek ebből a kerületből kell kialakulni és kiegészülni, természetes, hogy minden

hadtestnek nem kell azonos erejűnek lenni, hanem erejük a tartomány népessége szerint alakul, és lesz néhány hadtest több lovassággal vagy gyalogsággal stb. az egyes országrészek jellemzői szerint.

Tíz millió lakos mellett Magyarországon a hadi állomány éves növekedését 40 000 fővel lehet számítani. Négyéves szolgálati időnél az első kivonuló hadsereg 160 000 főt tesz ki. Eközben Magyarországnak elegendő lenne kilencvenhat- vagy százezer fő, nevezetesen 8 hadtest, mindegyik 12-13 000 fővel, Erdélyre 20 000, Horvátországra 15 000 és Dalmáciára 5000 fő számítható, amit ezek az országrészek élelmezhetnének és tarthatnának fenn.

Ellátás és ruházat

Amint már a hadtestnél kifejtettem, Magyarország 8 kerületre történő politikai beosztása lehet a legcélszerűbb. Minden egyes hadtestet a kerülete látna el naturáliákkal és pénzzel. E kerületek mindegyike számára elegendő egy főispán, akinek az állandó székhelye és a közigazgatási hivatala a kerület központjában helyezkedne el, ahol a hadseregearancsnokság is működne, ezáltal a hatóság autonóm igazgatásának szétrombolása nélkül minden egyes kerületben olyan központosítás jönne létre, amely az ügyek teljes vitelét kivételes módon könnyítené és biztossítaná. Miután a hadtest a kerülettel és vármegyével úgyszólván azonosná válik, minden pénzbeli és természetbeli ellátást a saját kerületétől kap. Minden hadtestparancsnoknál alkalmazva van egy törzstiszt, aki ezt az ügyet vezeti. Fogadja a naturáliákra és ellátási pénzekre vonatkozó kiutalásokat, tudatja minden egyes vármegyével, hogy mit, és a naturáliákat hová kell közvetlenül a csapatokhoz szállítani. Az ellátási és egyéb pénz vételezése a megyei pénztárból történik; eszerint, mint eddig békeidőben volt, semmiféle hadbiztos, hadi pénztárnok nem szükséges, és ugyanígy teljesen feleslegessé válik az egész ellátó személyzet.

Itt a helye a figyelemfelhívásnak, mennyi előnyt nyújt a létszükségleti cikkek úgynevezett raktározása a községeknél, az országrésznél. Ezáltal nemcsak a spekulánsokkal szemben lehet fellépni, hanem rossz termésű év szerencsétlensége, a hadtest koncentrációja vagy az ország területén folyó háború esetében is kéznél van így a legnagyobb segítség.

Ruházat

A legolcsóbban és a legcélszerűbben az úgy nevezett tömeges, vagy általán rendszerrel történik a katonák felruházása, nevezetesen közvetlenül a csapatparancsnokok révén.

Ha a ruházat költségei átlagban fejenként és rang szerint ismertek, az illető parancsnok megkapná a szükséges összeget a megszabott teljes állományra, az ellenőrzés pedig a dandárparancsnok havi kétszeri, és a hadosztályparancsnok egyszeri szemléjekor történik, akiknek előterjesztik a kimutatások mindenkor állását, ők ezt az esetlegesen szükséges megjegyzésekkel aláírják, és ezek a parancsnok számára a pénzigénylés és folyósítás bizonylataiként szolgálnak.

Ez az egész, költséges és meglehetősen hibás jelenlegi ruhabizottmány teljes megtakarítását jelenti.

Ugyanígy történik minden egyéb táborigénybeszerzése is, minden ilyen beszerzés ellenőrzésére szertárak létesülhetnének, ahol minden felszerelési és bőráru feleség, nyergek stb, kocsik egészben csakúgy, mint egyes alkatrészeikkel megkaphatók, az átlagárakat időről időre megszabhatnák és közzé tennék, a parancsnokoknak viszont szabad lenne a szükséges tárgyakat vagy a szertárból, vagy ha magánosoktól jobban és jutányosabban kapják, tőlük megvásárolni, miközben a pénzigényüket csak ezen átlagárak szerint kaphatnák meg.

Mint ahogy minden naturáliát az országrészből szállítanak, úgy ezeket is időről időre közzétett piaci átlagáron minden hadkerületben pénzben meg lehetne váltani.

A hadtestnél megjelenő minden számlát a hadtestparancsnokságon egy könyvelő átvizsgál és folyósít, és az esetleges kifogásokat azonnal megteszi.

A hadügyminisztériumnál elegendő egy vagy legfeljebb két könyvelő az összesítve beküldött negyedéves számlák felülvizsgálatára és az összes hadtest bevételeinek és kiadásainak összeállítására.

Ez által nagyrészt meg lehetne spórolni a jelenleg fennálló és annyira költséges udvari hadikönyvvitelt.

Mind háborúra, mind békére minden hadtestnél vagy kerületnél meg kell szabni a legcélszerűbb hadtáptvonalakat, és a nagyobb helységekben térparancsnokokat kell állítani.

Beszállásolás

Mind a legénység, mind a tisztek számára minden szállást az országnak kell felépíteni és fenntartani. Minden egyes hadtestnél lesz egy mérnökigazgató egy tiszttel, aki a szokásos szolgálata mellett tartozik kijelölni és aztán átvenni a katonai célokra szolgáló mindenféle épületet; minden, az országrészben létesítendő utat a hadparancsnoksággal egyetértésben és a mérnökigazgató véleményezésével kell kivitelezni. A csapatokat nem csupán a városokban kell összpontosítani, hanem századonként, osztályonként a nagyobb helységekben, de csakis laktanyákba, illetve felépített tiszti szállásokba kell beszállásolni.

A cs. kir. Mérnökigazgatóság 1841-ben Magyarországon az összes törzs- és laktanyaépületre 35 107. forintot fizetett ki, Horvátországra 9496 forintot, Szlavóniára 16 610-et, Temesvárra 8097-et, Erdélyre 7061-et, tehát összesen 68 274. forintot. 1843-ban Magyarországra 45 271 forintot, Horvátországra 8456 forintot, Szlavóniára 20 716-ot, Temesvárra 38001 forintot, Erdélyre 7829 forintot. Összesen tehát 80 273. [A pontosan kiolvasható részösszegekből az ugyancsak pontosan olvasható, közölt végösszegek egyike sem helyes! – B. L.]

Eszerint a csapatok laktanyáira szóló költségelést mintegy 70 000 forintra lehet tenni. Nem kétlem, hogy az új rendszer szerint a laktanyákat az országrész maga építi, és jelentősen jutányosabban lehet majd építeni.

Nevelési és oktatási intézmények

Jó oktatási intézmények szükségesek ahhoz, hogy az erkölcsi fölényt megszerezzük, és ahol ezek megvannak, ott sohasem hiányoznak a tehetséges emberfők, tábornokok és a jó adminisztrátorok.

A katonai iskolák célja a közlegényektől és altisztektől kezdve a tudományosan képzett hadtest tisztekig terjedő képzés.

Nagyobb, önálló államoknak vannak katonai akadémiái olyanok, mint például a mérnökakadémia vagy a bécsújhelyi akadémia, aztán tüzérhadtestek, az árkászok, aknászok, stb. iskolái, végül pedig a kadétiskolák, mint például Olmützben, Grazban, Milánóban, sőt még közlegény iskolák is az ezredekben.

Magyarországon nem lenne teljesen célszerű egyes akadémiák és hadtest iskolák létrehozása, viszont mindenképpen költséges lenne, így a tisztek számára minden iskolát egy katonai egyetemen kellene egyesíteni.

A katonai egyetem

Igazításokkal erre teljesen alkalmas lenne a Ludoviceum Pesten.

Mindenekelőtt meg kell határozni, milyen iskolák létesülnének abban, de nekem úgy tűnik, egy a bécsi mérnökakadémiát követő intézmény túl nagy lenne, és költséges eszkö-

zöket igényelne ahhoz, hogy egy kisebb célt jelentő, évenkénti 3–4 mérnöktisztet kiképezünk, ami elegendő lenne a magyar mérnökkar folyamatos, teljes létszámon tartásához.

Anélkül, hogy a Ludoviceumban létesítendő, javasolt katonai egyetem részleteibe belemennék, minthogy a tantárgyak legcélszerűbb beosztását csak egy bizottság határozhatja meg, csupán általánosságban kívánom megjegyezni, hogy ebben az intézményben kellene kiképezni minden tisztet a hadsereg számára; eszerint ott minden nemű gimnasztikát is magában foglaló testgyakorlás⁷ mellett minden szükséges katonai tudomány és művészet⁸ helyt kapna és előadásra kerülne.

Minthogy oda egyébként is csak alkalmas és egészséges fiatalembereket vennének fel, a szülők is biztosítva lennének, hogy ha fiukat valamely fegyvernemre felvették, aszerint történik a következőkben a kiképzése, és ilyen tisztként léphet majd ki és nem úgy, mint a bécsi mérnökakadémián, ahol megcsúsz, hogy a szülők a fiukért sok éven át sok pénzt kiadnak, végül a fiuk kadétként lép ki olyan fegyvernembe, amelyhez se hajlama, se képessége nincs, és alapjában nem is arra képezték ki; ha ez lenne a helyzet, a Ludoviceum vagy bármely speciális akadémia a szándékolt célnak nem felelne meg.

Mindenekelőtt ezért egy teljes, a legjobb alapon nyugvó és az új korszaknak megfelelő tantervet kell kidolgozni, és csak azután lehet az épületet célszerűen és az új tanterv minden követelményét kielégítően megépíteni, tulajdonképpen átigazítani.

E katonai egyetemre az ország minden gyermeke származásra való tekintet nélkül, 9 és 12 éves kor között nyerne felvételt, és pedig részben költségmentesen állami vagy magánalapítványok segítségével, részben ellátástérítéssel.

Előre senki sem lenne biztosítható arról, hogy a növendéket milyen katonai ágazatra képezik ki, mivel ez csak ezt követően, a képességei, szorgalma és hajlama kifejlődésével határozható meg.

A növendék felvételére a fő feltételek: a./ szokásosan előírt keresztség, védőoltás és iskolai bizonyítványok arról, b./ hogy a három normál osztályt kiválóan, különösen jól elvégezte, d./ [a c./ kiharadt! – B. L.], hogy 9 évnél nem fiatalabb és 12 évnél nem idősebb, e./ hogy teljesen egészséges, és jó a testfelépítése.

E katonai egyetem megalkotására katonai és civil tanárokból álló testületet kell összeállítani, amely meghatározza a szükségesnek tekintett, különböző tantárgyakat, kidolgozzák a tankönyveket, és megszabnak minden egyéb, szükséges követelményt. Ennél fogva ezen az egyetemen képezhetnék ki a magyar mérnökkar számára szükséges összes tisztet is.

A nagy pénzbeli megtakarítás mellett egy katonai egyetem fő előnye abban állna, hogy ezáltal az egyes akadémiák és iskolák számára szükséges sok épület, ezek belső berendezése, a professzorok és egyéb igazgatás megtakarításra kerül, valamint az egész hadsereg számára egy tanrendszer szerint képeznék a tiszteket, később azok egymást könnyebben megértenék, egymáshoz jobban ragaszkodnának, és jobb testületi szellemet lehetne elérni, mint a jelenlegi, úgyszólván egyoldalú képzés révén a különböző iskolákban és tanrendszerek szerint.

Katonai szervezet

Ami végül a katonai szervezeti részeket illeti, mint amilyenek 1. hadszertárok, 2. öntödék, 3. fegyvertárok, 4. raktárok, 5. rokkant otthonok, 6. hadikórházak stb., az 1., 2. és 3.-at egye-

⁷ Az eredeti szövegben itt az „*Ortopoedie*” szó szerepel, amelynek magyar megfelelője a nyelvújítás idejéből és még nagyon sokáig a „testgyeenezet” volt.

⁸ Itt természetesen „hadművészetek” értendők.

dül az állam és a hadügyminiszter létesíti, tartja fenn és vezeti, a többit az ország rész a hadügyminisztériummal, illetve a hadtestpancsnokkal karöltve.

A teljes hadügy áll

- I. a szárazföldi erőből
- II. a vízierőből.

Mindkettő közvetlenül a hadügyminisztérium irányítása alatt áll.

Szárazföldi erő

Amint az újoncozásnál már megtörtént a kifejtése, Magyarország egész szárazföldi ereje 100 000 fővel van számításba véve.

Jóllehet minden egyes hadtest erejét e javaslat tényleges kivitelekor lehet megszabni, itt egy hadtest átlagos erejeként 12 500 fő szerepel, mint tényleges, aktív állomány.

Lovasság

Mivel mintegy 100 000 főnél az ötödrész van lovasságként számításba véve, ezért az egész hadsereg lovassági állománya 20 000. Magyarországnál a negyedrész vehető számításba 25 000 fővel, és pedig

6 vasas ezred lándzsával, ezredenként 1200 fővel, összesen	7200
4 könnyű lovas ezred vadász lőfegyverrel, ezredenként 1200 fő, összesen	4800
12 könnyű huszár, ezredenként 1200 fő, összesen	<u>14 400</u>
Összesen:	26 200

[az egyértelműen olvasható részösszegekből a végösszeg nem 26 200, hanem 26 400, B. L.]

Gyalogság

6 gárdaezred, amelyeket a jelenlegi rosszul szervezett gránátos ezredek helyett kellene alakítani, ezredenként 2000 fővel, össz.	12 000
15 sor gyalogezred, ezredenként 3000 fővel, össz.	45 000
Mérnökkar, árkászok, aknászok és hidászok mellett	1 500

Tüzérség

8 tüzérezred, ezredenként 1000	8000
1 bombász hadtest	1000
1 röppentyűs hadtest	800
Végül a szekereszetre, vízierő gyalogsága stb., stb.	<u>8700</u>
Összesen	80 000

[ha itt Gaál a gyalogság és tüzérség összesítését adja, akkor az egyértelműen olvasható itt feltüntetett részösszegekből a végösszeg nem 80 000, hanem 77 000, B.L.]

Természetesen ez csupán példaként szolgálhat, és a tényleges kivitelezéshez sok változás tartozna.

- A szárazföldi erőhöz tartozik továbbá
- a szekereszet
- a fedeztetés és pótlóvazási parancsnokság
- a hadilelkésztség, adminisztráció
- a táborigorvosok a polgári állományból vehetők.

Hadihajózás

A hadihajózás egy kicsiny parti flottillából áll a magyar tengerpartnál és Dalmáciában, valamint a dunai flottillából, emellett a Dunán járó gőzhajók szükség esetén alkalmazhatók lennének hadiszolgálatra még akkor is, ha magántársaságokhoz tartoznak.

A hidászok csakúgy, mint a csajkás zászlóalj egyesíthetők a hadihajózással és a dunai hadihajó osztaggal.”⁹

Meg kell említenünk, hogy mind a kísérő levél, mind a tanulmány megtalálható Gaál kézírásával magyarul is. A magyar változatokkal szemben azonban a német nyelvűek letisztultak, és a véglegesség látszatát hordozzák. Írásaiban Gaál egyébként jobban fejezte ki mondanivalóját a hosszú császári királyi szolgálata alatt megszokott német nyelven, mint magyarul. E megfontolásból forrásközlésünk nem a Gaál által írott magyar változatokat tartalmazza, hanem a jobb követhetőség érdekében a német nyelvűek mai fordításait.

Az „Alkotmány Szerkezeti Eszméje Magyar Hon Számára Gaál Miklóstól” című tanulmányt 1848 nyarától hosszan érlelte. Erre részben az egyes kapcsolódó vázlatok végére saját kézzel írott „*Szegvar im Monath July 1848. Gaál*” keltezése utal, részben az elküldés előtt született kísérőlevél tartalmi eltérései. Tanulmányát nemcsak Perczelnek mutatta meg, hanem bizonyossággal állítható, hogy ottani környezetében másokkal is beszélt róla.¹⁰

Mások mellett Görgei véleményével megegyezően¹¹ Gaál is azért tartotta fontosnak a jól képzett országos honvéderő mielőbbi megszervezését és felállítását, mert a Friedaunál szerzett tapasztalatai szerint képzetlen, rosszul felfegyverzett népfelkelőkre nem lehet az ország védelmét alapozni. Az elvileg racionális koncepció alapja – de egyben *Achilles*-sarka is – az ország közigazgatási átszervezése a vármegye-rendszerről kerületek rendszerére, amelyben viszonylag egyenletes köztehermegosztás mellett történne a hadsereget alkotó hadtestek elhelyezése, ellátása, kiképzése és utánpótlása. Ehhez hasonló szándék már II. Józsefnél is megfogalmazódott, de nem vált működővé és követendő példává sem.

A Gaál által felvázolt hadügyi rendszer hierarchikus csúcsán magától értetődően a hadügyminiszter állna és tartozna felelősséggel a minisztériumnak. Az elképzelt rendszer előfeltételezné az ország teljes adórendszerének átalakítását is, mert a kerületek adójának a hadtestek ellátásához szükséges részét helyben kellene hagyni a hadtestparancsnok és a főispán együttműködő rendelkezésére. Az előterjesztéskor viszont Gaál már maga is láthatta, hogy tervezetének legproblematisabb része a javasolt hadkerületek és megmaradásuk esetén az ezek területén fekvő vármegyék, vármegye részek egymáshoz való viszonya. Ahhoz ugyanis, hogy egy hadkerület rendeltetését jól betöltse, több vármegye harmonikus együttműködésére (vagy egybeolvasztására), a teherviselés megosztására vonatkozó jó egyetértésre lenne szükség. A valóságban e téren inkább nehézségekre, az egy hadkerülethez tartozó vármegyék között súlyos vitákra lehetett volna számítani. Ha azonban az ország katonailag nem képes megvédeni saját önállóságát és függetlenségét, akkor történelmi ha-

⁹ *Gaál iratok*, 8. sz. darabja, keltezés és aláírás nélküli német nyelvű másolat Gaál kezétől. Ahol ez egyértelmű volt, Gaál írásmódját, egyéb helyeken a ma érvényes nyelvtani szabályokat követtem. Az írást viszont nem rendeztem át sem itt, sem a fordításban Gaál jelzett szándékainak megfelelően, mert a kézirat erre nem adott egyértelmű lehetőséget.

¹⁰ Korányi Viktor (szerk.): *Honvédek Napló-Jegyzetei*. Első kötet. Pesten, 1851. 51–52. A zsanerrészlet nem említi ugyan név szerint Gaált, de a tervezetének itt olvasható részletei személyét kétség kívül azonosítják.

¹¹ Görgei, Arthur: *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, 1852. Bd. 1. 32–33.

gyományokon alapuló közigazgatási egységeinek, a vármegyéknek és az egész országnak a pusztasága is kérdésessé válhat.

A tervezetét előterjesztő, később született levelében ezért már azt írta, hogy a „jelenlegi államalkotmány felborítása nélkül egy rendszer elfogadásának szándéka esetén” az eredetileg javasolt „200 000 fő honvéd helyett állítsunk fel 100 000 fős reguláris csapatot, így ez az államnak a felébe kerül, és az utóbbival többet tudunk hatni, mint az elsővel, mert csupán újoncállítással még nincs hadsereg”. Végül Gaál maga is meg volt arról győződve, hogy „az itt mellékelt tanulmány nem mestermű, hanem ellenkezőleg, sok fogyatékosággal bír, és csupán csak tervezet, kísérlet, amely a legnagyobb sietséggel íródott anélkül, hogy a megfelelő kidolgozásra” sok ideje lett volna. A kisebb létszámú zászlóaljok és seregek szervezése mellett érveik azonban nem nélkülözik a racionalitást.

A fentiekben kívül meg kell említenünk azt is, hogy bár Gaál külön nem jelezte, de tervezetének alapvető forrása a porosz hadsereg reformrendszere volt. E rendszerre a napoleoni háborúkban szerzett tapasztalatai és nagyhírű tábornok társaival (Gneisenau, Grolman, Clausewitz stb.) folytatott eszmecsere alapján Gerhard von Scharnhorst tábornok tett javaslatot még 1808-ban, majd 1813-ban csekély módosításokkal, pontosításokkal már hivatalosan be is vezették, 1815-ben pedig némi változtatással véglegesítették. Az alábbiakban látnivalóvá válik Gaál javaslatainak e reformhoz való kapcsolódása.

Scharnhorst tábornok elfogadott tervezete szerint az ország védelmét az állandó, reguláris hadsereg mellett „Landwehr” néven két korcsoportos tartalékállomány (a porosz rendszerben: I. és II. *Aufgebot*), továbbá az ezt kiegészítő „Landsturm” biztosította, vagyis az egész ország harcra fogható férfi erejének védelmi rendszerbe állítása, növekvő életkorral csökkenő fontosságú és mértékű kötelezettségekkel. Gaál javaslatában a védelmi rendszer alapja szintén a reguláris hadsereg, amelyet ugyancsak két tartalékállomány egészít ki, az „*Aufgebot*” helyett „*Reserve*” megnevezéssel. Mindkét rendszer az általános hadkötelezettségen alapult, amelynek első, megszabott időtartama a reguláris porosz hadseregben öt év volt (20-tól 25 éves életkorig), Gaál tervezetében pedig négy év (20-tól 24 évig). Mindkét rendszer szerint azonban békeidőben a tényleges szolgálatot teljesítő katonák az utolsó két évben haza bocsáthatók. Helyük pótlására a behívott újoncok szolgálnak mindkét hadseregben, miközben az elbocsátottak a porosz rendszerben közvetlenül az I. „*Aufgebot*”-ba kerültek, csakúgy, mint minden egyéb fegyveres szolgálatra alkalmas férfi is 26 éves kortól 32 éves korig.

Gaál tervezetében az elbocsátottak 6 évre és 30 éves életkorukig kerülnének az első tartalékállományba (I. *Reserve*). A porosz rendszerben a II. „*Aufgebot*” szolgálati kötelezettsége 32 éves életkortól a 39. betöltött életévig tartott. Tagjait ezt követően 50. betöltött életévükig a „*Landsturm*” kötelékeibe sorolták át. Gaál javaslata szerint a második tartalékállomány (II. *Reserve*) a 30-tól a betöltött 36. életévig terjedő, hadköteles korosztályt foglalná magába. Ezt követően 50 éves életkorig csupán a rendelkezésre állás kötelezettsége volt előírva, külön szervezeti forma nélkül.

A „*Landwehr*” két korcsoportos állományának csakúgy, mint a Gaál tervezetében szereplő két tartalékállományé, de korcsoportonként különböző idejű és követelményű összetartásokon, gyakorlatokon kellett részt venniük. A fiatalabb korcsoportnak valamivel több volt az évenkénti kötelezettsége, az idősebbnek kevesebb. E kötelezettségek idején kívül a tartalékállományok tagjai békeidőben és mindkét rendszerben a polgári foglalkozásokat gyakorolták, és csak háború idején aktiválták őket a szükségletek szerint egészen ötven éves életkorig.

Mindkét rendszerben mentesültek a hadkötelezettség alól a lelkészek és az állami alkalmazottak. A porosz rendszerben ezenkívül fel voltak mentve a testi fogyatékosok is, míg

– nyilván feledékenységből – Gaál előterjesztésében ez csak a katonaiskolai képzéssel összefüggésben szerepelt a felvételt kizáró tényezőként. Gaál javaslatához képest a „Landwehr” felállítása azért is könnyebben mehetett végbe Poroszországban, mert nem volt szükséges hozzá a közigazgatás jelentős átszervezése, ugyanis a két korcsoportos „Aufgebot” egységeit az országban elosztva, az egyes, már amúgy is régtől fogva fennálló tartományokban szervezték meg és tartották fenn.¹² A hadkötelezettség megszűnéséig a különbségekkel együtt egyébként ennek a rendszernek a lényege működött Magyarországon is.

Gaál fenti tanulmányának további sorsa vagy hatása nem ismeretes. Nem hagyható azonban említés nélkül, hogy a felállítandó nemzeti hadsereg szervezésére vonatkozó elképzelések egyik igen figyelemreméltó példája.

Az aradi fogságában született és magát mindig harmadik személyben, többnyire Gaál tábornokként említő, hosszú írásának a „§ 24. Hadviselés a magyar csapatokkal vagy honvédekkel” című szakasza szintén érdemes a maradéktalan megismerésre, mert egyrészt a nagy tapasztalatú, volt császári törzstiszt felsőbbrendűségi tudatával – de segítő szándékkal – sok valós tény tartalmazó véleménye fogalmazódik itt meg a honvédseregről, másrészt pedig jobban megérthetővé teszi azt a javaslatát is, ami az alábbi sorai után következik.

„Megmutatva áll már, hogyan kellett volna vezetni a védelmi háborút a nemzetőrséggel vagy a népfelkeléssel. Ha egy pillantást vetünk a honvédség úgynevezett reguláris csapataira, úgy meg kell vallanunk, hogy azok nem voltak jobbak, mint a föld felfegyverzett népe zászlóaljakra rendezve, mivel a honvédség is nagyobb részt csak olyan néhány hetes újoncokból állt, akiknek alig volt fegyvere, sokkal kevésbé tudtak tölteni vagy löni, mert többnyire parasztok voltak, akik a magyar törvények szerint nem tarthattak fegyvert, és ennek alapján belátható, hogy taktikai kiképzésről vagy manőverezési képességről szó sem lehetett, annál inkább nem, mert a tisztek maguk is többnyire csak a civilállományból származtak, és maguk sem tudtak semmit a gyakorlatozásról vagy a taktikai manőverekről. Kevés kivétellel azonban még a törzstisztek és a tábornokok is alig vezényeltek egy zászlóaljat vagy ezredet, és fogalmuk sem volt a nagyobb taktikai manőverekről, még kevésbé a stratégiai kombinációkról, ami alapjában véve nem is volt megkövetelhető az osztrák sereg korábbi századosaitól és altisztjeitől. Hogy aztán ezekkel a majdnem kiképzetlen csapatokkal miképpen kell manőverezni, erről Gaál tábornok még 1849 márciusában benyújtott a hadügyminisztériumhoz egy a hadtestparancsnokoknak szétosztandó utasítást, ami itt kivonatban következik. Lásd a mellékletet.”¹³

¹² Bräuner, R.: *Geschichte der preußischen Landwehr*. Berlin, 1863. A vonatkozó részletekre oldalszámokkal való hivatkozással azért nem utaltam külön, mert a párhuzamok megismeréséhez úgyszólván az egész könyv ismerete kívánatos.

¹³ Arad 1848/1849-es történetével kapcsolatos adatgyűjtésem idején figyeltem fel a ceglédi Kossuth Múzeum egyik kiállítási tárlójában egy kéziratra, amely gyulai Gaál Miklós naplójaként volt jelezve. Akkori jelzete: C. K. M. 67. 43. 1. A kéziratot kérésemre és dr. Böhm Jakab főlelváltáros szíves támogatásával a Hadtörténelmi Levéltár akkori parancsnoka, Kún József alezredes a Kossuth Múzeumtól kikölcsönözte, majd a saját állományába átvette és restauráltatta. A kéziratot közvetlenül a kikölcsönzése után tanulmányoztam dr. Böhm Jakab engedélyével, aki ezt követően a Hadtörténelmi Közleményekben írt róla igen alapos forrásközleményt *Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok emlékirata az 1848/49. évi magyar szabadságharcról* címmel. (Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, 32. évf. 1985. I. sz., 129–148.) Az idézett szöveg a szóban forgó „Emlékirat” következő részéből való: ELSŐ IDŐSZAK, Második fejezet, „§. 24. *Kriegführung mit den ungarischen Truppen oder Honvéd.*” 126–128. Eredeti szövege a következő:

„Bisher ist gezeigt worden wie, man den Vertheidigungskrieg mit der Landwehr, oder VolksAufstand hätte führen sollen. Werfen wir nun einen Blick auf die sogenannte reguläre Truppe oder Honvéd, so müssen wir gestehen, daß selbe nicht besser als ein bewaffnetes in Bataillons rangir-

Gaál megmaradt hosszú aradi kézírata azonban nem tartalmazza a hivatkozott kivonatos mellékletet, de vélhetően az alább következő írásról lehet szó, amelyről azonban nem tudni, hogy az említett teljes utasítás-e, vagy csak a jelzett kivonat:

„Megjegyzések arról, hogyan kell a csapatainkkal háborúzni

A csatarendről

A csatarend felállítása már magában hordozza a győzelem vagy a vesztes csíráit, ezt csak a stratégiáról legjobb műveinek tanulmányozása révén, gyakorlattal, kombinációval és a tereplőnyök gyors áttekintésével lehet megtanulni, azonban taktikai tekintetben néhány alapelv és szabály mégis megadható. –

A jelenlegi viszonyaink, a rossz felfegyverzés, a csapatok gyakorlatlansága – főként a tisztéké – stb., stb. nem tesznek lehetővé hosszú taktikai hadmozdulatokat a harcmezőn, minthogy csapataink félnek az ellenséges lovasságtól, de még jobban a tűzértől. Ennél fogva az a feladat, hogy a felvett állást követően a gyalogságunkat ne hagyjuk hosszán – ha lehet, egyáltalán semennyit – állni az ellenség tűzértől, és elegendő számú, jó lovassággal védjük az ellenséges lovasság ellen.

Eszerint jelenleg a fő fegyvernemünk nem annyira a gyalogos nép, hanem a tűzért és a lovasság, annál is inkább, mivel itt, Magyarországon egy lovas sokkal könnyebben felfegyverezhető és begyakoroltatható, mint egy gyalogos. – stb. –

Következik itt néhány taktikai alapelv, melyeket összeállítva majd kifejtem és megadom egy ütközet taktikai hadmozdulatait.

A magyar egyenként merész, gyors és ügyes, ennél fogva a gyalogságunkkal nem szabad hosszú hadmozdulatokba vagy zászlóaljútúbe bocsátkozni, hanem a kedvező pillanatot megragadva szuronyt szegezve támadni, és ha nem nyugtalanítja tűzért, vagy lovasság, valószínűleg a hevével kiveti az ellenséget.

A lovassággal törekedni kell az ellenség frontjában vagy szárnyaiban minden nyílást kihasználni, és igyekezni benyomulni ezekbe.

Az ellenség mindennemű meglepése a győzelem valószínűségét kínálja.

Fő alapelv marad, hogy megelőzzük az ellenséget a támadásban, amihez gyors és hirtelen mozdulatok szükségesek.

A lovasságot a zöm és a tartalék fedezése mellett a szárnyakon kell elosztani úgy, hogy rögtön kéznél legyen.

Főként az előőrsöket és a lovas őrzásokat kell annyira előre tolni, hogy az kizárja a meglepetést.

tes Landvolk waren, da selbe größtentheils aus nur einige Wochen alte Rekruten bestehend, die kaum das Gewehr hatten, viel weniger gut laden oder schießen konnten, weils selbe meistens Bauer waren, die nach den ungarischen Gesetzen keine Gewehr in Besitz haben durften, es ist demnach einläuchtend, daß einer tactischen Abrichtung oder Manoevrfähigkeit gar keine Rede seyn konnte, und um so mehr, da die Officiers selbst meist nur aus dem Civile gewonnen wurden, und exerciren, oder tactischen Manovers selbst nichts wußten. Ja selbst die Staabs Officiere und Generale haben mit wenigen Ausnahmen, kaum ja ein Batallion, oder Regiment comandirt, hatten von größeren tactischen Manovres, viel weniger von strategischen Combinationen keinen Begriff, was im Grunde auch von früheren Hauptläute und subalternen Officiere in der östereichischen Armee nicht zu fordern war. Nemlich wie mit diesen fast unabgerichteten truppen [sic!] zu manoevriren ist, aus dieser Ursache hat der general Gaál dem Kriegsministerium im Monath März 1849 eine Instruction zur Vertheilung an die Corps Comandanten eingebracht, welche in Auszug folgt. Vide Beilage.”

Mint a franciák az első forradalmi háborújukban, az övékhez hasonló paraszt katonáinkkal nekünk is gyorsasággal és szétszórt harccal kell helyettesítenünk a taktikai manőverező képességet. Egymást követő, gyors menetek, az ellenség meglepése szerfölött fontos. –

Az ellenséges vonalat a lehető legjobban kell csatárokkal zaklatni.

Közben azonban észben kell tartania, hogy szétszórtan lehet ugyan harcolni, de csak részben derekas tartalékkal, részben a csapatok egyéb összetartásával mindig készenlétben kell lenni arra, hogy az ellenséges vonal leggyengébb pontján nagy erővel behatolhassunk.

Két hadmozdulat a legfontosabb; nevezetesen vagy megkerülni és átkarolni az ellenséget, stb., stb., vagy minden erővel áttörni.

A csatárok ereje és fajtája természetesen mind a saját, mind az ellenséges csapatoktól és a helyzettől stb. stb. függ. Nagyon fontosak ezek, mert fásasztják az ellenséget, és a parancsnoknak ideje van felderíteni az ellenséges állást és kidolgoznia tervét stb., stb.

Minden hadvezérnek pontosan ismernie kell a saját és az ellenség eszközeit és erejét, mielőtt csatába bocsátkozik. Hadmozdulatai és szándékai kivihetőségének idejét pontosan ki kell számítani, a legbiztosabb eszköz a győzelemre annak a pillanatnak a helyes meghatározása, hogy a legnagyobb erejét mikor és mely ponton kell kifejtenie.

Mindig törekedni kell valamilyen fölény birtoklására.

Rendkívül fontos a kapcsolati vagy hadműveleti vonalainak fedezése, hogy visszavonulása biztonságos legyen.

Ezek a fő alapelvek vázlatosan, és nem elég ezeket tudni, mert csak a helyes alkalmazásuk vezet a győzelemhez.”¹⁴

Noha a fogságában született hosszú írása szerint Gaál a magyar katonát a legkitűnőbb tulajdonságokkal bírónak tartotta, az aradi harcokban szerzett tapasztalatai hozzájárulhattak fenti taktikai javaslatához. Fontosnak ítélte, hogy a gyalogság ne legyen kitéve tartós, ellenséges fegyvertűznek, hanem inkább gyors mozdulatokban hasznosuljanak az erényeik. Ebből szinte természetesen következik, hogy Gaál a szétszórt harcmódot ajánlotta, noha ebben az írásában nem használta a „Kalandor (Parteygänger) harc” fogalmát.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a megjegyzését sem, hogy „itt, Magyarországon egy lovas sokkal könnyebben felfegyverezhető és begyakoroltatható, mint egy gyalogos”. Nyilván abból a közhelyeszerű felfogásból indult ki, hogy a magyar lovas nép, de a ló nem a lovassal együtt születik, és a lónak a napi ételmezése, ellátása külön munka és költség. A harcra foghatóságához pedig nemcsak a lovast kell begyakoroltatni, hanem vele együtt a lovat is, s a kettő kitaró munkát igényel. A lovas könnyebb felfegyverzésével szemben is tehető a természetes ellenvetések. A következő írásában azonban látnivaló, hogy született egy igénytelenebb, egyszerűbb javaslata is erre, ami nem természetes adottságból, hanem legfeljebb szerencsés véletlenek egybeeséséből eredhet csak.

Az idézett írás még a tavaszi hadjárat győztes csatái előtt született, így érthető, hogy Gaál a nem túl nagy harci tapasztalattal rendelkező, népből kiemelt honvédsereg számára „a franciák az első forradalmi háború”-jában, az „övékhez hasonló paraszt katonáinkkal” bevált taktikai elemek követését javasolta. Írását már talán éppen ezért teljesen a szétszórt harcmód taktikájának szentelte, amely Európa nagy hagyományú reguláris hadseregeinek gyakorlatában nem volt ugyan elterjedt, de mint a „kis háború” bevett eszköze számos nagy háborúban értékes részeredményeket hozott.¹⁵

¹⁴ Gaál iratok, 21. a. sz. darabja Gaál sajátkezű, német nyelvű fogalmazványa.

¹⁵ Minderről kitűnő leírást ad Decker, C. v.: *Der kleine Krieg im Geist der neueren Kriegführung*. Berlin–Posen–Bromberg, 1844. A szabadságharc eseményeivel kapcsolatban e kérdésről lásd még:

„Észrevételek

a szétszórt harcmódról és csatarendről

Ha előőrsi vonalból megyünk előre és azt

hisszük, hogy ott csupán előretolt csapatok ellen működünk, akkor a szétszórt harcmóddhoz szokott tábornokok többnyire elkövetik azt a hibát, hogy minden csapatukat szétaprózzák. –

Károly főherceg: A stratégia alapelvei¹⁶

A legutóbb beküldött és a csapatainkkal szükséges hadviselés módjáról szóló észrevételeimben, amelyből sajnos nincs másolatom, ajánlottam a szétszórt harcmódot.

Abban a reményben, hogy ezek az észrevételek némi tetszést nyertek, következzenek még néhány dolog erről a harcmódról.

Amint már az észrevételeimben is említettem, a szétszórt harcmód alapjait (ha jól emlékszem) a francia forradalmi háborúban vetették meg. A hadseregük sietve összekapkodott, a gyakorlatozásban, sőt a lövészetben is teljesen járatlan csapatokból állt (éppúgy, mint a mieink), amelyek nem tudtak zárt sorokban harcolni, és ezek az emberek, Hannibál példájának megfelelően, először megtanulták az ellenséget megtekinteni, aztán lassanként ellenállni neki, végül pedig megverni. – Később jónak találták a zárt harcmódot a szétszórttal egybekapcsolni.

Mint hogy sem szándékom, sem időm nincs tanulmányt írni e témáról, hanem csak észrevételeket kívánok tenni, azért a továbbiakban csak az alapelveket és néhány észrevételt kívánok előterjeszteni.

Csatározni annyit tesz, mint egyenként vagy szétszórvan harcolni, vagy azt is, ha némely osztályt a zárt harcrendből kibontva, szétszórtan, a terepelőnyöket kihasználva vezetnek az ellenséggel szembe. Ez jelenti a szétszórt hadvezetést.

A *portyázó harc*¹⁷ többnyire csak a szétszórt harcot alkalmazza. A portyázó vezér legnagyobb művészete abban áll, hogy megjelenése gyorsaságával meglepetést okoz, és ugyancsak a távozása gyorsaságával ki tudja vonni magát az ellenség bosszúja alól. – stb., stb.

A szétszórt harcnak megvan a maga előnye és a hátránya is, amelyeket igyekezni kell használni, illetve elkerülni.

Csatában a szétszórt harc visszatartja az ellenséget addig, amíg a hadvezér ennek állását felderítheti és gyengéit átlátta, hogy aztán a saját ellenintézkedéseit azok szerint tehesse meg.

Ennek révén az ellenséget meg lehet téveszteni, a szárnyakon fenyegetni és közben leplezni a saját támadási tervet.

Visszavonuláskor az ellenséget hosszan fel lehet tartani, és ezáltal a saját szárnyakat nagyon jól lehet fedezni.(1)

(3) Ez a harcmód főként hegyes, és erősen átszabdalt terepen alkalmazható, különösképpen gyakorlatlan csapat tanul ennek révén, mert így az egyes ember abba a helyzetbe hozható lenne, hogy működtesse személyes erejét, ügyességét és találékonyságát.(4)

Csikány Tamás: *A háromszéki kisháború 1848 decemberében*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 3. sz. 837–875.

¹⁶ Mint itt is olvasható, Gaál igen gyakran kezdi tanulmányait mottóval. Ezeket legtöbbször a napóleoni háborúk kiváló osztrák hadvezérének, Károly főhercegnek itt is idézett művéből választotta. Az előző idézet forrása: Erzherzog Karl: *Grundsätze der Strategie*. II. Theil, 95. A Gaál iratok 32. d. sz. darabja ezt nem tartalmazza.

¹⁷ A szövegben a „*Partheigänger*” szó szerepel.

(1) Azonban, amint a mottó is mondja, nem szabad eközben túlzottan széteszlani, hanem, amint a korábbi írásomban is megjegyeztem, derekas tartalék fedezetében kell maradni. Ez a harcmodor nem dönt el egy csatát sem. – Teljesen nyitott terepen az emberek túlságosan ki vannak téve a lovasság támadásának, ennél fogva a terep jellege is megszabja, milyen csapat fajtával, nevezetesen gyalogsággal vagy lovassággal kell-e szétszórtan harcolni. Végül a vonalat nem szabad túlzottan elnyújtani, mert az emberek kikerülnek az irányítás alól.

Szétszórt harchoz a saját erő negyed, legfeljebb harmad része használható. – Ehhez vehető a harmadik elem, vagy egyes olyan osztagok, amelyeket a terep természete és a felállítás szab meg.

Erősen tagolt terepen, ahol a lovasság nem sokat tud működni, hozzá kell venni ehhez a harmadik elemet, stb., stb. (2)

(5) A szétszórt harchoz jó csapatokat kell használni, vagyis a tagjainak egészségesnek, természetes ügyességűnek, értelmesnek és bátornak kell lenniük, tudniuk kell viselni a nehézségeket, bizalommal teltnek és a hazához ragaszkodónak kell lenniük.

A szétszórt harcba felállított csapatnak átlag 300 lépés távolságra kell elhelyezkedni a saját főerőtől. Közben soha nem szabad túl hosszasan kitenni ellenséges tűznek, hanem gyorsan kell határozni, hogy a főerővel együtt egy vagy másféle mozdulatot végezzen.

Ha viszont megtámadja egy zárt egység, akkor bevárja ezt a közeli lőtávolságig, aztán a terepelőnyöket kihasználva lassan visszavonul a saját főserégéhez, a tulajdonképpeni tartalékához.

Arra sem szabad ragadtatnia magát, hogy a lassan visszavonuló ellenséget túl gyorsan kövesse, nehogy túlzottan eltávolodjon a tartalékát jelentő saját főserégtől, és így tőle el ne vághassák.

Debrecen, 1849. március 23.

Gaál Miklós
tábornok¹⁸

Írásában Gaál ugyan a portyázó (*Parteygänger*) harcmodort nevesítette, de valójában a már korábban említett „kis háború” taktikáját részletezte. Látható, hogy e kettőt egymáshoz annyira közelállónak, egymással hasznosan kombinálhatónak tekintette, hogy éles megkülönböztetést nem tett közöttük.

A Gaál irathagyatékában fennmaradt tanulmányok szinte kivétel nélkül a szabadságharc idején születtek, és ahhoz is kapcsolódnak. Teljes körű közzétételük gazdagítaná a korszak forrásanyagát, emellett elősegítené e nagy tudású, széleskörűen tájékozott, de méltatlanul elfelejtett honvédtábornok gondolkodásának, pályafutásának alaposabb megismerését is.

¹⁸ Gaál iratok 21 b. sz. darabja Gaál sajátkezű, német nyelvű fogalmazványa.

FÜGGELÉK

I.

An den Vaterlands Vertheidigungs Ausschuß

Die Zeit ist das kostbarste dermahlen für Ungarn. Wozu man sonst Jahre lang zu schaffen Zeit hatte, hat man jetzt kaum Wochen, ja kaum Täge zu Gebothe, welche zu benutzen man vor Allen trachten muß. – Zur Ausführung des beyliegenden Entwurfes einer Staatsverfassung für Ungarn, braucht man freylich viel Zeit, allein wenn man es ausführen will, so muß der Anfang so bald als möglich gemacht werden.

Ohne die dermahlige Staatsverfassung um zu stossen, kann man, wenn man ein System annehmen will – welches so wie eine große in Sectionen getheilte Landkarte zu betrachten ist, wo eine jede Section für sich eben so, wie die ganze Landkarte zusammen genommen brauchbar ist – gleich bey der Heere Verfassung anfangen.

Wer so wie ich Gelegenheit hatte, mit den jetzigen ungarischen nicht regulären Truppen, nemlich Önkéntes, oder Honvéd zu fechten, der muß mir beystimmen, daß wir mit selben nicht weit kommen werden. Ich habe bey dem letzten Gefecht von Friedau mit Trauer bemerkt, daß man sie bey dem Siegen kaum zusammen halten, und dem Feind entgegenführen konnte, bey dem kleinsten Unfalle würden selbe alle auseinander laufen. – Derowegen habe ich am 23ten September bey Lepsény nicht schlagen lassen, und gewiß dadurch damahls das Vaterland gerettet. – Dann außer dem Lelkesedés fehlt ihnen alles, was zu einem guten Soldaten benöthigt wird.

Diese neuen ungarischen Truppen können nicht exerciren, sie haben wenig begriff von Ordnung und Subordination, und stecken auch unsere reguläre Truppen an, welche That-sachen ich alle beiden mit Beyspielen belegen kann.

Die Stärke einer Armee besteht nicht sosehr in der Anzahl, als in der Qualität der Soldaten, die größten Feldherrn fanden, daß eine Armée nie genug tüchtige Officiere haben kann. Nach dem österreichischen System kostet ein Officier beyläufig so viel, als 3. Gemeinen dem Staate, und ein Officier wiegt moralisch doch mehr, als 10. bis 15. Soldaten. Derowegen finde ich die neueste Anordnung, daß ein Infanterie Bataillon von 6. Compagnien a 200. Man von 1200 Man und auch noch darüber viel zu groß is, als daß ein Major eine solche Truppe vor dem Feinde gut commandiren könnte.

Eine jede Ersparniß in Hinsicht der Officiere ist für den Staat kein Gewinn, sondern ein großer Verlust /: Ein Geitziger gibt doppelt aus :/ 3. kleine Bataillons geben in der Schlacht, und bey dem Manoevre mehr aus, und größere Hilfe, als 2. Bataillons, die so stark sind, als die 3. Die Truppe ist leichter abzurichten, leichter zu commandiren, leichter zusammen zu halten, und zu bewegen, als diese Masse ohne Geist, ohne Zusammenhalt.

Derowegen schlage ich vor die Compagnien höchstens auf 150 Man festzusetzen, und statt selbständige ~~Regimenter~~ [áthúzás az eredetiben is! – B. L.) Honvéd Bataillons gleich ungarische reguläre Regimenter aus selben zu errichten, - wie ich dieses schon im Monath July dem ungarischen Kriegsministerium schriftlich vorschlug.

Ich will gleich die Errichtung eines von den 8. für Ungarn in meinem beyliegenden Aufsatz vorgeschlagenen Armée Corps, übernehmen, und zwar das III^{te} Armée Corps. Allein ich fordre hiezu wenigstens 3. reguläre Bataillons, welche mir als Scelet, und zwar ein jedes für ein Regiment von 3. Bataillons mit 3000 man dient. – Ich kenne die ganze Armée, in welcher ich über 30. Jahre diente, recht gut, und würde schon trachten, alle zu einem

Armée Corps, welches hier als Probe, und Muster für die übrigen aufgestellt werden soll, nothwendige tüchtigen Officiere zu verschaffen, wenn man mir hiezu freye Hand läßt, und Vollmacht gibt, besonders da dieser kleine Plänkler Krieg, den wir hier führen, und mit diesen unregulären Truppen, mit welchen man nur seine Ehre aufs Spiel setzt, nicht nach meinem Geschmacke ist, und umsomehr, da ich als Oberstlieutenant mehreres gegen meine Uiberzeugung thun muß, was der General Perczel mir befiehlt; und ich seit 20. Jahren als selbstständiger Genie Director so glücklich war immer nach meiner Uiberzeugung handeln zu dürfen, - endlich überzeugt bin, daß ich meinem Vaterlande, zu dessen Rettung ich Weib, und fünf unmündige Kinder verlassen, und meine pension aufgeopfert, auf diese Art mehr Dienste zu leisten im Stande seyn würde. –

Errichten wir statt 200,000 Man Honvéd 100,000. M. reguläre Truppen, so kostet es dem Staate die Hälfte, und wir werden mit letzten mehr wirken, als mit ersten, denn durch die Stellung der Recruten allein ist noch keine Armée geschaffen.

Daß mein hier beyliegender Aufsatz kein Meisterstück ist, im Gegentheil viele Mängel hat, hievon bin ich selbst am meisten überzeugt, allein ich betrachte es selbst, auch nur als einen Entwurf, als einen Versuch, welcher in der größten Geschwindigkeit geschrieben wurde, ohne viel Zeit zur gehörigen Ausarbeitung gehabt zu haben.

Ich kann dennoch nicht unterlassen, den Vaterlands Vertheidigungs Ausschuß nochmahls dringend aufmerksam zu machen, daß ohne eine Organisirung unserer Armee das Vaterlande von selber die gehofften Früchte nicht ernten wird können.

II.

Ideal einer Staats Verfassung für Ungarn

Eine Scizze von Nicolaus v. Gáal.

Eine geregelte, dem Geiste, und den Gewohnheiten der Nation angemessene Staatsverwaltung gewährt bey möglichster Erleichterung der Nation , der Regierung die größt möglichste Kraft.

Je einfacher die Maschine, desto leichter lassen sich dessen Bestandtheile übersehen, und regeln.

Bey der dermaligen politischen Eintheilung des Landes, in Comitate, Bezirke, der eigenen sozu sagen autonomen Verwaltung der Municipien läßt sich in dieser Hinsicht, um nicht gegen althergebrachte Gewohnheiten zu stoßen, nicht viel ändern. Ich setzte demnach voraus, dass diese in ihren Grundzügen, doch mit einigen Abänderungen verbleiben, und ich werde nur im Allgemeinen, über die Staatsverwaltung einige Ideen hin unter legen [sic! – B. L.]

Es handelt sich hier demnach uiber die Einrichtung einer Constitutionellen=monarchisch [felette: Republicanische – B. L.] Staatsverfassung.

————— · —————

Da der König [felette: Praesident – B. L.] nur regirt, aber nicht gouvernirt; indem er wenn er beydes thäte, unter der Last der Geschäfte erliegen würde, so muß er um gut regieren, verantwortliche Minister haben.

Es genügen fünf Minister /: im Minister Rath entscheidet die Stimmen Mehrheit :/ und zwar der Minister Praesidenten, der zugleich Minister der auswärtigen Angelegenheiten ist.

2ten den Justiz, 3ten der Finanzen, 4ten des Krieges, und 5ten endlich der innern Angelegenheiten.

Es sind zwar in größeren Staaten mehr Minister, allein theils ist die Regierung kostspieliger, theils wird durch den Wechsel der Minister immer leichter eine Stockung der Geschäfte entstehen, als wo weniger Minister sind, von welchen ein jeder einen Staats-Secretair als Stellvertreter [sic! – B. L.] hat, und wo die verschiedenen Zweige einer jeden Minister durch unabsetzbaren Chefs oder Directoren, und eben solche Beamte geleitet wurden; denn alle Geschäfte gehen nach Abtretung eines Ministers in dem vorgeschriebenen Gang fort, und der neue Minister kann in dem Geschäftsgangen nicht vieles ändern, als die Zeit, und die Richtung der Geschäfte nach seiner Meinung und Ueberzeugung [sic! – B. L.] lenken.

Der Minister Praesident hat genug mit den Auswärtigen Angelegenheiten zu thun, um so mehr, als er stets im vollen Kenntniß der Geschäftsführung aller übrigen Minister sein muß.

Der Justiz Minister leitet alle Geschäfte, was die Gesetzgebung, die richterliche, und Gnadengegenstände betreffen

- des Finanz Ministers Geschäfte umfassen in sich alle Gegenstände, welche die Staatsgüter alle directen, und indirecten Steuer, Stempl, Kataster überhaupt alle Einnahme und Auslage des Staates betreffen

- Der Minister des Inneren, hat nebst Kultus, das Postwesen, die Verwaltung der Municipien, alle öffentliche Arbeiten, und Anstalten etc die des Unterrichts, wozu noch die Aufsicht der Maaßens, und Gerichte, Handel, und Schiffahrt, des Sanitätswesen und die Allgemeine Polizei kommen.

Bey sämtlichen Ministers leiten General Directores die verschiedenen Zweige, welche zwar im Ministerrath Sitz aber keine Stimmen haben.

Dieses wären die Grundzüge der Geschäfte der 4. angeführten Minister, da in dessen das Kriegswesen den meisten Einfluß in allen übrigen Ministerien hat, so will ich von diesem am ausführlichsten hier abhandeln.

————— · —————

Das Kriegssystem, und die Kriegsmacht eines Staates beywirken die Erhaltung der Unabhängigkeit desselben; ersteres ist die einzige sichere Bürge ihrer Unabhängigkeit, welches auf die geographische Lage, dann der Befestigung des Landes, und Organisirung des Kriegsheeres beruhet, die Kriegsmacht aber ist der wahre Repraesentant einer Nation bey der Andern.¹⁹

Bei einem jeden Kriege ist man entweder stärker, gleich stark, oder minder stark als der Feind; im ersten Falle ist die Wahrscheinlichkeit des Sieges vorhanden; in den zwei letzten Fällen muß man aber schon Glück, oder andere günstige Umstände in Anschlag bringen.

¹⁹ E gondolat Gaálnál többször visszatér. Egyértelmű forrása: I. F. Freiherr v. Werklein: Untersuchungen über den Dienst des Generalstabes; oder über das Detail bei der Führung der Kriegsheere. Nebst einem Entwurfe zu einer Dienstvorschrift für dieses Korps. Wien, 1828. In Kommission bei J. G. Heubner. Gedruckt bei Anton Strauß's sel. Witwe. p. 270–271. Környezetével együttl a pontos szöveg a következő: „Aus dieser Erklärung folgt nun auch ganz natürlich, daß *die Kriegsmacht einer Nation als ihr wahrer Repräsentant bei den anderen Völkern, - das Kriegssystem aber als der wahre und einzig sichere Bürge ihrer Unabhängigkeit anzusehen sey.*“

Eine jede Uiberlegenheit ist aber von zweierlei Art, nemlich entweder moralisch oder Physisch.

Die moralische Uiberlegenheit besteht in der Staatsverfassung, Erziehung, und Character der Nation. In dem Zustande der Finanzen Kraft, und Hilfsmitteln des Staates, in den Fähigkeiten des Feldherrn und Generale, in der Abrichtung, und Disciplin, dann Bewaffnung des Heeres, endlich in der Popularität des Königs [áthúzás az eredetiben is! – B. L.] Krieges.

Die physische Uiberlegenheit bildet die größere Anzahl gut abgerichteten, und abgeführten Soldaten, dann den Kriegsmaterialien, der im Lande befindlichen guten Positionen, dann Festungen vom 1ten Rang etc.

Friedrich der Große konnte erst dann siegen, als er durch eigenes Studium, und Abrichtung seines Heeres die moralische Uiberlegenheit sich verschafft hatte.

Aus diesen Allen ist zu ersehen, welchen Einfluß eine gute der Nation angemessene Staatsverfassung, und geregelte Staatsverwaltung auf die Unabhängigkeit eines Volkes haben.

Der Kriegsminister leitet das ganze Heerwesen; er hat seinen Stellvertreter, und ein jeder Zweig hat seinen Chef oder Generaldirector, welche alle Angelegenheiten, und die Organisation der verschiedenen Waffengattungen zu leiten haben. Der Kriegsminister muß demnach nicht sosehr ein großer Feldherr, als ein talenvoller Organisateur sein. Jedenfalls muß er indessen einen summarischen Begriff von allen Militair Wissenschaften haben.

Ohne in das Detaille der Administration der Kriegsmacht einzugehen, - da diese Denkschrift nur eine Skizze sein soll – will ich im Allgemeinen das Kriegssystem, welches ich für Ungarn angemessen finde, hier entwickeln.

Wirft man einen Blick auf die Karte von Ungarn, nebst den dazu gehörigen Ländern, so zeigt die Natur, und Begränzung der Länder, in wie viel Hauptabtheilungen, oder Districte, selbes eingetheilt werden kann. Ungarn hat 4181 □ Meilen.

Nimmt man für einen District bey 500 □ Meilen, so kann Ungarn in 8. Districte abgeteilt werden. Hiezu kann aber Slavonien mit 172 □ Meilen, so wie wegen der besseren Arondirung die 2. GränzerRegimenter: Peterwardeiner, und Broder, zusammen 92. □ Meilen, genommen werden.

Kroatien hat 492. □ Meilen, mit den Gränz Regimenten, und ungarischen Littoralen, mit Ausnahme der zu Ungarn gerechneten Gränz-Regimente. Siebenbürgen hat zwaar [sic! – B. L.] 1109 □ Meilen. Allein wie aus dem beiliegenden Ausweis zu ersehen ist, würden einige Comitate, und Districte zu Ungarn geschlagen, und kann in 2. Districte eingetheilt werden.

(Die jetzige Eintheilung von Ungarn, in die Comitate, dann sämmtliche Districte, ist dem Zeitgeiste, und Zeitumständen nicht mehr angemessen, und es scheint mir, dass um ein gutes Kriegssystem aufzustellen, auch die Comitate, so wie die Städte coordinirt seyn müssen; welches theils von der Lage, und Ausdehnung, dann der Bevölkerung der verschiedenen Comitate bedingt wird.

Nur wenn dieses verwirklicht ist, kann ein gutes Kriegssystem aufgestellt werden.

Indessen nehme ich die Comitate, und sonstige Districte so wie selbe dermahlen bestehen, an, und schlage folgende Eintheilung derselben, und zwar, wie schon gesagt, für Ungarn in 8, Siebenbürgen 2, Croatien 1, und Dalmatien 1. Armee Corps jedes von beyläufig.)

[Az előző kurzivált rész az eredetiben áthúzva és az alább olvasható helyre áttéve! – B. L.]

Ungarn und Slavonien haben zusammen bey 10,000,000 Einwohner, demnach kommt im Durchschnitt auf einen District 1,250,000 Seelen. – In Siebenbürgen mit 1.750,000 Einwohnern aber auf jede von den 2. Districten im Durchschnitt 875,000 Seelen. Croatien aber zusammen 1,048,000. –

Dalmatien hat 275 □ Meilen mit 353,000 Einwohnern.

Es wäre demnach

Ungarn in	8. Districte
Siebenbürgen in	2. „
Croatien in	1. „
<u>Dalmatien in</u>	<u>1. „</u>
Zusammen	12 Districte

Für einen jeden District kann ein Armee Corps angenommen werden, demnach könnte das ganze ungarische Heerwesen in 12. Armée Corps eingetheilt werden.

Die jetzige Eintheilung von Ungarn, in die Comitate, dann sonstige Districte, ist dem Zeitgeiste, und Zeitumständen nicht mehr angemessen, und es scheint mir, dass um ein gutes Kriegssystem, auch die Comitate, so wie die Städte coordinirt sein müssen; welches theils von der Lage, und Ausdehnung, dann der Bevölkerung der verschiedenen Comitate bedingt wird.

Nur wenn dieses Verwirklicht wird, kann ein gutes Kriegssystem aufgestellt werden.

Indessen nehme ich die Comitate, und sonstige Districte, so wie selbe dermalen bestehen, an, und schlage folgende Eintheilung derselben, und zwar, wie schon gesagt, für Ungarn in 8. Siebenbürgen 2. Croatien 1, und Dalmatien 1. Armée Corps, jedes von beyläufig 12,000 Mann.

A./

Der beyliegende Ausweis A./ [*hiányzik. B.L.*] enthält die Eintheilung der 12. Armee-Corps, nemlich welche Comitate, und sonstige kleine Districte selbe innhaben würden.

Ein jeder dieser Armee-Corps hat einen Commandanten, welche alle militairischen Geschäfte in seiner Provinz – statt den bisherigen General Commanden, versieht, demnach ein Armee-Commando-Kanzley hat, - sämtliche Geschäfte können in 9. Sektionen eingetheilt werden.

1. Praesidial mit einem militair Referenten
2. Genie Direction, mit seinen Zweigen.
3. Artillerie-Direction.
4. General Quartiermeisterstab.
5. Verpflegung mit Naturalien, Bekleidung, Rüstung etc.
6. Remontirung der Reiterey und des Trains.
7. Sanitätswesen
8. Justizwesen.
9. Archiv, Registratur, und Buchhaltung.

Alle diese Armee-Commanden correspondiren unmittelbar mit dem Kriegsministerium, welche demnach nebst dem Praesidial Referenten, 12. Staats [*sic! – B. L.*] Officiere als Referenten der 12. Armee Commandos hat. Nebstbey werden bey dem Kriegsministerium sämtliche Geschäfte in 10 Sektionen eingetheilt.

1. Directions-Kanzley mit dem Generalquartiermeisterstab.
2. Genie-Direction.
- 3- Artillerie "
4. Remontirung der Reiterey, und des Trains.
5. Stellung, Ergänzung, Ausrüstung.
6. Verfliegung [*sic!* B. L.] mit Naturalien.
7. Sanitätswesen.
8. Justizwesen.
9. Kriegsmarinen.
10. Discipline, und Polizei.

Stellung und Recrutirung

Sämmtliche Staatsbürger vom vollendeten 20.ten angefangen sind, mit Ausnahme der Geistlichkeit, Beamte, Lehrer etc. zum Kriegsdienst verpflichtet.

Die Dienstzeit wird auf 4. Jahr bestimmt, denn von 20.ten bis zum 24.ten Jahre ohnehin noch nicht übernehmen, und verwalten, da sie noch unter der Vormundschaft stehen.

Ein jeder Soldat, besonders der ungarische kann in einem Jahre abgerichtet werden, in 2ten Jahre kann er vollkommen zum Dienst verwendet werden, so zwaar [*sic!* – B. L.], dass ein jeder, wer nach Hause gehen will, auf die 2. letzte Jahre beurlaubt werden kann.

Alle Jahr wird der 4te Theil der Armee, in die 1te Reserve, welche 6 Jahr dauert, entlassen, mit der Verpflichtung, dass selbe alle Jahre Ende August auf 4. Wochen zur Concentrirung, und Manoevrirung mit dem ganzen Armée Corps einrücken muß. Von 30ten bis 36. Jahr tritt er in die 2te Reserve ein, mit der Verpflichtung alle 3. Jahre zur großen Concentrirung einzurücken, von 37. bis 50 Jahr er in Friedenszeiten gänzlich frei, und nur in Kriegszeiten, wenn es nothwendig ist, muß jeder bis zum vollendeten 50. Jahren sich stellen.

Setzt man nun die Stärke der 12. Armee Corps, jede a 12.000 Mann, so ist die gesammte Kriegsmacht 144,000 Mann. da nun alle Jahr $\frac{1}{4}$ derselben neu gestellt wird, so wächst jedes Jahr die gesammte Armee um 36,000 Mann an, und demnach in 10. Jahren um 36,000 [*sic!* – de helyesen: 360 000! – B. L.] also wird die Armee im 11ten Jahr 504,000 Man stark seyn.

Aus diesen ist zu ersehen, dass in Friedenszeiten im Durschnitt der beständige Dienst nur 2. Jahre dauert, wodurch die jungen Leute sich von ihrer früheren Arbeit nicht so sehr entöhnen, dass sie ihr ferneres Brod nach vollbrachten Militair-Dienst nicht finden könnten, im Gegentheil würden sie durch die gemachten Erfahrungen nur noch mehr brauchbar werden.

Anmerkung.

Es kann nicht genug wiederholt werden, dass eine angemessene politische Eintheilung zu einem guten Kriegssystem unerlässlich ist, da nun für einen District ein Armee Corps angetragen ist, so hat ein jedes Corps sich aus diesem Districte zu formieren, und zu ergänzen, es ist natürlich, dass diese Armee Corps nicht alle gleich stark sein müssen, sondern ihre Stärke richtet sich nach der Bevölkerung der Provinz; ebenso werden einige Corps mehr Cavallerie oder Infanterie etc je nach der Beschaffenheit des Landes haben.

Ungarn hat bey 10. Millionen Einwohner, der jährliche Nachwuchs für den Kriegsstand kann mit 40,000 Man angenommen werden. Bey einer 4. jährigen Dienstzeit wird demnach die erste ausrückende Armee 160,000 Man betragen.

Indessen würde eine Armee für Ungarn mit 96. oder 100,000 Man nemlich 8 Armee Corps, jede a 12. bis 13,000 Man hinlänglich sein, für Siebenbürgen kan Man 20,000, für

Croatien 15,000. und für Dalmatien 5,000 Man annehmen, welche diese Länder ernähren, und im Stand erhalten können.

Verpflegung, und Bekleidung,

Die politische Eintheilung von Ungarn dürfte in 8. Districte, so wie selbe bereits bey dem Armee Corps angegeben ist, am zweckmessigsten sein. Ein jeder Armée Corps würde von seinem Districte mit Naturalien und Geld verpflegt. Jedem dieser Districte genügt ein Obergespann, der seinen beständigen Sitz nebst Verwaltungskanzlei in dem Hauptort des Districts, wo ebenfalls der ArmeeComdo sich befindet, hätte, dadurch wird ohne die autonome Verwaltung der Munizipien zu zerstören, doch in einem jeden Kreise eine Centralisation hervorgebracht, welche der ganzen Geschäftsleitung, eine ungemaine Erleichterung, und Sicherheit verleihen würde.

Nachdem die Armee Corps, mit dem Districte, und Comitats so zu sagen identificirt sind, so erhalten alle Verpflegung an Geld und Naturalien von dem eigenen Districte. Bey jedem Armee Corps Commdo ist ein Staabs officier angestellt, welcher dieses Geschäft leitet. Er empfängt alle Ausweise für Naturalien, und Verpflegsgelder, gibt einem jeden Comitats bekannt, was, und wohin es die Naturalien unmittelbar an die Truppen zuliefern hat. Das Verpflegs, und sonstiges Geld wird aus der Comitats Kasse gefasst, es ist demnach kein Kriegs Commissair, kein Kriegs Cassier in Friedenszeiten, wie bisher nothwendig, ebenso wird das ganze Verpflegspersonale gänzlich erspart.

Hier wird darauf aufmerksam gemacht, welchen Vortheil die sogenannte Magazinirung von Lebensbedürfnissen bey den Gemeinden, dem Lande darbiethet. Nicht nur wird hiedurch dem Wucher entgegengetreten, sondern für den unglücklichen Fall eines Mißjahres für die jährliche Concentrirung der Armee-Corps, endlich bey einem Kriege in eigenem Lande hat man die größte Hilfe bey der Hand.

Bekleidung.

Die Bekleidung der Soldaten geschiet am billigsten, und zweckmässigsten durch das sogenannte Massen, oder Pauschal system, nemlich durch die Kommandanten der Truppen selbst.

Sind die Kosten der Bekleidung durchschnittlich per Kopf und Charge bekannt, so bekommt der betreffende Kommandant die erforderliche Summe auf den festgesetzten complete Stand; die Kontrolle geschieht durch die monatlich zweymahlige Visitirung des Brigadiers, und 1. Mahlige durch den Divisionair; welchem der jedermahlige Standes Ausweis vorgelegt wird, derselbe mit den etwa nothwendigen Bemerkungen unterschreibt, welche für den Kommandanten als Belege für ihre Gelderfordernisse, und zu ihren Liquidationen dienen.

Hiedurch wird die ganze so kostspielige, und ziemlich fehlerhafte, dermahlen bestehende Montours-Commission-Branche gänzlich erspart.

Auf dieselbe Art werden auch alle sonstigen FeldRequisite angeschafft werden, zur Kontrolle für alle dergleiche Anschaffungen könnten Zeughäuser errichtet werden, wo alle Rüstungs, und Lederwerkssorten, Sättel, etc Wägen, in ganzen so wie in einzelnen Bestandtheilen, zu haben sind, die Durchschnittspreise könnten von Zeit zu Zeit festgesetzt, und bekannt gemacht werden, den Kommandanten aber würde frey gestellt sein, entweder aus dem Zeughause, oder wenn sie es besser, und wohlfeiler bekommen von Privaten die erforderlichen Gegenstände anzukaufen, indessen nur nach diesen Durchschnittspreisen könnten sie ihre Gelderfordernisse benehmen.

Da alle Naturalien vom Lande geliefert werden, so könnten auch selbe einen von Zeit zu Zeit bekannt gegebenen Durchschnittspreis im jeden Armée District in Geld abgelöst werden.

Alle bey dem Armée Corps vorkommende Rechnungen werden durch einen Buchhalter bey dem Armée Corps Comando selbst geprüft, und liquidirt, und die etwaigen Anstände sogleich ausgetragen.

Ein, oder höchstens zwey Buchhalter bey dem Kriegs-Ministerium genügen, um die summarisch eingesendete ¼ jährige Rechnungen zu prüfen, und sämtliche Empfänge und Ausgaben bey allen Armee Corps zusammen zu stellen.

Hiedurch wäre die so kostspielige dermahlen bestehende Hofkriegsbuchhaltung größtentheils erspart.

Bey jedem Armee Corps oder District müssen die zweckmässigsten Etapen Strassen, in verschiedenen Richtungen für Krieg und Frieden bestimmt, und in größeren Ortschaften Platz Commandanten aufgestellt werden.

Bequartirung.

Alle Quartire für Mannschaft sowohl, wie für die Officiere sollen vom Lande erbaut, und unterhalten werden. Bey einem jeden Armee Corps ist ein Genie Districts Director, mit einem Officiere, welcher nebst seinem gewöhnlichen Dienst, alle sonstige Bauten zu militair Zwecken anzugeben, und dann zu collaudiren hat, alle im Lande herzustellende Strassen sind im Einvernehmen mit dem Armée-Comdo, und Begutachtung des genie Director auszuführen. Die Truppen sollen nicht allein in die Städte concentrirt werden, sondern compagnie oder Divisions weise in die größeren Ortschaften, aber in Casernen, und irgends erbaute Officier-Quartiere bequartirt werden.

Im Jahre 1841. wurden von Seite der K.K. österreichischen Genie Direction in Ungarn für alle Staabs und Caseren Gebäude ausgegeben 35.107. fl. CM. für Croatien 9496 fl. für Slavonien 16,610, für Temesvár 8097 f. für Siebenbürgen 7061 fl. also zusammen 68,274 fl. Im Jahre 1843. für Ungarn 45,271. fl. für Croatien 8456 fl. für Slavonien 20,716, für Temesvár 38001 fl. für Siebenbürgen 7829 fl. Also zusammen 80,273. [A pontosan kiolvasható részösszegekből az ugyancsak pontosan olvasható, közölt végösszegek egyike sem helyes! – B. L.]

Man kann demnach die jährliche Beköstigung für die Casernirung der Truppen bey 70,000 fl. CM annehmen. Ich zweifle nicht, dass nach dem neuen System das Land die Casernen selbst baut, selbes bedeutend wohlfeiler wird bauen können.

Erziehungs und Unterrichts Anstalten

Um die moralische Uiberlegenheit zu erzielen, sind gute Unterrichts Anstalten erforderlich, und wo diese sind, wird es nie an fähigen Köpfen Generalen und guten Administratoren fehlen.

Der Zweck der militairschen Schulen ist die Bildung von Gemeinen und Unterofficieren anfangen, bis zum Officieren der wissenschaftlichen gebildeten Corps

Größere selbständige Staaten haben Militair Akademien, als Ingenieur Academie, oder die Neustädter Academie, dann Schulen für das Artillerie-Corps, Sapeur, Mineur etc endlich Cadeten Compagnie Schulen in größeren Maßstabe, wie in Olmütz, Gratz, Mailand, endlich die Regiments Cadeten, - und selbst Gemeiner Schulen bey den Regimenten.

Für Ungarn dürfte die einzelne Errichtung der Akademien und Corps-Schulen nicht ganz zweckmässig, jedenfalls aber kostspielig seyn, sondern alle Schulen für die Officiere sollen in einer Militair Universität vereint werden.

Die militair-Universität.

Hiezu könnte das Ludoviceum in Pest, als ganz geeignet zur Adaptirung angetragen werden.

Vor allen muß bestimmt werden, welche Schulen darinnen errichtet werden sollen; denn sollte selbe nur für eine Militair-Ingenieur Academie errichtet werden, aber nach der Wiener Ingenieur Academie, so scheint mir würde man viel zu große und kostspielige Mittel anwenden, um einen kleinen Zweck um jährlich 3. bis 4. Ingenieur Officiere zu bilden, genügen würden, um das ungarische IngenieurCorps stets vollzählig zu erhalten.

Ohne nun in das Detail, der in dem Ludovicaeum zu errichtenden vorgeschlagenen Militair Universität einzugehen, da die zweckmässigste Eintheilung der Lehrgegenstände nur durch eine Commission bestimmt werden kann, so will ich nur im Allgemeinen bemerken, dass in dieser Anstalt alle Officiere für die ganze Armee gebildet werden sollen, demnach daselbst auch alle nothwendigen militairische Wissenschaften, und Künste, nebst Ortopoedie, welche alle Gymnastik in sich enthält, vorgetragen, und ihren Platz haben.

Da nun ohnehin nur fähige und gesunde junge Leute darinn aufgenommen werden sollen, so können die Ältern versichert seyn, dass ihr Sohn, zu welcher immer Waffengattung, vorausgesetzt, dass er sich in der Folge darnach aufführt, als Officier heraustreten kann, und muß nicht so wie in der Wiener Ingenieur Academie der Fall ist, dass die Ältern für ihren Sohn viele Jahre hindurch eine Menge Geld ausgeben, und am Ende ihr Sohn zu der Linie als Kadet austritt; vielleicht zu einer Waffengattung, wozu er keine Neigung, kein Talent hat, und im Grunde auch nicht gebildet wurde; derowegen würde das Ludovicaeum, als was immer für eine besondere Academie betrachtet, dem beabsichtigten Zwecke nicht entsprechen.

Vor Allem muß demnach ein vollständiger, auf bester Basis gegründeten, dem neuen Zeitgeiste entsprechender Lehrplan entworfen werden, dann kann man erst das Gebäude zweckmässig, und allen Anforderungen des neuen Lehrplanes genügend erbauen, eigentlich adaptiren.

In diese militair Universität kann ein jedes Landeskind ohne Unterschied der Geburt, in einem Alter von 9. bis 12. Jahren aufgenommen werden, und zwar theils unentgeltlich mittels Staats, oder Privatstiftungen, theils durch Pensionsbezahlung. Im voraus kann Niemanden verbürgt werden, zu welchem militairischen Zweig der Zögling gebildet wird, weil dieses nur in Folge der Entwicklung seiner Talente, Fleiß, und Neigung erst bestimmt werden kann.

Hauptbedingungen zur Aufnahme eines Zöglings sind a./ die gewöhnlich vorgeschriebenen Tauf- – Impfung- und Schulzeugnisse, b./ daß er die 3. normal Classen mit eminenz besonders gut absolvirt hat. d./ [a c./ kimaradt! – B. L.] daß er nicht jünger als 9. nicht älter als 12. Jahre alt sey. e./ daß er eine vollkommen gesunde, und gute Körper Constitution hat.

Zur Constituirung dieser militair Universität muß ein Verein, von Militair, und Civil professoren zusammen gesetzt werden, welche die verschiedenen nöthig erachteten Lehrgegenstände bestimmen, die Lehrbücher ausarbeiten, und alle sonst nöthigen Erfordernisse festsetzen soll. Es können demnach auch für das ungarische Geniecorps alle nöthigen Officiere, in dieser Universität gebildet werden.

Der Hauptvortheil einer Militair Univeristät bestünde nebst dem großen pecuniellen Ersparniß, indem, daß dadurch so viele Gebäude für die einzelnen Academien, und Schulen, dann ihre innere Einrichtung, der Professoren, und der sonstigen Verwaltung, erspart auch in dem, dass die Officiere der ganzen Armee, nach einem Lehrsystem gebildet, sich in der Folge leichter verständigen, eine größere Anhänglichkeit unter sich haben werden, und

ein besserer Esprit du Corps erzielt wird, als durch die dermahlige, so zu sagen, einseitige Bildung, in den verschiedenen Schulen, und nach verschiedenem Lehrsystem.

Militair Einrichtung.

Was endlich die militair Einrichtungen betrifft, als 1. Zeughäuser, 2. Gűbereien 3. Arsenale. 4. Magazine. 5. Invalidenhäuser 6. Militair Spitale etc. so werden 1. 2. und 3. durch den Staat, und den Kriegsminister allein, die űbrigen aber durch das Land, im Verein mit dem Kriegsministerium, respective Armée Corps-Commandanten, errichtet, unterhalten, und geleitet.

Das gesammte Heerwesen besteht

- I. aus der Landmacht.
- II. „ Seemacht.

Beyde stehen unmittelbar unter dem Kriegsministerium.

Landmacht.

Die ganze Landmacht für Ungarn allein kam wie bereits bey der Recrutirung auseinander gesetzt wurde, angenommen werden mit 100,000. Mann.

Obwohl nun die eigentliche Stärke eines jeden Armée.Corps muß bey der wirklichen Ausfűhrung dieses Vorschlags festgesetzt werden kann, so nimmt man hier im Durchschnitt die Stärke eines Armée Corps auf 12,500 Man, als den effectiven und activen Stand an.

Cavallerie.

Da nun bey 100,000 M. der 5te Theil als cavallerie angenommen wird, so ist der Stand der Cavallerie der ganzen Armée 20,000. Für Ungarn kann indessen der 4te Theil angenommen werden - . 25,000 M.

Und zwar

6. Regimenter Curassier mit Lanzen	a 12.00	Zus. 7200.
4. Chasseur aux Chevaux mit Jägestutzen	a 1200 „	4800.
12. Regimenter leichte Huszaren	a 1200.	Zus.14,400
Zusammen -		26,200.

Infanterie.

6. Garde Rgimenter, welche statt den dermahligen schlecht organisirten Grenadier Battallons zu formiren wären, a 2000 M. Zusammen	12,000.
15. Linien Infanterie Regiment a 3000. Zus.	45,000.
Genie Corps nebst Sappeurs, Mineurs, und Pioniers	1,500.

Artillerie.

8. Artillerie regimenter a 1000.	8000.
1. Bombardier Corps	1000.
1. Raketier Corps	800.
Endlich für Fuhrweser, Mariner <u>Infanterie &&</u>	<u>8700.</u>
Zusammen,	80,000.

Es versteht sich, dass dieses nur als Beispiel dienen kann, und bey der wirklichen Ausfűhrung vielen Modificationen unterliegen würde.

Ferner gehört auch zur Landmacht

Das Fuhrwesen Corps,
 Beschöl und Remontirungs Comdo
 Militair Geistliche Administration.
 Feldärzte können aus dem Civilstande genommen werden.

Marine.

Die Marine besteht aus einer kleinen Küstenflotille an der ungarischen Litorale, und Dalmatien, und der Donau-Flotille, nebst allen die Donau befahrenen Dampfschiffe, die wenn sie auch einer privat Gesellschaft gehören, zum Kriegsdienst im Nothfall verwenden werden dürften.

Das Pontonier, so wie Csajkisten Bataillon kann mit der Marine, und der Donau Kriegsschiff-Abtheilung vereinigt werden.

III.

Bemerkungen uiber die Art wie man mit unseren Truppen Krieg führen muß
 Von der Schlachtordnung

Die Aufstellung der Schlacht Ordnung bringt schon den Keim, des Sieges oder Verlustes mit sich. dieses läßt sich nur durch Studiren der besten Werke uiber die Strategie, durch Uibung, Combination schnellen Uiberblick der Terrain Votheile erlernen. doch können in tactischer Hinsicht einige Grundsätze und Regel gegeben werden. –

Unsere dermahlige Unstände, schlechte Bewafnung, Ungeübtheit der Truppen *hauptsächlich der Officiere* [az itt kurzívált rész Gaál utólagos beszúrása – B. L.] & lassen kein langes tactisches Manoever auf dem Schlachtfelde ausführen, selbe fürchten sich vor der feindlichen Cavallerie, noch mehr aber von der Artillerie. – die Aufgabe demnach ist unsere Infanterie nach genomener Stellung nicht lange, und so viel wie möglich gar nicht dem feindlichen Artillerie Feuer stehen zu lassen, und durch gute und hinlängliche Anzahl Cavallerie, selbe gegen die feindliche Cavallerie zu schützen.

Unsere Hauptwaffe ist demnach dermahlen nicht so sehr das Fußvolk, sondern die Artillerie und Cavallerie, und um so mehr, als ein Cavallerist hier in Ungarn viel leichter bewaffnet und eingeübt werden kann als ein Infanterist. – & –

Hier folgen einige tactische Grundsätze – die denn zusammenstellend das tactische Manoever einer Schlacht entwickeln und angeben werde. –

Der Ungar einzeln ist kühn, schnell und gewandt, man muß demnach mit unserer Infanterie sich in kein langes Manoever oder Bataille Feuer einlassen, sondern den günstigen Augenblick ergreifend, mit gefällten Bajonetten angreifen. – wird er nicht von der Artillerie, oder Cavallerie beunruhigt, so wirft er wahrscheinlich durch sein Ungestüm den Feind.

Mit der Cavallerie muß man trachten, jede Öffnung in der feindlichen Stellung in der Fronte oder Flanke zu benutzen und trachten in die selbe hinein zu dringen.

Jede Uiberaschung des Feindes biethet die Wahrscheinlichkeit des Sieges dar.

Ein Hauptgrundsatz bleibt dem Feinde in der Attaque zuvor zu kommen, wozu schnelle und rasche Bewegungen erforderlich sind

Die Cavallerie muß nebst der Reserve dem Kern Bedeckung in den Flügeln vertheilt werden, um selbe gleich bey der Hand zu haben

Hauptsächlich müssen die Vorposten und Cavallerie piquetten so viel vorgeschoben werden, daß man nicht überascht werden kann

Wir müssen so wie die Franzosen, im ersten Revolutions Kriege mit unsern ihnen ähnlichen Bauernsoldaten, die tactische Manoevrir Fähigkeit durch das zerstreute Fechten, und Schnelligkeit ersetzen.

Schnelle auf einander folgenden Märsche, Uiberaschung des Feindes ist höchst notwendig. –

Die feindliche Linie muß mit Tiralleurs so viel wie möglich geplä[l?]gt werden.

Indessen ist wohl zu bemerken, daß man wohl zerstreut fechten kann, allein immer theils durch eine tüchtige Reserve, theils durch, sonstige Zusammenhaltung der Truppen, immer in Bereitschaft seyn muß, auf den schwachsten Punk der feindlichen Linie mit großer Macht eindringen zu können.

Zwey Manoevers sind die nötigsten, nemlich entweder den Feind zu umgehen, überflügeln & & oder ihn mit aller Macht durchzubrechen.

Die Stärke, und Gattung der Tiralleurs hängt freylich von den eigenen so wohl als den feindlichen Truppen, von der Lage & & ab – Sie sind indessen sehr wichtig, selbe ermüden den Feind, und der Commandirende hat Zeit die feindliche Stellung zu recognosciren, und seinen Plan zu entwerfen & &

Ein jeder Feldherr, muß bevor er sich in eine Schlacht einläßt Seine, so wie auch des Feindes Mittel Stärke & genau kennen.

Die Zeit der Ausführbarkeit seiner Manoever und Absicht genau berechnen, das sicherste Mittel zum Siege – ist die richtige Bestimmung des Augenblickes, wenn er seine größte Kraft und auf welchen Punkt er ausüben muß

Man muß immer trachten, was immer für eine Uiberlegenheit für sich zu haben

Höchst notwendig ist seine Communications – oder Operation Linie zu decken, damit man einen sicheren Rückzug hat.

Diese sind die Hauptgrundsätze in Skizen, indessen es ist nicht genug selbe zu wissen, denn nur die richtige Anwendung desselben führt zum Siege –

IV.

Bemerkungen

Uiber die zerstreute Fecht=echt [Gaál könnyen nem fordítható szójátéka, – vagy a „Fechtart” szó hibásan írva? – B. L.] und Schlacht Ordnung

Wenn aus einer Vorpostenlinie vorgegangen wird, und wenn man glaubt blos wider mit Vortruppen engagirt zu werden; so begehen die Generale, die an diese zerstreute Kriegsart gewöhnt sind, meistens den Fehler alle ihre Truppen zu vereinzeln. –

Erzher Carls Grunds. der Strate.

Ich habe in meinen letzthin eingesendeten Bemerkungen, über die Art wie man mit unsern Truppen Kriegführen muß, von welchen ich leider keine Abschrift habe, die zerstreute Kriegsart anempfohlen. –

In der Hoffnung daß diese Bemerkungen einigen Beyfall erhalten haben, will ich über diese Kriegsart hier noch Einiges folgen lassen.

Den Grund zu der zerstreuten Fechtart, hat wie ich schon in den Bemerkungen gesagt habe; /:wenn ich mit [sic! – B. L.] gut einnere:/ der französische Revolutions Krieg gelegt ihre Armée bestand, aus in der Eile zusammengerast, im Exerciren sogar im Schießen gänzlich ungeübten Truppen /:gerade so wie die unserige:/ die eingeschlossenen Reihen nicht fechten konnten, und wie diese Leute nach dem Beispiele des Hanibals, erst den Feind ersehen, nach und nach widerstehen, endlich schlagen lernten – Später hat man für gut befunden, die geschlossenen Fechtart mit den zerstreuten zu verbinden.

Da ich hier nicht den Willen, noch die die Zeit habe eine Abhandlung sondern nur Bemerkungen, uiber dieses Thema zu schreiben, so will ich ferner nur die Hauptgrundsätze, und einige Bemerkungen hier unterbreiten.

Tirailiren heißt einzeln oder zerstreut fechten – oder auch wenn manche Abtheilungen aus der geschlossenen Schlacht Ordnung aufgelöst und zerstreut dem Feinde, mit Benutzung der Terrains=Vorthelle entgegen geführt werden, so heißt dieß zerstreut Kriegführen.

Der *Partheigänger*, wendet meistens nur das zerstreute Fechten an. – die größte Kunst des Partheigänger Anführers besteht darin, daß er, durch die Schnelligkeit seiner Erscheinung überrascht, und eben so durch die Schnelligkeit seiner Entfernung sich der Rache des Feindes zu entziehen weiß. – & &

das zerstreute Fechten hat seine Vorthelle, und Nachtheile – die man zu benutzen, oder zu vermeiden trachten muß. –

Bey einer Schlacht wird der Feind durch das zerstreute Fechten, in so lange zurückgehalten, bis der Feldherr die Position des Feindes recognosciren kann. seine Schwäche ersehen hat, damit er sein Gegenanstalten darnach einrichten kann.

Man kann dadurch den Feind täuschen, ihn in den Flanquen bedrohen, dabey seinen Angriffsplan masquiren.

Bey einem Rückzug kann man den Feind lange aufhalten und durch selben sehr gut seine Flanquen decken. (1)

(3) Hauptsächlich ist diese Fechtart, in Gebirgigem und stark durchschnittnem Terrain anwendbar, besonders wird eine ungeübte Truppe hiedurch gebildet, da der Einzelne in Stand gesetzt wäre seine persönliche Kraft. Geschicklichkeit, Erfindungsgabe, in Thätigkeit zu setzen. (4)

(1) doch muß man, wie das Moto sagt, hiebey sich nicht zu sehr zertheilen, sondern wie ich in dem frühern Aufsatz bemerkte, sich durch eine tüchtige Reserve decken, diese Fechtart entscheidet keine Schlacht – In ganz offenem Terrain, sind die Leute zu sehr dem Cavallerie Angriff ausgesetzt, demnach bestimmt auch die Gattung des Terrains, mit welcher Gattung Truppe nemlich Infanterie oder Cavallerie man zerstreut fechten muß, endlich muß die Linie nie zu sehr ausgedehnt werden, weil man sonst die Leute nicht in seiner Gewalt hat.

Zum zerstreut fechten kann man den 4ten höchstens den 3^t Theil seine Macht verwenden – Hiezu kan man das 3^t Glied, oder einzelne Abtheilungen nehmen, welches von der Natur des Terrains und von der Aufstellung bedingt wird:

Im stark compirten Terrain, wo die Cavallerie nicht viel wirken kann, nimmt man hiezu das 3^t Glied. & & – (2)

(5) Zum zerstreut Fechten, muß man gute Truppen nehmen, das heißt, der Mann, muß, gesund, natürliche Gewandheit – Fassungsgeist und Muth besitzen, alle Beschwerden zu ertragen wissen, vertraut, und seinem Vaterlande anhänglich seyn

die zum zerstreuten Fechten aufgestellten Truppe soll im Durchschnitt 300 Schritte von der Haupt Truppe entfernt seyn

Mann soll indessen selbe nie zu lange dem feindlichen Feuer aussetzen, sondern sich bald entschließen mit seiner Hauptmacht eine oder die andere Bewegung zu nehmen.

Wird selbe von einer geschlossenen Truppe angegriffen so erwartet sie selbe bis in die nahe Schußdistanz, und zieht sich langsam mit Benutzung jeder Terrain Vorthelle auf die Haupttruppe, eigentlich auf ihre Reserve zurück. Eben so muß sie sich nicht verleiten lassen dem zurückweichenden Feind, zu schnell nach zu folgen damit selbe nicht zu weit von ihre Reserve und Haupttruppe sich entfernt, und abgeschnitten werde.

Debreczin am 23^t März 1849

Gaál Miklos
General

Sajtó alá rendezte, fordította, bevezetővel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: BAJZIK LÁSZLÓ

A zsidó történelem több mint a holokauszt története

Beszélgetés Michael Brennerrel

Lenne kedves röviden szólni személyes háttéréről és ifjúsága meghatározó intellektuális élményeiről? Miért választotta a történelmi hivatást, és miért döntött a zsidó történelem tanulmányozása mellett?

1964-es születésű vagyok, és véletleneknek köszönhetően Weidenben, egy apró bajor településen nőttem fel. Apám Lengyelországból származott, és ott is vészelte át a holokausztot. Sok zsidóhoz hasonlóan a háború után elhagyta szülőföldjét, már 1945-ben elmenekült az újjáéledő antiszemitizmus elől. Weidenben telepedett le, ami a cseh–német határon túli első városka volt. A háború után közvetlenül vagy ezer lengyel zsidó élt még e településen. A legtöbben közülük hamarosan emigráltak Izraelbe vagy Amerikába, így az 1950-es évek elején már csak mintegy ötvenen tartoztak a helyi zsidó közösséghez. Anyám eredetileg drezdai volt. A háborús évek nagy részében hordani volt kénytelen a sárga csillagot, hosszan bujkálni kényszerült és végül sikerült túlélnie a náci rezsimet. Módszerileg ironikus módon Drezda bombázása is hozzájárult túléléséhez, mert bekövetkezte előtt épp elrendelték deportálását, de a kialakuló káoszban újfent sikerült megszöknie, és Drezdában volt még a Vörös Hadsereg megérkezésekor is. Története később ismertté vált, mivel épp abban az egységben volt kénytelen kényszermunkát végezni, amelyben Victor Klemperer is. A Slánskýper és a kommunista táborban feléledő antiszemitizmus következtében hagyta el Kelet-Németországot 1952-ben, és így találkozott aztán apámmal.

Én már Weidenben születtem, ahol én voltam korcsoportomban az egyetlen zsidó. Néha azon ironizálok, hogy az iskolám osztálytermeiben csak ketten voltunk zsidók, a másik a keresztre feszített Jézus volt – a kereszt ugyanis a bajor katolikus iskolák minden termében ki van függesztve. Személyesen ugyan nem voltam kitéve antiszemita inzultusoknak, de tisztában voltam vele, hogy azok jelen vannak a német társadalomban. Az iskola egyetlen zsidó diákjaként bizonyos fokig kívülállónak éreztem magam. Apám volt a helyi zsidó közösség vezetője, így gyakorlatilag mindenki tudta rólunk, hogy zsidók vagyunk. Nem éltünk intenzív vallásos életet, de nagyon tudatosan zsidó családban nőttem fel. Tizenhat éves koromban a történelemtanárom megkérdezett, hogy nem lenne-e kedvem részt venni egy tanulmányi versenyen, melynek nyerteseit a német szövetségi elnök díjazta [a verseny német neve *Geschichtswettbewerb um den Preis des Bundespräsidenten* – L. F.]. Tanárom azt ajánlotta, hogy írjak a weideni zsidók történetéről. Soha nem csináltam semmi hasonlót, de vállaltam a feladatot, és ily módon tizenhat évesen belevágtam a történelmi kutatásba. Nagy kíváncsisággal folytattam a kutatómunkát, és kifejezetten élveztem is. Végül komoly terjedelemben írtam az 1930-as évek előtti weideni zsidó közösségről, akárcsak az 1945 utáni helyi lengyel zsidó közösségről. Számos interjút is készítettem, melyek különösen izgalmasak voltak számomra, de levéltárakba is eljártam, és átolvastam a helyi lapokat. Elnyertem Karl Carstens német elnök díját, akiről tudni kell, hogy korábban maga is náci volt. Munkám pár évvel később könyv formában is megjelent. Mindössze tizenkilenc éves voltam ekkor. E munkámnak ráadásul valószínűleg több olvasója volt, mint számos későbbi, jóval

tudományosabb művemnek. Úgy érzem, e történet világítja meg legjobban, miként is lett belőlem történész.

Hova járt mindezek után egyetemre, és milyen témáról írta disszertációját?

Miközben nagyon érdekelt a történelem, többet akartam megtudni a zsidóságról és a zsidó tanulmányokról is. Bár gimnáziumi éveim során jártam heti két órában vallásoktatásra, tudásom igencsak korlátozott volt. Ezért Heidelberget választottam, ahol az egyetem mellett a Zsidó Tanulmányok Főiskolájára (*Hochschule für Jüdische Studien*) is járhattam, ami ideális kombinációnak bizonyult. A főiskola még nagyon újnak számított, csak 1979-ben nyitotta meg kapuit, és én 1983-tól kezdve jártam oda. Diákszámom, ha jól emlékszem, a 35-ös volt. A főiskola igencsak bensőséges hangulatú volt, és kifejezetten közeli viszonyba kerülünk tanárainkkal, míg az egyetemen a szemináriumokra is hatalmas diáktömegek jártak. A főiskola tanárai közül sokan amerikaiak vagy izraeliek voltak, és csak rövid ideig tanítottak Heidelbergben, majd újfent továbbálltak, de így legalább számos kiváló professzorral kerülhattünk kapcsolatba az évek során. A mestertézisémet már a Weimari Köztársaság korabeli zsidó politikáról írtam, és később e kutatásomat szélesítettem ki. Izraelbe mentem kutatni, és komolyan fontolgattam, hogy ott is maradok, de végül a New York-i Columbia Egyetemet választottam. Természetesen nagyon kíváncsi voltam New Yorkra, és az ottani professzorokról is a legjobbakat hallottam. Többen mondták nekem, hogy Yosef Hayim Yerushalminál nincs nagyobb tudós. Fantasztikus élmény volt a Columbiára járni, és nagyon élveztem az ott töltött éveket. Yerushalmi valóban kivételes történész volt, aki az ókortól, a középkortól és az újkortól egyaránt kompetensen tudott minket oktatni, emellett kifejezetten karizmatikus tanáregyéniség volt. Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy elvállalta a témavezetésem is. A zsidó történelem mellett német történelmet is hallgattam, és Fritz Stern volt disszertációm második számú témavezetője.

A weimari Németország zsidó kulturális életéről írtam, miután meglepődve fedeztem fel, mennyire feltáratlan maradt e téma, annak ellenére, hogy számos sztereotípiát élt róla. A legelterjedtebb ezek közül alighanem az volt, hogy a zsidók mind vagy legalábbis csaknem mind asszimiláltak voltak, és később csak Hitler antiszemitizmusa miatt nem tudták megkerülni zsidóságukat. Ez bizonyára állt néhányukra, de minél többet kutattam, annál világosabbá vált számomra, hogy a judaizmus iránti újfajta érdeklődés korábban alakult ki: az első világháború során és még inkább kevéssel utána kifejezetten asszimilált zsidók is elkezdtek foglalkozni zsidóságukkal. Ennek részben a növekvő antiszemitizmus volt az oka, részben a német etnocentrizmus, a *völkisch* nacionalizmus ezzel párhuzamos felfutása, melyben a zsidók nem vehettek részt. E kontextusban számos zsidó elkezdte keresni a gyökereit, elkezdtek például héberül tanulni. Nem lehet pusztán a véletlennek betudni, hogy vezető német értelmiségiek, mint Franz Kafka, Walter Benjamin vagy Franz Rosenzweig szinte egyszerre kezdték tanulni a héber nyelvet, még ha nem is jártak egyforma sikerrel. Ezáltal olyasvalamibe vágtak bele, amit szülei és nagyszülei már és még nem tartottak fontosnak.

Gershom Scholem családtörténete remekül szemlélteti e változásokat. Ő maga Gerhardként született 1897-ben Berlinben, amikor is úgy tűnhetett, hogy az asszimiláció az egyedül lehetséges út. Scholem leírja, ahogy a temetőben felkereste elődei sírját, és felfedezte, hogy dédnagyapjának csak héber betűk voltak a sírkövén. Nagyapja, akit amúgy eredetileg Sholem Scholemnek hívtak, a német mitológia iránt vonzódott, és Richard Wagner hívévé vált, meg is változtatta a nevét Siegfriedre. Sírján a héber mellett latin betűk is szerepelnek. Arthurnak, Gerhard apjának nevét már fel sem tüntették héber betűkkel, és Gerhard esetében is erre lehetett számítani. Tudjuk, hogy Gershom Scholem Izraelben van el-

temetve, és csak héber betűk szerepelnek a sírkövén. A Scholem-fivérek eltérő útja ugyanakkor a kortárs német zsidóság sokszínűségét is kiválóan illusztrálja. Alighanem Werner Scholem volt a legprominensebb a fivérek közül, aki kommunista parlamenti képviselő volt az 1920-as években, de Gerhardnak volt liberális és német nacionalista fivére is. Ő maga cionista lett, és 1923-ban Palesztinába emigrált. Úgy lett a zsidó misztika legfontosabb 20. századi kutatója, hogy fiatalkorában nem is tudott héberül. Szóval jószerével a teljes spektrum megjelenhetett akár egyetlen családon belül is.

Disszertációm lapjain én a Gershom Scholemhez hasonlók útját vizsgáltam, a kisebb formátumúakét is. Írtam a zsidó ifjúsági mozgalmakról és a számos újonnan induló zsidó iskoláról. Ezek felfutása részben az antiszemitizmusra adott reakcióként értelmezhető, de a zsidó származás jelentőségének újrafelfedezése is fontos mozzanat volt. Komoly szerep jutott ebben a kelet-európai zsidósággal való találkozásoknak. Bizonyos fokig minden nemzet-oroszági zsidó akkulturált volt: németül beszéltek, úgy öltözködtek, mint a környező társadalom tagjai, zsidó vallású német állampolgároknak tartották magukat, de bizonyos ponton felfedezték, hogy vannak valódi, náluk autentikusabb zsidók is a világon. Találkozhattak velük az első világháború során, amikor is a német állam a keleti frontra vezényelte őket, vagy amikor a kelet-európai zsidók nyugat felé migráltak. Számosan elutasították őket, de mások érdeklődéssel fordultak feléjük. A kelet-európai zsidók kultusza először Martin Buber műveinek hatására alakult ki, melynek később számos folytatója volt. E történetek központi szerepet játszanak könyvemben.

Ha esetleg kíváncsi arra is, milyen jelentősége van mindennek manapság, és miért is írtam e témában disszertációt, megállapíthatom, hogy generációm alighanem tipikus képviselője voltam. Fiatalkoromban meglehetősen kevés zsidó tudással rendelkeztem, ezért különösen érdekes volt számomra, hogy korábban is volt már egy német zsidó generáció, akik egyszer csak elkezdtek érdeklődni a zsidó kultúra iránt. Az általam elemzett generáció volt a legelső, amelyik mélységeiben is ismert egy nem-zsidó kultúrát, de emellett, hogy Rosenzweig kifejezésével éljek, kifejezetten vágytak egy zsidó szférára is. E kettősség jellemzi manapság az amerikai zsidókat, akik két világban próbálnak egyformán otthon lenni.

Írt rövid zsidó történeti áttekintést, és megírta a cionizmus történetét is. Milyen célból születtek e művek, és milyen elképzeléseket fejtett ki bennük?

Bevallom, soha eszembe se jutott volna zsidó történeti összefoglalást írni az antikvitástól napjainkig, ha kiadóm nem kér fel e feladatra, és nem ismétli meg e kérést több alkalommal. Elsőre azt válaszoltam, hogy ehhez bizony számos szerzőre lenne szükség, de erre azonnal reagáltak, hogy a formátum adott, könyvem egy sorozat részeként jelenne meg, és számítanak hozzájárulásomra. Attól tartok, a legfőbb indokom nem más, mint hogy nehezen utasítok vissza ilyen megtisztelő felkéréseket... Amikor a *Kleine jüdische Geschichte* című könyvemem dolgoztam, hamar rájöttem, mennyivel izgalmasabb számomra kevésbé jól ismert témákba belemerülni – ez a zsidó történelem tanításakor is többször feltűnt már. Kifejezetten élveztem az ókori részek megírását. Rengeteget kellett pluszban olvasnom, és számos specialista kollégám véleményét kértem ki. Csak remélni tudom, hogy sikerült megfelelően megoldanom azon korok bemutatását, amelyekhez bevallottan kevésbé értek, mint szakterületemhez, a modern korhoz. Eleve roppant fontosnak tartom, hogy az akadémikusok ne csak résztémákat tárjanak fel alaposan, ne zárják be magukat az elefántcsonttoronyba, hanem a szélesebb olvasóközönséghez is szóljanak.

Disszertációm tézise kifejezetten ellentmondott az akkori tudományos nézeteknek, akárcsak az elfogadottnak számító közvélekedéseknek. Átfogó munkáim kevésbé nyíltan vitatkoztak kortárs nézetekkel. Zsidó történetem amellett foglal állást, hogy a zsidók történe-

te a vándorlások, a migráció történeteként értelmezhető. Ha összeveti munkámat az 1960-as években készült klasszikus cionista művel, *A zsidó nép történetével*, melynek főszerkesztője Hayim Hillel Ben Sasson volt, ott egyfajta teleológiát fog találni. A szerzők alapvetően azt állítják, hogy a zsidó történelemnek iránya van, és Cionba, Izraelbe vezet. Izrael az én könyvemben is fontos szerepet játszik, ez nem is lehet másként, de nem a zsidó történelem értelmeként és kifejeleteként mutatom be. Munkámban próbáltam hasonlóan hangsúlyozni az amerikai zsidó központ történetét és az európai zsidóságét is, bár az utóbbi manapság jóval kisebb közösséget alkot.

*Ön e művek mellett a német zsidó történelem négykötetes összefoglalójának egyik szerkesztőjeként is ismert, melynek kiadására még az 1990-es években került sor. Lenne kedves néhány szóban elmondani, hogy e mű milyen kontextusban és miként jött létre, és Ön hogyan vett részt abban? A *Geschichte der Juden in Deutschland von 1945 bis zur Gegenwart 2012-es megjelentetésével e sorozatnak immár van nem-hivatalos ötödik kötete is, melynek Ön az egyedüli szerkesztője. Mi motiválta ezen új publikációt?**

Roppant fiatalon, közvetlenül disszertációm befejezése után kerültem a szerzői csapatba. Eleinte csak asszisztensként vettem részt a szerkesztésben, de amikor az egyik szerző bejelentette, hogy nem fogja tudni elkészíteni fejezeteit, felkértek, hogy írjak a 19. századról, aminek nem voltam elsőrangú szakértője. Az idő elteltével egyre komolyabb feladatokat kaptam, de a kezdetekkor még nem voltam jelen. Annyit mindenképpen elmondhatok, hogy e négykötetes modern kori szintézis ötlete azok után merült fel, hogy az évtizedek folyamán felhalmozott nagyon komoly kutatómunkák eredményeként feltárult a német zsidó történelem. A mű kilenc kiváló szerző, izraeliek, németek, amerikaiak és angolok munkájaként valósult meg. E sorozat 1945-ben ért véget. Steven Lowenstein írt ugyan egy epilógust a negyedik kötethez, amelyben a német zsidók Németország határain túli szerepeit taglalta, de az 1945 utáni németországi zsidó életről nem volt benne semmi. E döntés amúgy tökéletesen összhangban volt az 1955-ben alapított *Leo Baeck Intézet* eredeti célkitűzésével, a német zsidóság örökségének megőrzésével. Az intézet határozottan az 1933 előtti történetre fókuszált, és a náci németországi zsidó történeti tapasztalatok is csak az 1980-as és 1990-es évek során váltak kutatási témává.

Néhány éve megkeresett a *Leo Baeck Intézet*, hogy lenne-e kedvem kötetet szerkeszteni a háború utáni évekről. Most már e kor szakirodalmá is gazdagnak mondható. A „háború utáni időszak” kifejezés sem igazán jogos már, hiszen immár csaknem hét évtizedről beszélhetünk, mely hosszabb időszak, mint a Császári Németország és a Weimari Köztársaság évei együttvéve. Az 1945 utáni Németországban a zsidó közösség apró kisebbséget alkot, történetük nem hasonlítható az 1933 előttiééhez. Ugyanakkor a zsidók szimbolikus szerepe jelentősnek mondható. John J. McCloy amerikai németországi főbiztos talán elsőként fejtette ki, hogy az új Németország teljesítményét azon lehet majd lemérni, hogy miként bánik zsidó lakosaival. Joschka Fischer külügyminiszter roppant hasonló kijelentéseket tett alig tíz éve.

Más módon ugyan, de a német zsidóság a világ többi részén élő zsidóság számára is fontos volt. E zsidók évtizedeken át nehezen törődtek bele abba, hogyan lehet zsidó életet folytatni e véráztatta vidéken. A Zsidó Világkongresszus háború utáni első találkozására 1948-ban került sor Montreux-ban, amikor is deklarálták, hogy soha többé nem lehet zsidó élet Németországban. Eközben számos zsidó menekült tartózkodott Németországban, néhányan visszatértek ide, mások pedig eleve itt vészelték át a háborús éveket. E három csoport tagjai közül végül nem kevesen itt maradtak, és ily módon mégiscsak kibontakozhatott zsidó élet Németországban – a körülmények és az imént idézet tiltás ellenére.

A német–zsidó viszony 1945 után egyértelműen a holokauszt árnyékában alakult tovább. Eközben nemcsak a németországi zsidó közösség növekedett meg, de Németország zsidó világbeli képe is jelentősen megjavult, nem utolsósorban épp Németország múltához való önkritikus viszonyulása, a saját nemzeti múlt alapos vizsgálata folytán. A holokauszt emlékezetének szerepe idővel hogyan változott Ön szerint? Lehet a 21. századra új korszak-ként tekinteni, és amennyiben igen, hogyan jellemezné azt? Hogyan alakult át a német zsidó historiográfia ezen évtizedek során?

A háború és a holokauszt utáni első húsz évben is beszélhetünk némi érdeklődésről a zsidó történelem iránt Németországban, azonban ekkoriban senki sem mert zsidó történelmet írni. Csak néhány zsidó történész élt itt, és szinte nem is volt köztük professzionálisan is képzett. Nem zsidó történészek számára a téma viszont alighanem túl érzékenynek számított. Úgy tűnik, élt egyfajta félelem a történészekben, hogy bármit is irjanak zsidó kérdésekben, az eleve csak különböző félreértelmezésekre ad majd okot. Ráadásul nem-zsidó történészek zsidó témájú munkálkodásának nem voltak 1933 előtti hagyományai sem. Ilyen csak az 1960-as évektől fogva létezik, amikor is fiatal történészek egy csoportja, akik közül alighanem Reinhard Rürup számít a legnevesebbnek, elkezdett komolyan érdeklődni a zsidó történelem iránt. Ennek ellenére sem állítanám, hogy zsidó történelmet írtak, és ezt ők sem állították volna magukról. Érdeklődésüket nagyban meghatározta a holokauszt, bár nem írtak direkt a holokausztról sem. A zsidóellenes népihíresztés ekkoriban még szintén túl érzékeny témának számított. Sokkal inkább az a kérdés foglalkoztatta őket, hogy mindez hogyan is volt lehetséges. Miért bukott meg a liberalizmus, és vált annyira elterjedté az antiszemitizmus? Hogyan következett be mindez épp Németországban? A kutatók első generációja ily módon elsősorban az antiszemitizmus kérdésével foglalkozott. Az emancipáció bukását és részben a zsidó integráció sikertelenségét kutatták. Német történelmet írtak, eleve erre voltak képesítve, és ennek során fedezték fel a zsidó történelmet, melyet évtizedeken át nem is érintett szinte senki. Az elmúlt húsz év során egy új történészgeneráció fellépésének lehettük tanúi. Ők jellemzően egykoron az imént bemutatott történészek tanítványai voltak, de időközben kiléptek a holokauszt árnyékából, és nemcsak a német történelem specialistái, hanem a zsidó történelemé is. Sokan héberül is jól tudnak. Diákjaim már hihetetlen sokféle téma iránt érdeklődnek. E szempontból alig van különbség köztük és amerikai vagy izraeli társaik között. Az átalakulás ugyancsak markánsnak nevezhető e téren.

A németországi zsidó közösség és a holokauszt árnyéka kapcsán először érdemes leszögezni, hogy a háború utáni évtizedek során e közösség szinte láthatatlan maradt. A legtöbb itt élő zsidó nem akart szerepelni a nyilvánosság terein. Az NDK-ban némileg más volt a helyzet, ott ugyanis volt néhány visszatérő zsidó, akik aztán komoly szerepet kaptak a politikai és az irodalmi életben, de ezt kommunistaként tették, és ők nem is tartották magukat zsidónak. Az NSZK-ban szinte nem is volt aktív zsidó politikus. Hamburg egyik főpolgármestere ugyan az volt, és Észak-Rajna–Vesztfáliában is tevékenykedett egykor egy zsidó miniszter, a német parlamentben azonban az 1950-es és 1960-as évek összesen három zsidó tagja óta például egy sem. Ez a közösség méretének figyelembevételével együtt is meglepő. A legtöbb németországi zsidó Kelet-Európából származott, számosan Lengyelországból, mások Magyarországról vagy Romániából, és ők szemlátomást rossz lelkiismerettel éltek itt. Amikor az 1970-es években Izraelbe látogattak, gyakran azt állították magukról, hogy osztrákok. Akkoriban osztrák zsidónak lenni jóval elfogadottabb volt, bár ez később a Waldheim-affér és Haider politikai karrierje következtében megváltozott. A németül beszé-

lő zsidók mellett mondhatták azt is, hogy svájciak, csak hogy ne kelljen bevallaniuk, hogy Németországban élnek.

Ez radikálisan átalakult a nyolcvanas és kilencvenes évek során, amikor a holokauszt utáni német zsidóság második generációja is felnőtt, és nem hagyta el Németországot. Nemcsak hogy nem szűnt meg a német zsidó közösség, de jóval öntudatosabbá is vált. Amikor Ezer Weizman izraeli államelnök 1996-ban hivatalos látogatást tett Németországban, azt fejtegette, hogy mennyire csodálatosak az izraeli–német kapcsolatok, de mégse tudja felfogni, hogy miként élhetnek itt zsidók. A német zsidó közösség akkori vezetője, Ignatz Bubis ugyancsak öntudatosan replikázott erre, kifejtve, hogy mindenkinek, minden zsidónak joga van eldönteni, hogy hol akar élni – Izrael elnöke nem határozhat e kérdésben. Ilyen válasza hűsz vagy harminc évvel korábban még nem kerülhetett volna sor.

Ebből is látszik, hogy a német zsidóságnak 1945 óta sikerült emancipálnia magát. E folyamat természetesen erősen eltért a 19. századi emancipációtól, de az 1980-as évek óta figyelemreméltó folyamatoknak lehetünk szemtanúi. A két legfontosabb szimbolikus eseményre 1985-ben került sor. Ekkor történt egyrészt, hogy a Frankfurter Színház a baloldali drámaíró Rainer Werner Fassbinder „A szemét, a város és a halál” című darabjának bemutatóját kívánta műsorra tűzni. A zsidó közösség tagjai ekkor nem a színpad mögött protestáltak a bemutató ellen, hanem felmentek a színpadra, és kifejtették, hogy a darab antiszemita tartalmú, hiszen a főszereplő egy antipatikus ingatlantulajdonos volt, akit Gazdag Zsidónak hívtak. Sikerült is megakadályozniuk a darab bemutatását. Szintén 1985-ben került sor az amerikai elnök, Ronald Reagan és a német kancellár, Helmut Kohl bitburgi temetőlátogatására, ahol többek között a Waffen-SS egykori tagjainak sírjai találhatók. E látogatás ellen is nyílt zsidó tüntetésre került sor, ami újabb fontos emancipatórikus gesztus volt. E két 1985-ös esemény óta a német zsidóság sokkal magabiztosabban lép fel.

Az elmúlt évtizedekben a zsidó történelem intézményes keretei is jelentős átalakuláson mentek keresztül. Míg a holokauszt előtti korokban a zsidó tudományok néhány kivételtől eltekintve nem szereztek akadémiai státuszt, az elmúlt évtizedek során szemlátomást óriási keletjük lett. Európában is számos intézmény foglalkozik zsidó témákkal, a Zsidó Tudományok Európai Szervezete csak Németországban 110 releváns intézményt sorol fel, melyek közül a legfontosabbak alighanem a müncheni, a hamburgi, a lipcei, a heidelbergi, valamint legújabb fejleményként a berlin-brandenburgi. Hogyan értékeli ezen intézményes expanziót? Sikerült Európának a zsidó tudományok központjává válnia, melynek teljesítményét manapság akár már az izraeli és az amerikai tudományos intézmények színvonalához is lehetne hasonlítani? Másrészt érdemes feltennünk a kérdést, hogy van-e valami sajátosan európai ezen intézmények tevékenységében. Nézete szerint hogyan alakult át eközben a nemzeti történetírói mainstream és a zsidó historiográfia viszonya, mennyiben vált a zsidó történelem a nemzeti történelem integrált részévé?

Amikor az 1980-as években zsidó történelmi doktori programot kerestem magamnak, alapvetően két lehetőségem volt: mehettem Izraelbe vagy Amerikába. Németországban, sőt gyakorlatilag egész Európában sem folyt akkor még ilyen magas szintű képzés. Az elmúlt húsz év során ez valóban drámaian megváltozott. Számos intézmény működik, rengeteg kiváló szakember dolgozik Európában. Itt Németországban is egy sor intézmény közül lehet választani, mi Münchenben 1997 óta létezőnk, és ott vannak mellettünk az Ön által felsorolt vezető intézmények. Hasonló a helyzet Angliában, létezik például a CEU Budapesten, és további helyek a legkülönbözőbb európai országokban. Amikor zsidó történelemről beszélek, nem pusztán a német zsidó, a magyar zsidó vagy a brit zsidó történelem iránti érdeklődésre gondolok, ami kétségkívül korábban is létezett. Ennél jóval szisztematikusabb

tudás halmozódott fel, melynek a zsidó történelem és kultúra a fő tárgya, és mely a zsidó nyelvek, elsősorban a héber, de jellemzően a jiddis ismeretét is feltételezi. Az új tudósnemzedék tagjai ennyiben szinte megkülönböztethetetlenek amerikai és izraeli kollégáiktól. Európa jelentős tényezővé vált, és ez kifejezetten meglepő és örvendetes is egyúttal, de ezzel együtt is inkább azt válaszolnám kérdésére, hogy mindennek a léptéke mégiscsak jóval szerényebb, mint Amerikában, ahol csaknem minden jelentős egyetemnek van zsidó tudományos programja, vagy mint Izraelben, ahol a zsidó historiográfia hihetetlenül szerteágazó tematikát fed le. Főlöszleges lenne úgy tennünk, mintha versenyre tudnánk kelni velük sokszínűségben és mélységben. Amennyiben azonban valakit kifejezetten az európai zsidó történelem érdekkel, az európai intézmények kortárs kínálata ugyancsak imponáló e téren.

Másik kérdésére azt válaszolnám, hogy e téren megkerülhetetlen konfliktussal kell szembenéznünk. Ha a zsidó történelem tanulmányozásának intézményesítését kívánjuk, akkor megtehetjük ezt a német, a magyar és a brit történelembe való integráció által, vagy integrálhatjuk az interdiszciplináris zsidó tanulmányokba. Itt, Münchenben mi a Történelem Tanszéken dolgozunk, nekem professzori állásom van, és számos további pozícióval rendelkezünk, de nem állítunk ki diplomákat. A diákjaink nem csak zsidó történelmet vagy zsidó tanulmányokat hallgatnak, diplomát is történelemből kapnak, miután sokféle történelmi ismeretet szereztek számos német, francia, amerikai vagy éppen magyar tematikájú kurzus során. A dilemma éppúgy fennáll, mióta a zsidó történelemnek és kultúrának saját professzori státusza van. Ugyan jóval elismertebbnek számítunk, de igyekeznünk kell a tágabb tudományterületen is aktívnak lenni, valóban integrálódni. E kérdés a múzeumok esetén szintúgy felvethető. Érdekes különálló Zsidó Múzeumot fenntartani Budapesten, Berlinben vagy Münchenben, mely önálló épületben az általános kontextustól elkülönítve meséli el a zsidó történelmet? Vagy a zsidó történelem legyen inkább része a helyi városi múzeumnak? E kérdésre nincsen egyértelmű válaszom. Az önálló és sajátos nyelvet használó zsidó múzeumok átütő kortárs sikerei, gondolok itt elsősorban a berlini Zsidó Múzeum látogatottságára, mindenesetre azt mutatják, hogy effajta intézményekre igenis szükség van. De nem lehet mindkettőt egyszerre akarni, nem lehet teljes integrációban gondolkodni, miközben sajátos történeteket mesélünk a magunk módján.

Milyen képe alakult ki az évek során az itt tanuló diákokról? Miért döntenek német diákok manapság a zsidó történelem hallgatása mellett, és mely témák érdeklik őket elsősorban?

Bevallom, amikor 1997-ben megkaptam az itteni zsidó történelem és kultúra professzora állást, nem voltak világos elképzeléseim arról, hogy a diákok pontosan mit is várnak tőlünk. Bár Németországban is végeztem egyetemet, sok éve másutt éltem, és korábban a Brandeis Egyetemen tanítottam, ahol a legtöbb diák zsidó, így ott másmilyenek voltak a körülmények. Hamarosan rájöttem, hogy a mai diákokat nem annyira érdekli a holokauszt története, mert az már a nyolcvanas és kilencvenes években is a német történetírás fő témái közé tartozott. A tévében is rengetegszer foglalkoztak vele, számos releváns film készült, és a populáris kultúrába is bekerült. Ennek következtében diákjaink viszonylag sokat tudtak a megsemmisítés folyamatáról, arról ellenben már jóval kevesebb ismeretük volt, hogy mi is semmisült meg, milyen zsidó kultúrája volt Németországnak és más országoknak. Erről alig esett szó az iskolákban vagy a német napilapokban. Röviden a diákjaink jobban érdeklődnek a holokauszt előtti és részben utáni zsidó kultúra iránt. A másik jelentős fejlemény, hogy a diákokat immár korántsem csak a német zsidó kultúra foglalkoztatja, hanem úgymond egzotikusabb témák is, mint a spanyol vagy az olasz zsidóság, de természetesen az

amerikai és az izraeli is, akárcsak a cionista mozgalom története. Emiatt sokrétű órarendet alakítottunk ki, és számos, korábban szokatlannak számító témát is részletesen tárgyalunk.

A zsidó történetírás történetéről írott könyvében többek között arról értekeznek, hogy az izraeli és diaszpórabeli történészek közötti éles határvonal megszűnése óta a posztmodern kihívásokra adott eltérő válaszok felelnek az egyik legélesebb szembenállásért. Hogyan értékeli a zsidó történetírás és a posztmodern irányzatok viszonyát, mennyire váltak központi jelentőségűvé effajta nézetek?

Az egyik legfontosabb következmény alighanem az, hogy immár senki sem állíthatja, hogy a történelmi valóságot oly módon kívánja feltárni, ahogy azt Ranke annak idején elképzelte. Mindenki tisztában van azzal, hogy mekkora jelentősége van a történész személyes hátterének, intellektuális formációjának és sajátos nézeteinek: a történész identitásának tagadhatatlanul fontos szerep jut a történelmi művekben. A zsidó történetírásról belülről érzésem szerint viszonylag szerény sikere volt a posztmodern próbálkozásoknak, de ezek kétségkívül jelen vannak. Egyik legfontosabb hozadékuk, hogy direkt megkérdőjelezzék a roppant átpolitizált történetmondási módokat, mint amilyen például az asszimilációs történetírás, a dubnoviánus autonomista nézetrendszer vagy a 20. század elején felfutó cionista történelemszemlélet volt. Szinte minden korábbi történész meglehetősen tendenciózus értelmezésekkel szolgált, bár objektívnek próbálták beállítani magukat. Ma már nem állítjuk magunkról, hogy tökéletesen objektívek lennénk, de én ódzkodnék a szubjektívizmustól is. Sőt, kifejezetten amellet foglalkozom az állással, hogy minél objektívebbnek kell lennünk, még ha ezen ideált nem is lehetséges elérnünk. A posztmoderneknak rezignáltságát nem osztom, melynek hatására szinte bármiről lehet történelmi művet írni és a sajátos nézőpont nevében a legkülönbözőbb forrásokat lehet használni. Hayden White megítélésem szerint túl messzire ment, amikor a történetírást az irodalom egyik válfajaként értelmezte.

Utoljára, de nem utolsósorban engedje meg, hogy az új európai uniós tagállamokkal kapcsolatos tapasztalatairól is faggassam. A vasfüggöny mögötti Európa volt egykor a zsidó világ központja, itt élt a világ zsidóinak legnagyobb csoportja. Itt követték el a holokauszt példátlan népirtását. A kommunista uralom idején pedig a tabuizálás különböző stratégiái váltak dominánssá. A zsidó katasztrófa explicit elismerése, nem beszélve a helyi felelősség kidomborításáról, ugyancsak ritkának számított. Mindez ahhoz vezetett, hogy a zsidó történetírás 1989 utáni fellendülése heves szimbolikus csatározásokkal egyidejűleg következett be. Magyarország e tekintetben paradigmátikus esetnek mondható, de a romániai és részben a lengyel folyamatok is viszonylag hasonlóak voltak. Miként értékeli a 1989 óta lefolytatott kelet-európai zsidó témájú kutatásokat? Mennyiben sikerül a helyi kutatóknak érdemben részt venniük a zsidó történészek európai és globális networkjében?

Ismét csak onnan érdekes kiindulnunk, hogy a zsidó élet kelet-európai felvirágzása és a zsidó témák iránti újfajta érdeklődés meglepetésszerű volt. Emellett az antiszemitizmus is szemléletmódot újjáéledt, de ez már más lapra tartozik. A zsidó témák kutatására és oktatására sok országban alapítottak új intézményeket, Oroszországban és Ukrajnában éppúgy, mint Lengyelországban, Magyarországon vagy Romániában. E fejlemények eredetileg a nyugat-német hatvanas évekre emlékeztettek engem. A nemzeti történelem újfajta vizsgálata vezetett el azon kérdés feltételéhez, hogy mit is vesztek a helyi társadalmak a magyar vagy a lengyel zsidók szörnyű meggyilkolásával, akik közéjük tartoztak, de voltak sajátos jellemzőik is. Emellett nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy mennyi zsidó hagyta el a

társéget 1945 után. A legtöbb romániai zsidó jóval a háború után távozott. Még Lengyelországban is volt egy legalább kétszáz ezres közösség a háború végekor, de a legtöbben közülük hamarosan emigráltak. Úgy látom, hogy a zsidó múlt felfedezése és feltárása egyrészt e hatalmas hiánnyal való szembenézést jelenti, ugyanakkor a saját történelem lényeges aspektusainak a megismerését is, amelyek évtizedeken át szigorúan tabusítva voltak, és számos milióban még ma is tabusítva vannak. A helyi nemzeti történelem bonyolultságát és el-
lentmondásosságát a zsidók története szemlátomást oly mértékben felfedi, ahogy azt korábban csak kevés történész volt hajlandó elismerni.

A zsidó történelem feldolgozása ezért számos országban nagyon fájdalmas folyamatnak bizonyult. Lengyelországot tartom a legérzékenyebb példának, mivel a lengyelek egyértelműen a náciizmus áldozatai voltak, és szörnyű bűnöket követtek el ellenük is, de az újabb historiográfia, többek között Jan Gross művei a lengyelek ezzel ellentétes történeti szerepét mutatják be, a háború alatti és utáni zsidóellenes bűntettek lengyel elkövetőire fókuszálnak. A *Szomszédok* és a *Félelem* elhúzódo és heves vitákhoz vezettek Lengyelországban, bár Gross maga nem ott él. Egyúttal úgy érzékelem, hogy e viták kevéssé szóltak a zsidó történeti tapasztalatokról, sokkal inkább a lengyel identitás kérdéseiről.

A kutatók nemzetközi integrációjáról pedig legelőször is azt mondanám, hogy a színvonalas tudományos munkák országhatárokon túl is elismerést kapnak. Kétségtelen, hogy a németek történeti érdeklődése a hatvanas évektől kizárólag a német zsidókra irányult, és két évtizednek kellett eltelnie, mire ezen túlmenő kérdéseket is feltettek. Oroszországban és Magyarországon is hasonló folyamatokat érzékelek: először a helyi zsidó történetet kezdték el feltárni, de idővel egyre több tudós vált nemzetközivé. Amint magyar kutatók a német zsidó emancipációt és az olasz kikötők zsidó lakosait is kutatják, az oroszok írnak Szalonikiről és Moses Mendelssohnról, vagy a lengyelek az izraeli történelem és kultúra kérdéseiről értekeznek, azonnal komolyabban veszik őket, és a munkájuk más kontextusba kerül. Ekkor ugyanis már nem csupán a nemzeti történelem egy ágával foglalkoznak, hanem a zsidó történelem és kultúra elismert kutatási irányához járulnak hozzá.

A beszélgetésre 2012. december 11-én került sor Münchenben.

Készítette és az angol eredetiből fordította: LACZÓ FERENC

Michael Brenner műveinek válogatott bibliográfiája

Önálló művek

1. *Kleine Jüdische Geschichte*. München, C. H. Beck, 2008, engl.: Princeton University Press 2010, italien., span., portug., türk. und tschech. Übersetzungen.
2. *Propheten des Vergangenen. Jüdische Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck, 2006, engl.: Princeton University Press 2010.
3. *Geschichte des Zionismus*. München, C.H. Beck, 2002; engl.: *Zionism: A Brief History*. Princeton, Wiener, 2003; italienische Übersetzung 2003, Rom, Laterza; koreanische Übersetzung 2004.
4. *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven, Yale University Press, 1996; dt.: *Jüdische Kultur in der Weimarer Republik*. München, C. H. Beck, München 2000; hebräische Übersetzung. Jerusalem, Shazar, 2003.
5. Mitverfasser von *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*, Bd. 2. München, C.H. Beck, 1996; und Mitherausgeber der gesamten vier Bände. Hrsg. von Michael A. Meyer in Zusammenarbeit mit Michael Brenner, 1996–97; engl.: *German-Jewish History in Modern Times*. New York, Columbia University Press, 1997–98; hebr. Übersetzung 1999–2000, Jerusalem, Shazar.
6. *Nach dem Holocaust: Juden in Deutschland, 1945–1950*. München, C. H. Beck, 1995; engl.: *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*. Princeton, Princeton University Press, 1997.
7. *Am Beispiel Weiden: Jüdischer Alltag im Nationalsozialismus*. Würzburg, Arena, 1983.

Szerkesztőként, illetve társszerkesztőként megjelentetett művek

8. *Die Juden in Schwaben*. München, Oldenbourg, 2013.
9. *Geschichte der Juden in Deutschland von 1945 bis in die Gegenwart*. München, C. H. Beck, 2012.
10. *Die Juden in Franken*. München, Oldenbourg, 2012.
11. *Die Juden in der Oberpfalz*. München, Oldenbourg, 2009.
12. *Mediating Modernity. Challenges and Trends in the Jewish Encounter with the Modern World*. Detroit, Wayne State University, 2008.
13. *Jüdisches München. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München, C. H. Beck, 2006.
14. *Emanzipation durch Muskelkraft. Juden und Sport in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006; engl.: *Emancipation Through Muscles: Jews and Sports in Europe*. Lincoln, Nebraska University Press, 2006.
15. *Wenn Du geschrieben hättest, Josephus: Ungeschriebene Briefe der jüdischen Geschichte*. München, C. H. Beck 2005.
16. *Jüdische Geschichte lesen: Texte der jüdischen Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck, 2003.
17. *Jewish Emancipation Reconsidered: The French and German Models*. Tübingen, Mohr-Siebeck, 2003.
18. *Jüdische Sprachen in deutscher Umwelt: Hebräisch und Jiddisch von der Aufklärung bis ins 20. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.
19. *Jüdische Geschichtsschreibung heute*. München, C. H. Beck, 2002.
20. *Wissenschaft vom Judentum: Annäherungen nach dem Holocaust*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2000.

21. *Two Nations: British and German Jews in Comparative Perspective* (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1999).
22. *Zionistische Utopie – israelische Realität: Religion und Nation in Israel*. München, C. H. Beck 1999)
23. *In Search of Jewish Community: Jewish Identities in Germany and Austria, 1918–1933*. Bloomington, Indiana University Press 1998.

Önállóan megjelent előadások

24. *From German Wissenschaft to Global Scholarship: Jewish Historiography between the World Wars*. Leo Baeck Memorial Lecture 53. New York, 2011.
25. *In the Shadow of the Holocaust. The Changing Image of German Jewry after 1945*. Washington, United States Holocaust Memorial Museum, 2010.
26. *The Same History is not the Same Story: Jewish History and Jewish Politics*. Bloomington, Indiana University, 2006.
27. *Nichtjüdische Historiker und jüdische Geschichte: Der Wandel in der Wahrnehmung von außen, Franz – Delitzsch – Vorlesung 2005*. Münster, 2006.
28. *Mekomah shel Berlin betoldot yahadut germaniah*. (Die Rolle Berlins in der deutsch-jüdischen Geschichte). Braun Lectures in the History of the Jews in Prussia 5. Ramat Gan, Bar Ilan, 2000.
29. *Wie jüdisch waren Deutschlands Juden? Die Renaissance jüdischer Kultur während der Weimarer Republik*. Reihe Gesprächskreis Geschichte, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, 2000.

Tanulmányok

30. *Between Haskalah and Hashmadah: Hebrew Traces in Germany from Mendelssohn to Eichmann*. Prooftexts (forthcoming).
31. *Neubeginn mit Fragezeichen: Der Wiederaufbau der jüdischen Gemeinden Frankens*. In: Michael Brenner – Daniela Eisenstein (eds.): *Die Juden in Franken*. München, Oldenbourg 2012, 265–282.
32. *‘Ansonsten macht der klerikale Antisemitismus und Faschismus vor der Prominenz halt – doch sorgt er insgeheim dafür, dass kein jüdischer Baum in den Himmel wächst’: Ein Brief von Fritz Kortner an Eleonore Sterling vom 10. Dezember 1962*. In: *Münchner Beiträge zur Jüdischen Geschichte und Kultur*, vol. 6 (2012) no. 1. 61–67.
33. *Keine jüdische Geschichte des zwanzigsten Jahrhunderts ohne Sport*. In: Gisela Dachs (ed.): *Jüdischer Almanach*. Berlin, Suhrkamp, 2011. 12–21.
34. *Religiöse Erneuerung und Säkularisierung im jüdischen Leben Deutschlands. Ein Überblick*. In: *Archiv für Sozialgeschichte* 51. Bonn, 2011. 225–236.
35. *Symbiose oder Selbsttäuschung. Rückblicke auf das deutsche Judentum*. In: Nicolas Berg (ed.): *Konstellationen. Über Geschichte, Erfahrung und Erkenntnis*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, 143–156.
36. *Jewish Culture in a Modern Ghetto: Theater and Scholarship Among the Jews of Nazi Germany*. In: Francis Nicosia – David Scrase (Hg.): *Jewish Life in Nazi Germany: Dilemmas and Responses*. New York, Berghahn Books, 2010. 170–184.
37. *Die Augsburger Nachkriegsgemeinde*. In: Benigna Schönhagen (Hg.): *Die Augsburger Synagoge. Ein Bauwerk und seine Geschichte*. Augsburg, 2010. 87–91.
38. *The German Years: Early Chapters in the Biography of a Jewish Statesman*. In: Mark A. Raider (Hg.): *Nahum Goldmann. Statesman Without a State*. Albany, State University of New York Press, 2009. 95–106.
39. *Theodor Herzl*. In: Alf Christophersen – Friedemann Voigt (Hg.): *Religionsstifter der Moderne. Von Karl Marx bis Johannes Paul II*. München, C. H. Beck, 2009. 150–156.
40. *Impressionen jüdischen Lebens in der Oberpfalz nach 1945*. In: Michael Brenner – Renate Höpfinger (eds.): *Die Juden in der Oberpfalz*. München, Oldenbourg, 2009. 231–248.

41. *Zionismus im Wandel*. In: Winfried Nerdinger (Hg.): Munio Weinraub / Amos Gitai. Architektur und Film in Israel. München, Peschke, 2008. 18–29.
42. *The Construction and Deconstruction of a Jewish Hero: Moses Mendelssohn's Afterlife in Early-Twentieth-Century Germany*. In: Lauren B. Strauss – Michael Brenner (Hg.): Mediating Modernity. Challenges and Trends in the Jewish Encounter with the Modern World. Detroit, Wayne State University, 2008. 274–289.
43. *Vergessene Historiker. Ein Kapitel deutsch-jüdischer Geschichtsschreibung der fünfziger und sechziger Jahre*. In: Irmela von der Lühe – Axel Schildt – Stefanie Schüler-Springorum (Hg.): »Auch in Deutschland waren wir nicht wirklich zu Hause« Jüdische Remigration nach 1945. Göttingen, Wallstein, 2008. 207–223.
44. *Erinnerung als Gratwanderung. Das Erbe der osteuropäischen Juden. Ein Gespräch mit Delphine Bechtel, Michael Brenner, Frank Golzcewski, Francois Guesnet, Rachel Heuberger, Anna Lipphardt und Cilly Kugelman*. In: Osteuropa. Impulse für Europa. Tradition und Moderne der Juden Osteuropas. 58. Jahrgang/Heft 8. Berlin, Wissenschaftsverlag, 2008. 53–66.
45. *'Wir haben einander böses Blut gemacht' – Thomas Mann und die Juden*. In: Dirk Heißerer (Hg.): Thomas Mann in München IV. München, Anja Gärtig, 2008. 1–35.
46. *Displaced Persons and the Desire for a Jewish National Homeland*. In: Dan Stone (Hg.): Post-war Europe: Refugees, Exile and Resettlement, 1945–1950. London, Gale, 2007.
47. *Historiography in a Cultural Ghetto: Jewish Historians in Nazi Germany*. In: Andreas Gotzmann – Christian Wiese (Hg.): Modern Judaism and Historical Consciousness. Identities, Encounters, Perspective. Leiden, Brill, 2007. 356–367.
48. *Von den Hintertüren der Diplomatie auf die Bühne der Öffentlichkeit: Der Wandel in der Repräsentation des Zentralrats der Juden in Deutschland*. In: Fritz Backhaus (Hg.): Ignatz Bubis. Ein jüdisches Leben in Deutschland. Frankfurt, Suhrkamp, 124–133.
49. *The Politics of Jewish Historiography*. In: Judith Frishman – Hetty Berg (Hg.): Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom, 1880–1940. Amsterdam, Aksant 2007. 31–41.
50. *Nachwort*. In: H. H. Ben-Sasson: Geschichte des jüdischen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, C. H. Beck, 5. Aufl. 2007. 1349–1356.
51. *Ein jüdisches Jahrhundert? Jüdische Traditionen und Antisemitismus im 20. Jahrhundert*. In: Norbert Frei (Hg.): Was heißt und zu welchem Ende studiert man Geschichte des 20. Jahrhunderts? Göttingen, Wallstein, 2006. 226–233.
52. *Einleitung und Aufbruch in die Zukunft*. In: Richard Bauer – Michael Brenner (Hg.): Jüdisches München. München, C. H. Beck, 2006. 15–20., 209–223.
53. *Vorwort*. In: Susanne Schönborn (Hg.): Zwischen Erinnerung und Neubeginn. Zur deutsch-jüdischen Geschichte nach 1945. München, Martin Meidenbauer, 2006. 9–14.
54. *Conflict and Coexistence: Jews in Europe under Muslim and Christian Rule*. In: Satish Saberwal – Mushirul Hasan (Hg.): Assertive Religious Identities: India and Europe. New Delhi, Manohar, 2006. 85–97.
55. *Nichtjüdische Historiker und jüdische Geschichte. Der Wandel in der Wahrnehmung von außen*. In: J. Cornelis de Vos – Folker Siegert (Hg.): Interesse am Judentum. Die Franz-Delitzsch-Vorlesungen 1989–2008. Münster, Lit, 2006. 324–346.
56. *Jehudej Germania ke-model le-moderniut?* In: Moshe Zimmermann – Jotam Chotam (Hg.): Bejn ha-moledot. Ha-jekim be-machosotejhem. Jerusalem, Zalman Shazar Center, 2006. 32–34.
57. *In Search of a Lost Judaism*. In: Contemplate: The International Journal of Cultural Jewish Thought, 3 (2005/06) 46–51.
58. *Jüdischer Fundamentalismus?* In: Helmut Neuhaus (Hg.): Fundamentalismus. Erscheinungsformen in Vergangenheit und Gegenwart. Atzelsberger Gespräche 2004. Erlangen, Universitätsbund, 2005. 41–61.
59. *Gli ebrei europei alla vigilia della catastrofe*. In: Marina Cattaruzza u.a. (Hg.): Storia della Shoah, Bd. 1. Torino: UTET, 2005. 397–429.
60. *Von der Novemberrevolution bis zu den Adventspredigten: Zum Verhältnis zwischen Juden und Katholiken in Bayern zwischen 1918 und 1933*. In: Florian Schuller – Giuseppe Veltri –

- Hubert Wolf (Hg.): *Katholizismus und Judentum. Gemeinsamkeiten und Verwerfungen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Regensburg, Pustet, 2005. 270–281.
61. *Geschichte.* In: Iris Pollatschek – Wolf-Rüdiger Schmidt (Hg.): *Der brennende Dornbusch: Glanz und Elend der Juden in Europa.* Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2004. 9–82.
62. *Abschied von der Universalgeschichte: Ein Plädoyer für die Diversifizierung der Geschichtswissenschaft.* In: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft.* 30. Jg./Heft 1, 118–124.
63. *Das Judentum in Europa. Geschichte und Gegengeschichte.* In: *Concilium. Internationale Zeitschrift für Theologie.* 40. Jg. (Juni 2004) 162–167.
64. *Als der Humor noch in Deutschland zu Hause war: Ein Nachruf auf den berlinisch-jüdischen Geist.* In: *Jüdischer Almanach: Frankfurt am Main,* 2004. 11–21.
65. *Secular faiths of Fallen Jews – Rewriting Jewish History Without Tears.* In: *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts,* 3 (2004) 315–324.
66. *Clio sur le champ de bataille: histoire et identité juive en Allemagne pendant la Première Guerre mondiale.* In: Delphine Bechtel et. al. (Hg.): *Ecriture de l'histoire et identité juive: L'Europe ashkénaze XIX–XX siècle.* Paris, Les Belles Lettres, 2003. 181–192.
67. *Die zionistische Utopie begegnet der Realität: Palästina in der deutsch-jüdischen Literatur.* In: Wolfgang Hardtwig (Hg.): *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit (= Schriften des Historischen Kollegs – Kolloquien 56)* München, Oldenbourg, 2003. 119–131.
68. *Orchideenfach, Modeerscheinung oder ein ganz normales Thema? Zur Vermittlung von jüdischer Geschichte und Kultur an deutschen Universitäten.* In: Eli Bar-Chen – Anthony D. Kauders, (Hg.): *Jüdische Geschichte: Alte Herausforderungen, neue Ansätze.* München, Herbert Utz, 2003. 13–24.
69. *Von einer jüdischen Geschichte zu vielen jüdischen Geschichten.* In: Michael Brenner – David N. Myers (Hg.): *Jüdische Geschichtsschreibung heute: Themen, Positionen, Kontroversen.* Munich, C. H. Beck, 2002. 17–35
70. *The Transformation of the German-Jewish Community.* In: Leslie Morris – Jack Zipes (Hg.): *Unlikely History. The Changing German-Jewish Symbiosis.* New York, Palgrave, 2002. 49–61.
71. *The Changing Role of the Holocaust in the German-Jewish Public Voice.* In: Dan Michman (Hg.): *Remembering the Holocaust in Germany, 1945–2000.* New York, Peter Lang, 2002. 111–119.
72. *Historiography and Historical Thought: Jewish Tradition.* In: N. J. Smelser – Paul B. Baltes (Hg.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences.* Oxford, Elsevier, 2001. 6793–6798.
73. *Deutsche Juden und osteuropäische Juden: Die Dresdner Jüdische Gemeinde zwischen Ost und West.* Jüdische Gemeinde zu Dresden (Hg.): *Einst und Jetzt. Zur Geschichte der Dresdner Synagoge und ihrer Gemeinde.* Dresden, ddp Goldenbogen, 2001. 70–79.
74. *Zwischen Marienbad und Norderney: Der Kurort als ‚Jewish Space‘.* In: *Jüdischer Almanach* 2002. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001. 119–137.
75. *Jewish Studies and German Academia.* In: Nili Cohen – Andreas Heldrich (Hg.): *Academic Freedom.* Munich, Herbert Utz, 2001. 171–179.
76. *Religion, Nation oder Stamm: Zum Wandel der Selbstdefinition unter deutschen Juden.* In: Heinz-Gerhard Haupt – Dieter Langewiesche (Hrsg.): *Nation und Religion in der deutschen Geschichte.* Frankfurt – New York, Campus, 2001. 587–601.
77. *Wie jüdisch war die jüdisch-intellektuelle Kultur der Weimarer Republik?* In: Wilfried Barner – Christoph König (Hg.): *Jüdische Intellektuelle und die Philologie in Deutschland 1871–1933.* Göttingen, Wallstein, 2001. 131–140.
78. *Leo Baeck und der Wandel des liberalen Judentums während der Weimarer Republik.* In: Georg Heuberger – Fritz Backhaus (Hg.): *Leo Baeck 1873–1956. Aus dem Stamme von Rabbinern.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001. 60–70.
79. *Displaced Persons.* In: *The Holocaust Encyclopedia.* Hrsg. Von Walter Laqueur. New Haven, Yale University Press, 2001. 150–159.

80. *Historiography and Historical Thought: Jewish Tradition*. In: International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, 2001. 6793–6798.
81. *Die Weimarer Jahre (1919–1932)*. In: A. Nachama – J. Schoeps – H. Simon (Hg.): Juden in Berlin. Berlin, Henschel, 2001. 137–180. [Englische Ausgabe: Jews in Berlin. Berlin, Henschel, 2002. 137–180.]
82. *Jüdische Minderheit in einer pluralistischen Gesellschaft*. In: Religiöser Pluralismus. Wie viele Religionen verträgt eine Gesellschaft? 13. Bremer Universitäts-Gespräch. Bremen, Aschenbeck & Isensee, 2001. 55–62.
83. *Geschichte als Politik – Politik als Geschichte: Drei Wege jüdischer Geschichtsauffassung in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In: Sabine Hödl – Eleonore Lappin (Hgg.): Erinnerung als Gegenwart: Jüdische Gedenkkulturen. Berlin, Philo, 2000. 55–78.
84. *Staat und Religion in Israel*. In: Jutta Höcht-Stöhr – Michael Schibilsky (Hgg.): Reden über Religion II. Stuttgart, Kohlhammer, 2000. 49–62.
85. *Gnosis and History: Polemics of German-Jewish Identity from Graetz to Scholem*. In: New German Critique, 77. 1999. 45–60.
86. *Warum München nicht zur Hauptstadt des Zionismus wurde - Jüdische Religion und Politik um die Jahrhundertwende*. In: Michael Brenner – Yfaat Weiss (Hg.): Zionistische Utopie-Israelische Realität. München, C. H. Beck, 1999. 39–52.
87. *Israel und die Diaspora*. In: Status: Quo? 50 Jahre Staat Israel. Hrsg. von ALTE SYNAGOGE. Essen, Klartext Verlag, 1999. 78–98.
88. *Beyond Naphta: Thomas Mann's Jews and German-Jewish Writing*. In: A Companion to Thomas Mann's Magic Mountain. Hrsg. von Stephen D. Dowden. Columbia SC, Camden House, 1999. 141–157.
89. *La diaspora allemande et Israel*. In: Confluences Méditerranée, 26. 1998. 137–142.
90. *Epilog oder Neuanfang?* In: Tribüne, 148. 1998. 174–185.
91. *Deutsch-Jüdische Geschichte nach 1945*. In: Die politische Meinung, 345. 1998. 83–88.
92. *Jüdische Geschichte an deutschen Universitäten: Bilanz und Perspektive*. Historische Zeitschrift, 266. 1998. 1–21.
93. *Between Kabbala and Haskala: Peter Beer's History of Jewish Sects*, History and Memory: Jewish Perspectives. Hrsg. von Elisheva Carlebach – David N. Myers. Hanover, New England University Press, 1998. 389–404.
94. *Turning Inward: German-Jewish Youth in Weimar Germany*. In: Search of Jewish Community: Jewish Identities in Germany and Austria, 1918–1933. Hrsg. von Derek J. Penslar. Indiana University Press, 1998. 56–73.
95. *Jewish Studies in Germany Today*. In: Shofar, 15. 1997. 7–15.
96. *1916: The German army orders a census of Jewish soldiers, and Jews defend German culture*. In: A History of Jewish Writing in Germany. Hrsg. von Sander L. Gilman – Jack Zipes. New Haven, Yale University Press, 1997. 348–354.
97. *From Self-Declared Messiah to Scholar of Jewish Mysticism: The Recently Published Diaries Present Young Gerhard Scholem in a New Light*. Jewish Social Studies, 3/1. 1996. 177–182.
98. *German and East European Jews in Post-War Germany, 1945–1950*. In: Jews, Germans, Memory: Reconstructions of Jewish Life in Germany. Hrsg. von Y. Michal Bodemann. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996. 49–63.
99. *Einleitung zur Neuauflage von Frederic V. Grunfeld*. Prophets Without Honour: An Introduction to Freud, Kafka, Einstein, and Their World. New York, Kodansha America, 1996.
100. *Zwischen Ost und West: Berlin als Zentrum jüdischer Kultur in der Weimarer Republik*. In: Jüdische Geschichte in Berlin: Essays und Studien. Hrsg. von Reinhard Rürup. Berlin, Hentrich, 1995. 197–214.
101. *Renaissance oder Erfindung einer Tradition? Deutsche Juden auf der Suche nach dem verlorenen Judentum*. (Holländisch) Blanes, 8. 1995. 29–44.
102. *Jüdische Kultur: Parallelen und Unterschiede zwischen dem deutschen und dem amerikanischen Modell*. (Holländisch) Nexus, 1995 (2). 41–66.

103. *Jüdisches Leben und jüdische Kultur in Berlin nach 1945*. In: Jüdisches Leben in Deutschland heute. Hrsg. von Uri R. Kaufmann. Bonn, Inter Nationes, 1994. 15–26. (auch in englischer und polnischer Übersetzung).
104. *Tarbut ivrit be-republikat Weimar*. (Hebräische Kultur während der Weimarer Republik), Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies, Division B, vol. II (Hebrew section), Jerusalem, 1994. 69–74.
105. *An Unknown World Jewish History Project: Some Reflections on Jewish Historiography in the 1920s*. Modern Judaism 13. 1993. 249–267.
106. *A Tale of Two Families: Franz Rosenzweig, Gershom Scholem and the Generational Conflict around Judaism*. Judaism, 42. 1993. 349–361.
107. *Gott schütze uns vor unseren Freunden: Zur Ambivalenz des Philosemitismus im Kaiserreich*. Jahrbuch für Antisemitismusforschung, 2. 1993. 174–199.
108. *Zurück ins Ghetto? Jüdische Autonomiekonzepte in der Weimarer Republik*. Trumah. Jahrbuch der Hochschule für Jüdische Studien Heidelberg, 3. 1992. 101–127.
109. *East and West in German-Jewish Orthodox Novels*. Year Book of the Leo Baeck Institute, 37. 1992. 309–323.
110. *Wider den Mythos der Stunde Null: Kontinuitäten im jüdischen Bewußtsein und deutsch-jüdischen Verhältnis nach 1945*. Menorah, 2. 1992. 155–181.
111. *The Jüdische Volkspartei – National-Jewish Communal Politics in Weimar Germany*. Year Book of the Leo Baeck Institute, 35. 1990. 219–243.

MICHAEL BRENNER

A német *Wissenschaft*től a globális tudományig: zsidó historiográfia a két világháború között

Különleges megtiszteltetés számomra, hogy én tarthatom az idei Leo Baeck Emlékelőadást. A Leo Baeck Intézet akadémiai karrierem éveit során folyamatosan fontos szerepet játszott, egészen azóta, hogy 1988-ban megérkeztem New Yorkba a Columbia Egyetemre. Valóság-gal második otthonommá vált akkori gyönyörű székhelye a 73. utcában, melynek lépcsőjét a német-zsidó Nobel-díjasok képei díszítették. Az intézet akkori igazgatója, Fred Grubel tárt karokkal fogadott, és az intim egyszobás archívumban végzett kutatósegédei feladataimat is nagyon élveztem, melynek során Frank Mecklenburg baráti tanácsait volt szerencsém követhetni, akit időközben az intézet kutatásainak igazgatójává és a levéltár vezetőjévé neveztek ki. Tisztán emlékszem, milyen lenyűgözve tekintettem a színes pamfletekre, az évente sorra kerülő Leo Baeck Emlékelőadás írott változataira. Az Intézethez fűződő viszonyom az évek során még szorosabbá vált. Legelső tudományos publikációm, mely mesztértézisemen alapult, az Intézet 1990-es Évkönyvében jelentettem meg. Néhány évvel később a Leo Baeck Intézet nemzetközi elnöke, Michael Meyer professzor úr invitált, hogy vegyek részt a modern kori német-zsidó történelem négykötetes szintézisének elkészítésében. Később, 1997-ben az Intézet németországi munkacsoportjának elnökévé választottak, mely tisztséget tizenkét éven át betöltöttem, mielőtt nemzetközi alelnökké választottak volna. Nem túlzás tehát leszögezmem, hogy a Leo Baeck Intézetet akadémiai otthonomnak tartom.

Engedjenek meg nekem még egy utolsó személyes emléket, mely mai előadásom témájához is közvetlenül kapcsolódik. Első New York-i szemeszterem idején két egyformán kivételes professzor zsidó historiográfiai kurzusára is bejártam: egyikük Yosef Hayim Yerushalmi volt a Columbia Egyetemről, másikuk pedig Ismar Schorsch a Zsidó Teológiai Szemináriumról. Óráik sokban eltértek. Egyikük Gershom Scholem munkásságát állította központba, másikuk viszont Moritz Steinschneiderre és Heinrich Graetzre fókuszált. Ekkor vált világossá számomra, hogy történetírói próbálkozásainkat nemcsak tanáraink befolyásolják, de világlátásunk és politikai elképzeléseink is.¹

Lucy Dawidowicz történész egykoron azt állította, hogy „minden nép, minden nemzet arra használta történelmét, hogy öngazolást találjon maga számára, egyúttal igazolja önmagát a külvilág szemében. De bizonyára nincs még egy nép, amelyik annyira sokféleképpen használta volna történelmét [...], mint a zsidók.”² Ehhez hozzátenném, hogy nincs még egy kor, melynek során annyira sokféle célból írtak volna zsidó történelmet, mint épp a két

¹ Előadásom alábbi könyvemem alapul: Brenner, Michael: *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton, 2010.

² Dawidowicz, Lucy S.: *What Is the Use of Jewish History? Essays*. New York, 1992. 4.

világháború közt. Ekkorra a különböző politikai világképek, melyek a zsidókat és a zsidóságot különféleképpen definiálták, már mind határozott formát öltöttek. A legtöbb nyugati zsidó a zsidóságot vallási közösségnek tekintette, miközben Kelet-Európában két nemzeti öndefiníció is elterjedt. Az egyik a diaszpórábeli nemzet gondolatán alapult, a másik szerint viszont a nemzeti történelem a saját területre való visszatérés és a saját államiság helyreállítására irányult. Ez idő alatt a totalitárius világnézetek további koncepciókat tettek dominánssá saját fennhatóságuk alatt: a Szovjetunióban a zsidó történelem az osztálytársadalmak történetének részeként értelmeződött, míg a náci Németországban faji alapon szemlélték azt.

A zsidó történelem keresztény felfogása

A zsidó historiográfia kezdetén nem-zsidó történészek álltak. Az első modern kori átfogó poszt-biblikus zsidó történelem megalkotója egy hollandiai francia protestáns volt, aki még a 18. század hajnalán alkotott. Jacques Basnage 1716-ban kiadott, összesen tizenöt kötetes műve *A zsidók története Jézus Krisztustól napjainkig* címmel jelent meg.³ Alcíme szerint a mű Josephus történetének folytatásául íródott – ami egyúttal azt is érzékelteti, hogy mennyi idő telt el a legutolsó átfogó zsidó történelmi mű megjelenése óta. Basnage tisztában volt azzal, hogy az első században alkotó Josephus óta nem akadt zsidó szerző, aki ilyesmire vállalkozott volna. Miközben olvasóit biztosította elfogulatlanságáról, Basnage protestáns paphoz illően abbéli reményét is kifejezte, hogy munkája meggyőzi majd a zsidókat egyháza felsőbbrendűségéről: „Munkálkodásom egyedüli célja a kereszténység igazságának zsidókkal szembeni bebizonyítása.”⁴

Hannah Adams keresztény nő volt a legelső amerikai, aki átfogó posztbiblikus zsidó történelem megírására vállalkozott. *A zsidók története Jeruzsálem lerombolásától a 19. századig* című műve 1812-ben jelent meg, és nagy mértékben támaszkodott Basnage művének angol fordítására. E mű missziós szemlélete ugyanakkor még markánsabb volt. Adams a könyv számos pontján leszögezte, hogy egyedül a megkeresztelkedés hozhatja el a zsidók szenvedésének végét, melynek okai maguk a zsidók: „...a zsidók idézték elő az isteni bosszút, amikor is megfeszítették Urunkat, és blaszfém módon felkiáltottak: a vére szálljon ránk és gyermekeinkre.”⁵ A könyv második kiadását jellemző módon a Londoni Társaság a Kereszténység Zsidók Közti Elterjesztéséért nevű szervezet jelentette meg.

Németországban a 19. század előtt nem született hasonló mű. Ebben annak is szerepe volt, hogy a zsidó felvilágosodás legfontosabb képviselője, Moses Mendelssohn sem értékelte túl nagyra a történetírást. Egyik 1765-ös levelében a következőket írta történész barátjának, Thomas Abbtnek: „Hogy mit gondolok a történelemről? Legyen bár természettörténet, politikatörténet vagy eszmetörténet, egyik se akar a fejembe menni. Ásítani kezdek,

³ Az eredeti hatkötetes, 1706–1707-es rotterdami kiadás címe *Histoire de la religion des Juifs* volt, az első teljes angol kiadásra Londonba került sor 1708-ban (*The History of the Jews from Jesus Christ to the Present Time*). Erősen lerövidített, bár hétkötetes változat jelent meg Franciaországban 1710-ben Basnage nevének említése nélkül, melyre a szerző csaknem ötszáz oldalon reagált. A végleges, tizenöt kötetes változat 1716-ra készült el, és hollandul 1726–1727-ben jelent meg.

⁴ Az idézet eredeti helye: Basnage: *Histoire des Juifs*, I. I–VI., részben idézi Cerny, Gerald: *Theology, Politics and Letter Letters at the Crossroads of European Civilization: Jacques Basnage and the Baylean Huguenot Refugees in the Dutch Republic*. Dordrecht, 1987. 186. f. Az idézet az 1706-os első kiadásra adott reakciókra reagál.

⁵ Adams, Hannah: *The History of the Jews from the Destruction of Jerusalem to the Nineteenth Century*. Boston, 1812. vol. 1, 90.

mihelyt valami történetit kell olvasnom – hacsak a stílusa nem tart ébren.”⁶ A történelemmel kapcsolatos általános fenntartás, mely az európai felvilágosodást éppúgy jellemezte, mint zsidó párját, a haszkalát, ahhoz vezetett, hogy nagyszabású és maradandó történeti mű ekkoriban csak igen kevés született.

1792. február 21-én Johann Kaspar Schiller azt tanácsolta Friedrich nevű fiának, aki történészprofesszorként tevékenykedett Jénában, hogy tegyen valamit a helyzet orvoslására: „Tudtommal a zsidó népnek szétszórátása óta nincs teljes és következetesen megírt története. A téma fontos és olyan tudós figyelmét érdemli, aki tanult zsidókkal is konzultál a felhasználandó forrásokat illetően. Emellett e téma mesteri kifejtése a keresztények érdeklődésére is bizton számíthatna.”⁷

A Wissenschaft des Judentums német hagyománya

Sajnos, Friedrich Schiller nem írta meg a zsidók történetét, pedig stílusa feltehetően még Mendelssohn is ébren tartotta volna. Ily módon a zsidókra maradt saját történelmük megírása. Amint elkezdhettek német egyetemeken tanulni, azonnal bele is vágtak ebbe. Ha a zsidóság modern kori tudományos tanulmányozásának van kezdőpontja, az alighanem a *Verein für die Cultur und Wissenschaft der Juden* 1819-es berlini megalapítása. E társaság egyik tagja az a Isaac Marcus Jost volt, aki hamarosan a legelső többkötetes zsidó történetet kiadó zsidó szerzővé avanszált. A 19. századi zsidó historiográfia vitathatatlanul legnagyobb mestere azonban Heinrich Graetz volt, akinek tizenegy kötetes, *A zsidók története* (1853–1876) című *magnum opusa* olyan klasszikussá vált, ami mércét biztosít minden későbbi mű megítéléséhez. A *Wissenschaft des Judentums* számos további reprezentánsa, így Leopold Zunz, Abraham Geiger és Moritz Steinschneider is hozzájárult a zsidó történelem megértéséhez, bár elsősorban szomszédos diszciplínákat, irodalomtudományt, liturgikus tanulmányokat, teológiát műveltek.

A 19. században a zsidó történetírás központja egyértelműen Németország volt, annak ellenére, hogy jelentős francia zsidó történészek alkottak ekkor, és a *Hokmat Izrael* is komoly fejlődésen ment keresztül Kelet-Európában. A helyzet az első világháború után változásnak indult, Berlinnek és Boroszlónak hamarosan további központokkal kellett megosztania vezető pozícióját, Vilnával és Varsóval, Jeruzsálemmel, Oxforddal és New Yorkkal. A vilnai illetőségű YIVO és a jeruzsálemi Héber Egyetem 1925-ös és a varsói *Instytut Nauk Judaistycznych* 1928-as megnyitásával, továbbá a New York-i Columbia Egyetem Nathan J. Millerről elnevezett „Zsidó történelem, irodalom és intézmények” professzori állás 1929-es létrehozásával, valamint a zsidó tárgyú oktatás oxfordi kezdeteivel a zsidó történészeknek hirtelen öt új otthona is lett. E központok mind a korai 20. század legjelentősebb politikai-ideológiai pozícióinak egyikét támogatták: az autonomista megközelítésmódot, a cionista nézetet vagy éppenséggel a diaszpórabeli individualista értelmezést. A legelső ezek közül a zsidókat diaszpóra nemzetként definiálta, a második a zsidó állam szükségessége mellett érvelt, míg a harmadik a vallási definíció mellett foglalt állást. Ezek mellé lehet tenni két további, bár jóval kevésbé tudományos meghatározást is. Belorussziában és Ukrajnában, melyek a Szovjetunióban is meg tudtak őrizni valamennyit autonómiájukból, a helyi akadémiák részeként szintén létrehoztak zsidó történeti és kulturális kutatóközpontokat:

⁶ Moses Mendelssohn Thomas Abbt-nak, 16th February 1765, 75.

⁷ A weimari Goethe és Schiller Levéltárból in: *Schillers Werke*. Nationalausgabe, vol. 34/I. Briefwechsel: Briefe an Schiller, 1. März 1790 bis 24. Mai 1794. Hrsg. von Ursula Naumann. Weimar, 1991. 135.

1924-ben Minszkben és 1927-ben Kijevben alapítottak ilyen, ráadásul az utóbbinak rövid ideig létezett odesszai részlege is. Itt a zsidókat osztályalapon határozták meg, mégpedig burzsoákként, akiknek osztályozásukon felül kell kerekedniük. Végezetül emlékezzünk meg a náci Németország legenyhébb kifejezéssel is kvázitudományosnak nevezhető intézményeiről: számos intézmény arra tett kísérletet, hogy a zsidó történelmet egy faj történeteként értelmezze; ezek az értelmezések egymással is versengtek a „zsidókérdés tudományos kutatása” terén.

A weimari Németország: a zsidó tudomány professzionalizációja

Vessünk még néhány pillantást a zsidóság tudományának szülőhazájára. A Weimari Köztársaság napjaiban a német nyelvű zsidó tudomány még mindig jelentősnek számított, bár virágkora ekkorra elmúlt már. Eközben érte néhány új impulzus is, melyeket leginkább talán a professzionalizáció fogalmával lehetne összefoglalni. Legfontosabb eredménye az *Akademie für die Wissenschaft des Judentums* 1919-es megalapítása volt. Egy teljes évszázad után, amikor is a zsidó tudomány intézményes keretét Németországban csaknem kizárólag a Rabbi szemináriumok biztosították, az Akadémia megalapítása komoly áttörésnek számított, hiszen ez volt a legelső szekuláris kutatóintézet e szakterületen. Kezdeményezője Franz Rosenzweig volt, aki zsidó tanítók számára szeretett volna újszerű képzést nyújtani.

Az Akadémia legelső igazgatója, az ókortörténész Eugen Täubler azonban nem követte hűségesen Rosenzweig terveit. Täubler nem annyira a zsidó közösségi élet felvirágoztatását célozta, sokkal inkább akadémiai és szekuláris kutatóintézetre vágott. Az Akadémia fő célja így módon a *Bibliotheca Judaica* című publikációs sorozat kiadása lett, mely a zsidó történelem és irodalom legnagyobb műveinek kritikai kiadását volt hivatott magába foglalni. Az inflációs idők anyagi problémái és az Akadémia meglehetősen rövid távú működése következtében e tervek nem teljesülhettek, végül mindössze néhány kötet kiadására került sor. Ugyanakkor két munkatárs, Fritz (Yitzhak) Baer és Selma Stern (aki mellesleg nem sokkal később feleségül ment Täublerhez) fontos történelmi projektekbe kezdett. Baer a cleve-i falusi zsidókról kezdett publikálni. E tanulmányok többek között a 16. századi *Shevet Yehuda* című héber krónika kritikai elemzését nyújtották. Eközben Baer belevágott legnagyobb kutatásába is, mely a keresztény Spanyolország zsidóival volt kapcsolatos. Stern a porosz állam és a zsidók kapcsolattörténetéről kezdeményezte egy többkötetes dokumentumgyűjtemény kiadását, mely munka még a második világháború után is hosszan folytatódott. Miután Täubler beadta lemondását és a Zürichi Egyetem ókorprofesszora lett, pozícióját Julius Guttmann filozófus örökölte meg, akinek igazgatósága alatt az Akadémia fókuszába egyre inkább a zsidó vallás és filozófia tanulmányozása került. A legambiciózusabb projekt alighanem a Moses Mendelssohn művei összkiadásának kezdeményezése volt, mely 1929-es elindítását követően végül több mint hét évtizedet vett igénybe.⁸

A német zsidó történettudomány professzionalizációja terén további jelentős fejleményt jelentett, hogy az 1920-as években színre léptek női történészek, akik munkáikkal a nőtörténethez is komolyan hozzájárultak. Az imént már említettem Selma Sternt, aki a legelső doktorátussal rendelkező nők közé tartozott, disszertációját még 1913-ban sikerült megvédenie Münchenben. A nők története folyamatosan foglalkoztatta, 1914-ben például ez írta naplójába: „A női ideálok eltérnek a férfiakéitól. Tisztában kell lenniük azzal, hogy mennyire jelentős erőt képviselnek a nők, és mekkora teljesítményekre képesek saját területü-

⁸ Myers, David N.: The Rise and Fall of Jewish Historicism. In: Hebrew Union College Annual LXIII (1992), 107-144.

kön.⁹ Kevéssel a világháború után Stern figyelme a női élettörténetekre kezdett irányulni. 1922-ben például cikksorozatot közölt „A zsidó nők típusainak változásai az emancipáció óta Németországban” címmel. Ennek során zsidó nők identitáskonfliktusait elemezte Rahel Varnhagentől Else Lasker-Schülerig. 1925-ben és 1926-ban aztán újabb cikksorozattal állt elő, melyben ugyanezt a témát immár egészen a középkorig visszamenően elemezte.¹⁰

Berta Pappenheim eközben a „női Biblát”, azaz a *Zeenah u-reenah*-t adta ki újfent, de említhetjük Glikl von Hameln 17. századi emlékiratait, akárcsak Hannah Arendt Rahel Varnhagen-életrajzát, melynek ötlete szintén ekkor fogalmazódott meg. Feltétlenül tárgyalásra méltó Bertha Badt, a későbbi Badt-Strauss, aki 1908-ban legelső nőként szerzett doktori fokozatot a boroszlói Friedrich Wilhelm Egyetemen.¹¹ Bár Annette von Droste-Hülstofferől írott disszertációjának nem voltak explicite zsidó komponensei, későbbi történeti és irodalmi munkássága már a zsidó nők biográfiáira fókuszált. 1912-ben Varnhagen leveleiből és dokumentumaiból adott ki kötetre valót, az 1920-as évek végén pedig Varnhagennel és további szalonalapító zsidó nőkkel kapcsolatos kutatási eredményeit tette köze.¹² Számos zsidó szöveg lefordítása és kiadása mellett írt tudományos szövegeket zsidó nőkről a legfontosabb német nyelvű zsidó enciklopédiába is.¹³ A *Menorah* folyóiratban 1931-ben publikált tanulmányában Badt-Strauss már kifejezetten szisztematikusan foglalkozott a zsidó nő történettel.¹⁴ A *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, melyet 1929-ben alapítottak újra, ekkor már női szerzők írásait is közölte, ellentétben rövid életű 19. századi elődjével.

A német-zsidó historiográfiának tehát nemcsak intézményes keretei változtak meg, hanem kizárólagos férfiúi perspektívái is. A zsidóság vallási meghatározása ellenben továbbra is érvényben maradt. Szerepelt ugyan néhány cionista történész is, de a többség hűséges maradt a *Wissenschaft* 19. századból megörökölt ideáljaihoz. Ennek részét alkotta azon hit, hogy a zsidóság csak vallásként volt integrálható a nemzeti társadalmakba. A zsidók ezért zsidó vallású német állampolgárokként tekintettek magukra, elfogadva azon nézetet, mely szerint nem alkothatnak „államot az államban” – pedig ezzel eredetileg ellenfeleik vádolták őket.

Angol nyelvű zsidók kényelmes otthontalansága

A 19. század közepén a zsidó tudomány olyannyira marginálisnak számított Nagy-Britanniában, hogy egy 1846-ban kiadott német zsidó folyóirat a fontos *Judaica* könyvtár angoloknak való eladására még úgy utalhatott, hogy ezáltal e könyvek a tanult világ távoli sarka-

⁹ Naplójegyzet, 1914. június 7. *Tagebücher*, vol. 5. A Leo Baeck Intézet Levéltára, New York. Idézi: Gisbert, Annedore E.: *Selma Stern. Historikerin der Weimarer Republik*. Magisterarbeit, Heidelberg, 2000. 9.

¹⁰ Stern, Selma: *Die jüdische Frau im Wandel*. Ost und West, no. 3/4. (March/April 1922), col. 64–72., idézi: Sassenberg, Marina: *Apropos Selma Stern*. Frankfurt am Main, 1998. 75.

¹¹ Steer, Martina: *Bertha Badt-Strauss (1885–1970). Eine jüdische Publizistin*. Frankfurt am Main, 2005. 63.

¹² Lásd: Hahn, Barbara: *Bertha Badt-Strauss (1885–1970). Die Lust am Unzeitgemäßen*. In: *Frauen in den Kulturwissenschaften*. Munich, 1994.

¹³ Lásd a „Rahel Varnhagen” szócikket a *Jüdisches Lexikon*ban (1930), akárcsak a „Henriette Herz”, „Rebekah Kohut”, „Nahida Ruth Lazarus” (Goethe és Heine mellett) szócikkeket az *Encyclopaedia Judaica*ban (1931–34).

¹⁴ Lásd: Badt-Strauss, Bertha: *Aus der Geschichte*. és uo.: *Jüdische Frauenliteratur*. Blätter des Jüdischen Frauenbundes, 1931. 12. no.7/8. 31–33.

iba kerülnek majd, és tudományos felhasználásukban kár volna reménykedni. Az ily módon hivatkozott távoli sarok nem más volt, mint az oxfordi *Bodleian Library*.¹⁵ A 19. század végére azonban az angliai *Judaica* könyvtárak rátaláltak olvasóikra, és a brit zsidó tudomány is kezdett elismertté válni. A századfordulóra az Egyesült Államok szintén jelentős tényezővé vált, olyannyira, hogy a korai 1900-as években a legelső teljes *Zsidó Enciklopédia* már Amerikában jelent meg. Miközben az 1880-as évek kezdetén csak minden tizedik zsidó élt angol anyanyelvű országban, ezen arány ötven év alatt egyharmadra növekedett.

A cincinatti-i *Hebrew Union College* és a new york-i Zsidó Teológiai Szeminárium korántsem pusztán rabbiképzőként funkcionált: egyre fontosabb szerepet juttattak a kutatásnak, sőt sikerült átcsábítaniuk néhány vezető európai tudóst is. Az 1930-as évek során mind Oxford, mind New York a zsidó történelem tanításának vezető helyei közé katapultálta magát, miután Salo Baron, a galíciai származású és bécsi végzettségű történész a Columbia Egyetemen 1930-ban elnyerte a legelső „Zsidó történelem, irodalom és intézmények” elnevezésű professzori állást, majd Cecil Rothot, aki az oxfordi Merton College végzettje volt, 1939-ben a Zsidó Tudományok oxfordi docensének nevezték ki.

Az angolszász országok zsidói a németországiakhoz hasonlóan elsősorban vallási közösségként definiálták magukat, mégis volt egy lényegi különbség a két közösség között. Miközben a német-zsidó történészek a zsidó szenvedéstörténetről és a zsidó magaskultúráról értekeztek, Baron és Roth kifejezetten elleneztek e megközelítésmódot. Salo Baron volt az, aki ezen iskola leírására „Gettó és Emancipáció” című, *Menorah Journal*-beli esszéjében 1928-ban megalkotta a híressé vált „zsidó történelem könnyáztatta felfogása” fogalmat. Cecil Rothról özvegye jellemző módon „történész könnyek nélkül” alcímmel írt életrajzot.¹⁶ Mindketten hivatkozhattak a *Jewish Quarterly Review* szerkesztőjének, Israel Abrahamsonak példájára, aki nagy hatást gyakorolt az angol nyelvű zsidó tudományok fejlődésére, és aki már *Zsidó élet a középkorban* című, 1896-os könyvében is pozitív hangot ütött meg: „Szerencsés szellem mosolygott a középkori zsidó életre, a zsidó vallásosság alapkövévé az öröm kezdett válni [...] nem is lehetne nagyobbat tévedni, mint annak feltételezésével, hogy a zsidók élete koromsötét volt ekkoriban, és optimizmusukat sikerült letörni.”¹⁷

Roth a papság és az olasz zsidó közösség kapcsolatáról később írott sorait hasonló meggyőződés inspirálta: „A papok gyűjtő hangvételű beszédei alkalmanként erőszakba torkollottak. De miután a prédikációk véget értek és az érzelmek lecsillapodtak, az őrjöngés épp olyan sebesen ért véget, ahogy elkezdődött. A zsidók megjavították betört ablakaikat és a társadalom plebejus tagjai a pénzszerzés reményében hamarosan ismét elhozták hozzájuk értékeiket. Együtt nevettek, közösen énekeltek, sőt alkalmanként iszogattak is az utcán. Az egyház búskomor tagjai ismét csak morogni kezdtek a túlzottan baráti viszonyok miatt, mivel ismét csak olyan szívélyes kapcsolat állt fent az olasz nép és a zsidók között, mint sehol máshol a világon.”¹⁸ Mindketten a *Menorah Journal*-t választották a könnyáztatta történelemképet frontálisan támadó írásuk publikálására: Baron fentebb idézett 1928-as írását mindössze négy évvel követte Cecil Roth szintén elhíresült retorikai kérdése: „A legüldözöt-

¹⁵ *Der Orient* 26, 25th June, 1846. 198. Idézi: Schorsch, Ismar: *Kataloge und kritische Forschung: Das Schicksal jüdischer Sammlungen in Deutschland im 19. Jahrhundert*. In: Münchner Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur 2011. 13.

¹⁶ Baron, Salo W.: *Ghetto and Emancipation: Shall we Revise the Traditional View?* In: *The Menorah Journal*, 14. (1928) 515–526.; Roth, Irene: *Cecil Roth. Historian Without Tears: A Memoir*. New York, 1982.

¹⁷ Abrahamson, Israel: *Jewish Life in the Middle Ages*. Philadelphia, 1896. 373.

¹⁸ Roth, Cecil: *The History of the Jews of Italy*. Philadelphia, 1946. 156.

tebb nép?” Ezen írásmű fő érve meglehetősen egyszerű volt: a zsidók szenvedtek ugyan a pre-modern Európában, de ezzel nem voltak egyedül. Mások szenvedése más formát öltött ugyan, mégsem volt kisebb. Ha arról értekezünk, hogy a zsidóknak nem biztosítottak egyenlő jogokat, akkor emlékeztetni kell arra is, hogy az egyenlő jogok koncepciója nem is létezett még. „A zsidóknak egyértelműen kevesebb kötelességük és több joguk volt, mint a lakosság nagy többségének”, állította Baron.¹⁹ Roth hangsúlyozta ugyan, hogy a zsidók sokat szenvedtek a középkorban, de arra is kitért, hogy szenvedésük „a középkor tragikus jellegének részét alkotta”.²⁰ Kiemelte továbbá, hogy az eretnekekkel és számos egyéb csoportokkal ellentétben, akiket megsemmisítettek, a zsidóknak sikerült túlélniük e századokat.

Gyakran feledett tény, hogy miközben e történészek a modern kort megelőző évszázadokat nem láttatták annyira sötétnek, a modern kort sem tartották annyira fényesnek. Mint arra David Engel rámutatott, korántsem idealizálták a zsidó múltat.²¹ A publikációikra adott európai és izraeli reakciók azonban azt mutatják, hogy írásaikat visszatérően a zsidó történelem szenvedéstörténetként való értelmezése elleni kihívásként értelmezték. Nyugodtan feltehetjük, hogy a brit és amerikai környezet, az ottani szabadság foka hatással volt Roth és Baron historiográfiájára, abban pedig egyenesen biztosak lehetünk, hogy az övékéhez hasonló műveket Varsóban és Jeruzsálemben nem alkottak.

Jeruzsálem: a cionista alternatíva

A cionista történészek, akik a Héber Egyetem 1925-ös megnyitásától kezdődően rendelkeztek saját tudományos központtal, hamar érzékelték az ezen felfogásban számukra rejlő veszélyeket. Ha ugyanis a múltban volt példa kellemes diaszpórabeli korszakokra, akkor jövőbeli előfordulásukat sem lehetett kizárni. Szerintük ilyen diaszpóra nem létezhetett, számukra csak a száműzetés veszélyessége és helyenként véres története volt számba veendő. Fritz Baer, miután elhagyta Berlint az első jeruzsálemi zsidó történészprofesszori állásért, melyet már Yitshak Baer néven töltött be, kategorikusan visszautasította az új New York-i és oxfordi nézeteket. Baron könyvének ismertetésekor Baer arra jutott, hogy a diaszpóra Baron szerint is alapvetően az üldöztetés hosszú sorozata volt – Baron valamennyi ennek ellentmondó kijelentése ellenére. Határozott cionista álláspontja ugyanis az volt, hogy a zsidó nemzet csakis saját földjén élhet biztonságban.

Benzion Dinur, Baer a Héber Egyetemen oktató kollégája, a zsidó diaszpóráról szintén fontos műveket alkotott. Ugyanakkor a diaszpóra számára sem jelentett többet, mint száműzetésbeli hosszú várakozást még mielőtt a zsidó történelem a saját földhöz való visszatérés által ki nem teljesedett volna: „A galut elleni lázadás olyannyira erőteljesnek bizonyult, hogy annak a nemzet történetét sikerült eredeti vágányába visszatérítenie és a modern zsidó jellemet az ókorhoz tette hasonlatossá.”²²

Eközben se Baer, se Dinur nem volt dogmatikus történész. Nézeteik idővel változtak és a száműzetés és hazatérés kérdéséről is többféleképpen nyilatkoztak. A cionista tudósok meg voltak győződve arról is, hogy a zsidó állam majd létrehozza azon feltételeket, melyek fennálltakor a tudomány többé nem pusztán a politika és ideológia szolgálóleánya lesz. A mások mellett Baer szerkesztésében megjelenő *Zion* című folyóirat legelső száma ennek

¹⁹ Baron: *Ghetto and Emancipation*, 517.

²⁰ Roth, C.: *The Most Persecuted People?* The Menorah Journal, 20. (1932) 140.

²¹ Engel, David: *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, 2009.

²² Dinur, Benzion: *Israel and the Diaspora*. Philadelphia, 1969, 145.

szellemében határozottan leszögezte, hogy „az apológiák kora véget ért”.²³ Gershom Scholem, aki Baerhez hasonlóan szintén Németországból származott, 1922-ben még Münchenben szerezte doktori fokozatát, de idővel a legbefolyásosabb jeruzsálemi zsidó tudóssá sikerült emelkednie, még ennél is tovább ment. Ő úgy vélte, hogy a zsidó környezetben tevékenykedő zsidó történészek olyan témákat is feldolgozhatnak, melyektől a zsidóellenes érzületek ereje miatt korábban tartózkodtak. Úgy vélte, hogy a diaszpórabeli történészek a zsidó misztika és babonák vagy a zsidó bűnözés történeteivel azért nem óhajtottak foglalkozni, mert a zsidókat pozitív színben kívánták feltüntetni. „Palesztina újraépítése olyan kereteket hozott létre [...], melyekben, többek között a Héber Egyetem megalapítása által, a zsidó tudományok nemcsak központi szerepet kapnak, de immár ideológiai színezet nélkül folytathatók. Mindenki szabadon, tudományos véleményének megfelelően beszélhet és taníthat, anélkül, hogy bárminemű vallásos vagy vallásellenes nézeteket kellene propagálnia.”²⁴

Az elmúlt két évtized zsidó történészei Scholem e nézeteinek élesen ellentmondva többek között őt és szellemi elődeit is (möglegatósen ironikus módon) politikai elfogultságaik miatt támadták. Állításuk szerint Scholemék ahhoz az apologetikus megközelítésmódoz ragaszkodtak, melynek képviselőivel tanáraikat vádolták: az új kritika szerint ők a zsidó történelem átpolitizált és homogenizált nemzeti változatát képviselték.

De térjünk vissza a két világháború közötti időszakra, amikor a cionizmus még korántsem számított egyedülálló zsidó nemzeti mozgalomnak. Szintén nacionalista alternatívája a zsidó nemzet diaszpórabeli elismeréséért küzdött. Ezen alternatíva szellemi atyja Simon Dubnov volt.

Oroszország és Lengyelország: állam nélküli zsidó nemzet

A legjelentősebb orosz-zsidó történész, Simon Dubnov 1860-ban, Theodor Herzllel azonos évben született. Dubnov nem viszonyult ellenségesen a cionista eszméhez, ugyanakkor elitista álomnak gondolta, és úgy vélte, hogy az égető kelet-európai zsidó társadalmi problémák megoldására nem lehet képes. Eközben Dubnov a zsidó történelmet a cionistákhoz hasonlóan nemzeti kulcs szerint értelmezte, csak éppen diaszpórabeli nacionalizmust propagált.

Az ókori és a modern zsidóságról írott második levelében a zsidóságot úgy jellemezte, hogy az „intellektuális-történelmi nemzetet alkot a politikai nemzetek között”, de hangsúlyozta az európai zsidóság azonosulását Európával is: „Európa nagyszámú zsidó otthona immár kétezer éve, őseink millióinak itt fekszik a sírja, mint az ókori Róma gyarmatosítói átérték a keresztény civilizáció elterjedését, itt alakítottuk ki gazdag intellektuális kultúránkat, mely keresztény szomszédainkra is hatással volt. Mindezek után egyesek nem áttallanak idegenként és betolakodóként tekinteni ránk, sőt sorainkban is vannak, akik ellenségeink kórusát erősítik, és új zsidó exodusról prédikálnak, melynek során a zsidók hátrahagynák Európát a Közel-Kelet kedvéért!”²⁵

Dubnov politikusként is hozzájárult a diaszpóranacionalizmus megerősödéséhez, melynek célja széles körű zsidó kulturális autonómia kialakítása volt Kelet-Európában. Ennek érdekében alapította meg a *Yidische Folksparteyt*, a Zsidó Néppártot. Történészként a zsidó

²³ *Megamatenu. Zion*, 1. (1936) 1–5.

²⁴ Scholem, Gershom: *Science of Judaism – Then and Now*. In: *The Messianic Idea and Other Essays on Jewish Spirituality*. New York, 1971. 310.

²⁵ Dubnov, Simon: *Die Grundlagen des Nationaljudentums*. Berlin, 1905. 53.

nacionalizmus jelentette számára a nemzeti mozgalom csúcspontját, ami olyannyira fejlettnak számított, hogy már a terület birtoklásának kérdését is meghaladta: a zsidók eszerint annyira megmászhatatlanul nemzetet alkottak, hogy még saját területre, saját államra se volt többé szükségük, spirituális nemzeté váltak.²⁶ Dubnov a cionisták mellett liberális ellenfeleit is határozottan bírálta: „...komoly logikai hibát követnek el, akik úgy gondolják, hogy a zsidók nem alkotnak nemzetet, hanem mindössze vallási közösséget.”²⁷

Miként cionista történésztársai, eszméit természetesen Dubnov is hosszú és termékeny pályafutása alatt alakította ki. Szöges ellentétben az őt megelőző zsidó historiográfiával, melynek főszereplői egyének, mint például Maimonidész vagy Mendelssohn voltak, Dubnov egy intézményt tett meg főszereplőnek: a zsidók önkormányzó közösségét. A zsidó autonómia tényét folyamatosan hangsúlyozta, és megtestesülését a *kehilla* intézményében vélte felfedezni.

1922 és 1933 között Dubnov Berlinben élt, de az általa és kelet-európai történésztársai által elvetett magvak kevéssel az első világháború után elsősorban szülőhazájában, Lengyelországban szökkentek szárba. 1919 és 1939 között csak a Varsói Egyetemen több mint hetven mestertézist és doktorit írtak lengyel-zsidó történeti témákról, a legtöbbet Majer Balaban témavezetése alatt, aki nemcsak egyetemi oktatója volt a lengyel-zsidó történelemnek, de úttörő kutatómunkákat is végzett.²⁸ A lengyel-zsidó történelem másik nagyszerű kutatójával, Mojzesz Schorral együtt alapította meg 1928-ban a Zsidó Kutatóintézetet, ahol számos fiatal történész legfőképpen 19. századi témákat oktatott. Közéjük tartozott Raphael Mahler, Filip Friedman és Emanuel Ringelblum is. Az oktatás nyelve héber és lengyel volt. Az intézet egyik legfontosabb feladata tanárok képzése volt, akik a számos újonnan alapított héber gimnáziumban helyezkedhettek el.

A kelet-európai zsidóság kutatására létrehozott YIVO-t kelet-európai migránsok Berlinben alapították, de fő központja Vilna városa lett, mely ekkoriban Lengyelországhoz tartozott. Itt a jiddis vált hivatalos nyelvvé, ezért Schorrt vagy Balabant az együttműködésre mutatott hajlandóságuk ellenére is alapvetően asszimilánsoknak tartották, akik a jiddis lengyelre cserélését segítették elő. A YIVO történeti részlege 1933-ig Berlinben maradt, és ebben az időszakban itt élt számos vezető történész, többek között Simon Dubnov, Elias Tcherikover, Jacob Lestschinsky, Mark és Rachel Wischnitzer és Nachum Shtif is.

A YIVO újszerű céljai között a kortárs zsidóság kutatása is szerepelt. Tagjait elsősorban a lengyel zsidóság mindennapjai foglalkoztatták. A YIVO többek között kérdőíves módszerrel mérte fel a kortárs állapotokat, emellett országos pályázatokat írt ki ifjak önéletrajzi szövegeire. Történészbizottságot is felállított, mely eleinte Varsó zsidó történetét, majd 1934 után már egész Lengyelországot kutatta. A részt vevő történészek nagyon tudatosan nemcsak témáikban, de módszertanilag is ellensúlyt kívántak biztosítani a német-nyelvű *Wissenschaft des Judentum*szal szemben. E történészek alighanem legkiválóbb reprezentánsa Elias Tcherikover volt, aki e különbségeket igencsak markánsan fogalmazta meg: „Mi a zsidókra nem mint teológusok által bebalzsamozott múmiákra tekintünk, de nem is mint metafizikai küldetést teljesítő vallásos törzsre, hanem élő nemzetre, a világ minden táján

²⁶ Dubnov: *Die Grundlagen*, 34.

²⁷ Dubnov: *Die Grundlagen*, 35.

²⁸ Dobroszycki, Lucjan: *YIVO in Interwar Poland: Work in the Historical Sciences*. In: Yisrael Gutman et al. (eds.): *The Jews of Poland between the World Wars*. Hanover, 1989. 499.

elő népre, melynek saját világméretű története van, és mely folyamatosan küzdött a fennmaradásért.”²⁹

A két világháború közötti Lengyelország egyre hevesebben átpolitizált környezetében a történészek is részt vettek a különböző politikai táborok, a cionisták, a marxisták és a diaszpóranacionalisták közötti heves vitákban. Attól függően, hogy miként tekintettek önmagukra, és milyenek látták közönségüket, írhattak lengyelül, jiddisül vagy héberül, és a zsidóságot is eltérő módon definiálták, de a zsidó történelemre elsősorban egy diaszpórabeli nemzeti kisebbség történeteként tekintettek.

Szovjetunió: a zsidó történelem mint osztálytörténelem

A Szovjetunióban korántsem volt ennyire sok opció: amennyiben a történészek publikálni kívánták írásaikat, a zsidó történelmet osztályharcos szempontból kellett megközelíteniük. A korábbi „burzsoá tudomány” kritikáját a Kommunista Párt zsidó részlegének 1928 áprilisában Harkovban tartott második oroszországi kulturális konferenciája szisztematikusan artikulálta. A *Wissenschaft des Judentums* eszerint a burzsoá emancipáció eszköze volt. Dubnow diaszpóranacionalizmusát úgyszintén elvetették, mivel állítólag a középosztály zsidó tömegek és munkások ellen alkalmazott fegyvere volt. A cionistákat is ehhez hasonló kritika érte. A YIVO által művelt jiddis nyelvű tudományt pedig kispolgárinak titulálták (amúgy *Hokhmas Jiddis*nek nevezték, ami a zsidó tudomány héber nyelvű kifejezéssel, a *Hokhmat Israel*lel való szójáték volt). A szovjet zsidó tudomány céljait is egyértelműen kifejtették: „...ez a proletariátus tudománya, módszere marxista, feladata pedig a zsidó környezet szocialista alapokon való feltárása”.³⁰

E megközelítésmód legismertebb képviselője Israel Sosis, aki a fehérorosz zsidó történettudomány ágense volt. 1929-ben kiadott *A 19. századi oroszországi zsidó mozgalmak története* című műve Karl Marx nevével kezdődik. Lapjain Sosis azt kívánta bizonyítani, hogy a kelet-európai zsidók elnyomása mindössze a feudalizmus és a jobbagyság általános történetének a része volt. A szerző a pétervári burzsoá–liberális zsidó történészeket éppúgy bírálta, miként a zsidó felvilágosodást is, mely szerinte a zsidó népet „fanatikusok igája alá kényszerítette”.³¹ A mű roppant ideologikus jellegű volt, de a szovjet hatóságok szemében így sem ment elég messzire. Egy névtelen „szerkesztő” előszavából a mű gyengéire is fény derült: Sosis semleges kifejezéseket használt, mint például harmadik rend, ahelyett hogy a burzsoáziáról írt volna, a zsidó közösségek vezetőit és a *Bund*ot sem ítélte el eléggé, ráadásul a zsidó nacionalizmus kiváltó okának is az antiszemitizmust nevezte.

A szovjet-zsidó tudomány két legfontosabb intézményes központja időlegesen a minszki fehérorosz és a kijevi ukrán akadémia zsidó történelem és kultúra kutatórészlegei lettek, melyeket 1924-ben, illetve 1927-ben alapítottak, azonban mindkettő tiszavirág-életűnek bizonyult. A zsidó történetírás szovjet verziója után az 1930-as évek elején a zsidó témájú művek betiltása következett.

²⁹ Petersen, Heidemarie: *‘Mir zen far zikh di geshikhte nit fun a historisher mumie’*. *Die Historische Sektion des YIVO und die jüdische Geschichtsschreibung im Polen der Zwischenkriegszeit*. In: uő. – Marina Dmitrieva (Hg.): *Jüdische Kultur(en) im neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Wiesbaden, 2004. 170.

³⁰ Lieberberg, J.: *Di yiddishe visnshaft afn tsveytn alfarbandishn kultur-tsusamenfur*. Di royte velt, 5. (Ápril 1928) 104 f. A különböző értékeléseket összefoglalja: Greenbaum, Avraham: *Jewish Scholarship in Soviet Russia*. Boston, 1959. 34.

³¹ Sosis, Israel: *Di geshikhte fun di yidische gezelschaftleke shtremungen in Rusland in 19. yorhundert*. Minsk, 1929. 33., 40., 50., 54.

A náci Németország: rasszizmus és zsidóellenes kutatás

A zsidóság tudományának legperverzebb kiforgatására a náci Németországban került sor. A náci nemcsak zsidó kortársaikat kívánták leigázni, de a zsidó múlt felett is hatalmat akartak gyakorolni. Számos, a „zsidókérdéssel” foglalkozó hivatalos kutatóintézetet is megnyitottak, melyek sok esetben a kiűzés, majd a tömeggyilkosság legitimációs alapjaival próbálták szolgálni.

A legelső intézetet Az Új Németország Történetének Birodalmi Intézete elnevezésű központ müncheni részlegében alapították 1936-ban. Első igazgatója, Karl Alexander von Müller helyi történész az intézmény különleges voltát hangsúlyozta, amellet érvelve, hogy az újonnan megnyíló intézmény „nem szokványos tudományos és kutatóközpont csupán, hanem Adolf Hitler nagy nemzetiszocialista forradalmának a tudomány és felsőoktatás terén véghezvitt forradalmi tette”. A „zsidókérdés” szisztematikus feltárása által tabukat fognak megtörni, hangoztatta, miközben a történeti kutatás különleges politikai szerepét is kiemelte: „A történelem bizonyítja, hogy minden nagy forradalom nemcsak a jelen képét alakította át, de a korábbi korokét is.” Müller a történeti kutatást a fegyvergyártáshoz és a katonaképzéshez hasonlította, számára az általa vezetett kutatóintézet „fegyverkészítő műhely volt, mely az agyak meghódításában kap szerepet”.³² A közönség soraiban az új rezsim számos reprezentánsa helyet foglalt, többek között Rudolf Hess is, Hitler helyettese, akik mind támogatták az agyak effajta meghódításának programját.

A müncheni intézeten kívül Frankfurtban és Berlinben is működtek hasonló szellemiségű intézetek; a háború éveit során Anconától Krakkóig és Bordeaux-tól Budapestig Európa számos városában és országában továbbiakat alapítottak. E náci kutatások fő célja nem más volt, mint hogy a zsidóságot olyan fajnak mutassák be, melynek létezni sincsen joga. Következésképpen megkülönböztették a zsidó „parazitákat” és a „vendégfogadó nemzeteket”, hogy terminológiájukat idézzem. A „faji keveredés” káros hatását ecsetelték, és az emancipáció kárait taglalták. Ha e tudósok nem is vettek közvetlenül részt a tömeggyilkosságok elkövetésében, előkészítették és ideológiailag igazolni próbálták azokat.

Konklúzió: a „kik is voltak?” helyett a „voltak-e egyáltalán?” kérdése

Egykoron Németország volt a zsidó tudomány központja, de az 1930-as évekre a zsidóellenes tudomány központjává vált. A náci egyúttal a németországi *Wissenschaft des Judentums* patinás hagyományának is véget vetettek. Bár a nagy héber író, Shmul Josef Agnon úgy vélekedett, hogy a kelet-európai zsidók szemszögéből nézve a zsidó tudomány által felhalmozott tudás csillagpor volt, ami a nagy német zsidó mesterek szerszámaikról rájuk hullott, a németországi zsidó tudomány relatív hanyatlása már jóval 1933 előtt megkezdődött: az effajta tudományos tevékenység új központjai Jeruzsálemben, Vlnában, Varsóban, Oxfordban és New Yorkban voltak.

Az európai zsidóság nem sokkal korábban még virágzó centrumainak szétrombolása és a politikai cionizmus sikerei a két világháború között fennálló interpretációs sokszínűséget hamarosan felszámolták. A holokauszt előtti években a nyugati történészek a zsidó történelmet inkább egy vallás történeteként értelmezték, és ennyiben környezetük zsidóságdefinícióját követték. A kelet-európai történészek diaszpóra-nemzeti elképzeléseket fogalmaztak meg, számukra a zsidó közösségi intézmények a hiányzó állam pótlékául szolgáltak.

³² Müller beszéde megtalálható az alábbi kötetben: Frank, Walter: *Deutsche Wissenschaft und Judenfrage*. (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des Neuen Deutschland, 7.) Hamburg, 1937. 5–11.

A cionista történészek eközben azt hangsúlyozták, hogy a zsidók folyamatosan kötődtek Izrael földjéhez, ha nem is éltek ott.

Az elmúlt évtizedek zsidó historiográfiáját már nem ezen, időközben elavult ideológiai ellentétek határozzák meg, hanem a posztmodern, a posztkoloniális és a feminista elméletekben rejlő módszertani kihívások. Ily módon a kortárs megosztottságokat már nem azon kérdésre adott eltérő válaszok eredményezik, hogy a zsidók valójában kik is voltak (vallás, nemzet, osztály vagy faj), hanem hogy összetartozó közösségként léteztek-e egyáltalán.³³

Fordította: LACZÓ FERENC

³³ A legfrissebb többkötetes zsidó történet a posztmodern diskurzusokat is figyelembe veszi. Biale, David (szerk.): *Cultures of the Jews: A New History*. New York, 2002. Az új trendekről lásd Rosman, Moshe: *How Jewish is Jewish History?* Oxford, 2008.

Raguza/Dubrovnik városi jegyzőkönyvei (1395–1397)

*Odluke Dubrovačkih vijeća 1395–1397.
Reformationes Consiliorum Civitatis
Ragusii 1395–1397. Ed. Nella Lonza.
Monumenta historica Ragusina, knj. 10.
HAZU, Zagreb–Dubrovnik, 2011. 456 oldal*

Raguza/Dubrovnik közigazgatási szerveinek, a három városi tanács jegyzőkönyveinek újabb részeit adták ki 2011-ben a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia Dubrovniki Történeti Intézetének (*Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zavod za Povijesne Znanosti u Dubrovniku*) gondozásában. A közölt dokumentumok két és fél év eseményeit tartalmazzák, 1395 januárjától 1397 augusztusáig. A Dubrovniki Levéltárban őrzött (II. *Reformationes*, volume 30.) eredeti jegyzőkönyvek alapján az iratokat Nella Lonza rendezte sajtó alá, aki a fent említett történeti intézet munkatársa, és már számos figyelmet érdemlő munkája jelent meg (lásd: www.zavoddbk.org). Többek között részt vett a most bemutatásra kerülő jegyzőkönyvek korábbi éveinek a kiadásában is.¹

A városi jegyzőkönyvek mellett a levéltár bőséges iratanyagot őriz a város múltjából, amelyhez a magyar történelem is kötődik, ezért érdemes felidézni a város középkori történetét. A dél-dalmáciai Raguza/Dubrovnik – a továbbiakban Raguza – városa fontos szárazföldi és tengeri kereskedelmi útvonalak találkozásánál feküdt. Ez a stratégiai elhelyezkedés nemcsak gazdasági, hanem politikai jelentőséget is biztosított a városnak. A 7. században alapított település a 8. századtól kisebb megszakításokkal több

évszázadon át a Bizánci Birodalom része volt, 1205-től pedig adriai kereskedelmi vetélytársához, Velencéhez tartozott. I. Lajos magyar király hadi sikereinek köszönhetően 1358-tól azonban Dalmácia, így Raguza városa is a Magyar Királysághoz került, és egészen 1526-ig magyar fennhatóság alatt virágzott.

Az 1358-ig tartó velencei uralom idején alakultak ki a város közigazgatási intézményei, három tanács: a Nagytanács (*Consilium Maior*), a Szenátus (*Consilium Rogatorum*) és a Kistanács (*Consilium Minor*), melyeknek jegyzőkönyvei évszázadokon át fennmaradtak. A Nagytanács ülésein minden nagykorú raguzai nemes férfi részt vett, ahol törvényt hoztak, tisztségviselőket választottak, továbbá a város mindennapi ügyeit tárgyalták. A Szenátus tagjai diplomáciai ügyeket intéztek, a Kistanács a városi törvények végrehajtó szerveként és a közigazgatás irányítójaként működött. Mindhárom tanács ülésein az elfogadott határozatokat lejegyezték, évekre, hónapokra, napokra lebontva. A szenátusi és a nagytanácsi bejegyzéseknél az elfogadott határozatok mellett az ellenjavaslatokat és a szavazatok számát is megismerhetjük a jegyzőkönyvekből, így a kutató még több információhoz juthat egy-egy döntés, ügy kapcsán.

A magyar történészek számára különösen fontosak lehetnek a jegyzőkönyvek, hiszen Raguza városa 1358-tól 1526-ig a Magyar Királysághoz tartozott, így a határozatok magyar vonatkozású politikai, diplomáciai, gazdasági információkat is tartalmaznak. Úgy vélem, hogy ebben a kötetben a legértékesebbnek azok a bejegyzések bizonyulnak, amelyek Zsigmond magyar király 1396-os, a nikápolyi vereséget követő raguzai látogatásával kapcsolatosak, mivel a magyar szakirodalom többnyire hiányosan

¹ Lásd: *Odluke Dubrovačkih vijeća 1390–1392*. In: Nella Lonza – Zdravko Šundrić (ed.): *Monumenta historica Ragusina*, knj. 6. Zagreb–Dubrovnik, 2005.

vagy egyáltalán nem használja ezeket az adatokat.² Zsigmond magyar király 1396.

² A téma iránti figyelemfelkeltésként, a teljesség igénye nélkül néhány kiadvány a magyar és a horvát szakirodalomból az alábbiakban olvasható. Okmánytár, oklevéltár: Szerk. Mályusz Elemér: *Zsigmondkori Olevéltár I.* 1387–1399. Budapest, 1951. Csak Zsigmond Dalmáciába érkezéséről tudósít; a Tadija Smičiklas szerkesztette okmánytárban (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* JAZU, vol. 18. 1395–1399. Zagreb, 1990.) nincs adat Zsigmond raguzai tartózkodásáról. A raguzai–magyar kapcsolatok okmánytára (Gelcich J. – Thallóczy L.: *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae. Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára.* Budapest, 1887.) hiányosan közöl részleteket a raguzai jegyzőkönyvekből. Magyar feldolgozások: Mályusz Elemér lábjegyzetben említi a király raguzai tartózkodásának idejét, Baán István pedig csak érkezésének napját közli: Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Budapest, 1984.; Baán István: *Zsigmond és Bizánc kapcsolatai.* In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator, Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus. Budapest, 2006. A magyar király raguzai látogatásáról nem található adat Teke Zsuzsa tanulmányában (Teke Zsuzsa: *Zsigmond és Raguza.* In: Rác György (szerk.): *Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40.* Analecta Mediaevalia III. Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Budapest–Piliscsaba, 2009. 411–445.), sem Bertényi Iván és Szende László közös munkájában (Bertényi Iván – Szende László: *Anjou-királyaink és Zsigmond kora.* Budapest, 2011.). Az itineráriumok kapcsán kettősség figyelhető meg: a harmincas években megjelent mű megadja Zsigmond király raguzai tartózkodásának idejét, de forrás megjelölése nélkül (Sebestyén Béla: *A magyar királyok tartózkodási helyei.* Budapest, 1939.), míg a 2005-ben megjelent itinerárium nem tartalmaz bejegyzést a király raguzai látogatásáról (Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Királyok és királynék itineráriumai.* Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1. Budapest, 2005.). Néhány horvát mű Zsigmond király Raguzába érkezésének körülményeiről:

december 19-én hajnalban három velencei gályán érkezett a Raguzához tartozó Lacroma (Lokrum) szigetéhez. A raguzaiak szívélyesen fogadták a december 21-én a városukba érkező királyt. Nemcsak megfizették a királynak a következő két évre szóló adót, 1000 aranydukátot (az 1358-ban megkötött szerződés szerint évi 500 dukát adóval tartoztak a magyar uralkodónak), hanem további 2000 aranydukátot is adtak a királynak. Zsigmond nevében a velencei gályáknak ellátást biztosítottak, a velencei kapitánynak pedig 80 aranydukátot érő ajándékot szavaztak meg. December 26-án döntöttek arról a Szenátusban, hogy a királynak ajándékoznak egy ereklyét, egy darabot Krisztus lepléből. Zsigmond király december 29-én hagyta el Raguzát, további útjára egy felfegyverzett raguzai gálya is elkísérte Spalatóig (Split).³ Nemcsak ezek az adatok értékesek azonban a korszak magyar kutatói számára, hanem egyéb diplomáciai, kereskedelmi, pénzügyi bejegyzések, valamint a város mindennapjait meghatározó események is, mint például a kalózkodásról, a természeti katasztrófákról vagy a pestisről szóló híradások.

A latin nyelvű jegyzőkönyvek közreadását horvát nyelvű bevezetés előzi meg, melynek angol és olasz verziója is helyet kapott az első oldalakon. A bevezető tájékoztat az 1301-től fennmaradt tanácsi iratok eddigi publikálásának történetéről: az első kötetek még a 19. század végén kerültek kiadásra, a következő a 20. század közepén, míg a legutóbbi, a már említett kiadás 2005-ben jelent meg. Továbbá azt is megtudjuk, hogy három Észak-Itáliából származó kancellár keze nyomát őrzik a jegyzőkönyvek oldalai, emiatt bukkannak fel a döntően latin nyelvű

Tadić, Jorjo: *Promet putnika u starom Dubrovniku.* Dubrovnik, 1939.; Dinić-Knežević, Dušana: *Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku.* Novi sad, 1986.; Janeković-Römer, Zdenka: *Okvir slobode.* Zagreb–Dubrovnik, 1999.

³ *Odluke Dubrovačkih vijeća 1395–1397,* 149., 263., 265–267., 367., 392.

bejegyzések között velencei dialektusban írt határozatok is.

A kiadott forrás első felében a Kistanács döntései találhatók, azután a Szenátus, majd a Nagytanács bejegyzései következnek. A Nagytanács határozatai előtt azok rövid kivonata, lényege került lejegyzésre. A Nagytanács iratai után az 1395 januárjától 1397 novemberéig hivatalban lévő rektorok névsora olvasható. A magyar fennhatóság kezdetekor, 1358-ban jelent meg a rektor tisztség, amely a város legelőkelőbb pozíciója volt. A havonta választott tisztségviselő reprezentatív feladatokat látott el.

A rektorok felsorolása után érdekes kivonat következik két és fél év eseményeiből (1395-ből és 1396-ból, valamint az 1397. év néhány hónapjából), a kancellárok által fontosnak tartott eseményekből, például kövek érkezése, természeti katasztrófák (földrengés, vihar), a magyar királyné halálának híre vagy Zsigmond király már említett látogatása 1396 karácsonyán.

A mellékletben hat kisebb bejegyzés található, mindegyiknél három nyelven is fel van tüntetve, hogy a jegyzőkönyvek mely

részéhez tartozik. A forrásmunkát név-, hely- és tárgymutató teszi könnyebben használhatóvá, emellett annak a kutatónak is nyújthat hasznos információkat, aki nem kifejezetten ezeket az éveket vizsgálja, hanem a 14. század más évtizedeit. Sok esetben ugyanis a forrásokban felbukkanó nevek, helységek, kifejezések más alakjai, változatai is szerepelnek a mutatókban. A helynevek esetében a mai név is fel tüntetve, amit nagyon hasznosnak találtam más raguzai források kapcsán a Balkán középkori helységeinek beazonosításakor.

Bízom benne, hogy a raguzai városi jegyzőkönyvek kiadása folytatódik a következő években, mivel évente több új kiadvány is megjelenik a Dubrovniki Történeti Intézet kutatóinak tollából. (Az intézet eddig publikált kiadványainak listája megtalálható a bemutatott munka utolsó oldalain).

JUHÁSZ ÁGNES

Egy 16. századi mese és forrásai

Csorba Dávid: Mohács – egy „mesemondó szemével”: emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában. Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2012. (Modus Hodiernus 4.) 180 oldal

A történeti emlékezet szubjektív, a történelem folyamának értelmezését minden esetben az eseményeket megélő emlékező kulturális gyökerei, érdekviszonyai és műveltsége formálják szerves egésszé. Ez a jellegzetesség kiválóan megfogható az alacsony származású, de magát a királyi udvarba küzdő Szerémi György jól ismert művében is. Az 1540-es években megírt *Epistola de perditione regni Hungarorum* (avagy szélesebb körben használt címén a *Magyarország romlásáról*) viszonylag későn, a 19. században vált csak ismertté s lett egyúttal a történészek és irodalomtörténészek vitáinak tárgya. Szerémi művét a kutatás a legtöbb esetben gyanús történeti értékkel rendelkező fabulaként kezelte, amely számos pontatlansága, tárgyi tévedése miatt kordokumentumként, történeti forrásként csak igen nehezen használható fel. Az általános vélemény szerint annál inkább alkalmas művelődéstörténeti, kultúrantropológiai vizsgálatokra: a mű valóságos „késő-középkori rémregény”, hallomások, pletykák, sztereotípiák és rémhírek kusza keveréke, amelyeket az udvari káplán jó írói vénával formált egésszé.

Csorba Dávid esettanulmányokat tartalmazó kismonográfiája ehhez az érzelemtől sem mentes vitához szolgáltat újabb támpontokat. Célja az, hogy Szerémi György művének leginkább 30. és 31. fejezetére (a szávaszentdemeteri ütközetre és előzményeire) fókuszálva vegye vizsgálat alá a kor történetiszemléletét. A mű első részében a vizsgálati módszerek ismertetése mellett kifejti saját véleményét is Szerémi históriájá-

ról: az *Epistolát* az emlékirat kategóriába sorolható „vegyes típusú” munkaként értékeli. Ebben a napló, az emlékirat, a történeti novella elemei keverednek, de a kortörténet korai példájaként is értelmezhető. Szerémi nagyobb részben hallomásélményei, kisebb részben olvasmányai alapján szerkeszti meg leírását saját kora eseményeiről, emellett pedig természetesen a személyes tapasztalás hatása is elő- előbukkan, ami azonban legalább húsz év távlatából már jelentősen torzul. Csorba már a könyv elején hangsúlyozza azt a később részletesebben is kifejtett jellegzetességet, hogy noha az *Epistola* számos motívumot kölcsönöz az Iliászból, a Nagy Sándor-regényből és a Bibliából is, egyik fontos forráscsoportja a szerémségi létben megjelenő szájhagyomány és a népi hiedelemvilág volt. Ebben természetesen nagy szerepet játszik, hogy a többnyelvű Szerémi György ebből a multikulturális, határvidéki közegből származott, annak értékrendjét, attitűdjeit is magában hordozta, s így megközelítése regionálisnak tekinthető. Tárgyi tévedései bőven vannak tehát, de mivel a szerémségi közeget jól ismeri, ezek a tárgyi tévedések mindig egységesek és következetesek. A helyzetet pedig csak tovább színesíti, hogy az említett ismeretanyag a klasszikus skolasztikus egyházi műveltségre rakódott rá udvari papunk esetében.

Szerémi művén a szerző jól alátámasztott megállapítása szerint egyfajta összeesküvés-elmélet vonul végig. Az ország történetének egyik legfontosabb, ám végzetes időszakát megélő emberként önkéntelenül is moralizál: a királyi udvar bennfentesei bűnbakként, az ország elveszejtőiként jelennek meg leírásában. A bukás okai a magyar politikai vezetőréteg hűtlenségében és hataloméhségében, nekik köszönhetően a török veszély elbagatellizálásában és a Magyarországgra érkező németek erkölcsi zül-

löttségében jelennek meg. Persze gyorsan hozzá is tehetjük: a magyar köznemesség körében az idegenellenesség egyáltalán nem volt új keletű fejlemény. Jól mutatja Szerémi véleményét az a pejoratív, gúnyos megközelítésmód, ahogy korának nagyjairól beszámol. A szerinte törtető, félművelt és ravasz emberként számon tartott Bakóczot származására utalva csak a „kerékgyártó” jelzővel és a „törökösség” vádjával illeti, de Szatmári György is megkapja a maga „kalmár”, ahogy Szalkai László is a neki kijáró „varga” jelzőjét. Tomori Pál még inkább előtérbe kerül: ő már nemcsak egyszerűen bűnbak, hanem az a személy, akinek cselekedeteiben a katasztrófa is kódolva van, aki legfontosabb elősegítője az ország bukásának. Nem véletlen, hogy szerepét a bajban hangsúlyozni, a szórványos katonai sikerekben pedig kisebbiteni igyekeznek.

Szerémit a szerző véleménye szerint legjobban Tomori személyiségének kettőssége, „csuhássága” foglalkoztatja. Ennek eredménye a többször hangoztatott „Cseribarád” gúnynev is, amely azonban nem csak az ő munkájában jelenik meg. A negatív megközelítés már csak azért is érdekes, mert a kor forrásai szerint Tomori jó katona, kiváló szervező volt, a pápától levélben pedig még a „vitéz” és „ájtatos” jelzőket is megkapta. Későbbi adatok alapján személye a koraiújkori délvidéki néphagyományban Kapisztrán Jánossal fonódott össze.

Csorba értékelése szerint Szerémi udvari papként alapvetően idegenkedett a szerzetesektől, leginkább a ferencesektől, akiket egyébként a 15. században amúgy is széles körben tudatlannak tartottak. Az *Epistola* szerzője ennél is messzebb megy: kollaboráns viselkedéssel vádolja őket, és ebben a gondolatban megjelenik egy népi hiedelem hatása is, miszerint Szulejmán a ferencesek közé vegyülve kémlelte volna ki Budát. A szerző megállapítása szerint ez a motívum (a nép közé álrühában vegyülő nagyvezér) a közel-keleti folklórból származik, és Mátyással kapcsolatosan balkáni közvetítéssel Magyarországra is eljutott.

A bajok okozóival, azaz az udvarral szemben elötűnik a másik oldal is, akik közből Szerémi is származik, és akikkel teljes mértékben azonosulni is tud: a szerbek, akiket udvari papunk Achilleus nemzetségeként (trákként, míg másoknál ez műrmi-dón formában szerepel) jellemez. Olvasatában a rációk a romlás lehetséges elhárítói, a katonai események mindig pozitív résztvevői voltak. Ez az állásfoglalás egyértelművé teszi számunkra kulturális identitását.

A szerző hosszasan és érdekesítő módon elemzi a szávaszentdemeteri ütközetek Szerémi-féle megfogalmazásának szimbolikáját. Az egyik legfontosabb ilyen szimbólum a farkas. A török Ferhád basát a történet szerint ugyanis a csata előtt figyelmeztetik: vigyázzon a farkasokra, mert azok felfalják majd a törököket. A basa félelmében megbetegszik, elbujdosik, majd meghal. A leírt esemény már csak azért is figyelemre méltó, mivel más beszámolók szerint a csatában súlyos sebet kapott, és azután halálra zott el, illetve ismerünk arra is adatot, hogy Konstantinápolyban a csata után végezték ki. A farkas képe összetett szimbólumrendszer takar, és a keresztény, az iszlám, a germán és a balkáni szimbolikában is fontos tényező. A szerző azonban arra az egyértelmű kapcsolatra is felhívja a figyelmet, hogy a Tomoriak egyik oldalágának címerállata szintén a farkas volt.

A fentiek mellett más forrás is párhuzamba állítható a történettel. Seherezáde 148. éjszakájának meséje a farkasról és a rókáról szintén megjelenik Szerémi narrációjában. Ebben a farkast a róka egy szőlő melletti gödörbe csalja, amit a szőlősgazda ázott, hogy csapdába ejtse a vadállatokat. Ezek után nem meglepő, hogy az *Epistola* leírása alapján Ferhád a vereség után szintén egy szőlő alatt rejtőzött el. Szerémi leírásának másik ilyen keleti forrása a *Ferhád és Sirin* címet viselő szerelmes történet lehetett, amely a Balkán török uralom alatt élő szláv népei körében ismert volt. A történetben szereplő farkasnak azonban van egy hazai vonatkozása is: a „farkast kiáltani”

(*lupum proclamare*) kifejezés mögött ugyan is a színlelt megfutamodással történő cselvetés katonai parancsa rejtőzik, és Szeréminél is csak a szávaszentdemeteri jelentéktelen (ezek szerint a pap értelmezésében színlelt) vereség után aratják a magyarok az igazán fényes győzelmet.

Ha a keresztény művelődés felé fordulunk az udvari pap elbeszélésében megjelenő források ügyében, Taurinus 1519-ben Bécsben megjelent, a parasztháborút leíró *Stauromachiája* mutatható még bizonyosan ki. Tomori például, akárcsak az említett munkában Bakócz, nem akarta elfogadni a parancsnoki kinevezést. Egy másik, nyugati motívum pedig a harmincadik fejezet elején szereplő, Szerémi és Tomori között lefolyó beszélgetéshez kapcsolódik. Csorba szerint az itt említett „tűzköpenybe csavart rossz tanácsadók”-at Dante *Commediájából* kölcsönözték. Ebben az esetben már nem valószínű, hogy valóban Szerémi György korábbi olvasmányát érhetjük tetten: az amúgy is „életzagú” jelenetben a Tomori szájába adott mondat minden bizonnyal valóban elhangozhatott.

Műve összefoglaló fejezetében Csorba Dávid lényegre törő módon értékeli Szerémi György történeti koncepcióját, megállapítva, hogy az nem áll össze szerves rendszerre: a pap előadása érdekesítő mesefüzerekből álló erőteljes személyiségképeket, a hazai táj és sors regényes korrajzát, a romlás ethoszát felvonultató profetikus, de

pesszimista hevülettel, „békaperspektívából” megfogalmazott alkotásként értelmezhető. Ami azonban igazán jelentőssé teszi, s amire a szerző végig a hangsúlyt helyezi írásában: Szerémi műve a 16. századi művelődéstörténet és folklór páratlan kincseshányója, amelyet eddig méltatlanul lekicsinyeltek. Remek példa arra, hogy a történeti emlékezet milyen sokrétű forrásokból táplálkozva, mennyire komplex módon épül fel.

Csorba Dávid dolgozata, amelyet precízen szerkesztett névmutató, gondosan válogatott képanyag és rövid, német nyelvű rezümé zár le, izgalmas olvasmány. A szerző bámulatos mennyiségű magyar és külföldi szakirodalmi és forrásanyagot vonultat fel elemzése során. A mű szövegében tett, széles körű tájékozottságról árulkodó tematikai kitérők ugyan nagy figyelmet kívánnak az olvasótól, de a szálak szerencsére soha nem maradnak elvarratlanul. A munka módszertani szempontból is jelentős: megmutatja, hogyan kell egy ilyen jellegű forrást kultúr-történeti szempontból szisztematikusan valótóra fogni. A magyar történelem egy vitatott korszakába nyújt érdekes – nem politikatörténeti vonatkozású – betekintést, így forgatása mind a történettudomány, mind a művelődéstörténet iránt érdeklődőknek számos érdekességet tartogathat.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Kémek a Portán

Kerekes Dóra: Diplomatak és kémek Konsztantinápolyban. Múltidéző zsebkönyvtár. Szerkesztő: Horn Ildikó. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 246 oldal

A kémkedés és a hírszerzés mind a regényírók, mind a filmrendezők fantáziáját megragadta és megragadja ma is. Híres-hírhedt, valós vagy fiktív kémekről vagy kémnőkről olvashatunk, vagy nagyjátékfilmeket és valóságos dokumentumfilmeket nézhetünk meg. Az olvasót és a nézőt mindig magával ragadták ezek a törvényesség és törvénytelenesség határmezsgyéjén imbolygó okos, intelligens, erős és bátor hősök, akik maguk vagy egy kis elszánt csapat élén megmentik a világot, és győzelemre vezetik a jót.

A misztifikált, túltrajzolt kép mögött azonban néha a fikciónál is érdekesebb történetek bújnak meg, amelyek feltárásával a történetírás foglalkozik. Az államok kialakulásával párhuzamosan a kémkedés: a másik fél szándékainak tudása a kormányzatok elemi érdekévé vált. A reneszánsz idején először Itáliában, majd a 16. század folyamán a keresztény Európában megjelenő állandó diplomáciai kapcsolatok immáron lehetőséget adtak arra, hogy a korábban alkalmazott alkalmi hírszerzést az állandó jellegű információszerzés váltsa fel. Az információ értékévé vált, amelynek minőségét, mennyiségét és áramlását biztosítani kellett. Nem véletlen tehát, hogy a kora újkor kutatója az információrobbanás korának is tekintik a 16–17. századot. Jelentősége és fontossága ellenére azonban a magyar történetírás sokáig nem fordított kellő figyelmet a Portán folytatott diplomáciai kémkedésre; tudott létezéséről, ám szerepét magyarellenesnek vélte. Ez a nézet csak a rendszerváltást követően változott meg, amikor először Hiller István, majd Kerekes Dóra kezdett kutatásokat e témában. Az

utóbbi, fiatal kutató foglalta össze az ismeretendő tudományos ismeretterjesztő műben az eddigi munkák eredményeit.

A szerző leginkább a 17. századra és azon belül annak utolsó harmadára koncentrált, ám mindenekelőtt felvázolja, hogyan került Európa diplomáciai érintkezésbe az Oszmán Birodalommal. Ezt a viszonyt egyoldalúság jellemezte a Porta saját, önkéntes döntése folytán. A velencei, majd a 16. század folyamán a francia, a Habsburg, az angol és a 17. században a németalföldi követségek felállítása után az oszmánok ugyanis nem érezték szükségét hasonló követségek fenntartásának az európai országok fővárosaiban. 1547 és 1593 között a Habsburg uralkodók folyamatosan tartottak állandó rezidenseket Isztambulban. A zsitvatoroki béke megkötését követően hosszú idő után újra lehetőség nyílt arra, hogy a Habsburg Monarchia állandó követséget nyisson a Portán. A harmincéves háború, majd az ezt követő Habsburg–Bourbon vetélkedés küzdelmeinek évtizedeiben Bécs keleti diplomáciájának legfőbb meghatározójává az Oszmán Birodalommal szemben kialakult *status quo*, az állandóság fenntartása vált. Ennek megfelelően a keleti diplomáciát irányító Udvari Haditanács politikájára a mozdulatlanság, a változatlanság volt a jellemző, amihez egy teljes intézményrendszert kellett kiépíteni: ebbe ugyanúgy beletartozott a bécsi irányító apparátus munkájának a tökéletesítése, mint az illegálisan működő informátori hálózat kiépítése.

Kerekes Dóra érdekesítően elegyíti munkájában a kiépülő rendszer történetét egy-egy fontosabb személy életútjának felvázolásával. Már Johann Jacob Kurz von Senftenau felismerte, hogy az isztambuli Habsburg követ mellé állandó, megbízható és a császár szolgálatában álló tolmácsra

van szükség, ezért követsége tagjai közé felvette a nagy műveltségű Yusuf ibn Abu Dhaqn (Giuseppe Barbato) egyiptomi kopt keresztényt. Bécsben pedig szintén az ő közbenjárására a marseilles-i születésű Michel D'Asquier a keleti nyelvek udvari tolmácsa lett, akit később a szintén francia származású François Mesgnien de Meninski váltott hivatalában. Ez a hivatali megnevezés azonban nem fedte a poliglott francia szerepének valódi jelentőségét, hiszen évtizedekig nem volt olyan levél, utasítás vagy követjelentés, ami nem az ő kezén ment volna keresztül.

A 17. század közepén először Konstantinápolyban, majd a század utolsó harmadában Bécsben is megindult a tolmácsképzés. A befektetett pénz és energia megtérült, hiszen a 17. század végére olyan tolmácsok működtek már a Habsburg Monarchia szolgálatában, mint Marc' Antonio Mamucca della Torre és két fia (Leopold és Christoph), Giorgio Cleronome vagy Janaki Porphyrita.

A mindenkori udvari főtolmácsnak felügyelnie kellett a futárok tevékenységét is, akik az üzeneteket és a rezidensnek szánt pénzt vitték magukkal. A szerző megállapítása szerint közöttük legfőképpen örmény vagy délszláv származásúakat találunk, akik azért vállalták az igen veszélyes vállalkozást, mert felemelkedésük lehetőségét látták benne. Ez is közrejátszott abban, hogy e szakma képviselői között több volt a kalandor, mint az udvari diplomácia bármely más területén.

Az Oszmán Birodalommal fennálló *status quo* megőrzéséhez pontos és hiteles információnak kellett befutnia Bécsbe, de ezzel a Konstantinápolyban nem egyszer igen elszigetelten tevékenykedő Habsburg követ nem tudott szolgálni, így jól működő illegális informátori hálózat létrehozására volt szükség. Kerekes Dóra ennek három csatornáját határozta meg. Egyrészt fontos szerep jutott a katolikus misszionáriusoknak, akikkel Johann Rudolf Schmid állandó követsége idején (1629–1643) alakult ki erős

kapcsolat. Másrészt az örmény futárok mellett legalább ennyire fontos szerepet játszottak az örmény hírszerzők. Közülük is kiemelkedik Elias, Jakob és Johannes Diodato, akik szerájbeli kapcsolataik révén értékes információkkal szolgáltak Bécs számára. A harmadik illegális hírszerző csatorna az úgynevezett Titkos Levelezők Testülete volt. Az első titkos levelező beszerzésére 1624-ben került sor. A Testület tagjait egységes elvek szerint választották ki, és szervezték be; leginkább olyan, az Oszmán Birodalom különböző pontjain élő kereskedőket és orvosokat kerestek, akik kapcsolatokat ápoltak a felső vezetéssel, és mozgásuk nem keltett gyanút senkiben.

A mű utolsó harmadában bemutatja, hogyan működött a konstantinápolyi császári hírszerzés a visszafoglaló háborúk idején. Kerekes Dóra így arra az útra lépett, amelyet saját kutatásai alapján a legjobban ismer, hiszen 2007-ben a Századokban a munka utolsó három fejezete már megjelent, bőséges jegyzetapparátussal kiegészítve. A szerző rámutat, hogy már Bécs felmentését követően az udvar határozott arról, hogy Isztambulba visszaküldenek három tolmácsot, mivel el kívánták kerülni azt a már a tizenöt éves háború idején megtapasztalt problémát, hogy hiteles és megbízható információk nélkül maradhatnak az Oszmán Birodalom belső ügyeivel kapcsolatban. Az igen nagy kockázatot vállaló ügynökök munkája révén a bécsi udvar folyamatosan tájékozódhatott az ellenfél állapotról, a főváros és esetenként más nagyobb városok lakóinak hangulatáról. A megszerzett információkat kódolták, majd különböző csatornákon keresztül igyekeztek eljuttatni a császárvárosba, ahol az üzeneteket az Udvari Haditanács keleti ügyekkel foglalkozó részlegén dolgozó tolmácsok (Marc' Antonio Mamucca della Torre vezetésével) dekódolták, és kivonatokat készítettek belőlük a döntéshozók számára. Legtöbbjük az állandó életveszély és egzisztenciális problémák ellenére is lojális maradt a Habsburg uralkodóhoz, a kockázatos tevékenységük

gyümölcsként Bécsbe jutott információk pedig hozzájárultak az udvari kormányservek döntéseinek meghozatalához és a Szent Liga csapatainak győzelméhez.

A magam részéről Kerekes Dóra címválasztását nem tartom szerencsésnek, hiszen munkájában szinte kizárólag a Habsburg Monarchia keleti diplomáciai információ-szerző hálózatának kiépülésével és működésével foglalkozik. Talán megfelelőbb lett volna a műnek „A Habsburg Monarchia diplomatái és kémei Konstantinápolyban” címet adni.

Ennek ellenére úgy gondolom, Kerekes Dóra érdekesen, logikusan felépítve és nagyon jó stílusban ismerteti meg olvasóit ezzel az igen bonyolult, intrikákkal átszótt világgal. Munkája ma az egyetlen nyomtatásban megjelent magyar nyelvű mű, amely az európai diplomácia és ezen belül is a Habsburg Monarchia konstantinápolyi hírszerzőhálózatának 17. századi működését és struktúráját mutatja be, összefoglalva és kiegészítve az eddig megjelent kutatási eredményeket.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Fél évszázad a középkori hadtörténetírás szolgálatában*

In memoriam Borosy András (1922. január 10–2011. december 16.)

Borosy András: Hadakozók, keresztetek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. HIM Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László. Argumentum, Budapest, 2010. 306 oldal

Borosy András 2011. december 16-i halála mind a történész, mind a levéltáros szakmát megrendítette. Hosszú pályafutása során Borosy András mind levéltárosként, mind a középkori magyar hadtörténelem lelkes kutatójaként is maradandó teljesítményt nyújtott. A következő sorokban ismertetett kötet szerzője a debreceni piarista gimnázium elvégzése után a Budapesti Tudományegyetem hallgatója lett, ahol leginkább Mályusz Elemér hatására kezdett a középkori magyar hadtörténelem kutatása felé fordulni. Borosy nem sokkal később a méltán híres Eötvös József Collegium tagjaként is hű maradt választott kutatási területéhez. A második világháború után Debrecenbe került, ahol Szabó István a 11–14. századi magyar lovasságról írott szakdolgozatát doktori dolgozatként fogadta el. Borosy András az 1950 és 1956 közé eső éveket politikai okokból börtönben töltötte. Majd csak a hosszú börtönök után kezdett el közgyűjteményekben dolgozni könyvtárosként, majd levéltárosként, 1963-tól egészen halá-

láiig pedig a Pest Megyei Levéltár munkatársa volt. Mialatt levéltári segédletek egész sorát készítette el, szabadidejében a középkori magyar hadtörténelem kutatását sem hanyagolta el: még 1971 során beadta kandidátusi értekezését, melyet *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*¹ címmel látott el, míg nagydoktori értekezését *Hadakozó népelemek Magyarországon a XI–XIII. században*² címmel nyújtotta be.

A szerző hadtörténeti kérdésekkel foglalkozó írásait négy nagyobb témakör köré csoportosíthatjuk: a középkori magyar lovasság és a katonai szolgálattal bíró társadalmi rétegek történetének kutatása mellett nagy hangsúlyt fektetett az úgynevezett „klasszikus” – hadseregek felépítését, hadi események leírását és ezek okainak felderítését célul kitűző – hadtörténetírás művelésére is, illetve a korabeli magyarországi oklevelek narratív részeinek hadtörténeti elemzésével is behatóan foglalkozott. A kötet szerencsésen követi ezt a tematikus felosztást. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára öt gyakran idézett és egy korábban még nem közölt tanulmány kiadásával nemcsak megkönnyíti a szövegek elérését a széles olvasóközönség számára, hanem méltó módon tisztelg Borosy Andrásnak a középkori hadtörténetírás szolgálatában végzett több mint fél évszázadot átívelő termékeny munkássága előtt is.

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen projekt támogatásával készült. A pályázat hivatkozási száma: TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen SROP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Supporting Scientific Training of Talented Youth at the University of Pécs.

¹ Borosy András: *A telekkatonaság és parasztság szerepe a magyar hadszervezetben. Értekezések a történeti tudományok köréből* 60. Budapest, 1971.

² Borosy András: *Hadakozó népelemek Magyarországon a XI–XIII. században*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 1992.

A tanulmánykötet első két írása a középkori magyar lovasság problémáit vizsgálja. A *Lovagi haditechnika és lovagság Magyarországon az Árpád-korban* című írás a felhasznált szakirodalom és a forrásanyag tekintetében is teljességre törekvő igénytelenséggel készült a Mályusz Elemér Emlékkönyv számára.³ Széles körű forrásbázis használatáról és elemzéséről tanúskodik az írás: az elbeszélő források csataleírásai, az oklevelek adatai, a lovaspecsétek által nyújtott információk mellett a régészeti eredményei is megjelennek. A tanulmány hasznos vázlatot nyújt a nehézfegyverzet lassú hazai megjelenésének folyamatáról. A fejlődés kezdőpontját Géza fejedelem kétélű kardokkal felszerelt lovasságának megjelenésében jelöli meg a szerző. A nehézfegyverzet használatában és elterjedésében egészen a 12. századig külföldiek játszották a vezető szerepet. A gondolatmenet a magyarországi nehézlovasság fejlődését és megerősödését vázolja az 1278-ban vívott morvamezei ütközet elemzésével és a lovagi tornák hazai elterjedésének bemutatásával zárul. Borosy András talán legnagyobb hatású és legtöbbször idézett – doktori disszertációjára épülő –, először 1962-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain megjelent tanulmánya *A XI–XIV. századi magyar lovasságról* címet viseli.⁴ A szerző említett írásában olvasható a korszak lovasságának az a felosztása, mely a könnyű- és nehézlovasság mellett már egy úgynevezett átmeneti típus jelenlétét is valószínűsíti. A tézis szerint az átmeneti lovasság típusát a vármegyék hadakozói alkották, harcmodoruk tekintetében pedig legfeljebb csak tömegükkel tudtak hatást gyakorolni, harcértékük csekély volt. Ké-

sőbb, a tatárjárás utáni időszakban az átmeneti típus harcosai már leginkább a köznemesség soraiból kerültek ki. Ebben az időszakban a kun könnyűlovasság és a nyugatias típusú nehézlovasság nagyobb mértékű elterjedése mellett lassan háttérbe is szorult ez az átmeneti típusú fegyvernem. A tézis szerint a fegyvernemek sokszínűsége az ütközetek során a korszak hadvezéreinek széles – a különböző lovas egységek által biztosított – taktikai repertoárt adott a kezébe. Talán joggal állapítható meg, hogy jelen esetben túlságosan is csata-centrikus alapokra épített elméletéről van szó. A vázolt fegyvernem-felosztással eddig csak B. Szabó János szállt vitába még 2001-ben közölt, rendkívül gondolatébresztő tanulmányában.⁵ Vélekedése szerint sem régészeti, sem írott forrásokkal nem lehet bizonyítani az átmeneti lovasság hipotézisét. A vitacikkre – B. Szabó Jánoshoz hasonlóan – a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain reagált Borosy András, korábbi álláspontjához ragaszkodva, az átmeneti jelzót azonban középnéhez vagy félnehéz kifejezéssel helyettesítve.⁶ A *XI–XIV. századi magyar lovasságról* szóló tanulmányban a következő olvasható: „A magyar lovas nyugati lovasgárdaival ellentétben nem nézte le az íjat, használta, értett a kezeléséhez, mint a bizánci nehézlovas.” (58. old.) A bizánci hasonlatot itt nehézkesnek érezzük, az íj értő használatában pedig semmi rendkívülit nem látunk, mivel a korabeli Magyarország egyik leggyakrabban használt fegyveréről van szó. Ják nembeli Csépan 1271-ben és Miklós comes fia Miklós – a jelen írásban is szerepet kapó és valószínűleg egyébként helyesen is a nehézlovas fegyvernemhez fűzött sze-

³ Borosy András: *Lovagság és lovagi haditechnika Magyarországon az Árpád-korban*. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk): Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 1984. 47–57.

⁴ Borosy András: *A XI–XIV. századi magyar lovasságról*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. évf. (1962) 2. sz. 119–174.

⁵ B. Szabó János: *Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. évf. (2001) 1. sz. 75–102.

⁶ Borosy András: *Megjegyzések B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről című tanulmányáról*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. évf. (2001) 2-3. sz. 445–448.

mélyekről van mindkét esetben szó – 1273-ban kelt oklevele esetében is harci szituációk során kerül elő az íj. Ják nembeli Csépán diplomájában egyébként a *telorum velocitatibus* szövegrészlet az íj mellett felveti a hajítódárdaként való értelmezés lehetőségét is. Ezen tényezők arra engednek következtetni, hogy bizonyos fegyvereket nem lehet kizárólagos módon csak egy fegyvernemhez kötni, ahogy a lándzsa vagy páncél jelentésű kifejezések megjelenése egy forrásban sem jelenti automatikusan az úgynevezett „lovagi” harcmódor és fegyverzet jelenlétét. Borosy András írásában azonban ez a szinte automatikus azonosítás gyakran előfordul. Az íj és a nyíl hasonlóképpen nem köthető kizárólag csak a könnyűlovasság fegyverneméhez. Meg kell azonban jegyezni, hogy az adott harci szituációk különféle fegyverek akár együttes alkalmazását is megkövetelheték.

A magyarországi oklevelek narratív részei páratlan értékű forrásanyagot nyújtanak a hadtörténetírás számára is. Azoknak a középkori Európa forrásai közötti egyedülálló tulajdonságára, mely szerint az adományozott érdemeit is – igaz, változó részletességgel – elbeszéli, már Mályusz Elemér felhívta a figyelmet.⁷ Ebből az adatokban gazdag forráscsoportból táplálkoznak a *Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században*⁸ és a *Hadi érdemek a XIV. századi Magyarországon*⁹ címmel ellátott fejezetek. Az oklevél-narrációk problematikája körül több heves vita is kibontakozott. Néhány kérdéses ponthoz Borosy András is érdemben hozzászólt: Kurcz Ágnes a narrá-

ciókat a lovagi erények propagandisztikus jellegű megjelenítésének tartotta, és kétségesnek tekintette azok történeti forrásértékét.¹⁰ Borosy ezzel szemben hitelesnek elfogadható történeti forrásoknak tartja azokat, melyek valós tényeken, megtörtént eseményeken alapulnak. Ezen markáns véleményét olyan fontosnak vélte hangsúlyozni, hogy a témát feldolgozó mindkét tanulmányában helyesnek tartotta kiemelni. A szerző Zsoldos Attila vélekedésével¹¹ szemben azt állítja, hogy a narratív részeket előadták. A narrációkban megjelenő hadi érdemek közé Borosy András felosztása szerint a következő tetteket sorolták: harcokban való jeleskedés, vár építése, korszerű fegyverzetben való megjelenés a királyi táborban, az ellenség elfogása, a király vagy ura ügyét támogatva sebesülés elszenvedése, fogságba esés és megkínzás vagy egyéb más kár. Találkozunk például olyan esettel, ahol forrásunk olyan részletesen írja le az adomány megszerzésének körülményeit, hogy még azt is megtudjuk, hogy a megadományozott két fogát egy nyílvessző ütötte ki! A tanulmány a hadi érdemek közé sorolja a hadi játékokon, lovagi tornákon való megjelenést is. Érdemes megemlíteni azt az esetet, amikor 1291-ben a Bécs vára alatt vívott tornán való részvételért kap adományt III. András királytól egy Tamás nevű magyar lovag, aki több más magyar nemes és főúr társaságá-

⁷ Mályusz Elemér: *A Thuróczy Krónika és forrásai*. Budapest, 1967.; Mályusz Elemér: *A királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1973.

⁸ Borosy András: *Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 32. évf. (1985) 2. sz. 507–540.

⁹ Borosy András: *Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 117. évf. (2004) 2. sz. 379–442.

¹⁰ Kurcz Ágnes: *Anjou-kori oklevelek narrációja*. Irodalomtörténeti Közlemények, 70. évf. (1966) 1-2. sz. 179–180.

¹¹ Zsoldos Attila: *Tamás fia Sinka érdemei*. (Elhallgatás és manipuláció az oklevelek narrációiban). In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest. Magyar Országos Levéltár. 1998. 327–337.; lásd még: Veszprémy László: „*Chronicles in charters. Historical narratives (narrationes) in charters as substitutes for chronicles in Hungary*”. In: Kooper, Erik (ed.): *The Medieval Chronicle III*. Amsterdam – New York: Rodopi, 2004. 184–199.; az oklevél-narrációk hasznosítására: Veszprémy László: *Zsigmond Galambócnál 1428-ban*. Hadtörténelmi Közlemények, 121. évf. (2008) 2. sz. 283–302.

ban vitézkedett. Mindezek mellett nem ritka, hogy nem hadakozáshoz kötött, hanem diplomáciai érdemek – leggyakrabban követjárások – bírják rá az uralkodót az adományozásra. Az oklevél-narrációk fordításával kapcsolatban néhány pontatlanságra érdemes felhívni a figyelmet: Ják nembeli Csépan 1271-es esetében nem lándzsa és nyíl okozta sebekről van szó, hanem az említésre került két fegyver által elért győzelemről szól a diploma (*nunc hasta nunc sagittis laudabiliter dimicans victoriosus extitit*). Győr 1273-as ostromakor Kenéz fia Kázmér sebesülést szenvedett hajítógép lövedékétől. A ballista kifejezés hajítógépként való azonosítása mellett nem szabad megfigyelkedni annak lehetséges számszerű jelentéstartalmáról sem, a szövegkörnyezet is biztosítja ezt a fordítási lehetőséget. Ezt a tényezőt figyelembe véve talán egy óvatosabb értelmezés is helyes megoldás lett volna ebben az esetben. Az említett tanulmányok a korabeli oklevelek hadi érdemeinek páratlan gyűjteményei, a legtöbb esetben pontos, szinte regesztaszerű tartalmi közléseiket pedig hasznosíthatják az oklevél-narrációkkal foglalkozó kutatók is, másrészt adatházisként szolgálhatnak a jövőbeni hadtörténeti kutatások számára.

Borosy András munkásságának jelentős részét képezik társadalomtörténeti tárgyú írásai, amelyekben a különböző társadalmi rétegek és a katonai szolgálat viszonyának kérdései mindig kitüntetett figyelmet kaptak. Elegendő, ha – valóban a teljesség igénye nélkül – megemlíjük példaként a familiárisokról, vármegyék, várispánságok és egyházak hadakozó népeiről, udvari harcosokról vagy éppen a középkori Anglia paraszti milíciáiról írott tanulmányait. Két értekezése is e témakörben született: az egyetemi kötelező olvasmányok közé is jogosan sorolt *A telekkatonaság és parasztság szerepe a magyar hadszervezetben*¹² című kötet mellett akadémiai doktori értekezését

*Hadakozó népelemek Magyarországon a XI–XIII. században*¹³ címmel nyújtotta be. A szóban forgó kötet egyetlen társadalomtörténeti tárgyú, eddig még meg nem jelentetett írása az *Udvari milesek és apródok a XIV. századi Magyarországon* címet kapta. Az udvari milesek és ifjak mint harcosok, hadseregszervezők és tisztségviselők szolgálták a királyi hatalmat. A szerző aprólékos, részletekre gondosan ügyelő munkamódszerét jelzi, hogy kiemeli: Poháros Péter hőstetteinek végrehajtása során fegyverét „*vibrata hasta*” használja. A szövegrésznek a kézenfekvőnek látszó „lándzsáját rázva” helyett a „lándzsáját feszítve” értelmezése valóban helyesebb verzióknak tűnik, mivel, ahogy Borosy András is észrevette, a 14. századi lovagok nehéz lándzsáját rázni már aligha lehetett, feszíteni viszont mindenképpen.

A hadi eseményeket leíró és azokat elemző tanulmányok közé sorolható a kiadványban található utolsó, *A keresztes háborúk és Magyarország* című írás. A tanulmány napjainkig a témakör egyetlen hazai, James Ross Sweeney 1984-es közleményénél¹⁴ is részletesebb, összefoglaló igényű feldolgozása. Az első keresztes hadjáratról az 1396-os nikápolyi vereséggel végződő vállalkozásig számol be a magyar vonatkozású eseményekről a tanulmány, a hazai mellett a releváns nemzetközi szakirodalom bevonásával, különböző vélemények ütköztetésével. A tanulmány érdeme, hogy külön fejezetben részletesen szól II. András 1217–1218-as szentföldi hadjáratáról. Hiánypótló, modern feldolgozást tarthat kezében az olvasó, mely a későbbi kutatások számára is biztos kiindulópontul szolgálhat. Borosy

¹² Borosy: *A telekkatonaság és parasztság szerepe a magyar hadszervezetben*, i. m.

¹³ Borosy: *Hadakozó népelemek Magyarországon a XI–XIII. században*, i. m.

¹⁴ Ross Sweeney, James: *Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században. Századok*, 118. évf. (1984) 1. sz. 114–124.

András és Veszprémy László¹⁵ eredményei bizonyítják számunkra, hogy II. András szentföldi vállalkozásával kapcsolatban szakítanunk kell a korábbi sematikus magyarázatokkal, és a hadjárat értelmezésében nagyobb szerepet kell szánni az anyagi és diplomáciai lehetőségek együttes mérlegelésének. A szerző helyesen hívta fel jelen írásában a figyelmet a nyugat-európai szakirodalom a középkori Magyar Királyság történetével kapcsolatos, nem ritkán előforduló pontatlan állításokra. Néhány példát érdemes megemlíteni: a keresztes háborúk történetének kiváló historikusa, Steven Runciman például az 1396-os hadjárat kapcsán azt jegyezte le, hogy Havasalföld és Erdély (!) fejedelmei a magyarok elleni gyűlöletüket félretéve csatlakoztak a török fenyegettség miatt Zsigmond király csapataihoz!¹⁶ Szintén ehhez a hadjáratához kapcsolódik Runciman azon néhány sora, mely szerint még ugyanebben az évben olyan hírek kaptak szárnyra, melyek szerint Zsigmond király erdélyi vazallusa (!) és havasalföldi szövetségese a törökökhöz állt át.¹⁷ A középkori hadtörténelem egyik legjelentősebb összefoglaló munkáját jegyző francia középkorász, Ferdinand Lot szintén a már említett 1396-os hadjárat tárgyalása kapcsán: Mircea vajdát Erdély (*Transylvania*) vajdájának nevezi, valamint szerinte Mircea és vlachjai jobban gyűlölik a magyarokat, mint a törököket, illetve helytelenül szól Lackfi Istvánról mint erdélyi vajdáról és mint

László ellenkirály hívéről!¹⁸ Bár az imént említésre került monográfiák már több mint fél évszázaddal ezelőtt születtek, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mind a mai napig alapvető és rendkívül sokat idézett munkákról van szó. Borosy András észrevételei ebben a tekintetben is figyelemreméltók, és jelzik, hogy a magyar történettudomány eredményei ritkán jutnak el a nyugat-európai történészekhez, akik – mint azt az imént említett esetek is bizonyítják – sajnos sok esetben nem rendelkeznek megfelelő ismeretekkel sem Közép-Európa, sem Magyarország középkori történelmével kapcsolatban.

A kötet végén kaptak helyet a tanulmányok első megjelenésének adatai. Borosy András műveinek válogatott bibliográfiája – a szerkesztők szinte teljességre törekvő igényét jelzi az a tény is, hogy mindössze a szakfolyóiratok (Hadtörténelmi Közlemények, Századok, Történelmi Szemle, Levéltári Közlemények, Levéltári Szemle, Klió) hasábjain megjelent könyvismertetéseit és a napilapokban közölt rövid cikkeit nem tartalmazza csak az összeállítás –, és forrásközléseinek listája is itt foglal helyet. A kiadványt a szerző által rövidítve idézett munkák gondos összegzése és a könnyed tájékozódást segítő pontos névmutató zárja.

FARKAS PÉTER

¹⁵ Veszprémy László: *II. András magyar király kereszteseinek létszáma*. Hadtörténelmi Közlemények, 107. évf. (1994) 1. sz. 113–116.

¹⁶ Runciman, Steven: *A History of the Crusades*. Vol. 1–3. Cambridge, 1951–1955., 3. 456. (Magyar fordításban: *A keresztes hadjáratok története*. Ford.: Bánki Vera – Nagy Mónika Zsuzsanna. Szerk.: Veszprémy László, a térképeket készítette: Sebők László, a bibliográfiai kiegészítést készítette: Hunyadi Zsolt. Budapest, 1999.)

¹⁷ Uo. 459.

¹⁸ Lot, Ferdinand: *L'art militaire et les armées au moyen age en Europe et dans le Proche Orient*. Vol. 1-2. Paris, 1946., 2. 219.

Szlovák–magyar kapcsolatok két 19. századi röpirat tükrében

*A Felvidék. Grünwald Béla és Michal
Mudroň vitairatai Romsics Ignác és
Roman Holec utószavával. Kalligram Ki-
adó, Pozsony, 2011. 299 oldal*

A két vitairat megjelenése óta eltelt több mint százharminc év sem változtatott azon, hogy a szlovák–magyar kapcsolatok történeti és politikai szempontból is aktuális, szélesebb társadalmi rétegeket megmozgató kérdések legyenek. Mutatja ezt az is, hogy Grünwald Béla *A Felvidék* című munkája 2009-ben is napvilágot látott, de az a kötet még nem kritikai kiadás volt, így a 21. századi olvasó számára – ha nem a téma avatott szakembere – a könyv használata nehézségeket okozhat. Nemcsak az az előnye a Pozsonyban megjelent új kiadásnak, hogy a szöveg gondozói – Demmel József és Kocsis Aranka – alapos jegyzetapparátussal látták el az idegen kifejezéseket, s az írásokban szereplő kortárs politikusokról is rövid életrajzokat írtak, hanem a magyar olvasó számára kevésbé ismert munkát is közzétettek magyar nyelven. A kötet aktualitását növeli, hogy az első világháborúra való megemlékezések egy éven belül kezdetüket veszik, ami az azt megelőző száz év eseményeinek ismételt mérlegelésére ösztönözhetik az olvasót – nemzetiségpolitikai szempontból is. Grünwald Béla írására a trianoni békeszerződés kortársai beteljesült jóslatként tekintettek, mivel az abban szorgalmazott erőszakos magyarosítás nem következett be, de megtörtént az, amitől a 19. századi politikus tartott: a szerinte nem is létező szlovák nemzet államalkotó nemzetté vált. Grünwald írása akkor került először kiadásra (1878), amikor a magyar politikai elit jelentős része nemzetiségpolitikai koncepcióját átfogalmazta, s a deáki és eötvösi liberális elképzelések és fogalmak tartalmilag jelen-

tősen megváltoztak. Ennek a változásnak egyik első letéteményese Grünwald aktív politikai tevékenysége Zólyom megye alispánjaként, illetve *A Felvidék* című politikai tanulmánya, mellyel Grünwald – jegyzi meg Romsics Ignác utószavában – határozottan jelölte ki helyét „a sovíniszta magyar nacionalisták között”. (227. old.)

A magyar nemzetpolitikai gondolkodás és Grünwald Béla címet viselő zárógondolataiban Romsics Ignác nem csupán a zólyomi alispán pozícióját határozta meg a kortárs politikai színpadon, hanem kontextusába helyezte a munkát. A magyar nemzetpolitikai gondolkodás fejlődésének rövid bemutatását Romsics a felvilágosodás kori statisztikusok munkáival kezdi, s rámutat arra, hogy a felvilágosodás gondolkodóinak egy része is a magyarosításban bízott már a „nacionalizmus évszázada” előtt is. Martinyovics Ignácnak a Magyar Királyság föderális átalakításra vonatkozó – talán kevésbé ismert – javaslatának bemutatása után a reformkori, illetve az emigrációban született terveit veszi számba a szerző. Teleki László és Kossuth Lajos tervezeteinek rövid ismertetése után Eötvös József nemzetiségi kérdésről alkotott nézeteibe és azok módosulásába pillanthat be az olvasó, majd az 1868-as nemzetiségi törvény megszületését követő időszak változásaiba. Az 1868-at követő periódus esetében Romsics már Grünwald tevékenységére fókuszál, melyet *A Felvidék*ben is kifejtett asszimilációs törekvései, a szlovákokat lealacsonyító stílusa és mondanivalója miatt elmarasztal, s megjegyzi, hogy a magyar politikai elit 1848–1849 tapasztalataiból igen keveset tanult, így a jelenkor politikusainak, közéleti szereplőinek feladatául tűzi ki e tanulságok – megkésett – levonását, ami hozzásegíthetné a magyar értelmiséget a „Trianon-trauma” feldolgo-

zásához is. A dualizmuskori magyar politikai elit hibáiból – Romsics intő szavai szerint – a mai, immár többségi társadalom részét képező szlovák politikai elit is okulhatna, ha Michal Mudroň türelmesebb koncepciójára több figyelmet fordítana.

Romsiccsal ellentétben, aki *A Felvidékre* írt szlovák feleletre tanulmányában nem tér ki, Roman Holec *Grünwald Béla két alakváltozása, két arca és a körülötte kialakult mítoszok* című írásában többször szembeállítja a két kortárs szerző következtetéseit, de egyik koncepciót sem tartja a 19. században megvalósítható alternatívának, mindkettőre „naiv” elképzelésként tekint. Mudroň fejezetről fejezetre cáfolta magyar kortársa állításait a szlovák népről, iskoláiról, egyházairól, sajtójáról és egyesületeiről, írását pedig a testvériség örökségének ápolására való felszólítással zárta.

Grünwald „két arca” alatt Holec a 19. századi politikushoz való eltérő magyar és szlovák viszonyulást érti: Grünwald a kortárs magyarság számára a sovinizmus megtestesítője, míg a szlovákok szemében az elnyomás ördögi jelképe. Holec szerint Grünwald a magyar társadalom emlékezetében történészként van jelen, s nem aktív politikusként. A recenzens mégis úgy látja, azoknak, akiknek él emlékezetében valamilyen kép a zólyomi alispánról, annak épp aktív politikai indíttatású tevékenysége – a szlovák gimnáziumok és a *Matica slovenská* bezárása – jut először eszébe. Kevésbé ismert az a vitatott kérdés, de kapcsolódik a szlovák gimnáziumok bezárásához, hogy a 19. századi magyar politikusként milyen szerepe lehetett egy korábbi szlovákellenes élű intézkedés, Martin Čulen besztercebányai gimnáziumigazgató eltávolításában. Holec az ügy ellentmondásaira s a magyar történetírás téves megállítására is rávilágít.

A könyvet záró tanulmány esetében ki kell még emelnünk, hogy Holec a két politikai vitairat megjelenésének tágabb kontex-

tusát is vizsgálja európai viszonylatban utalva az orosz győzelmekre a Török Birodalom felett, továbbá nem csak Michal Mudroň írására tér ki többször, hanem a kortárs sajtóban megjelent cikkekből válogatva mutatja be a szlovákság körében élt démonikus képet Grünwaldról. Szlovák életpéldéből (*Černokňazník*) idéz karikatúrákat és szövegeket, illetve a hangadó szlovák napilap (*Národné noviny*) vélekedésébe nyújt bepillantást, mely egyik megállapítása – Grünwald halálhírére való örömteli reakciója – jól mutatja a megnyilvánuló ellenszenvet a Felvidéken. A sajtóban megjelent cikkek alapján az olvasó előtt jól kirajzolódik a zólyomi alispánról élt mitikus–démonikus kép. Holec – az utókor bölcsességével rendelkezve – számon kéri a kortárs magyarokon, hogy „nem tudatosították, hogy a 19. század végén már lehetetlen egy egész nemzetet elmagyarosítani”. (249. old.)

Zárásként Holec párhuzamot von szerző és műve szimbolikus és tragikus sorsa között: Grünwald Béla 1891-ben – többek között be nem teljesült közigazgatási reformtörekvései és politikai ambíciói következtében – Párizsban öngyilkosságot követett el, *A Felvidék* pedig a Versailles-környéki békekötésének időpontjában bukkant fel újra, s azon iratok egyikévé vált, melyek végleg megsemmisítették a nagy magyar birodalomról szőtt álmokat.

A forráskiadványt nemcsak gondos jegyzetelése és új forrásokat felvonultató utószava miatt ajánlhatjuk az olvasó figyelmébe, hanem a jegyzeteket követő karikatúrák is tovább árnyalják a magyar nacionalizmusról és annak képviselőjéről kialakult kortárs képet, s az olvasó megismerheti nemcsak *A Felvidék*, hanem az arra adott válasz szövegét is Michal Mudroň tollából.

TAMÁS ÁGNES

Mítoszteremtés a Kádár-rendszerben

Tulipán Éva: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László. Argumentum, Budapest, 2012. 164 oldal

Tulipán Éva a Hadtörténelmi Intézet tudományos kutatójaként merész vállalkozásba kezdett, hiszen témaválasztása legalább annyi buktatót, mint izgalmas kihívást tartogatott a szerző számára. Figyelembe véve azt a körülményt, amelyre maga is hivatkozik, hogy számtalan momentum, részlet nem ismert, egy oknyomozó újságíró kvalitásait kellett ötvöznie a kutató alaposágával, tárgyilagosságával. Másrészt, mivel a művet kiadásra szánta, mindezt olyan olvasmányos stílusban kellett megtennie, hogy a laikus olvasó is a fontos tájékoztató pontokat megtalálva élvezettel tudja nyomon követni gondolatmenetét, s ne vesszen el a részletekben. Munkája során szembe kellett szállnia a megkövesedett kádárista mítosszal és a kádárista kánon még létező és gondolkodásunkra ható elemeivel is. Végül, de nem utolsósorban fiatal történészként kutatási eredményeit megvédve le kellett raknia névjegyét azon szerzők egyikeként, akik a rendszerváltás után írtak e témáról.

Számos tudományos kutató műhely méltán büszkélkedhet azzal, hogy széles forrásanyagból táplálkozva alkot kiváló munkákat. Azonban a szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának legértékesebb hagyományát követve az általa választott kérdéskört modern, interdiszciplináris tudományos eredményeket beépítve dolgozta fel. Az előszóban maga is hálával említi meg mesterei nevét. Kiemelkedő hangsúlyt fektetett a Berényi István által az egyetemen meghonosított tudományág keretein belül ember és tér kapcsolatára, valamint a kollektív emlékezet dinamikusan fejlődő kutatási területeire.

A mű egyik legnagyobb újdonságaként, ezzel együtt értékeként épp ezt lehet megemlíteni. E két kutatási terület összekapcsolásával a szerző logikusan világít rá arra, hogy a Köztársaság tér mint az ostrom emlékezeti helye hogyan telt meg az „ellenforradalom és a fehérterror” tudati tartalmival. Utal arra a tényre, hogy már az ókori görögöknél és rómaiaknál tetten érhető az az alapélmény, amely szerint „a térkép egy bizonyos pontja többet jelent annak fizikai térbeli valóságánál”. (13. old.) Ennek jegyében végigvezet bennünket azon a folyamaton, amin keresztül a Köztársaság téren történtek a Kádár rendszerben megalkotott mítosszá váltak, amelyet tudatosan felépítettek és életben tartottak a társadalom emlékezetében. A szerző magyarázattal szolgál arra vonatkozóan is, hogy az elszigetelt Kádár-kormány számára az effajta mítoszteremtés elengedhetetlenül fontossá vált, hiszen megalkotva az ellenforradalom narratíváját csak így biztosíthatta legitimitációját, valamint a forradalomban résztvevők és a velük szimpatizálók megtörését. Maga a címválasztás is ennek fontosságát tükrözi. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a címben szereplő „ellenőrzött emlékezet” és az utolsó mondatban szereplő orwell-i idézet, miszerint „aki uralja a múltat, az uralja a jövőt, aki uralja a jelent, az uralja a múltat”, formailag és tartalmilag is tökéletes keretbe foglalja a szerző mondanivalóját. De Tulipán Éva ennél tovább megy. Interdiszciplináris nézőpontból gondolja át és értelmezi a hatalom propagandagépezetének működését. Rámutat arra a tényre, hogy bár a rendszerváltás után a közvélemény elutasította a régi politikai rendszer szemmel látható szimbólumait, mint például a sarló és kalapács, ugyanakkor a szocializmus idején emberekbe plántált konceptuális szimbólumok, – mint például a kötelező állami szociális ellátás ideája – változatlanok marad-

tak az emberek gondolkodásában. A szerző hivatkozik az emberi emlékezet működésének sajátosságait vizsgáló pszichológusok kutatási eredményeire is, miszerint az emlékképek a felidézés során folyamatosan változnak, így azok manipulálhatók.

A szerző ennek szem előtt tartásával vezeti be az olvasót a propagandagépezet működésének rejtelmeibe, csupaszítja le és osztja semmivé a Kádár-rendszer idején alkotott ellenforradalom-mítoszt, amely az emlékezet felülírását szolgálta, csakúgy, mint a készen kapott emlékképek. Utal azokra a pszichológiai vizsgálatokra, melyek szerint az emlékképek manipulálásának leghatásosabb eszköze a vizualizáció. E vizsgálatokon keresztül ad magyarázatot arra, hogy a hatalom miért használta oly előszeretettel a Köztársaság téren készített gazdag kép- és filmanyagot, amely lincselést, halottgyalázást vagy bántalmazást örökített meg, vagy egy per tárgyalásán miért kaphatott központi szerepet az egyébként minden valóság alapot nélkülöző kitépelt szív motívuma. A szerző ezzel kapcsolatosan rámutat arra is, hogy a „fényképeken ábrázolt brutalitáson keresztül az ártatlanság és könyörtelenség ellentéte mentén lehetett bemutatni az ellenforradalmárok és a kommunizmus híveinek immár történelmi távlatba helyezett küzdelmét. Ezáltal a fotók alkalmasak agresszor és áldozat szerepének felcserélésére is, hiszen a szovjet intervencióval egyetértő oldal áldozatszerepben tűnik fel rajtuk.” (30. old.)

Ezzel párhuzamosan minden mítosznak elengedhetetlen kelléke hőseinek – esetünkben a hősi halál kultuszának – felmutatása. A szerző végigkíséri a pereket, több oldalról közelíti meg a kultuszteremtés eszközeit: például a hősi halottnak nyilvánítottak esetében a halál okának meghamisítását (öngyilkosság helyett gyilkosság megállapítása, és erre alapozva forradalmárok kivégzését), vagy több hősi halottnak nyilvánított személy esetében is kiderült, hogy állítólagos kivégzésüket – bár esetenként valóban súlyos sérülést szereztek – túléltek, de az ostrom folyamán elesett védők halálát is úgy

állították be, az eseményeket meghamisítva, mintha azok kivégzés áldozataivá váltak volna. Ebbe a vonalba illik bele Mező Imre halála. Tulipán Éva több oldalról hitelt érdemlő tényekkel támasztotta alá, hogy Mező Imre a hát lumbális táján szenvedett sebesülést, az is valószínű, hogy az épületben tartózkodva kapta a halálos lövést. A szerző minden esetben igyekezett megállapításait több oldalról alátámasztani, és kiváló érzékkel gyakorolt forráskritikát a sokszor egy másnak ellentmondó levéltári anyagban.

Munkája második részében Tulipán Éva az ostrom eseményeit vette górcső alá, és minden olyan körülményt is igyekezett számba venni, amelyekkel azok hátterét lehetett rekonstruálni. Saját levéltári kutatásai mellett felhasználta az ebben a tárgykörben született legfrissebb tudományos eredményeket is. Így értékes adalékokkal szolgál a szerző a szovjetek tanácsára szerveződő munkásmilíciákról, illetve rávilágít kapcsolataikra az államvédelem egyes volt alkalmazottaival is. A munkásmilíciák szervezése ugyanis kötődött mind Mező Imre személyéhez, mind a Köztársaság téri helyszínhez. A szerző részletes leírást ad az eseményekről, személyekről, számba véve a szembenálló feleket a téren és a pártközpontban. A források hiányos volta miatt nem tekinti lezártnak a honvédség – konkrétan az ostrom kimenetelét, végeredményét eldöntő harcokcsik és a katonai felderítő repülés – szerepének és tevékenységének vizsgálatát.

Mindezek után bátran ajánlható ez a kötet mindazoknak, akik e korszak iránt érdeklődnek. E könyvet kézbe véve az olvasó modern, interdiszciplináris keretbe ágyazott szemléletű, szakmailag igényes, alapos – gazdag képanyaggal illusztrált –, új tudományos eredményeket felmutató munkával ismerkedhet meg, amelynek szerzője a kutatásmódszertan kérdéseire is ráirányítja az olvasó figyelmét.

ZOMBORI KATALIN

Levéltár és kutatás napjainkban

Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Évkönyv 2010. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 19. Sorozatszerkesztő: Csomor Erzsébet – L. Balogh Béni. Esztergom, 2010. 321 oldal

Komárom-Esztergom megye igen gazdag történeti hagyományokkal rendelkezik, hiszen az államalapítás óta fontos szerepet töltött be az ország életében. Ez jórészt Esztergom városának volt köszönhető, amely a középkortól kezdve a magyar katolikus egyház központjaként, fekvése révén pedig a dunai vízi út egyik legjelentősebb állomásként emelkedett ki az ország többi települése közül. A hazai történeti kutatás régóta kiemelt helyen kezeli Esztergom és környéke történelmét, amely vizsgálatok legújabb eredményeit az itt bemutatásra kerülő kötet teszi közzé.

A Csomor Erzsébet és L. Balogh Béni szerkesztette megyei levéltári évkönyv, ahogy az előszóból is kiderül, valójában egy válogatás az intézmény munkatársainak kutatásaiból, a szakmai fórumokon elhangzott előadásokból és történészek beküldött írásaiból. Ezek az anyagok 2004 óta halmozódtak a szerkesztőségben, ami megmagyarázza, hogy egyes kutatók (Bagi Zoltán, Balla Tibor) miért szerepelhetnek több írással egy kötetben belül. Az itt közölt történeti és helytörténeti munkák mindkét esetben hiánypótlónak számítanak, hiszen többségük új kutatási eredményeket tartalmaz. A kötet nem a témák időrendiségét követi, hanem hat nagy tematikus egységbe rendezi a tanulmányokat, amelyek zömmel a 16–17. század időszakát, illetve a 20. századot érintik. A hatodik rész a többtől eltérően nem a történelem, hanem a levéltárügy néhány fontos kérdését érintő írásnak ad helyet, amelyek a Komáromi Levéltáros Szakmai

Napokon az évek során tartott előadások keretében hangoztak el.

A tanulmányok tematizálásán jól látszik, hogy a szerkesztők igyekeztek egységes formát adni a megjelenő kötetnek. A kiadvány külső jegyeit tekintve igényes munka. A kemény borítót, megyei kiadvány lévén, Komárom-Esztergom címere díszíti. A kötet elején tartalomjegyzék, a végén pedig a tanulmányokhoz tartozó illusztrációkat tartalmazó melléklet, illetve ezek jegyzéke található. Az írások szerkesztettsége jelentősen eltér egymástól, mivel a kiadvány nem rendelkezik egységes hivatkozási rendszerrel, ami miatt egyes tanulmányoknak a végén, míg másoknak a lábjegyzetében található a kutatáshoz felhasznált irodalom. Ez a következetlenség némileg ront az évkönyv összképén, amely egyébként mentes a helyesírási és fogalmazási hibáktól.

Az első nagyobb, *Várvédő harcok a törökök korban* című egység kora újkori témájú írásokat foglal magában, amelyek többsége szervesen kapcsolódik Esztergom vagy a vármegye történetéhez. Ennek megfelelően Ortutay András nyitótanulmánya a város és tágabb környezetének hódoltság kori bemutatására vállalkozik. A szerző helyi levéltári és főként szakirodalmi anyagokra támaszkodva mutatja be a térség településeinek pusztulását, ami egyaránt volt köszönhető az oszmán és a Habsburg-magyar fél hadmozdulatainak. A tanulmány több összeírás anyagát is közli, ám az adatok tényleges feldolgozása és elemzése elmarad. A szerző megállapításaiból nem von le következtetéseket, adatait nem hasonlítja össze más hasonló munkák eredményeivel. Ugyanakkor a közölt információk mindenképpen hasznosak lehetnek a későbbi, a megye korabeli település- és demográfia-történetére vonatkozó kutatások szempontjából.

A fejezet írásai ezt követően döntően a tizenöt éves háború időszakát, ezen belül is az 1595-ös év történéseit dolgozzák föl, amikor a keresztény seregek visszavették az 1543-ban elfoglalt Esztergomot a töröktől, és így megnyílt a lehetősége egy Buda ellen indítandó hadjáratnak. Ezen események körülményeivel Tóth Sándor László és Bagi Zoltán tanulmányai foglalkoznak, akik írásaikban hadügyi szempontból vizsgálják a hódoltság korszakát. Tóth Sándor László a fent említett oszmánok felett aratott 1595-ös győzelem egyik kevésbé ismert szeletét, a vár segítségére küldött török felmentő sereggel folytatott esztergomi csatát vizsgálja, törekedve az augusztus 1–4. között lezajlott események pontos rekonstrukciójára. A tizenöt éves háborúval foglalkozó munkák eddig javarészt magának az ostromnak a menetére összpontosítottak, és amint arra a szerző rámutat, a csata önálló publikációban történő ismertetése egészen eddig váratott magára. Az ilyen jellegű írások külön értéke, hogy megvilágítják: egy ostrom sohasem korlátozódott egy erőd bevételeire, hanem annak egész vonzáskörzetét magában foglalta, így tehát komplexebb képet kaphatunk a korabeli hadviselésről és a tizenöt éves háború eseményeiről egyaránt.

Bagi Zoltán két következő tanulmánya szorosban kapcsolódik Tóth Sándor munkájához, hiszen ugyancsak a hosszú török háború viszonyait igyekeznek megismertetni a kötet olvasóival. Vizsgálatai középpontjában Nicolaus Gabelmann korabeli feljegyzései állnak, hisz mindkét közölt írása erre a forrásra támaszkodik. Az első hosszabb mű, némileg kiegészítve a fentieket, az Esztergom ostrománál részt vett császári–királyi, valamint a várat védő és az azt felmenteni igyekvő oszmán sereg létszámkérdéseivel foglalkozik. Második tanulmányában a messze földön híressé vált esztergomi győzelem korabeli visszhangját ismerteti. A siker keltette lelkesedést jól tükrözi Nicolaus Gabelmann (akinek nevét a szerző a második tanulmányban az elsőtől eltérő Gablmann formában közli) 1595-ös terveze-

te, amelyben részletesen lefesti a Magyar Királyság helyzetét és szerepét Habsburg győzelem esetén. Az elképzeléseket olvasva világossá válik előttünk, hogyan tekintett Magyarországra a bécsi–prágai udvar már a 16–17. század fordulójától kezdve, és milyen szerepet szántak a régióknak a további török elleni háborúkban. A szerző a forrás ismeretetésén túl arra is rávilágít, hogy miként módosultak ezek a tervek az idők során, és mennyiben befolyásolták a későbbi háborúk utáni berendezkedési stratégiákat.

Az első nagyobb részt Domokos György tanulmánya zárja, aki a kora újkori várépítéssel szakértőjeként a török elleni védelmi rendszer kialakulását foglalja össze röviden. Az írás célja az, hogy bemutassa, miként alakult át az országot a 15. századtól védő, az Adriai-tenger partjától a Kárpátokig húzódó erődrendszer az Oszmán Birodalom legnyugatibb határainak órévé. Ezzel párhuzamosan a Habsburg udvar folyamatosan szervezte a zsugorodó magyar területek védelmét, s a 16. század közepére sikeresen állta útját az oszmán terjeszkedésnek.

A következő nagyobb, *A hírszerzés története a XVI–XX. században* című részben a magyar hírszerzés történetjének különböző korszakait érintő kutatási eredményeket foglalja össze. Bagi Zoltán következő írásában, maradványként a tizenöt éves háború témakörénél, a korszak információszerző hálózatának rövid bemutatására vállalkozott. A cikk egyik erőssége, hogy áttekinti az ide vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalmat, és kitér a hírszerzés gyakorlatára és különféle módoszataira is. A hadügyi döntéseket befolyásoló híreknél nem csak azok megszerzése jelentette a problémát, hanem hogy miként tudják kiszűrni a zavaros és téves információkat. Ez igen sok időt vett igénybe, hátráltatva a stratégiai döntéseket, s megnehezítve a török elleni védekezést.

Balla Tibor tanulmánya az eddigiektől időben elrugaszkodva, a 19. századi osztrák–magyar hírszerző és kémelhárító szervezetről közöl érdekes információkat. A vizsgálat az első világháború alatti műkö-

désre terjed ki, arra keresve választ, hogy miként működött e hivatal, milyen hatásokkal látta el feladatát, s így milyen befolyással volt a politikai döntésekre. A tanulmány nagy előnye, hogy a részletes intézménytörténeti áttekintésen túl izgalmas és érdekes adalékokat közöl a hírszerzők információszerzési, titkosítási és továbbítási módszereiről.

A *Vizek, folyók, emberek* című következő tematikus fejezet igen vegyes témájú cikkeket tömörít, amelyekben az embert körülvevő környezetre helyeződik a hangsúly. Az első munka ismét Bagi Zoltántól származik, amelyben a tizenöt éves háború magyarországi eseményeit vizsgálta a történeti ökológia szempontjai alapján. A hazai koraújkor kutatásban R. Várkonyi Ágnes által meghonosított irányzat sajátossága, hogy egyes történelmi folyamatok és jelenségek alaposabb megismeréséhez egyaránt figyelembe veszi az ember környezetre gyakorolt hatását és azt, hogy a természeti környezet miként befolyásolta az emberek életét.¹ A szerző a vízi utak katonai és stratégiai szerepét hangsúlyozva kitér a vízparti várak és erődök jelentőségére, valamint a korabeli folyami hajózás biztosításában nélkülözhetetlen rációk tevékenységére is.

A folyami haderő a későbbiekben is fontos helyet foglalt el a császári-királyi hadseregben, ahogy azt Balla Tibor a kötet következő tanulmányában bemutatja. Az Osztrák–Magyar Monarchia flottájában szolgáló két – 1868-ban az Első Magyar Pest–Fiumei Hajógyártól a kormány által a Duna védelmére rendelt – monitor bemutatásán keresztül a szerző arra vállalkozik, hogy a 19. század végi osztrák–magyar haditengerészet egységeit „akció” közben mutassa be. Magának a típusnak és a MAROS és LEITHA névre keresztelt hajóknak az is-

mertetése után Balla azt részletezi, hogy ezek milyen szerepet láttak el Bosznia–Hercegovina okkupációja idején. Az általuk végrehajtott manőverek és hadi feladatok áttekintésével nemcsak e típusok felhasználásáról szerezhetünk érdekes információkat, hanem arról is képet kaphatunk, hogy a többi európai hatalomhoz képest milyen helyzetben volt a Monarchia haditengerészete.

Deák Antal András tanulmánya a 19. században a hazai folyószabályozás során felmerült Duna–Tisza csatorna tervének létrejöttét és sorsát vizsgálja. Habár az ország két legfontosabb folyóját összekötő vízi útra nagy szükség lett volna, ez az elképzelés sohasem valósult meg. Deák szemléletesen mutatja be, hogy az ígéretesen induló kezdeményezés hogyan halt el a magasabb fórumok politikai támogatásának hiányában. A cikk találóan von párhuzamot e között és a bős-nagymarosi vízlépcső körül kialakult viták között, ám a stílusa, mely gyakran inkább programbeszédhez hasonlít, sokat levon az írás tudományos értékéből.

A negyedik nagy egység különböző témájú, ám egymáshoz szorosan kapcsolódó tanulmányok közül válogat, amit a *Vármege- és egyháztörténet* cím is jól mutat. Ebben a részben a kötet két szerkesztője is képviseltette magát egy-egy regionális, a megye 20. századi történetét vizsgáló tanulmánnyal. Csomor Erzsébet a Trianon utáni közigazgatási változásokat igyekszik szemléltetni, miközben rámutat, hogy Komárom-Esztergomra vonatkozóan a mai napig nem készült ilyen jellegű monográfia. Az I. és II. világháborút követő időszakok problémái és az azok megoldására tett kísérletek jelentősen eltértek egymástól, attól függően, hogy milyenek voltak a politikai viszonyok, amelyek sajnos igen gyakran hátráltatták a konszolidáció folyamatát.

L. Balogh Béni témája korszakban közel esik a szerkesztőtárséhoz, az 1945–1949 közötti nemzetiségi kérdést állította vizsgálati középpontjába. A kollektív bűnösség kérdését vizsgálva jól érzékelteti az ország-

¹ A kora újkori magyar történelmet ebből a szempontból vizsgáló legteljesebb kiadvány: Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *Végvár és környezet*. Studia Agriensia 15. Eger, 1995.

ban, a megyében és a városban lezajló folyamatokat, amin keresztül szélesebb körből ismerhetjük meg az akkoriban e jelenséggel kapcsolatban kialakult véleményeket. Módszertana és a széles körű szakirodalmi és forrásbázisra támaszkodó kutatása kiváló háttéranyagul szolgálhat a későbbiekben országos szinten is elvégzendő hasonló vizsgálatok számára.

Wencz Balázs ugyancsak a II. világháborút követő időszakokkal foglalkozó tanulmányában az 1945-ös választások megyei vonatkozásait kutatja. Munkája jól kiegészíti Csomor és L. Balogh írását, hiszen azok témájának politikai hátterét vázolja föl. A programok vizsgálatával és ezek helyi viszonyokra való kivetítésével jobban érthetővé válik, hogy egyes pártok milyen regionális támogatottságra számíthattak. A választási eredmények alaposabb áttekintése végett a szerző járásokra bontva, táblázatokba rendezve közli azokat, háttéranyagot nyújtva így nem csak a regionális országos kutatásokhoz is.

Mózessy Gergely *A békepapok inhabilitásának kérdése (1957–1971)* című munkájában azzal az érdekes kérdéssel foglalkozik, hogy mi lett a sorsa azoknak az egyháziaknak, akik az 1956-os forradalom után megszilárduló rendszerben is hajlandók voltak az aktív szerepvállalásra. Rendkívül szemléletes képet ad arról a hosszadalmas és küzdelmes folyamatról, hogy miként kezdte a kommunista államvezetés egyre inkább kiterjeszteni a hatalmát az egyház fölött, s ez milyen politikai hullámokat gerjesztett itthon és főként külföldön.

A Női szerepek a változó időben címet viselő tematikus egység első tanulmánya Bagi Zoltán *Nők a német katonai táborokban a 16–17. században* című írása, amely egyrészt bepillantást enged a korabeli császári-királyi seregek tábori viszonyaiba, másrészt rámutat arra, hogy ezeken a tipikusan férfiasnak tartott helyeken nagy számban található nők is. Ennek magyarázata részben a kor hadi gyakorlatában rejlik: a zsoldosok családotól vonultak a had-

járatra, így rendszeresen sok katonafeleség tevékenykedett a táborokban. A *Bestallungok* feladatairól és szerepükről is érdekes adatokkal szolgálnak, árnyalva azt a tévesen rögzült képet, miszerint a nők csupán prostituáltakként voltak jelen a hadak mellett.

A tanulmánykötet egyik legmegdöbbentőbb témáját feldolgozó munka D. Szakács Anita tollából származik, aki *Fuchs Rozina avagy János különös esete* című írásában egy nem mindennapi házasság körülményeit dolgozta fel. Az esetet az „ara” szemszögéből végig követve nem csupán a meglepő eseteken csodálkozhatunk, hanem azon is, hogy egy ilyen jelenség feldolgozásának mennyiféle lehetősége adódik a kutatók számára. A 17. századi Sopron legnagyobb botránya jó alapot szolgáltat a társadalom-, jog-, orvoslástörténeti vizsgálatoknak, amelyekre a szerző is felhívja a figyelmet. Ám az írás e sok lehetőség közül sajnos egyiket sem domborítja ki teljesen, és bár stílusa olvasmányos, mégis pusztán az események bemutatására törekszik, s így háttérbe szorulnak a téma mikrotörténeti dimenziói.

A kötet utolsó tematikus egysége a történeti témájú részek után *Levéltárügy* cím alatt a levéltáros szakma aktuális kérdéseit tárgyalja. Az ide sorolt írások közül Kiss József Mihály tanulmánya a Környezetvédelmi- és Vízügyi Levéltár kialakulásával és állományával, míg Csapó Mária cikke az országos illetékességű egészségügyi intézetek iratkezelési gyakorlatával és infrastrukturális kérdéseivel foglalkozik. Ezek közül én mégis Jaroslav Porazinski munkáját emelném ki, amelynek középpontjában a levéltáros szakma információs társadalmon belül elfoglalt helyének vizsgálata áll, amelyet lengyelországi állapotokon keresztül vizsgál. Fontosnak tartja, hogy a levéltáros társadalom ne elzárkózzon a legújabb számítógépes és elektronikai ismereteket elől, hanem minél szélesebb körben beépítse azokat a munkájába. A levéltárosoknak nem csupán történeti képzettséggel, hanem gazdasági,

jogi, informatikai és különféle szervezési ismeretekkel is rendelkezniük kell, melyeknek az egyetemi oktatásban is meg kell jellenniük, hogy a fiatal generációk adott esetben több szakértő együttes munkáját igénylő munkát is képesek legyenek elvégezni. A tanulmány sok, a hazai levéltáros szakma számára is aktuális témát érint, felhívva a figyelmet arra, hogy a szélesebb körű képzettség nélkül nem lehet nemzetközi szintű munkát végezni.

A kutatások és vizsgálatok minősége független kell legyen azok tárgyától, ezért mindenképp törekednünk kell arra, hogy mind a regionális, mind az országos vagy külföldi figyelemre is számot tartó eredmé-

nyek közzététele igényes és áttekinthető legyen. Az itt bemutatott kötet, a kisebb hiányosságoktól eltekintve, megfelel ennek az elvárásnak. Tartalmasságáról a hazai történészek, kutatók gondoskodtak, míg a levéltár-üggyel foglalkozó kérdések szakmai színvonaláért hozzáértő szakemberek feleltek. Amíg tehát a magas színvonal megtartása nem marad csupán a nemzetközi kiadványok kiváltsága, a hazai közönség számára is reprezentálhatjuk kutatásaink fontosságát és megbecsültségét.

VATAI GÁBOR

Számunk szerzői

BAGI ZOLTÁN PÉTER	levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
BAJZIK LÁSZLÓ	mérnök, Kecskemét
CZEGLÉDI NOÉMI	történész, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő
FARKAS PÉTER	PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS	történész, Nyíregyházi Főiskola, Bölcsészettudományi és Művészeti Kar, Nyíregyháza
HAJGOS JÓZSEF	történész – középiskolai tanár, Berze Nagy János Gimnázium, Gyöngyös
HERMANN RÓBERT	történész, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
JUHÁSZ ÁGNES	történész – középiskolai tanár, Bolyai János Gimnázium, Kecskemét
KEDVES GYULA	hadtörténész – muzeológus, Országgyűlés Hivatala, Országgyűlési Múzeum Előkészítő Iroda, Budapest
KOVÁCS ISTVÁN	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
LACZÓ FERENC	történész, Friedrich-Schiller-Universität, Philosophische Fakultät, Jena
MICHAEL BRENNER	történész, Ludwig-Maximilians-Universität, München; Lehrstuhlinhaber für jüdische Geschichte und Kultur, München.
PELYACH ISTVÁN	történész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
SZŐKE BALÁZS	PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
TAMÁS ÁGNES	történész, Szeged
VATAI GÁBOR	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
ZAKAR PÉTER	történész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
ZOMBORI KATALIN	PhD hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba

A fordításokat BAJZIK LÁSZLÓ, BARNA JÓZSEF és LACZÓ FERENC készítette.

Contents

Essays

GYULA KEDVES Ignác Török and the Organization of the Corps of Honvéd Military Engineers	5
JÓZSEF HAJAGOS Ignác Török's Role in Organizing the Defense of Komárom	21
RÓBERT HERMANN Heinrich Hentzi, the Leonidas of Buda Castle	34
LÁSZLÓ BAJZIK The Engineering Expertise and the Erudition of Honvéd General Miklós Gyulai Gaál	61
PÉTER ZAKAR The Friendship of Count István Széchenyi and József Lonovics	90
ISTVÁN PELYACH In Pursuit of a Legend. Count Károly Vécsey's Hand-Kiss in the Shadow of the Gallows Tree	107

Workshop

ISTVÁN KOVÁCS Polish military engineer officers in the Hungarian war of independence	130
NOÉMI CZEGLÉDI–BALÁZS SZÓKE Where was Ignác Török born?	136

Evoking the past

Miklós Gyulai Gaál's writings on military art (Edited, translated, prefaced and annotated by László Bajzik)	143
---	-----

Beyond our borders

Jewish history is more than the history of the Holocaust (Interview with Michael Brenner by Ferenc Laczó)	173
Bibliography of Michael Brenner's works	182
MICHAEL BRENNER From German Wissenschaft to global scholarship: Jewish historiography between the two world wars	188

Reviews

The city registers of Ragusa/Dubrovnik (1395–1397) (<i>Odluke Dubrovačkih vijeća 1395-1397. Reformationes Consiliorum Civitatis Ragusii 1395-1397. Ed. Nella Lonza. Monumenta historica Ragusina, knj. 10. HAZU, Zagreb-Dubrovnik, 2011, 456 pages</i>) ÁGNES JUHÁSZ	200
--	-----

A tale from the 16th century and its sources (Csorba Dávid: <i>Mohács – egy „mesemondó szemével”: emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában [Modus Hodiernus 4], Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2012, 180 pages</i>) LÁSZLÓ SZABOLCS GULYÁS	203
Spies at the Sublime Porte (Kerekes Dóra: <i>Diplomaták és kémek Konstantinápolyban. Múltidéző zsebkönyvtár. Szerkesztő: Horn Ildikó. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 246 pages</i>) ZOLTÁN PÉTER BAGI	206
In memoriam Borosy András (10 January 1922–16 December 2011). Half a century serving medieval military historiography (Borosy András: <i>Hadakozók, keresztések, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. HIM Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László. Argumentum, Budapest, 2010, 306 pages</i>) PÉTER FARKAS	209
Slovak-Hungarian relations through two 19th-century pamphlets (<i>A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai Romsics Ignác és Roman Holec utószavával. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011, 299 pages</i>) ÁGNES TAMÁS	214
Myth-creation in the Kádár era (Tulipán Éva: <i>Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. HIM Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László. Argumentum, Budapest, 2012, 164 pages</i>) KATALON ZOMBORI	216
Archives and research today (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. <i>Évkönyv 2010. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 19. Sorozatszerkesztő: Csomor Erzsébet – L. Balogh Béni. Esztergom, 2010, 321 pages</i>) GÁBOR VATAI	218
<i>Authors</i>	230

Következő számunk tartalmából

KÖVÉR LAJOS

A Zorn család és a magyarok

KÖKÉNY ANDREA

Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793.

MARJANUCZ LÁSZLÓ

A Temesi Bánság képe a 18. században Franz Griselini leírásában

SZÁSZ GÉZA

Országkép a 18-19. századi útikalauzokban

Salaberry feljegyzései Magyarországról

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal.
Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrassy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

